

Донецький національний університет імені Василя Стуса
Міністерство освіти і науки України
Донецький національний університет імені Василя Стуса
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БУСЛЕНКА ВАСИЛЯ ВОЛОДИМИРОВИЧА

УДК 321: 328.123«1989/2017»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ В КОНТЕКСТІ
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. В. Бусленко

Науковий консультант:

НАГОРНЯК Тетяна Леонтіївна,
доктор політичних наук, професор

Вінниця – 2020

АНОТАЦІЯ

Бусленко В. В. Взаємовідносини влади та опозиції в контексті демократизації політичних систем. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». – Донецький національний університет імені Василя Стуса Міністерства освіти і науки України, Вінниця, 2020.

У дисертації досліджується специфіка та характер патерних взаємовідносин опозиції та влади, визначається їх вплив на процес демократизації політичних систем країн Вишеградської групи. Найбільш релевантними методологічними підходами визначено поєднання теорій конвертації суспільних капіталів, синергетики, флуктуації, інституціоналізму та неоінституціоналізму. За допомогою теорії конвертації суспільних капіталів обґрунтовано індивідуальні та групові стратегії конвертації суспільних капіталів, з'ясовано динаміку об'єктивної структури політичного поля, співвимірність диспозицій між владою та опозицією та зміну їх меж у ході репозиціонування в кожній із досліджуваних країн. Взаємовідносини між владою та опозицією розглядаються як процес накопичення, конвертації та обміну капіталів у ході боротьби за метакapітал держави. Синергетичний підхід застосовувався для аналізу ролі влади та опозиції як детермінант виникнення флуктуації та бифуркації, якісної зміни стану системи в діапазоні між хаосом і порядком й спроможності нелінійних динамічних систем до самоорганізації. За допомогою синергетики з'ясовано причетність як опозиції, так і влади до виникнення звичайних та дивних атракторів та їх використання ресурсом для накопичення політичного капіталу. Застосування цього підходу як методологічного інструменту дало також змогу визначити релевантний зв'язок між використанням принципу

емерджентності та встановленням патерних взаємовідносин між владою та опозицією.

Для визначення впливу відносин влади та опозиції на флуктуацію політичної системи в ході заміщення одних політичних сил іншими використано теорему флуктуації, яка є складовою теорії соціальної стратифікації П. Сорокіна. Такий підхід дозволив також обґрунтувати взаємовідносини опозиції та влади як боротьби сил стримування та стратифікації, глибше зрозуміти причини коливання профілю соціальної стратифікації та визначити детермінанти приведення системи до точки рівноваги. Інституційний та неінституційний підходи допомогли визначити роль інституціоналізованих та неінституціоналізованих, формальних і неформальних політичних акторів у створенні певних «правил гри» щодо розподілу метакapіталу держави. Теорія раціонального вибору сприяла виявленню стратегій влади та опозиції у створенні інститутів конструктивної взаємодії в перехідний період.

У дослідженні з'ясовано стратегії накопичення та конвертації суспільних капіталів влади та опозиції для розуміння відмінності процесів демократизації; виявлено специфіку їх взаємовідносин у кожній з досліджуваних країн, врахувавши стартові умови, продукти демократизації, практики демократичного переходу та їх індикатори; виділено реперні точки як біфуркаційні стани демократизації політичних систем країн Вишеградської групи, які розділяють фази зростання та спадання взаємовпливу та визначально впливають на індикатори демократизації.

Виявлено патерни у взаємовідносинах влади та опозиції як детермінант самоорганізації системи та з'ясовано їх вплив на динаміку процесів демократизації. До патернів віднесено лояльність/нелояльність, співробітництво, компроміс, конструктивну критику та ін. Одним із продуктів таких відносин є поява тимчасових просторових інтегрованих структур – інститутів конструктивної взаємодії влади та опозиції у формі

круглих столів, як свого роду форм самоорганізації системи на етапі її переходу. Круглі столи розглядаються як звичайні атрактори, що визначали зміну руху системи від хаотичного до упорядкованого стану за одночасної зміни певних параметрів системи. Їх поступовий розпад у фазі біфуркації відбувався після вибору одного з узгоджених векторів розвитку демократизації та приведення системи у врівноважений стан. Подальша демократизація політичної системи здійснювалася на тлі впливу незначних атракторів, які породжувалися нерівновагою, нестабільністю та накопиченням флуктуацій.

Доведено, що патерни є продуктом реалізації політичними акторами стратегій накопичення та конвертації суспільних капіталів, узгодженої фіксації диспозицій у межах політичного поля та габітусу. Вони співвимірні з силою полюсів та умовною відстанню між ними. Тому зміна полюсів політичного поля в ході репозиціонування породжувала незначні зміни у взаємовідносинах між владою та опозицією. Проте в плані перспектив демократизації цей чинник відіграє значну роль. Збереження відстані, яка віддаляє два полюси, та відтворення політичних практик сприяє появі й фіксації в політичному просторі інститутів конструктивної взаємодії як форм самоорганізації, що робить можливим прогнозування поведінки політичних гравців і політичної системи, дозволяє запобігти хаосу та появі дивних атракторів і випадкових флуктуацій, пом'якшує політичні наслідки конвергенції процесів демократизації. Відтак демократизація політичної системи, не втрачаючи характеристики дисипативності, піддається менш значущим коливанням, а в певних випадках нагадує лінійний процес.

Патерні взаємовідносини виявлялися також у відтворенні політичних практик, зразків політичної поведінки в діях політичних агентів, що супроводжувалося перенесенням таких явищ, як політична корупція, зловживання службовим становищем, клієнтелізм та ін. Такий асоційований капітал дозволяв правлячій еліті швидко компенсувати витрати на виборчу

кампанію та конвертувати політичний капітал в економічний як кінцеву мету стратегій основних соціальних агентів.

За допомогою неоінституційного підходу та теорії конвертації суспільних капіталів доведено, що встановлені в процесі взаємодії влади та опозиції формальні та неформальні правила «гри» спрямовані в основному на консервацію співвідношення політичних сил, диспозицію між двома полюсами та недопущення інших агентів до переділу політичного поля, що досягається за рахунок штучного зниження рівня міжпартійної конкуренції і негативно позначається на якісних характеристиках демократизації. Обравши дослідницьким інструментом синергетичний підхід, автор дійшов висновку, що в цій стратегії закладений принцип емерджентності, тобто сукупний суспільний капітал двох партій завжди більший від суми капіталу кожної з них.

На основі аналізу стартових умов, продуктів, практик демократичного переходу, інститутів конструктивної взаємодії влади й опозиції та індикаторів концептуалізовано динамічну модель демократизації країн Вишеградської групи з фазами флуктуації та біфуркаціями, що є типовою для посткомуністичних країн. Визначено, що процеси демократизації в країнах Вишеградської групи мають цикли ненаправленого неперіодичного коливання, зумовлені дією правильних та дивних атракторів, появу яких певною мірою стимулює влада та опозиція і яка, у свою чергу, визначає боротьбу сил вирівнювання та стратифікації.

Динаміка демократизації є результатом реалізації певної конвертаційної стратегії не лише владної, але й опозиційної еліти і має нелінійний характер. Для підтвердження такої гіпотези в дослідженні визначено рівень демократії в кожній з досліджуваних країн у часовому розрізі, здійснено кросрегіональне порівняння та виділено біфуркаційні стани процесу демократизації політичних систем країн Вишеградської групи та з'ясовано їх залежність від характеру розподілу метакapіталу держави

між владою та опозицією. Зафіксовано реперні точки, що діагностують зміни в траєкторії демократичного розвитку. Доведено, що відхилення від стану рівноваги, яке в ідеальних умовах супроводжується короткочасним періодом хаотизації, в подальшому набуває організованих форм та в кінцевому відтворює першопочатковий стан демократії або сприяє її поглибленню. На основі такого аналізу визначено функціональну роль опозиції у зміні якісних параметрів демократизації політичної системи та критерії ефективності взаємодії з владою точки зору розвитку демократії. У дослідженні напрацьовано рекомендації для України з вдосконалення практик демократизації.

Ключові слова: Вишеградська група, влада, демократизація, опозиція, політична система, політичні інститути, політичні процеси.

ABSTRACT

Buslenko V. V. Interrelations between the power and the opposition in the context of democratization of political systems. – Manuscript.

Thesis submitted to obtain an ScD degree in political science according to a specialty 23.00.02 “Political institutions and processes”. – Vasyl’ Stus Donetsk National University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Vinnytsia, 2020.

The thesis researches particularity and nature of the pattern interrelations between the political opposition and the power and defines their impact on the democratization of the political systems of the Visegrad Group countries. The combination of theories of social capital conversion, synergetics, fluctuation, institutionalism, and neo-institutionalism was defined as the most relevant methodological approach. Due to the theory of social capital conversion, we have substantiated individual and group strategies of social capital conversion, clarified the dynamics of the objective structure of the political field, the commensurability of dispositions between the power and the opposition, and the change of their

boundaries during repositioning in each of the studied countries. The interrelationship between the power and the opposition is studied as a process of accumulation, conversion, and exchange of capital in the struggle for the metacapital of the state. The synergetic approach was applied to analyze the role of power and opposition as determinants of fluctuation and bifurcation, qualitative change in the state of the system in the range between chaos and order, and the ability of nonlinear dynamic systems to self-organize. Synergetics has helped to establish the involvement of both the opposition and the power in the emergence of regular and strange attractors and their use as a resource for the accumulation of political capital. The application of this approach as a methodological tool also helped to determine the relevant link between the application of the emergence principle and the establishment of pattern interrelationship between the power and the opposition.

To determine the influence of power-opposition relations on the fluctuation of the political system during the substitution of one political force by another, we have applied the fluctuation theorem, developed by P. Sorokin as a component of his theory of social stratification. This approach additionally allowed to substantiate the relationship between the opposition and the power as a struggle of deterrence and stratification forces, to better understand the causes of fluctuations in the profile of social stratification and to establish the determinants of bringing the system to equilibrium. Institutional and neo-institutional approaches have been useful to define the role of institutionalized and non-institutionalized, formal and informal political actors in the development of specific "game rules" regarding the distribution of state metacapital. The theory of rational choice has helped to discover strategies of the power and the opposition in the creation of institutions of constructive interaction in the transition period.

The research has ascertained strategies for the accumulation and conversion of social capitals of the power and the opposition that help to understand the differences between democratization processes; revealed the specificity of their

interrelations in each studied country, in consideration of the starting conditions, products of democratization, practices of democratic transition and their indicators; the research as well identified the defining points as bifurcation conditions for the democratization of political systems of the Visegrad Group countries, which separate the phases of growth and decline of mutual influence and have a decisive impact on democratization indicators.

Patterns in the interrelations between the power and the opposition as a determinant of a system's self-organization have been identified and their influence on the dynamics of democratization processes found. Such patterns include loyalty/disloyalty, cooperation, compromise, constructive criticism, and so on. One of the products of such relations is the emergence of temporary spatial integrated structures - institutions of constructive interaction between the power and the opposition in the form of round tables, a specific type of self-organization of the system at the transitional stage. Round tables are considered as ordinary attractors, which determine the change of the system's transition from a chaotic to an ordered state while changing certain parameters of the system. Their gradual disintegration in the bifurcation phase occurred after the choice of one of the agreed vectors of democratization development and bringing the system into a balanced state. Further democratization of the political system was carried out against the background of the influence of small attractors, which were generated by imbalance, instability, and accumulation of fluctuations.

It has been proved that the patterns are products of strategies for the accumulation and conversion of public capital, the coordinated fixation of dispositions within the political field and habitus, implemented by political actors. They are commensurable with the force of the poles and the conditional distance between them. Therefore, the alteration of poles of the political field during the repositioning provoked insignificant changes in the interrelations between the power and the opposition. However, as for the democratization prospects, this factor plays a significant role. Maintaining a distance that estranges the two poles

and the reproduction of political practices contributes to the emergence and fixation of institutions of constructive interaction as forms of self-organization in the political space, which makes it possible to predict the behavior of political players and the political system, prevents chaos and the emergence of strange attractors and accidental fluctuations, alleviates the political consequences of the convergence of democratization processes. Thus, the democratization of the political system, without losing its dissipation features, is exposed to less significant fluctuations, and, in some cases, resembles a linear process.

Pattern interrelations have manifested themselves in the reproduction of political practices and models of political behavior in the actions of political agents, which was accompanied by the carry-over of such phenomena as political corruption, malpractice, clientelism, and others. Suchlike associated capital allowed the ruling elite to quickly compensate the costs of the election campaign and convert political capital into economic capital as the ultimate goal of the strategies of major social agents.

By applying a neo-institutional approach and the theory of social capital conversion, we have proved that formal and informal rules of the "game" established in the process of interaction between the power and opposition are aimed mainly at preserving the ration of political forces, disposition between the two poles and preventing other agents from redistributing of the political field, which is achieved by artificially reducing the level of inter-party competition and negatively affects the qualitative characteristics of democratization. Choosing a synergetic approach as a research tool, we came to the conclusion that this strategy is based on the principle of emergence. That is, the cumulative social capital of two parties is always bigger than the amount of capital belonging to each of them.

Based on the analysis of starting conditions, products and practices of democratic transition, institutions of constructive interaction between the power and the opposition, and indicators, the author has developed and conceptualized a

dynamic model of democratization of Visegrad countries with phases of fluctuations and bifurcations, which is typical for post-communist countries. It has been established that the processes of democratization in the Visegrad Group countries have cycles of undirected non-periodic fluctuations conditioned by regular and strange attractors, which emergence is to some extent stimulated by the power and opposition and which, in turn, determines the struggle of equalization and stratification forces.

The dynamics of democratization have non-linear nature and are resulted by the implementation of a specific conversion strategy not only by the ruling but the opposition elite as well. To confirm this hypothesis, the study has determined the level of democracy in each of the studied countries in the temporal dimension, made a cross-regional comparison and highlighted the bifurcation points of the democratization process of the Visegrad political systems, establishing their dependence on the distribution of state metacapital between the power and the opposition. The determinants that diagnose changes in the trajectory of democratic development have been defined. It has been substantiated that the deflection from the state of equilibrium, which in ideal conditions is accompanied by a short period of chaos, subsequently obtains organized forms and ultimately reproduces the original state of democracy or contributes to its enhancement. Based on this analysis, the functional role of the opposition in alteration of the qualitative parameters of the political system's democratization and the criteria of effective interaction with the authorities from the standpoint of democratic development have been determined. The study elaborated recommendations for Ukraine to improve national practices of democratization.

Key words: Visegrad Group, democratization, opposition, power, political institutions, political processes, political system.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації:

– монографія:

1. Бусленко В. В. Взаємовідносини влади та опозиції в державах Вишеградської групи: монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. 320 с.

– статті у наукових фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

2. Бусленко В. В. Інституційні механізми взаємодії уряду та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія / Маріупольський державний університет*. Маріуполь: Видавничий відділ МДУ, 2015. Вип. 13 – 14. С. 196 – 203.

3. Бусленко В. В., Лихацька Т. А. Електоральна участь громадян Республіки Польща у парламентських виборах (1989 – 2015 рр.). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Всеукраїнська громадська організація Українська академія наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова*. Київ: Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 114 (11). С. 412–415. (Особистий внесок здобувача 90%).

4. Бусленко В. В. Специфіка стосунків між урядом і парламентською опозицією в Польщі на початку 90-х рр. ХХ ст. *Політикус. Науковий журнал / Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип.1. С. 47 – 51.

5. Бусленко В. В. Уряд та парламентська опозиція в Чеській Республіці (політико-правовий аспект взаємодії). *Політичне життя / Донецький національний університет імені Василя Стуса*. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. № 2. С. 19 – 24.

6. Бусленко В. В. Парламентська опозиція та уряд в Словаччині в 2010–2014 рр. *Політичне життя* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. № 3. С. 15 – 20.

7. Бусленко В. В. Формування парламентської опозиції в Чеській Республіці в 1990-х роках: інституційні чинники, потенціал та ефективність впливу на уряд. *Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки* / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Юридична думка, 2018. Вип. 80. С. 91 – 101.

8. Бусленко В. В. Чинники впливу на стан та перспективи демократії. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки* / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2019. Вип. 85. С. 348 – 360.

9. Бусленко В. В. Конвертаційні стратегії влади та політичної опозиції в Угорщині в 1990-их рр. *Політичне життя* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. № 3. С. 18 – 24.

10. Бусленко В. В. Тенденції взаємодії влади та опозиції в Польщі в контексті процесів демократизації. *Політичне життя* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. № 1. С. 5 – 12.

– статті в наукових фахових виданнях України:

11. Бусленко В. В. Роль і місце політичної опозиції в процесах демократизації українського суспільства. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини* / Чернівецький національний університет імені Василя Федьковича. Чернівці: Рута, 2007. Вип. 325 – 326. С. 26 – 29.

12. Бусленко В. В. Інституалізація парламентської опозиції в Польщі. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї* / Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, Чорноморський державний університет імені Петра Могили. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2010. Вип. 20. С. 444 – 453.

13. Бусленко В. В. Досягнення консенсусу між владою і політичною опозицією в контексті процесів євроінтеграції (зарубіжний досвід та українські реалії). *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Серія: Політологія* / Чорноморський державний університет імені Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. Т. 131. Вип. 118. С. 88 – 92.

14. Бусленко В. В. Особливості функціонування політичної опозиції в регіонах України після виборів до рад 2006 р. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Ужгород: В-во УжНУ «Говерла», 2010. Вип. 14. С. 74 – 78.

15. Бусленко В. В. Політичний компроміс між владою та опозицією в умовах переходу до демократії (на прикладі країн Вишеградської групи). *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: РДГУ, 2013. Вип. 10. С. 114 – 122.

16. Бусленко В. В. Моделі взаємодії між урядом та парламентською опозицією в країнах Європейського Союзу (на прикладі країн Вишеградської групи). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Міжнародні відносини*. Луцьк: Вид-во СНУ імені Лесі Українки, 2013. № 10. С. 32 – 37.

17. Бусленко В. В. Ліві партії-наступниці в країнах Вишеградської групи: репозиціонування в умовах політичної конкуренції. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний*

інститут». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць. Київ: ІВЦ «Політехніка», 2014. № 2 (22). С. 111 – 116.

18. Бусленко В. В. Природа кооперативної взаємодії влади та опозиції в умовах лібералізації політичного режиму (на прикладі Польщі та Угорщини). *Панорама політологічних студій : науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету.* Рівне: РДГУ, 2015. Вип. 13. С. 125 – 131.

19. Бусленко В. В. Парламентська опозиція та уряди більшості в Польщі в 1997 – 2001 рр. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії. Збірник наукових праць / Львівський національний університет імені Івана Франка.* Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2017. № 12. С. 172 – 177.

20. Бусленко В. В. Стосунки уряду та парламентської опозиції в Словачькій Республіці (1998–2010 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії.* 2017. № 13. С. 130 – 136.

– статті в наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, за яким підготовлено дисертацію:

21. Бусленко В. В. Конфліктний характер взаємовідносин між владою та опозицією в Україні: причини та політичні наслідки. *Studia Politologica Ucraino-Polona / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв.* Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2015. Вип. 5. С. 73 – 79.

22. Бусленко В. В. Стосунки уряду та опозиції в Чехословаччині в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. *Studia Politologica Ucraino-Polona / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв.* Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2016. Вип. 6. С. 162 – 168.

23. Buslenko V. V. Stosunki między rządem a opozycją parlamentarną w Polsce i Słowacji w procesie integracji z Unią Europejską (analiza

porównawcza). *Partnerstwo Wschodnie. Etyczne i społeczno-prawne aspekty relacji między Unią Europejską a Ukrainą*. T. 2. Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyza, 2018. S. 77 – 88.

24. Buslenko V. V. Political opposition in transitional democracies: categorical analysis of the phenomenon. *European Journal of Transformation Studies*. 2019. Vol. 7, No 1. P. 137 – 145 (Web of science).

– статті в наукових виданнях України: праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

25. Бусленко В. В. Місце католицького Костелу у досягненні консенсусу між владою і політичною опозицією у Польщі в кінці 80-х років. *Духовна компонента в системі вищої освіти України*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 28 травня 2010 р.) Луцьк: Ред.-вид. відділ Луцького національного технічного університету, 2010. С. 166 – 176.

26. Бусленко В. В. Теоретичні і методологічні аспекти функціонування політичної опозиції в польській політології. *Польські студії*. 2010. № 2 – 3 (Дух і літера. № 22). С. 220 – 228.

27. Бусленко В. В. Політична опозиція в процесі еволюції польської демократичної системи у 80-х роках ХХ ст. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2011. Вип. 1. С. 21 – 26.

28. Бусленко В. В., Атаманюк М. Ю. Партійний євроскептицизм як форма опозиції до Європейського Союзу. *Політологічні читання пам'яті професора Богдана Яроша*: збірник наукових праць / ред. В.І. Бортніков, Я. Б. Ярош. Луцьк: Твердиня, 2012. С. 19 – 25. (Особистий внесок здобувача 90%).

29. Buslenko V. V. Opozycja i demokracja «kontraktowa». *Studia Politologica Ucraino-Polona* / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв. Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2012. Вип. 2. С. 108 – 113.

30. Бусленко В. В. Опозиція в країнах Вишеградської групи в умовах демократичного переходу: потенціал та результативність. *Соціально-гуманітарні науки в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: збірник матеріалів наук. семінару (м. Луцьк, 31 травня 2013 р.). Луцьк: Ред.-вид. відділ Луцького національного технічного університету, 2013. С. 168 –174.

31. Бусленко В. В. Моделювання відносин «парламентська опозиція – уряд» у Словаччині в 90-ті роки: контекст, інституційні чинники, потенціал та результативність. *Studia Politologica Ucraino-Polona* / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв. Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2014. Вип. 4. С. 145 – 152.

32. Бусленко В. В. Теоретичні аспекти взаємовідносин між владними структурами та політичною опозицією. *Політичне життя* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2016. № 2. С. 6 –12.

33. Бусленко В. В. До проблеми моделювання взаємодії між парламентською опозицією та урядом. *Політологічні та правничі студії суспільно-політичних процесів ХХ – початку ХХІ ст.*: збірник наукових праць. / ред.-упоряд. С. Рудницький. Житомир; Київ: ФОП Євенок О.О., 2017. С. 97–103.

– тези наукових доповідей на конференціях:

34. Бусленко В. В. Взаимодействие власти и парламентской оппозиции в условиях политических трансформаций в начале 90-х годов (на примере Украины и Польши). *Системная трансформация общества: исторический опыт, современность, перспективы*: сборник научных трудов кафедр социально-гуманитарных наук. Брест, 2008. Вып. V. С. 24 – 27.

35. Бусленко В. В. Реализация евроинтеграционной стратегии Украины в условиях поиска компромисса между властью и политической оппозицией. *Системная трансформация общества: исторический опыт,*

современность, перспективы: сборник научных трудов кафедр социально-гуманитарных наук. Брест, 2009. Вып. VI. С. 24 – 28.

36. Бусленко В. В. Модели взаимодействия между правительством и оппозицией в странах ЕС. *Системная трансформация общества: исторический опыт, современность, перспективы: сборник научных трудов кафедр социально-гуманитарных наук. Брест, 2010. Вып. VII. С. 21 – 25.*

37. Бусленко В. В. Політичний компроміс між владою і опозицією в країнах ЦСЄ в умовах перехідного періоду (на прикладі Польщі). *Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія: історичні та політичні науки. Рівне, 2012. Вип. 13. С. 145 – 146.*

38. Бусленко В. В. Опозиція і влада в Чехословаччині в умовах демократичних трансформацій початку 90-х років. *Другі політологічні читання імені професора Богдана Яроша: збірник наукових праць / ред. В. І. Бортніков, Я. Б. Ярош. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. С. 23 – 25.*

39. Бусленко В. В. Інституційні чинники формування парламентської опозиції в Словаччині в період 1994 – 1998 рр. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша: збірник наукових праць / ред. В. І. Бортніков, Я. Б. Ярош. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. Вип. 3. С. 24 – 28.*

40. Бусленко В. В. Адаптація партій-наступниць до умов політичної конкуренції (систематизація досвіду країн Вишеградської групи). *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша: збірник наукових праць / ред. В. І. Бортніков, Я. Б. Ярош. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. Вип. 4. С. 30 – 34.*

41. Бусленко В. В. Інституційні умови формування опозиції в Польщі, Чехословаччині, Угорщині в кінці 80-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород: Інвазор, 2015. Вип. 1 (18). С. 196 – 203.*

42. Бусленко В. В. Провладні та опозиційні партії в умовах міжпартійної конкуренції. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша*: збірник наукових праць / ред. В. І. Бортніков, Я. Б. Ярош. Луцьк, 2016. Вип. 4. С. 37 – 39.

43. Бусленко В. В. Моделювання взаємозв'язків між урядом та парламентською опозицією за модифікованою концепцією А. Кінга. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи*: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та аспірантів (м. Чернівці, 7 – 8 квіт. 2016 р.). Чернівці: Букрек, 2016. С. 40 – 42.

44. Бусленко В. В. Взаємовідносини влади та опозиції в процесі модернізації політичної системи Словаччини. *Наука, освіта, суспільство: реалії, виклики, перспективи*: збірник матеріалів конференції (м. Вінниця, 16 – 17 травня 2019 р.). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. Т. 1. С. 49 – 51.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	21
ВСТУП.....	23
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ.....	35
1.1. Сутність опозиції.....	36
1.2. Влада та опозиція в контексті теорії конвертації суспільних капіталів.....	61
1.3. Владно-опозиційні взаємовідносини як чинник розвитку демократії....	83
Висновки до першого розділу.....	103
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ЧИННИКИ	
ВІДНОСИН ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО –	
СХІДНОЇ ЄВРОПИ.....	
105	
2.1. Специфіка взаємовідносин комуністичної влади та опозиції в умовах переходу до демократії.....	105
2.2. Інституційні детермінанти впливу опозиції на владу в країнах Вишеградської групи	126
Висновки до другого розділу	146
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ПАТЕРНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН ОПОЗИЦІЇ	
ТА ВЛАДИ НА ПРОЦЕСИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ	
СИСТЕМ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКО ГРУПИ В 1990 – 2004 рр.....	
149	
3.1. Модернізаційний потенціал влади та опозиції в Польщі.....	149
3.2. Специфіка взаємодії уряду та опозиції в Словаччині в контексті реалізації стратегій конвертації суспільних капіталів.....	173
3.3. Особливості дихотомії влада – опозиція в Чеській Республіці.....	197
3.4. Стосунки влади та опозиції в Угорщині: контекст, інституційні	

	20
чинники, потенціал та результативність	218
Висновки до третього розділу	237
РОЗДІЛ 4. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ВІДНОСИН МІЖ ОПОЗИЦІЄЮ ТА ВЛАДОЮ ПІСЛЯ ВСТУПУ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ ДО ЄС.....	240
4.1. Опозиція і проблеми розвитку демократії в Польщі.....	240
4.2. Сучасні тенденції патерних відносин влади та опозиції в Словаччині.....	254
4.3. Влада та опозиція як чинники демократизації політичної системи Чеської Республіки.....	275
4.4. Взаємовідносини уряду та опозиції в Угорщині після вступу до ЄС	293
Висновки до четвертого розділу	322
РОЗДІЛ 5. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВПЛИВУ ПАТЕРНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН ОПОЗИЦІЇ ТА ВЛАДИ НА ДИНАМІКУ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ (НА ПРИКЛАДІ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ).....	325
5.1. Крос-темпоральний аналіз індикаторів демократизації.....	325
5.2. Систематизація досвіду взаємодії влади та опозиції в контексті нелінійної динаміки демократизації політичних систем.....	362
Висновки до п'ятого розділу	391
ВИСНОВКИ.....	397
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	407
ДОДАТОК А.....	448
ДОДАТОК Б.....	460
ДОДАТОК В.....	465

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АВД	– Альянс вільних демократів
АВС	– Акція виборча «Солідарність»
АНГ	– Альянс нового громадянина
АР – РПЧ	– Асоціація республіки – Республіканська партія Чехословаччини
ГДА	– Громадянський демократичний альянс
ГДП	– Громадянська демократична партія
ГПК	– Громадянський парламентарний клуб
ГПН	– Громадськість проти насилля
ГР – ДА	– Громадянський рух – Демократична акція
ГФ	– Громадянський форум
ДП	– Демократична партія
ДС	– Демократичний союз
КПБМ	– Комуністична партія Богемії та Моравії
КПС	– Комуністична партія Словаччини
КПЧ	– Комуністична партія Чехословаччини
ЛПР	– Ліга польських родин
ЛСС	– Ліберальний соціальний союз
НКС	– Національний круглий стіл
НП – РЗДС	– Народна партія – Рух за демократичну Словаччину
НПДВ	– Незалежна партія дрібних власників
НРСР	– Національна Рада Словацької Республіки
ОЕСР	– Організація економічного співробітництва та розвитку
Олано	– Звичайні люди та незалежні особистості
ОСП	– Об'єднана селянська партія
ПГП	– Партія громадського порозуміння
ПДЛ	– Партія демократичної лівиці
ПДСГ	– Партія дрібних сільських господарів
ПМР	– Політики можуть бути різними

ПНП	– Польська народна партія
ПОРП	– Польська об'єднана робітничка партія
ПСП	– Польська селянська партія
РГС	– Рух за громадянські свободи
РЗДС	– Рух за демократичну Словаччину
РСД – АМС	– Рух за самоврядну демократію – Асоціація Моравії та Сілезії
СВД	– Союз вільних демократів
СДК	– Словацька демократична коаліція
СДЛ	– Союз демократичної лівиці
СДПУ	– Соціал-демократична партія Угорщини
СДС	– Соціал-демократичний союз
СДХС	– Словацький демократичний християнський союз
СДХС– ДП	– Словацький демократичний християнський союз – Демократична партія
СіС	– Свобода і солідарність
Смер – СД	– Напрямок – Соціальна демократія
СНП	– Словацька національна партія
СРП	– Соціал-демократія Речі Посполитої
УС	– Унія свободи
УДФ	– Угорський демократичний форум
УРС	– Угорський рух солідарності
УСП	– Угорська соціалістична партія
УСРП	– Угорська соціалістична робітничка партія
Фідес	– Федерація молодих демократів
ХДНП	– Християнсько-демократична народна партія
ХДП	– Християнська демократична партія
ХДР	– Християнсько-демократичний рух
ХДС – ЧНП	– Християнсько-демократичний союз – Чехословацька народна партія
ЧСДП	– Чеська соціал-демократична партія

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Дисипативність політичних систем сучасності, їхня здатність до самоорганізації в умовах декларованої демократизації та впливу на ці процеси зовнішніх і внутрішніх атракторів актуалізує науковий пошук оптимальної моделі взаємодії владних та опозиційних інститутів. Саме конструктивний діалог влади й опозиції є одним із вагомих індикаторів демократизації політичної системи. Розвиток т. зв. «нових демократій» на постсоціалістичному просторі – об'єкт політологічних досліджень – case study, що обумовлює специфіку подібних процесів. Успішність та незворотність демократичних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи визначалася саме характером відносин основних політичних акторів – влади та опозиції. Конструктивний характер взаємодії між ними в умовах системної трансформації зумовив політичну стабільність, унеможливив використання силового чинника в політиці та був необхідним для подальшої інституціоналізації демократичних інститутів і приведення системи у стан рівноваги. Прозорі й вільні вибори за участі опозиції легітимізують владу, залишаючись при цьому джерелом альтернативної політики, створюючи сприятливі умови міжпартійної конкуренції. Наявність реальної парламентської опозиції – важлива ознака дієвої конкуренції у межах партійної системи й додатковий механізм стримувань та противаг у функціонуванні гілок влади. Такі політичні практики в Україні тільки в стадії становлення.

Відкритими залишаються питання, які моделі взаємовідносин «влада-опозиція» сприяють побудові консолідованої демократії, а які призводять до політичних конфліктів та імітації демократизації. Досвід Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини – це реальний кейс з динамічною емпіричною базою, що є корисним досліднику для теоретичних узагальнень та верифікації процесів демократизації на постсоціалістичному просторі.

Ступінь дослідження теми слід визнати досить фрагментарним. Взаємовідносини влади та опозиції в контексті демократизації політичних систем проаналізовано крізь призму інституційності (Р. Андевегом, С. Баліком, Н. Вінничук, Л. Вінтером, Т. Годлевським, Л. Гончаровим, Л. Гурською-Ковальчик, В. Климончуком, А. Ковальчуком, К. Комплаком, О. Кукуруз, Б. Кухтою, В. Ледяєвим, В. Литвиним, В. Мюллером, П. Пановим, М. Примушем, А. Романюком, С. Рябовим, Й. Сельським, М. Сімлатом, В. Сломським, П. Сулою, Т. Ткаченком, Л. Угрин, Л. Хелмсом, Р. Хербутом, В. Хлоушеком, Я. Холзером, Л. Червоною), дослідження громадянського суспільства (Г. Зеленько, А. Колодій, А. Малкіною), феномену електоральної культури та конфлікту цінностей (І. Поліщуком).

Автор спирається на роботи А. Антошевського, С. Божика, Г. Гаврилова, Т. Годлевського, В. Горбатенка, Р. Даля, Г. Іонеску, А. Кінга, К. Ковальчика, М. Кубата, П. Левіса, І. Мадаріага, П. Нортон, С. Поршакова, М. Сімлата, А. Танової, Ф. Християнсена, що дало змогу виявити природу політичної опозиції, концептуалізувати моделі її взаємодії з владою. Структурно-функціональний підхід у роботах Ю. Абдулаєвої, П. Копецького та М. Спірової допоміг розкрити специфіку розвитку парламентської опозиції в посткомуністичній Східній Європі в контексті змін характеру відносин між урядом та парламентом. У роботі також приділена увага працям В. Гельмана, Ю. Мацієвського, Д. Норта, О. Фісуна, в яких розглянуто взаємовідносини влади та опозиції в контексті функціонування неформальних інститутів.

Конвертаційні стратегії влади та опозиції розглянуто через призму теорії капіталів П. Бурдьє, Дж. Коулмана, Р. Леонарді, Р. Нанетті, Р. Патнама. Роботи О. Демківа, М. Лесечко, Е. Лопез, Т. Нагорняк, Н. Наталіної, Б. Погоновської, О. Сидорчук, К. Сіроцінської, Ф. Фукуями, Дж. Чапінської дали можливість з'ясувати зв'язок між сукупним капіталом

і конвертаційними стратегіями опозиційних та правлячих еліт під час зміни влади. Аналіз системно-теоретичних засад моделювання політичних процесів у роботах Д. Істона, Ю. Плотинського, М. Польового розширив методологічну базу для виокремлення моделей взаємовідносин влади та опозиції як суб'єктів суспільно-політичних процесів. У дослідженні автор спирався на теорему флуктуації П. Сорокіна, концепцію синергетики Г. Хакена. Інтеракційний вимір взаємовідносин між опозицією та владою в контексті демократизації розглянуто в працях В. Банс, Л. Даймонда, С. Кубаса, А. Лейпхарта, Дж. Лінца, В. Меркеля, А. Пшеворського, У. Рейсінгера, Д. Ростю, Дж. Сарторі, А. Степана, А. Шедлера, Й. Шумпетера. Концепції транзитології дали змогу виявити політичну суб'єктність опозиції та визначити роль інститутів конструктивної взаємодії між нею і владою для подальшої демократизації країн.

У дисертаційній роботі зацентровано увагу на патерних взаємодіях влади та опозиції як основних агентів, що визначали диспозиції політичного поля. Дослідження за таким вектором дало можливість уточнити раціональні стратегії взаємодії в контексті розподілу метакapіталу держави. Крос-регіональний аналіз подібних інтеракцій допоміг віднайти функціональну роль провладних й опозиційних партій та інших суб'єктів політики в флуктуації політичної системи й боротьби сил вирівнювання та стратифікації.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, темами, планами. Дисертаційну роботу виконано у межах науково-дослідних тем: кафедри політології та державного управління ДонНУ імені Василя Стуса – «Стабільність і кризовість у відносинах між державою і суспільством: країнний і регіональний виміри»; «Динамічні аспекти суспільно-політичних процесів в Україні та світі в другому десятиріччі XXI століття» (реєстраційний номер 0117U003535); кафедри політології, управління та державної безпеки СНУ імені Лесі Українки «Інституційні зміни процесу

демократичних трансформацій в Україні: Волинь» (реєстраційний номер 0119U001842); Львівського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентіві України – «Діяльність громадських організацій національних меншин як чинник регіонального розвитку та консолідації українського суспільства» (реєстраційний номер 0120U101169).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження – з’ясувати специфіку і характер патерних взаємовідносин опозиції та влади, визначивши їхній вплив на процес демократизації політичних систем країн Вишеградської групи.

Об’єкт дослідження – процеси демократизації в країнах Центрально-Східної Європи.

Предмет дослідження – патерні взаємовідносини опозиції та влади в контексті процесів демократизації політичних систем Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини.

Вибір цих держав зумовлений, по-перше, тим, що вони містяться в регіоні, де після Другої світової війни панував соціалістичний режим, а потім, у результаті ерозії влади, розпочався період демократизації з його успіхами та поразками. Історичне минуле передбачало їхню тісну взаємодію. До того ж, така інтеграція виявлялася в перехідний період з появою міждержавного утворення – Вишеградської групи. По-друге, попри однакові стартові умови демократизації можна констатувати кейси нелінійності процесів та локальну специфіку розвитку. З погляду компаративного аналізу, вибір цих країн оптимальний і зумовлений індикаторами схожості. Це дало можливість отримати матеріал для узагальнення та систематизації причинно-наслідкових зв’язків взаємовідносин влади й опозиції, виділивши спільні тренди та регіональні відмінності.

Досягнення мети зумовило розв’язання таких *дослідницьких завдань*:

- обґрунтувати теоретико-методологічні засади взаємовідносин влади та опозиції в контексті демократизації політичних систем країн Вишеградської групи;
- виявити патерні взаємовідносини влади та опозиції в країнах Вишеградської групи та дослідити їхній вплив на процеси демократизації політичних систем;
- з'ясувати специфіку стратегій накопичення та конвертації суспільних капіталів влади та опозиції для розуміння відмінності процесів демократизації, обраних політичних систем;
- виявити специфіку взаємовідносин влади та опозиції в кожній з досліджуваних країн, урахувавши стартові умови, продукти демократизації, практики демократичного переходу та їхні індикатори;
- виділити реперні точки демократизації політичних систем країн Вишеградської групи як біфуркаційні стани, що розділяють фази посилення та послаблення показників демократизації;
- побудувати моделі взаємовідносин влади й опозиції в досліджуваних політичних системах для напрацювання рекомендацій для України щодо вдосконалення практик демократизації.

Основні *методи* дослідження зумовлені використанням синтезу методологічних підходів (синергетики, теорії конвертації капіталів, транзитології, постмодерністських теорій, інституціоналізму та неоінституціоналізму), що передбачило застосування компаративного крос-темпорального аналізу практик взаємодії влади та опозиції як індивідуальних та групових агентів. Методи моделювання нелінійної динаміки використовувалися для дослідження значущості патерних взаємовідносин влади та опозиції в появі фаз флуктуації демократизації політичної системи. Метод «*case study*» використовувався для пояснення окремих випадків, що відхилялися від загальних тенденцій і призводили до зміни висоти та профілю політичної стратифікації. Структурний метод дав

змогу авторові дослідити структуру сукупного капіталу опозиційних і провладних інституцій та роль кожної форми капіталу у процесі репозиціонування політичних еліт.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця 1980-их рр. до кінця 2017 р. Вибір нижньої межі зумовлений низкою т. зв. «оксамитових революцій» та появою інститутів конструктивної взаємодії влади й опозиції в Польщі та Угорщині. Верхня межа дослідження обрана через доступність для аналізу індикаторів, що підтверджують тенденцію до конвергенції демократизації. Це дало змогу комплексно простежити політичні процеси в країнах, діяльність окремих інститутів та акторів, взаємозумовленість економічного, політичного та інших видів капіталу, механізми їхньої конвертації.

Наукова новизна дослідження полягає у таких положеннях та висновках:

уперше:

- на підставі синтезу теорії конвертації капіталів, синергетики, теорема флуктуації, транзитології, постмодерністських теорій, інституціоналізму та неоінституціоналізму автор розробив методику аналізу взаємовідносин між опозицією та владою в контексті демократизації політичних систем, що полягає в інтегруванні різних вимірів функціонування опозиції, комплексності й багаторівневості розгляду інтеракцій між соціальними агентами;
- виявлено патерни у взаємовідносинах влади та опозиції як детермінант самоорганізації системи та з'ясовано їхній вплив на динаміку процесів демократизації. Доведено, що такі патерни були продуктом реалізації політичними акторами стратегій накопичення та конвертації суспільних капіталів, узгодженої фіксації диспозицій у межах політичного поля та габітусу. Індикаторами їх обрано вимірювальні показники

лояльності/нелояльності, форм співпраці та переговорних практик (співробітництво, компроміс, конструктивну критику та ін.);

- на основі аналізу стартових умов, продуктів, практик демократичного переходу, інститутів конструктивної взаємодії влади й опозиції та індикаторів концептуалізовано динамічну модель демократизації держав Вишеградської групи з фазами флуктуації та біфуркаціями, що може вважатися типовою для посткомуністичних країн;

- виявлено, що процеси демократизації в країнах Вишеградської групи мали цикли неспрямованого неперіодичного коливання, зумовлені дією «звичайних» та «дивних» атракторів, появу яких стимулювала влада та опозиція і яка, своєю чергою, визначала боротьбу сил вирівнювання та стратифікації;

- виділено біфуркаційні стани процесу демократизації політичних систем країн Вишеградської групи та з'ясовано їхню залежність від характеру розподілу метакapіталу держави між владою й опозицією;

- на основі синергетичного підходу концептуалізовано причини та регіональну специфіку нового незавершеного циклу флуктуації, що виявлявся в тренді конвергенції демократизації політичної системи країн Вишеградської групи. Доведено, що такий тренд характерний як для консенсусної, так і конфліктної моделі взаємовідносин між владою та опозицією і був продуктом практик імітації демократії;

- сформовано модель взаємовідносин влади й опозиції в досліджуваних політичних системах. Для вдосконалення практик демократизації політичних процесів в Україні рекомендовано: врахування патерних взаємовідносин влади та опозиції задля недопущення екстраполяції негативних практик використання асоційованого капіталу та трансформації його в політичний; формування просторових тимчасових та довготермінових інституцій конструктивної взаємодії між владою та опозицією; усвідомлення значущості капіталу міжнародної підтримки,

його конвертації в економічний капітал опозиційних партій з подальшою конвертацією в політичний. Обґрунтовано небезпеку поляризації електорату через політизацію суспільно чутливих тем технологічними за своєю суттю партіями популістського типу;

уточнено:

- інституційні можливості та регіональну специфіку впливу опозиції на владу як чинника, що детермінував перехід системи від хаосу до порядку / самоорганізації. Розширення прав опозиції було ефективним інструментом стримувань та противаг у системі влади, зменшувало можливість використання неконвенційних форм політичної участі, призводило до менш виражених негативних наслідків флуктуації та посилювало стабілізацію політичної системи;

- специфіку патерних взаємовідносин між владою та опозицією, що за репозиціонування зберігали стійкі характеристики й попри нелінійний характер демократизації давали змогу спрогнозувати поведінку влади й опозиції, особливо в ситуації вибору шляху в момент біфуркації;

- твердження, що в умовах зближення позицій влади й опозиції та узгодження між ними переділу метакапіталу держави, процес демократизації є стабільнішим, з менш вираженими фазами флуктуації та біфуркацією. Це зумовлювалося стійкими відносинами між основними соціальними агентами, що нейтралізували вплив звичайних та незвичайних атракторів;

- факт причетності до виникнення атракторів і влади, й опозиції та їх використання як ресурсу для накопичення політичного капіталу.

набуло подальшого розвитку:

- уявлення про причини флуктуації процесів демократизації та ролі в них влади й опозиції;

- доцільність аналізу всіх провладних та опозиційних структур (як елементів системи) в кореляції між собою та з іншими елементами

системи, розуміючи, що їхні дії ґрунтуються на принципі емерджентності – основі для патерних взаємовідносин.

Практичне значення одержаних результатів ґрунтується на висновках, що розширюють дихотомічне розуміння взаємовідносин між владою й опозицією та уточнюють раціональні стратегії їх інтеракцій в електоральний та міжелекторальний періоди. Такий підхід дає можливість виявити маніпулятивні технології як влади, так і опозиції, пов'язані з необхідністю збереження диспозицій у політичному полі, пояснити причини появи «дефектних» демократій та спрогнозувати на основі виділених патернів поведінку влади й опозиції в умовах дії звичайних та дивних атракторів.

Сформульовані положення розширюють теоретичне осмислення мети й діяльності опозиції та синергетичного ефекту, який досягається у випадку вибудовування її ефективних взаємозв'язків із владою. Врахування в політичній практиці виявлених у роботі інституційних механізмів, що забезпечують залучення опозиції до формування політичних рішень, сприятиме подальшому розвитку консоціативної демократії в моно- та полісегментних суспільствах, включно з Україною.

Результати проведеного дослідження мають практичне значення, що підтверджується їх впровадженням відділом з питань внутрішньої політики Волинської обласної державної адміністрації (лист № 906/05/2-20 від 29.05.2020 р.); Донецьким національним університетом імені Василя Стуса (лист № 45/01.1.3-43 від 16.06.2020 р.); Східноєвропейським національним університетом імені Лесі Українки (лист № 03-28/04/1205 від 29.05.2020 р.); громадською організацією «Центр політичного аналізу та виборчого консалтингу» (м. Луцьк) (лист № 7 від 25.05.2020 р.).

Теоретичні та прикладні результати дослідження можуть використовуватися науковцями в подальшій розробці динамічних моделей дисипативних систем. Зібрані матеріали допоможуть під час розробки та

викладання навчальних курсів «Політичні інститути та процеси», «Влада та опозиція в країнах ЄС», «Партії в системі владних відносин в країнах ЄС», «Кратологія».

Апробація результатів дисертаційного дослідження відбулася під час 24 міжнародних і 7 всеукраїнських науково-практичних конференцій: «Імператив національної консолідації: потенціал партійної системи та ресурси громадянського суспільства України» (м. Львів, 10 – 11 листопада 2005 р.); «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні» (м. Ялта, 28 – 30 вересня 2006 р.); «Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови української держави» (м. Івано-Франківськ, 12 – 13 жовтня 2006 р.); «Розвиток демократії і демократична освіта в Україні» (м. Київ, 8 – 10 листопада 2007 р.); «В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення» (м. Луцьк, 26 – 27 квітня 2007 р.); «Системна трансформація суспільства: історичний досвід, сучасність і перспективи в умовах глобалізації та європейської інтеграції» (м. Брест, 24 – 25 червня 2008 р.); «Шляхи становлення незалежності Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє» (м. Житомир, 15 – 16 листопада 2008 р.); «Системна трансформація суспільства: історичний досвід, сучасність і перспективи в умовах глобалізації та європейської інтеграції» (м. Брест, 19 – 20 червня 2009 р.); «Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах новітньої доби (кін. ХІХ – ХХ ст.). Історія – історіографія – політологія» (м. Житомир, 11 – 13 грудня 2009 р.); «Системна трансформація суспільства: історичний досвід, сучасність і перспективи в умовах глобалізації та європейської інтеграції» (м. Брест, 25 – 26 червня 2010 р.); «Духовна компонента в системі вищої освіти України» (м. Луцьк, 28 травня 2010 р.); ІV Конференція випускників Програми імені Л. Кіркланда «Головування Польщі в ЄС і співпраця в регіоні» (м. Варшава, 1 – 3 липня 2011 р.); «Роль еліти у процесах політичної

трансформації Польщі та України: історія і сучасність» (м. Житомир, 26 листопада 2011 р.); «Держава, народ і етнічність у сучасній Європі» (м. Краків, 23 – 25 листопада 2012 р.); «Центрально-Східна Європа: двадцять років системних трансформацій і геополітичних змін» (м. Рівне, 24 січня 2012 р.); «Політологічні читання імені професора Богдана Яроша» (м. Луцьк, 5 квітня 2015 р.); «Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст» (м. Івано-Франківськ, 2 – 3 березня 2012 р.); «Чеська полоністика в європейському контексті» (м. Прага, 11 – 12 вересня 2013 р.); «Білорусь, Литва, Польща, Україна – успіхи, невдачі та перспективи сусідства – політичні, економічні, культурні, суспільні відносини, взаємні міфи та стереотипи» (м. Білосток, 5 – 6 грудня 2013 р.); «Соціально-гуманітарні науки в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Луцьк, 31 травня 2013 р.); «Політологічні читання імені професора Богдана Яроша» (м. Луцьк, 15 квітня 2014 р.); «Модель країн Вишеградської четвірки в інтеграції молоді в єдиний науково-культурний простір» (м. Луцьк, 22 – 23 травня 2014 р.); «Політичні кризи в державах та регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у ХХ – на початку ХХІ століть» (м. Ужгород, 16 – 17 жовтня 2014 р.); «Громадянська участь у суспільному, публічному і політичному житті в Польщі та в Україні в період системної трансформації» (м. Краків, 27 – 28 листопада 2014 р.); «Політологічні читання імені професора Богдана Яроша» (м. Луцьк, 14 травня 2015 р.); «Українсько-польська зустріч» (м. Яремче, 25 – 27 вересня 2015 р.); «Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи» (м. Чернівці, 7 – 8 квітня 2016 р.); Міжнародний науковий форум «Демократичні цінності і права людини в умовах воєнного конфлікту» (м. Кам'янець-Подільський, 17 – 20 травня 2016 р.); «Правові та соціальні аспекти співробітництва між ЄС та країнами Східного партнерства. Процеси демократизації держави і проблема корупції»

(м. Острог, 10 вересня 2016 р.); «Національні меншини і колективна пам'ять титульних націй: дилеми (не)забуття» (м. Рівне, 30 – 31 березня 2017 р.); «Соціальні та політичні трансформації у Центральній та Східній Європі (1917 – 2017): чинники, досягнення, проблеми» (м. Одеса, 28 – 29 червня 2017 р.); «Наука, освіта, суспільство: реалії, виклики, перспективи» (м. Вінниця, 16 – 17 травня 2019 р.).

Публікації. Результати дисертаційної роботи відображені в 44 наукових публікаціях, у тому числі в 1 індивідуальній монографії, 19 статтях у фахових виданнях України (з яких дев'ять включені до міжнародних наукометричних баз), 4 статті у наукових періодичних виданнях інших держав за напрямом, з якого підготовлено дисертацію (з них одна включена до бази даних *Web of Science*), 9 статей у наукових виданнях України, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження, та 11 тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації зумовлена визначеною метою, завданнями, об'єктом і предметом дослідження. Дисертація складається з анотації, вступу, п'яти розділів та 15 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (380 найменувань англійською, польською, чеською, словацькою, українською та російською мовами на 39 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 469 сторінок, з яких основного тексту – 385 сторінок. Робота містить 12 таблиць, 56 рисунків та 3 додатки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ

Розвиток демократії знаходить своє вираження у владних відносинах, що тією чи іншою мірою мають бути спрямовані на захист, закріплення досягнутого рівня та створення оптимальних умов для подальшого їх поглиблення. У свою чергу влада стає ціллю суб'єктів політики – держави, політичних партій, зацікавлених груп. Реалізація такої цілі передбачає оволодіння, утримання та розподіл владних ресурсів, що не завжди збігається з задекларованим курсом на демократизацію. Тому ставлення суспільства до влади та її політики характеризують не лише лояльність, підтримка, але й незгода, протест, рух опору, що вкладається в сучасне розуміння учасницької демократії.

Демократія характеризується наданням певної суб'єктності ще одному політичному гравцю – опозиції, яка є відображенням дихотомії відносин суспільства до влади. Функціонування легальної опозиції дозволяє виявити та через інституційні механізми прийти до влади або змусити владу зробити певну корекцію реалізованого курсу та виправити наявні «дефекти» демократії. Опозицію розглянуто як певний двійник влади, потенційний владний суб'єкт, що спроможний через реалізацію задекларованої політики сприяти зміцненню демократії. Її взаємовідносини з владою вважаємо визначальними в контексті перспектив демократизації політичної системи. Звичайно вони не завжди є лінійними, симетричними, раціональними та прогнозованими і різним чином відображаються на процесах демократизації. Тому є необхідність глибшого осмислення термінологічних та методологічних питань, пов'язаних з дослідженням опозиції, природи політичної влади, моделей та характеру їх взаємовідносин.

1.1. Сутність опозиції

У плюралістичних суспільствах політична практика виробила цілий комплекс ефективних засобів і механізмів впливу на державні рішення з метою їх контролю, висування альтернативної політики та досягнення оптимального захисту інтересів як індивідів, так і соціальних спільнот. Політичне життя асоціюємо з виборністю інститутів держави, періодичною їх звітністю, збалансованістю та обмеженням влади, розширенням участі громадян у політичному житті.

Разом із тим при наявності цих атрибутів демократії в суспільстві залишаються гострими питання узгодження протиріч у взаєминах між владою та спільнотою з приводу реалізації обраного курсу, прозорості та відкритості ухвалення політичних рішень, співучасті громадян у реалізації державної політики. Досвід т. зв. «молодих демократій» свідчить про те, що навіть і демократично обрана влада, яка виражає потреби людей і громад, часто перебуває з ними в конфліктних відносинах. Держава при відсутності арбітражу зі сторони політичних інституцій може певним чином дистанціюватися від проголошеного курсу та, перебуваючи під впливом т. зв. «залізного закону олігархії», діяти відносно самодостатньо, приймаючи неузгоджені з громадою рішення [22, с. 26].

Практичне впровадження принципу підпорядкування меншості більшості часто приводить до прийняття багатьох політичних рішень на користь однієї частини суспільства, тим самим обмежуючи іншу його частину. При цьому відповідальність за реалізацію державної політики перекладається на різні структури. Наслідком цього може бути зниження рівня легітимності влади та наростання абсентеїзму.

Але навіть в європейських країнах з добре функціонуючими демократичними урядами, з тривалою історією толерантності, конкурентної політики і широкої участі населення в політичному житті теж відчувається «дефіцит демократії». Серед громадян широко розповсюджене відчуття, що

«їхні уряди стали відстороненими та далекими і що самі вибори не можуть гарантувати достатнього вибору та підзвітності» [69, с. 13]. Тому зрозумілим є їх прагнення у поліпшенні демократії шляхом розширення залучення населення у політичні процеси та посилення підзвітності урядів перед тими, хто їх обрав.

У країнах із вже зміцнілою демократичною системою інституціоналізованим інструментом узгодження протиріч між державою і суспільством та забезпечення політичної стабільності, основаної на балансі політичних сил, виступає опозиція. Р. Даль у праці «Політична опозиція в західних демократіях» справедливо зауважив, що «система, керована головними політичними конфліктами, спричиненими допуском однієї або більше політичних партій до співкерівництва з проурядовими партіями, є не лише суспільним відкриттям. З певністю це є одним з найбільших і неочікуваних суспільних відкриттів, що здійснила людина» [176, с. 23].

Опозиція – одне з найбільших досягнень в історії західної демократії, без існування якої важко уявити захист громадянських прав. Якими ж є механізми, ресурси та сила її впливу на процеси демократизації? Чи окрім очевидної участі опозиції в суспільних змінах можна говорити про її стабілізуючий вплив на систему реалізації влади? Для цього уточнимо етимологію цього слова. Термін «опозиція» походить від латинського «*oppositio*», що означає супротив, протиставлення. Він вживається для характеристики дій, що приводять до опору політичним процесам, критики домінуючої ідеології, протиставлення конкретним інституціям чи організаціям. Але трактування опозиції лише як вираження непримиримої ворожнечі, самого тільки суперництва, протистояння суб'єктів за владу є дещо звуженим і не дозволяє виявити багатоманітності форм і методів її діяльності та її демократичний характер. На думку українського дослідника С. Рябова, «обмеження смислу опозиції лише деконструктивним запереченням існуючих засад суспільного життя, інтенціями позасистемного

штибу є властивим для тоталітарної політичної свідомості і практики» [107, с. 12].

У сучасній політичній науці «опозиція» визначається доволі загально як «організована група, що виражає в формалізованій (політична партія, парламентська коаліція) або неформалізованій спосіб супротив політичній владі держав (системна опозиція) або устрою (антисистемна опозиція)» [340, с. 161]. У польському «Словнику політичної думки» цей термін вжито з метою чіткого окреслення інституціоналізованих сил, що здійснюють політичну боротьбу з владними функціонерами або урядовою партією [329, с. 255]. Польський вчений А. Ковальчук визначає політичну опозицію, як «організований політичний рух, що діє легально або нелегально, явно або в конспірації і прагне до отримання державної влади з рук партії або правлячої коаліції» [253, с. 238]. Енциклопедичні трактування опозиції найчастіше зараховують її до угруповань, що створюють політичну альтернативу правлячій політичній силі [269, с. 57].

Зазначимо, що в усіх названих дефініціях наголошується на прагненні опозиції до здобуття влади і не звертається увага на інші форми опозиційної діяльності. Значно менше застережень викликає формулювання, запропоноване В. Сломським: «політична опозиція – це політичні угруповання (зокрема партії), що залежно від умов використовують як допустимі, так і позаконституційні методи політичного суперництва, або у крайніх випадках прагнуть до здобуття, зміни державної влади» [336, с. 50]. У цьому випадку головний акцент ставиться на основоположну функцію опозиції – прагнення до усунення від влади правлячої партії та здійснення критики діяльності уряду. Найбільш точно відображає природу опозиції дефініція, за якою вона розглядається як «сукупність політичних угруповань, що не беруть участі в діяльності уряду, але виступають проти його політики, вимагаючи її корективи, зміни або припинення, при одночасному наголошенні, що метою діяльності опозиції є зміна правлячої

еліти» [138, с. 118].

Взявши до уваги всі зазначені визначення, можна погодитися з думкою С. Божика, який зазначає, що «опозиція – це загальні політичні угруповання, що не беруть участі у функціонуванні урядів, але займають критичну позицію щодо нього і реалізованої ним політики, а також прагнуть до здобуття влади в державі, використовуючи гарантовані конституційні та законні форми політичного суперництва для здійснення конституційних реформ або зміни актуальної політичної і суспільно-економічної системи» [153, с. 10].

Статус парламентської опозиції важчий для фіксування в багатопартійних системах, ніж у системах з двома домінуючими партіями. Це пов'язано з її мінливим статусом, який був визначений Р. Хербутом через категорію *ситуативна* опозиція. На думку вченого, «з точки зору багатоваріантності можливих коаліційних укладів вона набуває плинного характеру, а її склад і характер формуються під впливом багатьох чинників» [24, с. 222]. Такого типу опозицію характеризує те, що в певних ситуаціях вона відмовляється від критики деяких пунктів урядової програми, коли їхня реалізація може бути їй вигідна. Мінливість статусу опозиції в парламенті пов'язана також із постійними змінами, яких зазнає склад урядової коаліції. Може статися, що партія спочатку діє схоже на опозицію і лише потім здійснює свою формальну підтримку уряду. Подібні ситуації ускладнюють дослідження опозиції, тому намагатимемося окреслювати, в якому проміжку часу певне угруповання мало статус опозиції.

Автор не кваліфікує як парламентську опозицію ті політичні партії, що трактують урядову більшість не як конкурентів, а як ворогів (позасистемна опозиція), та ті, що, не увійшовши до складу урядового табору, зберігають перед ним нейтральну, нечітку чи вичікувальну позицію. Це, зазвичай, парламентські фракції, що під час формування урядової більшості не увійшли до складу уряду, а тепер перед пропозицією

входження до урядової коаліції, зберігають перед урядом чітко виражену нейтральність.

Існування навіть у широких колах суспільства невдоволення політикою центральної влади ще не є свідченням появи в державі опозиції. Не кожна парламентська меншість може виконати цю умову, як і не кожна меншість можна трактувати як опозицію. Відомими є приклади, коли партія меншості надавала «тиху підтримку» уряду і тим самим уможлиблювала або створювала умови для його функціонування. Поняття меншості є значно ширшим, ніж поняття опозиції, а тому не можна підмінити ці дві категорії. Завданням кожної опозиції є досягнення зміни усієї системи чи її окремих елементів. Тому такою не є група, яка використовує політичні засоби винятково для власної популяризації, через появу в засобах масової інформації та в рекламній кампанії.

Для дієвого артикулювання своїх прагнень опозиція мусить мати певний ступінь організованості [253, с. 238]. Е. Наливайко стверджує, що власна організація слугує зміцненню опозиційних партій. Чим більш сильною і дієздатною вона є, тим має вищі шанси на успіх [302, с. 78]. Відтак, опозиція повинна перейти з фази громадянського опору – без якого не може існувати і з якого зростає – до фази організації з чіткою структурою, метою діяльності, джерелами фінансування, принципами набору нових членів тощо.

Більш стабільною та прогнозованою є опозиція *системна*, яка займає послідовно критичну позицію по відношенню до уряду і його політики. Класичним прикладом є опозиція її Величності у Великій Британії. Також варто звернутися до виділених Д. Лінцом типів *лояльної і нелояльної* опозиції. Його висновок достатньо песимістичний і одночасно реалістичний: «Глибокі конфлікти, спроби дискредитації супротивників [...] все це в демократії є нормальним і неминучим. Лояльну опозицію від нелояльної відрізняє поміркованість та висока політична культура» [276, с. 42]. У цьому

випадку йдеться також про готовність суб'єктів правовідносин пожертвувати своїми інтересами на користь збереження ефективності системи загалом та прийняти відповідальність за управління або бути частиною більшості, якщо немає альтернативи партіям, що підтримують систему. Лояльна опозиція повинна бути готовою також і до участі в уряді, який може бути ослаблений кризою. У випадку активізації політичних партій, здатних підірвати демократію через застосування насилля і спроб придушити громадянські права та свободи, лояльна опозиція повинна виступити проти таких дій.

Особливими типами опозиції є парламентська та позапарламентська. До парламентської опозиції Е. Звєжховський зараховує політичні групи або парламентські фракції, що з певних причин не беруть участі у формуванні уряду, критично ставляться до його політичної програми і діяльності, а також формують власну програмну і персональну альтернативу, щоб у рамках конституційно установлених правил завоювати і реалізувати урядову владу [380, с. 11]. Статус парламентської опозиції важчий для фіксування в багатопартійних системах, ніж у системах двох домінуючих партій.

З попередніми поділами тісно пов'язана типологія парламентської опозиції за рівнем згуртованості на *інтегровану* та *фрагментовану*. Інтегрована опозиція здатна до спільних виступів або узгодженої діяльності і становить силу, що здійснює вплив на проурядову більшість. На думку К. Лабендза, «ступінь інтеграції опозиції є одним з чинників, що детермінують спосіб її трактування через урядові партії. Здатність до утворення менш чи більш інтегрованих опозиційних коаліцій може одночасно мати плив на майбутню здатність коаліційну в моменті приходу до влади» [311, с. 15].

Ступінь інтеграції парламентської опозиції слугує індикатором спроможності утворення опозиційної коаліції, яка, у випадку урядової кризи чи нових виборів, здатна сформувати уряд. Інтегрована опозиція в

законодавчому органі детермінує політичну конкуренцію в системі взаємовідносин «уряд – опозиція», а також спосіб її трактування через проурядову більшість.

Варто відзначити, що парламентська опозиція не обмежується лише парламентом, а й діє поза ним. В такому випадку йдеться про *позапарламентську опозицію*. До неї належать, перш за все, ті політичні партії, що висувають своїх кандидатів на парламентських виборах, але не мають власної репрезентації в парламенті. Свій супротив політиці уряду вони виражають через форми масової участі: страйки, демонстрації, мітинги.

Опозиція є інститутом ліберальної демократії, яка надає їй широкі гарантії для діяльності. Проте вищенаведені визначення не можуть повною мірою охарактеризувати її на етапі демократичних трансформацій. У період переходу від авторитаризму до демократії відбувається поступовий відхід від протистояння, опору, заперечення режиму до встановлення правил політичної гри і процедур конкурентної політичної боротьби. Виходячи з цього, виникає питання, чи можна назвати опозицією рухи опору, суспільно-політичні організації і рухи, що виступали проти авторитарного режиму, однак не завжди ставили за політичну мету здобуття влади? Спротив із застосуванням сили ряд дослідників намагається розглядати як окреме від опозиції поняття. Зокрема, мексиканський дослідник Т. Сеговія розрізняв «рух опору» та «політичну опозицію». На його переконання, опозиція не протистоїть владі і її вища форма походить з опозиційної партії, в той час, як рух опору за визначенням не може бути партією: його завдання не керувати, а чинити спротив» [125, с. 28]. Подібного погляду дотримується польський історик А. Фрішке. До опозиції він відносив свідому, заплановану діяльність, що спирається на певну програму і спрямовується на зміну або реформування в напрямку обмеження монопольної влади партії і відновлення суб'єктності суспільства [199, с. 5].

Українська дослідниця Л. Червона погоджується з тим, що політична партія, яка не виходить за межі політичної системи, і рух опору, що не визнає існуючого політичного статус-кво, мають різні функціональні завдання. На її думку, в обох випадках вони представляють собою шаблі опозиційної дії, політичну опозицію протилежних типів – системну та позасистемну. При цьому жоден політичний режим не обходиться без опозиції як сукупності нонконформістських переконань та дій індивідуумів [125, с. 28]. Схожу думку висловлює Т. Ткаченко, стверджуючи, що опозиція може існувати у формі суспільного протесту та як політичний інститут. При цьому «... опозиція як форма суспільного протесту є детермінантою опозиції як політичного інституту» [117, с. 41].

Однак в умовах авторитарного політичного режиму, коли громадсько-політичні організації і рухи мають нелегітимний характер, їх складно віднести до опозиції в класичному розумінні цього слова. В цьому випадку проблема полягає як в питанні термінологічному, так і методологічному. Розмежувати ці два поняття, на нашу думку, можна через застосування етимологічного та інституційного підходів, розроблених російським вченим Г. Гавриловим. Перший – сфокусований на протиставленні однієї політики іншій. Згідно з цим опозицією може вважатися різнонаправлений вплив декількох суб'єктів на владу, що не мають узгодженої думки з певного кола питань [40, с. 16]. Опозиція подається в широкому розумінні з акцентом на діяльнісному аспекті. Проте такий підхід має низку обмежень. Зокрема, під цю категорію, окрім політичних партій, також підпадають групи тиску, лобістські угруповання, які виражають інтереси локальних груп, що мають опосередковане відношення до політики. Слабкою стороною цієї схеми є складність її практичного застосування. Вона втрачає смисл у випадку, коли домінуюча думка або думка більшості не отримує представництва в структурах, що приймають політичні рішення. Тоді й влада набуває ознак опозиції, так як провадить політичні рішення, що підтримуються меншістю

суспільства. З іншого боку, частково цей підхід може бути використаний за умов лібералізації авторитарного режиму, коли опозиція формується з суспільно-політичних рухів, громадських організацій, відсутні легальні політичні партії, не відбуваються вільні демократичні вибори і т.ін. [33, с. 12].

У дослідженні політичної суб'єктності опозиції використано ряд методологічних підходів. Одним із них є інституційний (або інституційно-функціональний). Він дозволяє звужити розуміння опозиції до конкретних політичних інститутів, що можуть виконувати цю роль. В якості основних визначено політичні партії, як основний потенційний суб'єкт влади та інструмент політичної боротьби. В умовах реальної багатопартійності можемо говорити саме про парламентську та позапарламентську форми опозиції. Такий підхід може ефективно використовуватися для аналізу процесу демократизації. Однак він більш придатний, коли сформована стабільна партійна система, і менш ефективний в умовах становлення багатопартійності, коли опозиційні організації та рухи відігравали роль партій. Недоліком інституційного підходу є звуження меж дослідження. Він не враховує різноманітні форми організації опозиції. Скажімо, до неї можуть входити не лише партії, а й громадські організації та суспільно-політичні рухи, профспілки. Опозиція розглядається нами на кількох смислових рівнях: як політичний інститут та як конкретний політичний актор.

У демократичному суспільстві опозиція – це основний канал вираження соціального невдоволення наявним політичним станом, важлива детермінанта політичних трансформацій, спосіб досягнення принципових поступок від владних структур, корегування політичного курсу. Погоджуючись з думкою Г. Гаврилова, що опозиція визначається через владу, вважаємо за доцільне звужити категорію «опозиція» саме до інституту політичних партій, як основних потенційних суб'єктів влади. Тим самим

«відтінюються» інші суб'єкти опозиційної діяльності. Подібної думки дотримуються Г. Іонеску та І. Мадаріага, які пропонують розрізнити поняття «політична опозиція» та «опозиція». За їх концепцією лише політична опозиція *sensu stricto* може існувати в демократичній системі і то для того, що є завжди інституціоналізована, знана та легітимізована. На думку вчених, «цей термін повинен вживатися в ситуації, коли опозиція є не лише допущена до функціонування, але функціонування стало їй призначене» [238, с. 16].

Опозиція *sensu largo* охоплює різні вияви незадоволення урядовою політикою, і є досить обширним поняттям. Така класифікація дозволяє віднести до опозиції різні організації і суспільно-політичні рухи, що виступають певною альтернативною силою і намагаються демократизувати суспільство через конкурентну боротьбу з авторитарною владою. За словами А. Степана, «опозиція в недемократичній системі повинна передусім підривати легітимізацію режиму і протиставляти йому демократичну альтернативу, ініціювати і поширювати протести, організовувати страйки, видавати і розповсюджувати нелегальну пресу, засновувати таємні університети тощо» [344, с. 44].

Але виникає запитання, в який момент опозиція може перейти в іншу якість? Чи коректно стверджувати, що в період лібералізації не було опозиції, і вона раптово з'явилася після демократичних виборів та демонтажу авторитарної системи? На нашу думку, відповідь можна знайти, прослідкувавши процес формування опозиції як інституту. Інститут опозиції – це правила гри та певні кодекси поведінки, а також відносини та зв'язки, що встановлюють та регулюють опозиційну діяльність у межах політичної системи [37, с. 7]. Звідси можемо вирізнити доінституційний та інституційний етапи діяльності опозиції. Доінституційний етап припадає на період лібералізації і характеризується організаційним оформленням політичних сил, що протистояли пануючій комуністичній владі, пануючій

партії і прямо або опосередковано вели з нею боротьбу за державну владу. Завершення етапу припадає на перші демократичні вибори до законодавчих органів влади. Вони поклали початок інституціоналізації опозиції. З цього часу опозиція використовувала законні форми політичного суперництва, створювала власну програмну та персональну альтернативу. При цьому влада для опозиції ставала об'єктом, на який спрямовувався її спільний інтерес [114, с. 4]. Саме боротьба за владний ресурс значною мірою корегувала характер, форми та методи діяльності опозиційних партій.

Рівень розвитку та стабільності демократії в країні істотно залежить від інституційно-правових та фактичних взаємовідносин між опозицією та владними структурами. М. Сімлат зауважив, що «в суспільстві стало звичним вважати, ніби існування опозиційної партії є однією з найхарактерніших ознак демократії, а її відсутність розглядається як свідчення або навіть остаточний доказ браку демократії» [334, с. 67]. Існує також протилежна думка, що протиставлення владної більшості опозиційній меншості не є єдиним свідченням демократії і що можна уявити демократичну систему без «класичної опозиції» [274, с. 78].

Ідея опозиції підпорядкована аксіомі єдності держави і стабільності політичної системи. Демократія ж за своєю природою означає гарантію прав меншості і є системою урядів більшості, обмежених правами меншості. Відповідно існування опозиції постає необхідною умовою забезпечення прав меншості в умовах домінування принципу більшості при прийнятті важливих законодавчих рішень. Такий підхід знаходимо в концепції демократії Дж. Мадісона (демократія як уряди більшості і права меншості) [176, с. 15]. Дж. Сарторі відзначав, що «в конституціональному контексті ми піклуємося про меншість, не про більшість, ... меншості повинні мати право протиставлення, право на опозицію» [325, с. 171]. Більшість за своєю природою схильна до реалізації нічим не обмеженої влади, тому в демократії вагомого значення набули інституційні гарантії, що змінюють

«принцип більшості» на принцип «змінюваної більшості», коли різноманітні частини політичного організму здійснюють зміну влади [325, с. 51]. Саме така роль відводиться парламентській опозиції, яка є однією з форм опозиції.

Демократична партійна система створює як уряди, так і опозицію. Кожна партія може конкурувати з урядом через презентацію себе як альтернативної інституції, а також через конкурентні впливи між партіями, що прагнуть до заміни посад в уряді [331, с. 26]. А. Гульєльмо Ферраро зауважував, що при демократії опозиція – не менш важливий орган народного суверенітету, ніж уряд. Придушити опозицію означає придушити суверенітет народу [108, с. 37].

За кожною опозицією криється стратегія змагання за владу і альтернатива владі. Опозиція не бере участі в управлінні країною, а є лише свого роду симетричним і рівноправним відповідником урядової більшості [169, с. 27]. Конституційну роль опозиції вдало характеризує формула «влада, що обмежує владу» [206, с. 465]. На практиці це приводить до програмної і персональної альтернативи, а також її обґрунтованості в широкому політичному і суспільному значенні. Справа в тому, що «періодична зміна владних груп пробуджує суспільне очікування, знімає частину суспільного напруження і таким чином очищує політичну атмосферу. Вона вносить до політичного життя новий стиль керівництва та інновації у внутрішній політиці» [380, с. 18].

Парламентська опозиція прагне прийти до влади в державі і для цього займає критичну позицію щодо уряду і його політики. Предметом критики з її боку не мають бути конституційні принципи, на підставі яких політичні угруповання прийшли до влади, а сама влада, яка існує в державі. Більшість опозиційних європейських партій прагнуть здійснити кадрові зміни в уряді або змінити урядову політику.

Стосовно владної більшості опозиція виконує функцію суспільного,

невладного контролю дій уряду і партії більшості. Він полягає у зборі інформації та аналізі окремих напрямів політики уряду, проектів його постанов і наслідків прийнятих рішень. Одночасно опозиція відшукує несправедливі дії, помилки і перевищення повноважень, здійснених проурядовими партіями. Це означає, що між парламентською опозицією і владною більшістю в демократичних системах немає дихотомічного поділу. Натомість існує багато мінливих, перехідних, посередніх станів. Як зазначає польський політолог Т. Кравчик: «не існує універсального підходу, який дозволяє стверджувати, коли суперництво або політична кооперація опозиції з урядом сприяє демократії, а коли призводить до викривлення її фундаментальних засад. Можна лише стверджувати, що для демократичного режиму однаковою мірою є корисною як поміркована політична боротьба між партіями, так і пошуки поміркованого компромісу [256, с. 159].

Спільним для всіх існуючих теоретичних моделей є визначення опозиції через категорію «влада». Вона не може існувати без влади і за своєю сутністю є її протиставленням. Категорія «влада» дозволяє поєднати етимологічний та інституційний підходи, виходячи з того, що опозиція неможлива в системі рівноправних владних суб'єктів і є самостійним політичним гравцем, що легально змагається за владу. Виділяючи здобуття влади як основну мету опозиції, вирішується і проблема суб'єкта опозиційної діяльності. З аналізу виключаються ті політичні сили, що не мають відношення до розподілу владних ресурсів у системі, а кількість «гравців» обмежується владними суб'єктами системи і претендентами (або претендентом) на цю роль. У випадку опозиції, йдеться не лише про парламентські партії, а й про групи, фракції, окремих позапартійних депутатів. При цьому розширене тлумачення суб'єкта опозиції (не лише партії) дозволяє більш точно і повно виокремити різні моделі взаємодії з владними структурами.

Такий підхід має теоретичну значимість. Розгляд опозиції як суб'єкта, що бореться за владу, можна застосувати для політичної системи будь-якого рівня. При цьому статус опозиції залишається прив'язаним до конкретної ситуації і здатний змінюватися у залежності від позицій політичних сил чи політичної кон'юнктури. Одні й ті ж самі партії в один часовий період можуть бути опозиційними, а в інший – володіти домінуючим владним ресурсом.

Визначення опозиції через поняття «влада» порушує питання, що є влада, в чому полягає процес боротьби за неї між політичними партіями. Тому є необхідність виділення основних підходів до досліджень феномену в контексті цієї проблематики. Свого роду їх узагальнення запропонував польський політолог Є. Вятр. Він вирізняв шість основних напрямів: біхевіористський (оцінка влади як особливий тип поведінки, що змінює поведінку інших); телеологічний (характеризує владу як досягнення певних цілей); інструменталістський (розглядає владу як можливість використання певних засобів); структуралістський (влада як особливого роду відносини між управлінцями та підлеглими); конфліктний (влада зводиться в основному до можливостей прийняття рішень, що регулюють розподіл благ у конфліктних ситуаціях); визначаючий владу як вплив, який здійснюється на інших, коли той, кому наказують, зобов'язаний підкорятися [39, с. 158].

Як бачимо, суть влади зводиться до здатності її суб'єкта (окремої особи, організації, партії, держави) нав'язувати свою волю іншим людям, розпоряджатися та управляти їх діями. При цьому суб'єкти влади повинні нести політичну відповідальність за все, що відбувається в суспільстві.

З огляду на те, що слово «влада» має велику кількість значень, уточнимо його семантичне поле. На думку В. Ледеяєва, поняття «влада» варто обмежити такими значеннями:

- здатність впливати на щось, здатність зробити щось;
- право розпоряджатися, керувати кимось, чимось;

- могутність, панування, сила;
- право управління державою, політичне панування, права та повноваження державних органів [70, с. 97].

До змісту поняття «влада» відноситься те, що характеризує відносини між людьми у сфері політики. Зокрема, сюди включаємо органи державної влади, адміністрації, посадові особи, політичних лідерів. Всі вони наділені правом та можливістю керувати та мають доступ до владних ресурсів. Характеризувати владний суб'єкт можна лише в контексті взаємодії з іншими учасниками політичного процесу. В якості такого виступає опозиція. Найбільш близькою для розуміння сутності взаємовідносин між владою та опозицією є реляціоністська концепція, яка описує владу як соціальні відносини або результат взаємодії на елементарному (особистісному) та складному (міжгруповому) рівнях. Її розробниками є Г. Лассвел, П. Блау, Р. Дарендорф, Ю. Габермас, Д. Ронг.

Наприклад, Д. Ронг розглядав владу як диспозиційне поняття, що характеризує її як можливість, здатність, потенціал, який може бути реалізований (а може залишитися нереалізованим) у дії. Разом із тим він підкреслював реляційний характер влади, уникаючи розгляду її як «сконцентрованої лише в самому суб'єкті влади, звідки вона діє на інших людей» [374, с. 63]. Він вказував на істотну відмінність між можливою та реально існуючою владою, між владою та ресурсами влади, владою як потенціалом і потенціалом для влади. Влада розглядалася ним як можливість індивідів та груп здійснювати цілеспрямований і передбачений вплив на інших індивідів та груп. Такий підхід дозволяє пояснити появу нових опозиційних центрів влади, що за певних характеристик (впливовість, ступінь підтримки в суспільстві, легітимність) можуть врівноважувати владу, яка не здатна реалізувати свої ресурси. Реляціоністський підхід дає нам інструменти для розуміння сутності перетікання влади, явища двовладдя як практик взаємовідносин між владою та опозицією.

Методологічним інструментом для дослідження характеру взаємовідносин між владою та опозицією розглядається теорія соціального поля, яку розробив французький соціолог П. Бурдьє. Виходячи з цієї концепції, такі відносини розглядаються як певна боротьба опонуючих агентів відповідно до закономірностей та правил політичної гри, сформульованих у цьому просторі (а в певних ситуаціях борються за самі ці правила). Ця боротьба ведеться з різною силою і тому різною є ймовірність успіху, щоб оволодіти специфічними вигодами, які є цілями гри. Важливо, що основною ставкою в політичній грі є не скільки монополія використання ресурсів політичної влади (фінансів, права, армії тощо), стільки монополія виробництва і поширення політичних уявлень і думок. Саме вони мають ту «мобілізує» силу, яка дає життя політичним партіям і правлячим угрупованням. З цього випливає, що владні інститути та опозиція розрізняються наявними владними ресурсами і прагнуть у межах політичного поля через дії і протидії агентів боротися за збереження або покращення своєї позиції. Владні агенти є домінуючими в полі політики і знаходяться в позиції, маючи змогу змусити функціонувати це поле на свою користь. Однак вони при цьому стикаються з опором, зустрічними вимогами, претензіями тих, хто знаходиться в позиції підкорення (опозиція).

Інший методологічний підхід до пояснення природи взаємодії між владою та опозицією знаходимо в теорії соціального обміну. Цей напрямок здобув поширення в 1960 – 1970 рр. Його представники Дж. Хоманс, Дж. Зібаут, Х. Келлі, Р. Емерсон, Б. Беррі, Дж. Херсані розглядали категорію влади в термінах економічного аналізу і акцентували увагу на вигодах і витратах, одержуваних акторами в процесі взаємодії. Основою влади та її обов'язковим елементом є виникнення залежності між суб'єктом і об'єктом. Її джерело, на думку теоретиків соціального обміну, закладене в нерівному розподілі матеріальних, соціальних, духовних і політичних ресурсів, який веде до нерівних результатів (вигод і витрат) щодо обміну між суб'єктом і

об'єктом. У об'єкта, як правило, відсутні необхідні для досягнення своїх цілей ресурси або ж їх недостатньо. Якщо він не може отримати необхідні ресурси з інших джерел, то змушений коритися волі суб'єкта, оскільки саме суб'єкт володіє тими ресурсами, що потрібні об'єкту. Таким чином, залежність виникає за умови, коли результати діяльності актора зумовлені не лише власною поведінкою, а й діями інших акторів, тобто детерміновані взаємодіями [70, с. 39].

Однак, можна говорити про певну умовність використання такого підходу для пояснення складних процесів взаємодії між владою та опозицією. На нашу думку, не можна однозначно стверджувати, що їх відносини є суб'єкт – об'єктними. Політичні партії, що знаходяться при владі та опозиція, з одного боку, є рівнозначними учасниками політичного процесу. З іншого боку, відношення до влади диференціює їх статус. У нашому випадку опозиція є не лише політичним об'єктом, на яку спрямована владна дія, але і суб'єктом, який має на меті недопущення нерівномірного перерозподілу владних ресурсів та веде легальну конкурентну боротьбу за ці ресурси в міжелекторальний період та під час виборів.

Залежність опозиції від влади не можна вважати постійною. Вона зростає прямо пропорційно цінності ресурсів, якими володіє суб'єкт і знижується в міру розширення доступу об'єкта до альтернативних джерел цих ресурсів. Припустимо, що владна еліта зуміла акумулювати комунікативний, адміністративний ресурси через контроль над ЗМІ та маніпуляцію з підрахунками виборів. Опозиція може скористатися правом залучення до контролю за виборами офіційних спостерігачів, представників третього сектору та використати міжнародні інституційні механізми впливу на провладні партії з метою дотримання ними виборчих прав громадян та недопущення використання адміністративного ресурсу.

Ряд положень теорії обміну дозволяють знайти пояснення на питання,

наскільки політична сила може скористатися владою задля послаблення свого політичного опонента. Розглядаючи владу через функцію залежності, можна припустити, що правлячі партії спроможні здійснювати певний тиск на опозицію. Цей тиск корелюється таким чином: чим сильніша залежність, тим більше влади, і навпаки. Згідно з концепцією обміну ресурсами, владний суб'єкт має владу над об'єктом і може впливати на його поведінку наскільки, настільки він може визначати і контролювати очікувані об'єктом нагороди і витрати. При цьому потребує уточнення, хто на даний час мав домінуючий владний ресурс. Припускаємо, що державні інститути часто контролюються суб'єктами, що не мають відношення до правлячої партії. Йдеться про неформальні інститути та правила гри.

Ця концепція дозволяє пояснити причини переходу країни до авторитаризму чи режиму керованої демократії. У цьому випадку, владна еліта намагається максимально використати ресурси з метою мінімізації політичної конкуренції та ставить опозицію в залежне становище, виштовхуючи її на периферію політичного життя. Звуження політико-правового простору для діяльності опозиції та послаблення її контрольних функцій свідчить про перехід відносин суб'єкт-суб'єктні у відносини суб'єкт-об'єктні, що характерно для гібридних політичних режимів.

Для багатьох авторів, які розглядають владу в термінах залежності і обміну, результат самої влади не зводиться до контролю за поведінкою об'єкта. На думку Б. Беррі, владою можуть вважатися лише такі відношення між суб'єктом і об'єктом, в яких вигоди, одержувані сторонами відносини, нерівні: «А має владу над Б, якщо, і тільки якщо максимальна чиста вигода А від підпорядкування Б тягне за собою або чисті втрати Б, або меншу вигоду Б у порівнянні з А». Якщо Б отримує вигоду, що рівна вигоді А, то такі відносини слід вважати «обміном», але не «владною» [146, с. 95]. Інтерпретувавши цей підхід, можна припустити, що сторони керуються у відносинах різними інтересами. Провладні сили намагаються втримати

вигідне становище та мінімізувати вплив опозиції, а остання прагне отримати більшу вигоду, скажімо від конфліктної взаємодії з владою, щоб дистанціюватися від неї та сформувати позитивний імідж в очах свого електорату.

Дж. Харсані намагався надати ресурсному підходу кількісного виміру. Він провів відмінність між ціною влади А над В і «силою» влади А над В. При цьому «ціна» влади визначалась як вартість ресурсів А, необхідних для впливу на поведінку В, а «сила» влади – як вартість ресурсів, необхідних В, щоб запобігти діям, яких від нього домагається А. Таким чином, владою володіє той, для кого деякий вплив дається з меншими затратами і меншим опором, ніж іншому [215, с. 228].

Значення теорії соціального обміну для аналізу взаємозв'язків між політичними опонентами полягає в тому, що вона приділяє максимальну увагу не дослідженню процедури чи результатів здійснення влади, а конкретизації самого джерела влади та визначенню рівня контролю нею ресурсів. Це дозволяє зрозуміти, чого не вистачає опозиції і чого їй варто досягнути, щоб здобути владу. Можна припустити, що володіння домінуючим політичним ресурсом дозволяє владному суб'єкту визначально впливати на процес прийняття рішень і значною мірою визначати поведінку інших політичних гравців, у тому числі і опозиційних. Однак виникає запитання, чи необхідно владному суб'єкту задля контролю над прийняттям політичних рішень володіти всіма ресурсами? Один із теоретиків соціального обміну, П. Блау, вважав, що володіти владою не значить контролювати всі наявні ресурси системи. Він розглядав владу як один з різновидів соціального обміну. За його концепцією, один індивід має владу над іншим у тому випадку, якщо той має потребу в певних благах (ресурсах), що не може отримати без згоди першого індивіда ніде в іншому місці. Саму владу він визначав як «здатність індивідів чи груп нав'язати свою волю іншим усупереч їх опору за допомогою загрози покарання чи

відмови в регулярних винагородах, оскільки і перше, і друге, в кінцевому підсумку, виступають в якості негативних санкцій» [70, с. 41].

Ця теорія отримала свій подальший розвиток у сучасних дослідженнях, що сфокусувалися на ієрархії владних ресурсів. Ряд учених пропонує, що для кожної системи є один або кілька ресурсів, доступ до яких забезпечує контроль над прийняттям політичних рішень у межах усієї системи. По відношенню до владного суб'єкта опозиція володіє двома ключовими характеристиками: по-перше, недостатністю або повною відсутністю домінуючого політичного ресурсу; по-друге, претензією та готовністю до конкурентної боротьби за володіння ним. Владний суб'єкт, відповідно, володіє домінуючим ресурсом, який дозволяє йому контролювати процес прийняття політичних рішень. Він прагне до збереження та збільшення контролю над ресурсами і не зацікавлений в їх перерозподілі на користь опозиції.

У демократичній політичній системі існує чіткий розподіл влад, що унеможлиблює її концентрацію в одних руках. Цікавий спосіб концептуалізації влади запропонував Д. Ронг. У його основі лежить розрізнення «інтегральної влади» (*integral power*), де прийняття рішення та ініціатива дій централізовані і монополізовані в руках одного суб'єкта та «інтеркурсивної влади» (*intercursive power*), де влада кожного з суб'єктів соціальних відношень врівноважується владою іншого суб'єкта. В останньому випадку має місце процедура перемовин або спільного прийняття рішення з питань, що мають взаємний інтерес [374, с. 64]. Така асиметрія влади вказує на всю складність взаємодії як владних суб'єктів між собою, так і кожного з них з опозицією.

Стосунки між владою та опозицією не мають характеру владних відносин. Останні виникають у результаті конституційно закріпленого принципу розподілу гілок влади та існують лише між суб'єктами влади, скажімо між президентом, прем'єр-міністром, головою парламенту,

правлячими партіями тощо. Тобто йдеться про відносини по лінії «суб'єкт – суб'єкт». Як такі розглядаємо лише рівновладні суб'єкти з різною мірою компетентності та повнотою влади.

У системі координат «влада – опозиція» більш доцільним є вживання поняття «взаємовідносини». Це рівноправні відносини, що склалися завдяки певному збалансуванню політичних сил між суб'єктом влади та тим, хто претендує на такий статус. Вони уможливлються за наявності «конвенційних каналів» політичної участі, коли в результаті виборів, опозиція за умови підтримки виборців може прийти до влади та взяти відповідальність за реалізацію нового політичного курсу. Такі взаємовідносини складаються, як правило, завдяки компромісу, що враховує інтереси обох сторін. Ступінь підпорядкування тут мінімальний, оскільки владний суб'єкт володіє певними повноваженнями, а опозиційний суб'єкт компенсує їх своїми сильними сторонами, скажімо високим рівнем електоральної підтримки.

Це не означає, що у таких взаємовідносинах нерівність між суб'єктами зникає зовсім. Співробітництво, на думку Б. Кухти, «можливе лише між рівними суб'єктами, а точніше, між рівними в чомусь суб'єктами, що уклали угоду про щось або проти чогось, вигода тоді приблизно однакова» [90, с. 88]. Взаємовідносини співробітництва можуть виникати, скажімо, між провладними та опозиційними партіями з приводу прийняття конституційних рішень, для чого потрібна кваліфікована більшість голосів у парламенті. В будь-якому випадку йдеться про короткотермінові відносини тактичного характеру.

Але одним із найважливіших завдань для опозиції є визначення оптимальної лінії поведінки при взаємодії з урядом. При цьому опозиція прагне до домінуючого впливу на виконавчу владу. Її важливе стратегічне завдання – перетворення в парламентську більшість із перспективою формування уряду. Тактичний арсенал, який вона використовує, досить

широкий. Керуючись власними стратегічними мотивами та виходячи з прагнення підтримання або, навпаки, руйнування досягнутого політичного статусу-кво, опозиція може з окремих питань об'єднати зусилля з деякими партіями правлячої коаліції (або з окремими їхніми фракціями) і єдиним фронтом виступити проти інших учасників урядового альянсу.

Наростання кризових явищ у суспільстві, коли політичний курс уряду починає втрачати підтримку в населення, звичайно, надає опозиційним партіям явну стратегічну перевагу. В умовах неефективної політики уряду опозиція, маючи власну програму та значний кадровий потенціал, політично не зацікавлена в тісній співпраці з урядом чи його активній підтримці. У цих умовах вона намагається проводити аргументовану й конструктивну критику офіційного курсу з різних проблем економіки та політики країни, висуваючи власні контраргументи й пропозиції. Використовуючи шанс для приходу до влади, опозиція намагається якомога далі дистанціюватися від урядового курсу та, зазвичай, іде на загострення суперечностей із правлячими партіями, інколи усвідомлено збільшуючи ідейно-політичну дистанцію, посуваючись уліво або вправо (залежно від своєї орієнтації) від центру. Дистанціювання від уряду аргументоване насамперед боротьбою за голоси виборців на майбутніх виборах. На межі 1970 – 80-их рр. цей тактичний хід для повернення до влади успішно використовували республіканці США, консерватори Великобританії та християнські демократи ФРН [94, с. 36].

В європейській конституційній традиції сформувалися дві основні моделі взаємин між опозицією та урядом: *конфронтаційна* та *консенсусна*. Перша з них будується на засадах, що уряд та опозиція становлять дві сталі постійно конфліктуючі політичні сили. Їхні стосунки побудовані на трьох таких підходах: конкуренції з метою здобуття влади; толерантності в часі її реалізації; зміни представників влади в період загальних виборів [13, с. 74]. Зазвичай парламентська опозиція, представляючи меншість, постійно

залишається поза владними структурами і є її симетричним відповідником. Кожна зі сторін, активно використовуючи методи дискусії, намагається не скільки знайти компроміс, стільки показати відмінності між таборами з огляду на участь у наступних парламентських виборах. Такі взаємини ґрунтуються на відмінних інтересах сторін, що відрізняються за системою цінностей, ідеологією. Виникають вони між різними нерівними суб'єктами або рівними суб'єктами, що займають протилежні позиції та мету.

У конфронтаційній моделі відносин кожен із суб'єктів прагне різними засобами нав'язати власне бачення розв'язання проблеми, реалізувавши за рахунок суперника власні інтереси та цілі. Конфронтація між сторонами можлива, коли рішення та дії державних інститутів спрямовані на згортання демократії, бажані для одних учасників і небажані для інших та суперечать загальним інтересам. Вона супроводжується, як правило, взаємними звинуваченнями, погрозами, ультиматумами. Для цього виду взаємовідносин характерним є протистояння, використання опозицією неконвенційних форм політичної участі. Конфронтаційними часто є дії несистемної, деструктивної опозиції. Така політика опозиції може призвести до загострення протистояння з урядом і, як наслідок, до дестабілізації політичної ситуації в країні.

Одну з причин конфліктності міжпартійних відносин можна розглядати через функцію партій репрезентації та захисту інтересів різних соціальних груп. Опозиція, як правило, виражає інтереси тих груп населення, чий інтереси не представлені у владі. Але лише владний суб'єкт може реалізувати таке прагнення, володіючи домінуючим владним ресурсом. Звідси – конфлікт інтересів проходить по лінії «влада – опозиція».

Причинами конфліктного стилю відносин також є звуження політико-правового поля для діяльності опозиції, відсунення її на периферію політичного життя через мінімізацію впливу на діяльність уряду. В таких умовах опозиція часто вдається до неконструктивної критики виконавчої

влади, не пропонуючи власної альтернативи. Деконструктивний характер діяльності опозиції стосовно уряду відзначав Й. Шумпетер. Він застерігав у свій час, що політики в парламенті не повинні піддаватися спокусі використовувати будь-яку можливість, щоб завдати урядові поразки чи створити йому додаткові труднощі. За таких умов успішна політика неможлива. Це означає, що прихильники уряду мусять погодитися на його провідну роль і дати йому змогу розробляти й здійснювати власну програму, а опозиція повинна визнати лідерство свого «тіньового кабінету» та дати йому можливість вести політичну війну в межах певних правил. Виконання цієї вимоги (систематичне порушення якої означає початок кінця демократії) потребуватиме помірною традиціоналізму). Захист цього традиціоналізму – одна з тих цілей, для досягнення яких існують парламентський регламент і правила етики [129, с. 483].

Конфронтаційна модель відносин між урядом та опозицією не завжди призводить до відставки уряду, але тримає в стані постійного політичного конфлікту опонуючі сторони. Практика показує, що така модель успішно діє в низці країн т. зв. усталеної демократії, де існування опозиції має глибокі політичні традиції. Класичний приклад – Велика Британія. Загалом ця модель ґрунтується на тому, що опозиція не має істотного впливу на роботу уряду, який користується підтримкою парламентської більшості. Натомість у парламенті представники опозиції ініціюють дебати навколо діяльності кабінету, тим самим здійснюючи над ним опосередкований контроль. Незважаючи на те, що в країні не існує писана конституція, політична опозиція має чіткі інституалізовані форми й здійснює публічну критику уряду через діяльність т. зв. «тіньового кабінету». Міністри цього кабінету – це високі професіонали у своїй сфері, які відстежують діяльність уряду, пропонуючи власні альтернативні рішення. Тобто у Великій Британії спостерігаємо мінімум консенсусу між урядом та опозицією. Але слід зауважити, що на відміну від «молодих демократій», де чітко простежується

поділ партій за ідеологічною ознакою, у цій країні відмінність між двома основними партіями лежить переважно в площині розв'язання економічних питань і менше – ідеологічних чи аксіологічних. Як зазначає польський політолог Т. Кравчик, «...така ситуація приводить до того, що уряд використовує частину політичних постулатів опозиції, а опозиція не висуває радикалізованих вимог до уряду» [257, с. 131].

Між владою та опозицією може виникати усвідомлення спільності інтересів в окремому питанні та узгодження в підходах щодо головних цілей розвитку держави. В такому випадку йдеться про *консенсусну* модель взаємовідносин. Вона характеризується утворенням різних союзів і порозумінням в окреслених політичних питаннях та заснована на співробітництві, урахуванні спільних інтересів, орієнтацією на розв'язання конфлікту. При цьому ступінь політичного компромісу опозиції з урядом залежить від партійної системи, інституційних параметрів, а також від соціополітичних поділів у суспільстві. Такі стосунки, зокрема, можуть виникати між представниками влади та поміркованої частини опозиції.

Модель передбачає часткове включення опозиції до процесу реалізації влади через порозуміння та компроміс. Йдеться, насамперед, про уряди меншості, які зацікавлені в підтримці своїх дій з боку опозиції. Також союзи з опозицією можливі у випадку створення великих коаліцій, до яких можуть увійти партії, представлені в законодавчому органі. Однак, у випадку підтримки непопулярних у суспільстві урядових рішень, опозиційним силам загрожує втрата авторитету у виборців. Тому їх представники намагаються виконувати функцію контролю та критики уряду, дистанціюючись від нього.

У політичній практиці не виробилося чистих моделей, в одних з яких домінувала б співпраця, а в інших – політична боротьба. В обох, на перший погляд, різних моделях простежується в більш або менш вираженій мірі політична конкуренція як форма політичної взаємодії, в якій суб'єкти

політики в межах правових (або не правових) правил змагаються за перевагу в розподілі влади, матеріальних ресурсів, престижу. Тому як достатньо гіпотетичний Ю. Абдулаєва вводить ще *змішаний* тип взаємодії, коли один з акторів вибирає стратегію співробітництва, а інший – конфронтації [1, с. 33]. При цьому вона виділяє такі чотири типи поведінки взаємодії влади й опозиції. *Див. табл. 1.1.*

Таблиця 1.1

Типи взаємодії влади та опозиції

	<i>актори</i>	
	<i>влада</i>	<i>опозиція</i>
<i>стратегія поведінки</i>	конфронтаційна	конфронтаційна
	кооперативна	конфронтаційна
	конфронтаційна	кооперативна
	кооперативна	кооперативна

Джерело: Абдулаєва Ю. Институционные условия формирования конструктивной оппозиции в странах Центральной и Восточной Европы. с. 33.

1.2. Влада та опозиція в контексті теорії конвертації суспільних капіталів

Взаємовідносини влади та опозиції є однією з найбільш популярних і водночас найбільш складних та маловивчених проблем у сучасній політичній науці. Причому ці два суб'єкти цікаві саме в зв'язку один з одним, бо їх взаємодія здатна породжувати те, з чого суспільство може мати користь – опонування один одному задля подальшої демократизації країни. Досягнення позитивного результату у вивченні цієї проблематики вбачається у застосуванні цілого спектру теоретичних та методологічних підходів. Причому важливе місце серед них займає *концепція конвертації суспільних капіталів*. Її універсальність дозволяє дослідити специфіку поведінки цих політичних акторів у контексті протікання динамічних

політичних процесів як в країнах усталеної демократії, так і в тих, що стали на шлях демократичного розвитку.

Сам термін «капітал» першопочатково застосовувався як економічна категорія і в загальному означав майно, сума, що примножує багатство людини, яка ним володіє. Лише в 1960-их рр. його почали використовувати для аналізу соціальних процесів та явищ, взявши за основу визначальні його властивості. Капітал має здатність до накопичення та конвертації; виступає як обмежений ресурс, певна вартість, що дозволяє йому обмінюватися на інші ресурси; володіє певною ліквідністю, тобто може перетворюватися в грошову форму.

Сучасне розуміння суспільного капіталу пов'язане з іменами соціолога Дж. Колемана, політолога Р. Путнама і пізніше П. Бурдьє та Ф. Фукуями. Одну з базових дефініцій поняття запропонував Д. Путнам: «Суспільний капітал, то такі особливості суспільних організацій, як мережі (системи) людей чи домогосподарств та пов'язані з ними норми та цінності, що створюють зовнішні ефекти для цілої спільноти» [314, с. 16]. Свідченням суспільного капіталу є вияви самоорганізації людей та їх заангажування в громадські справи. Він зазначав, що, коли люди зустрічаються заради таких справ і нав'язують зв'язки, постає додаткова спільна якість, яка приносить користь усім членам спільноти. Ф. Фукуяма, дефінував суспільний капітал як атрибут стабільного суспільства з довготривалою політичною та правовою системою та пов'язував його зі встановленням неформальних вартостей та етичних норм, спільних для членів певної групи, що забезпечує їх успішну співпрацю» [200, с. 170].

П. Бурдьє виділив три основні стани капіталу: 1) інкорпорований, як сукупність відтворюваних стійких диспозицій та здатностей, що демонструються власником тієї чи іншої форми капіталу; 2) об'єктивований стан, що впливає з властивості капіталу набувати упредметнених форм; 3) інституціоналізований, який передбачає об'єктивовані форми визнання

такого виду капіталу в якості ресурсу [8, с. 61]. Виокремлення інституційного стану капіталу дозволяє визначити інституційні умови, за яких міжособистісні формальні та неформальні відносини, соціальні мережі, людські вміння, навички, освіта, статус стають капіталом. Такими умовами можуть виступати правові норми, інституційні правила, традиції, звичаї. Так, соціальні зв'язки в межах громадських організацій можуть бути використані як соціальний капітал лише за умов санкціонування формалізованими правилами асоціацій, суспільними нормами чи наявності в їх лідера певного рівня довіри серед прихильників. Інституційні рамки, механізми накопичення та конвертації суспільних капіталів у політичний, як правило, обмежуються діяльністю певних політичних інститутів, які функціонують у межах політичної системи та правового поля. Політичні інститути розглядаються в дослідженні з позицій неoinституціоналізму як взаємозв'язок формальних норм і неформальних правил гри, що утворюють у результаті складні організаційні відносини, форми взаємодії і саму кооперативну діяльність людей, які підтримують стабільність та продукують порядок у суспільстві.

В економічному сенсі капітал можна виробляти, акумулювати, інвестувати, він приносить користь, і є загроза його втратити. Суспільний вимір капіталу більш складний, тому що враховує взаємозв'язок економічних, соціальних та політичних чинників. Істотною його властивістю є здатність до конвертації. При цьому конверсія здійснюється за певним обмінним цензом, який залежить від стану ринку, попиту на той чи інший вид капіталу, культури суспільства. Для визначення діючого чинника П. Бурдье використав поняття «агента», яке не рівнозначне поняттю суб'єкта чи індивіда. Положення агента в соціальному просторі визначається його позицією і місцем цієї позиції та формою капіталу, яким агент володіє. Капітал дає агентам владу над тими, в кого їх менше або в кого їх зовсім немає. В силу конвертаційної здатності капіталів актор може

збільшити загальний об'єм ресурсів за рахунок кількох видів капіталів. Такий сукупний капітал завжди більший, ніж просто сума окремих видів капіталів. П. Бурдьє доводив вслід за К. Марксом, що кінцевою метою конвертації інших форм капіталів є економічний. При цьому держава, за його висловом, є головним капіталістом, який, зокрема, встановлює «курс обміну» різних капіталів [8, с. 71].

Для розуміння конвертаційних стратегій агентів важливо глибше з'ясувати суть кожного виду капіталів. П. Бурдьє в роботі «Соціальний простір і генеза «класів» розрізняв чотири групи капіталів: економічний, культурний, соціальний, та символічний [7, с. 57]. Різновидом суспільного капіталу є *економічний*. В своєму об'єктивованому стані він включає грошовий капітал (фінансові засоби), виробничий капітал (засоби виробництва); товарний капітал (готові продукти). Високий ступінь уречевлення та формалізації робить економічний капітал найбільш простим для передачі ресурсом. Він може передаватися посередництвом ринкового обміну.

Культурний капітал великою мірою інкорпорований і меншою мірою формалізований, і є атрибутом окремої людини. Він накопичується в процесі виховання та соціалізації й виражається в рівнях освіти та культури індивіда. В інкорпорованому стані цей капітал втілюється в практичному знанні.

За допомогою *соціального* капіталу можна дослідити інституційні трансформації на мікро- та макрорівнях. Операціоналізація та її вимір є досить складними, а методологія та методика подібних досліджень залишаються предметом серйозних дискусій серед учених. У порівнянні з економічним обміном, соціальний обмін характеризується меншою прозорістю та більшою невизначеністю. Згідно з П. Бурдьє, використовуючи соціальний капітал, люди можуть отримати прямий доступ до ресурсів партнерів, збільшивши свій культурний капітал через контакти з

експертами, приєднання до соціальних інститутів, що пов'язані з присудженням нагород, звань, розподілом привілеїв [152, с. 728]. За допомогою соціального капіталу вони мають можливість досягнути таких суспільних благ, як дружба, підвищення соціального статусу тощо.

Соціальний капітал є продуктом взаємовідносин між людьми, полегшує їх спільну діяльність і разом із тим створює умови для координації та кооперації заради взаємної вигоди. Він є своєрідним ресурсом, який доступний для людини, соціально активного актора, згідно термінологією Т. Парсонса. Кожний актор, у свою чергу, зацікавлений у розширенні контролю над певною частиною ресурсів і в розширенні власних ресурсів, що становлять його соціальне багатство. До форм соціального капіталу, згідно з Дж. Коулманом, належать зобов'язання, надійність середовища, довіра, інформаційні канали, норми, соціальна структура [65, с. 125].

Зобов'язання та очікування залежать від надійності соціального середовища. Довіра може виражатися у формі відношення соціальної структури до вмонтованої в соціальні зв'язки інформації. Інформація, що поширюється в системі і побудована на довірі, може мати мультиплікаційний ефект: в її орбіту втягуються нові об'єднання. Відзначимо також властивість довіри виходити за межі міжособистісного спілкування, дружніх та родинних зв'язків та згуртовувати незнайомих людей. Йдеться про генералізовану довіру [87, с. 1].

Довіра є комплексним продуктом взаємодії соціальних структур і визначає поведінку людей [109, с. 27]. Щодо самої соціальної взаємодії, то вона відбувається серед людей як об'єднаних, так і не об'єднаних в групи. Тобто можна говорити про певні нестійкі характеристики накопичення соціального капіталу. В якості груп, де накопичується соціальний капітал, розглядається сім'я, мережева організація, суспільство загалом, яке представлене у вигляді партій, уряду, держави.

Соціальний капітал існує на трьох основних рівнях. На *мікрорівні* він

виявляється у формі ресурсів, якими володіє індивід, котрий включений у соціальну взаємодію. Для нас є важливим, що саме на цьому етапі майбутні політики намагаються шляхом переконань, реальних справ, обіцянок накопичувати міжособистісну довіру та здійснювати ефективну мобілізацію мереж соціальних зв'язків. Така довіра є своєрідним капіталом, який, у випадку подальшого професійного росту політика, здатний конвертуватися в політичний.

На *мезорівні* соціальний капітал концентрується не на рівні окремих індивідів, а є власністю певних соціальних груп та мереж. *Макрорівень* добре характеризує твердження Ф. Фукуями, за яким високий рівень суспільного капіталу залежить від функціонування здорового громадянського суспільства і, зокрема, від творення груп та товариств, що знаходяться між державою та родиною [200, с. 169]. Такий рівень характеризує здатність соціальних мереж до самоорганізації у формі громадських організацій, асоціацій, фондів, товариств, що у свою чергу є «власністю» соціуму. Йдеться не лише про формальні організації громадянської активності, але й про неформальні. На думку українського дослідника О. Демківа, соціальні зв'язки структурують публічний простір суспільства, підвищують ефективність громадського контролю за діяльністю громадських організацій, перебирають на себе окремі функції державних органів (наприклад, у сфері соціального захисту), артикулюють та узгоджують інтереси соціальних груп, поширюють зразки соціально активної поведінки, генералізовану довіру і таким чином легітимізують, контролюють і вдосконалюють діяльність політичних та адміністративних інститутів [51, с. 29].

Виходимо з того, що головними «виробниками» соціального капіталу є соціальні мережі. Мережевий підхід, на думку російського вченого К. Панова, є свого роду концепт-парасолькою, який інтегрує в собі інші підходи, передусім плюралізм та корпоративізм і дозволяє аналізувати всю

гаму взаємовідносин між державою та групами інтересів [85, с. 75]. Мережева діяльність дозволяє людям координувати горизонтальні та вертикальні дії в організаціях з метою досягнення індивідуальних та колективних результатів. Довготривале використання зв'язків як ресурсу має накопичувальний ефект та позитивно виявляється через взаємовідносини між людьми на основі довіри та взаємопідтримки, координації дій. Проте недовіра до інформації чи її носія може мати зворотній ефект.

Використання партіями стратегій мережевої взаємодії, обміну ресурсами і реконверсії наявних капіталів сприяє створенню нових форм, що позитивно впливають на успішну адаптацію та розвиток групових, індивідуальних та інституціоналізованих мережевих акторів у нових суспільно-політичних умовах, і в той же час роблять демократію певним віртуальним проєктом, здійснюючи її імітацією, що позначається на невисокому рівні довіри громадян до владних політичних інституцій. Актуалізація суб'єктності соціальних мереж сприяє виникненню позитивних та негативних екстернальних ефектів у політичному просторі. Позитивні мережеві ефекти пов'язані з процесом формування та розвитку громадянського суспільства через посередництво мобілізації соціального капіталу горизонтальних мережевих структур. Також вони виявляються в електоральній поведінці та інших формах політичної участі.

Наступним їх ефектом є підвищення ступеня громадянської участі в прийнятті політичних рішень. У цьому випадку мережеві структури здатні активно формувати політичний порядок денний, створювати майданчики для обговорення сучасних політичних процесів, активізувати політичну участь громадян шляхом мобілізації членів інших соціальних мереж для «просування» свого кандидата, тим самим агрегуючи та артикулюючи свої інтереси на виборах. Важливою є їх здатність за певних умов збільшувати протестну активність населення у вигляді мітингів, петицій тощо.

Проте погоджуємося з думкою С. Бермана, що самі собою соціальний капітал та соціальні мережі високоорганізованого громадянського суспільства не забезпечують демократичної участі, тобто позитивного екстернального ефекту в політиці [148, с. 405]. Можливість його конвертації в політичний може визначатися природою та потенціалом медіативного агента, яким традиційно виступають політичні партії [79, с. 62]. Проте не варто відкидати й альтернативні форми медіативної дії (суспільно-політичні рухи та громадсько-політичні організації). Якщо, скажімо, такі формальні інститути, як партії чи держава, не виконують свою роль, то їхня вага і довіра в соціальних групах, що базуються на внутрішній взаємодії, може зрости.

Теж ж саме можемо говорити про мікрорівень. Недовіра до влади, політичних партій є результатом політичної апатії частини громадян, свого роду відгородження від держави та замиканні на внутрішній взаємодії, що у свою чергу детермінує довіру до таких формальних інститутів, як сім'я, друзі, колеги. У випадку посилення авторитарних тенденцій в політиці, звуження демократичних прав та свобод, ослаблення опозиційних партій та інших інституціоналізованих структур, така самоізоляція частини громадян залишає досить обмеженою здатність соціальних сіток висувати ефективні вимоги до дій влади. Натомість їх часто можуть використовувати провладні партії як засіб мобілізації своїх прихильників.

Відсутність дієздатних, опозиційних за своїм характером медіаагентів здатна призвести до негативних екстернальних ефектів актуалізації соціальних мереж у політичному процесі та їх конвертації в негативний соціальний капітал або в неформальний політичний капітал. Зокрема, соціальні мережі можуть набувати форми клієнтелістських відносин, коли горизонтальні мережеві взаємовідносини, засновані на довірі, перетворюються в патрон-клієнтські форми на основі принципів «авторитету - підкорення». При цьому суб'єкти таких взаємовідносин

наділяються адміністративним та делегованим партійним капіталом і включаються в процес прийняття рішень. Клієнтелізм, на думку В. Фісуна, в загальній формі можна визначити як відносини особистої залежності, яка виростає з асиметричного взаємообміну послугами та статусними позиціями між сторонами, кожна з яких володіє нерівними ресурсами. Патрон захищає своїх клієнтів, взамін останні надають йому різноманітні послуги. Економічні та владні ресурси перших обмінюються на (політичну та електоральну) лояльність інших. В умовах нерозвинутості офіційних каналів взаємодії раціонально-легального типу функція трансляції і взаємної стиковки різних партикулярних інтересів здійснюється через механізм патронажно-клієнтарних відносин, асиметрично «перерозподіляючого» блага відповідно статусу та позиції кожного учасника такої взаємодії [120, с. 14].

Клієнтелізм або патронажні відносини є важливим принципом функціонування неопатримоніальної системи на постсоціалістичному просторі та є загрозливим для демократизації. Неопатримоніалізм розглянуто як форму організації, в якій відносини патримоніального типу просочують політико-адміністративну систему, яка формально побудована на раціонально-легальних відносинах та клієнтелізмі і характеризується високим ступенем персоніфікації влади. Певні його вияви мають місце в окремі періоди режимної динаміки і в країнах Центрально-Східної Європи, що вимагає перегляду та уточнення концептуальних схем та підходів щодо пояснення нелінійності демократизації та значущості неформальних інститутів у розвитку ринкової економіки та ліберальної демократії.

Клієнтелістські відносини, у свою чергу, сприяють поширенню такого негативного явища, як корупція. Вона дозволяє конвертувати політичний капітал в економічний шляхом надання владним рішенням та бюрократичним послугам статусу певного «товару», який поширюється каналами мережевого маркетингу в середовищі власників

адміністративного, економічного та політичного капіталу. Впровадженню таких схем сприяє встановлення керівниками соціальних мереж певних «правил гри» як своєрідного переплетення формальних та неформальних норм та правил з визначальною роллю останніх щодо доступу до владних ресурсів.

Симбіоз політики та економіки призводить до формування «чорних ринків», приховування доходів, нерівномірного доступу до економічного капіталу, що підриває економічні підвалини демократії. Корупційні практики перешкоджають впровадженню таких принципів, як відкритість та прозорість влади, верховенство права, чесна та відкрита конкуренція. Вони ефективні за умов низької можливості опозиції та інституцій громадянського суспільства впливати на прийняття публічних рішень. У межах такого підходу за допомогою індикаторів простежено зміни рівня корупції після приходу до влади опозиції. Важливо було з'ясувати, чи «деформалізація правил» та корупційна практика набували системного характеру і характерні для обох агентів. Це дозволило внести концептуальне уточнення щодо ролі неформальних інститутів у взаємовідносинах між владою та опозицією.

На відміну від соціального капіталу, для формування якого найбільше значення мають горизонтальні зв'язки, *адміністративний* (або *бюрократичний*) капітал мобілізує вертикальні зв'язки. Він пов'язаний зі здатністю одних владних агентів регулювати доступ до ресурсів і виду діяльності інших агентів, використовуючи особливі позиції влади, ієрархію підпорядкування та авторитету. В об'єктивованому стані цей вид капіталу втілюється в організаційних структурах, у яких чітко закріплені формальні позиції керівників і підлеглих, а також у компетенціях, навичках роботи, диспозиціях, пов'язаних з управлінською діяльністю. В інституціональному стані, на думку О. Сидорчук, він виявляється в структурі посадових позицій, кожна з яких має певні права і обов'язки [73, с. 34]. Його носієм є певна

організація, яка надає окремому індивіду певне місце в структурі організації. З втратою посади чи виходом з організації індивід позбавляється адміністративного капіталу, який переходить разом із формальними повноваженнями до призначеної особи. Цей тип капіталу пов'язаний із корпоративною стратифікаційною системою, в якій відбувається диференціація між групами на основі їх формальних позицій в організаційній ієрархії. Ці позиції представляють різні можливості мобілізації і розподілу ресурсів, а також регулювання доступу до них інших агентів. Вони також забезпечують винагороду, привілеї, властиві певній посадовій позиції [100, с. 27].

Обсяг адміністративного капіталу вимірюється рівнем зайнятої посади та масштабом діяльності самої організації. Скажімо, у випадку приходу до влади певної партії у неї істотно зростає доступ до владних ресурсів, а відтак і можливість регулювання доступу до них інших учасників політичного процесу. Це впливає з монополізованої можливості таких агентів застосовувати закон та законоохоронні процедури у межах політичних процесів [38, с. 115]. Власники такого виду капіталу задля контролю над державною владою здатні мобілізувати учасників політичного процесу до здійснення певних дій чи створення інституційних перешкод своїм конкурентам у доступі до ресурсів. Використання особливих позицій у владній ієрархії та авторитет дозволяють використання т.зв. «адміністративного ресурсу», що наближає цей вид політичного капіталу до політичного.

Політичний капітал, за визначенням П. Бурдьє, «є формою символічного капіталу, кредитом заснованим на вірі і визнанні, ...на безкінечних кредитних операціях, за допомогою яких агенти наділяють людину (або предмет) тією самою владою, яку вони за ним визнають» [7, с. 182]. Він розглядав політичний капітал як ексклюзивний актив лідерів, політиків та партій, що інвестують довіру виборців та

прихильників. Щоразу, коли ця довіра збільшується або зменшується, відповідно змінюється і політичний капітал політика. «Цей надзвичайно вільний капітал можна зберегти лише ціною невпинної роботи, яка необхідна як для накопичення кредиту, так і для уникнення дискредитації» [327]. У сучасній політичній науці політичний капітал тлумачиться як здатність акторів, що взаємодіють на основі міжособистісної довіри та спільних для всіх учасників норм і цінностей, до мобілізації колективних дій і участі в цих діях; здатність інституціоналізованого й / або індивідуального суб'єкта репрезентувати інтереси інших агентів, які делегують йому права на представництво своїх інтересів.

Політичний капітал, яким володіє політична партія, має свою об'єктивацію у формі посад усередині самої партії, в установах центральної та місцевої влади, де є її представники. Відповідно вага людини в політиці визначається мобілізуючою силою, якою вона володіє. При цьому розрізняють *особистий політичний капітал* популярності та *делегований капітал* політичного авторитету. *Особистий політичний капітал* ґрунтується на визнанні особистих заслуг людини, її «популярності», а також володінні специфічними якостями, що можуть бути результатом реконверсії капіталу, накопиченого в інших сферах (успішний бізнесмен, підприємець, шоумен, політичний оглядач тощо). Він зникає разом з його носієм.

Якщо йдеться про делегування довіреній особі частини політичного капіталу партії, накопиченого в ході попередньої діяльності, то ми говоримо відповідно про *делегований політичний капітал*. Цей вид капіталу належить конкретній інституції і контролюється лише нею. У випадку партії йдеться про накопичений статусний та політичний капітал, частину якого вона делегує своєму представнику, зокрема політичному лідеру. Це своєрідні інвестиції в тих, хто інвестував її з метою отримання дивідендів у вигляді розширення доступу до метакапіталу держави. Прикладом може слугувати

висунення кандидата від партії на виборах або обрання нового лідера.

Е. Лопес виділяє також *репутаційний* капітал. Він побудований на сформованому на основі певних критеріїв уявленні про політичну партію чи її лідера, яке вимірюється довірою до задекларованих ними цілей. Учений розглядав репутаційний капітал як політичний аналог людського капіталу на асиметричних інформаційних ринках [278, с. 214]. З погляду політичної партії володіння цим видом капіталу передбачає його постійну підтримку шляхом здійснення прямих або опосередкованих контактів з виборцями, реалізації задекларованих програмних цілей, збору та обробки інформації про політичну та соціально-економічну ситуацію та політичних опонентів, фінансування з метою рекламування своєї діяльності та певних атрибутів партії, що впізнавані виборцями. Все це вимагає значних фінансових витрат, які є найбільш помітною формою репутаційних інвестицій. З боку частини виборців репутаційний капітал партії дозволяє сформуванню у них очікування щодо її ймовірної діяльності у разі отримання владних повноважень. Тому в умовах невизначеності виборців політики з метою економії витрат на інформацію мають сигнал до збільшення продуктивності своєї діяльності. Тим самим маємо приклад конвертації репутаційного та економічного капіталу в політичний.

В умовах процесів глобалізації та інтеграції набуває значимості *капітал міжнародної підтримки*. Ми намагалися врахувати цей вид капіталу у своєму дослідженні, тому що він є доповнюючим в сукупному капіталі політичних партій та окремих лідерів. Йдеться про зовнішню підтримку, інкорпорацію в міжнародні структури, налагоджування особистих зв'язків політика із закордонними лідерами та елітами, які є значущим ресурсом у передвиборчій діяльності.

Попри різноманітність форм суспільного капіталу існують істотні труднощі його виміру. Простий арифметичний підрахунок не є прийнятним. Основна причина в багатоманітності дефініцій, в яких розглядаються різні

сторони досліджуваного поняття. У своїх перших працях Р. Путнам запропонував вимір суспільного капіталу за допомогою таких статистичних даних: членство в добровільних групах або підрахунок таких груп, рівень виборчої фреквенції та читабельність газет і журналів. У цьому випадку високий рівень суспільного капіталу означає, що дуже багато людей організовувалося в добровільні групи для різноманітних спільних та індивідуальних цілей, брало активну участь у публічному житті через участь у виборах та охоче читало пресу. Також учений запропонував використовувати індикаторами суспільного капіталу рівень альтруїзму (у розумінні творити безкорисне добро для інших людей), вимірального у вигляді добровільних видатків громадян на допомогу іншим [332, с. 77]. Він припускав існування прямого зв'язку між включенням людини в суспільне життя та альтруїзмом.

Ріст суспільного капіталу часто ідентифікують зі збільшенням рівня довіри до формальних та неформальних інституцій. З погляду виміру політичного капіталу – це необхідний індикатор для визначення легітимності політичних інститутів. Необхідно також врахувати рівень виборчої фреквенції. Низький рівень довіри до партій може посилити політичну апатію та позначитися на падінні виборчої активності, що призводить до зниження політичного капіталу провладних та опозиційних партій. Аналіз таких показників дозволяє зрозуміти, як відбувається перетікання політичного капіталу від провладних до опозиційних партій і як це позначається на процесах демократизації.

Конвертація капіталів відбувається в певному соціальному просторі, який, за концепцією П. Бурдьє, втілений у *соціальних полях*. Згідно з цією концепцією, поле розглядається як специфічна система об'єктивних зв'язків між різними позиціями, що знаходяться в альянсі або в конфлікті, в конкуренції чи в кооперації, визначаються соціально і значною мірою не залежать від фізичного існування індивідів, які ці позиції займають.

Соціальний простір включає в себе декілька полів, у яких агент одночасно може займати позиції в декількох з них. Саме соціальне поле є багатовимірним і являє собою відкриту сукупність відносно автономних полів та побудоване за принципом диференціації та розподілу капіталу, що надає агентам силу та владу.

Серед виділених полів науковий інтерес для нас представляє поле політики, яке, на думку П. Бурд'є, має інваріантні закономірності конституювання та функціонування: автономізацію, визначення «ставок» гри та специфічних інтересів. Тому в ньому присутня боротьба за встановлення внутрішнього поділу поля на класи позицій (домінуючі і ті, що перебувають під домінуючими) [128, с. 20]. Якщо розглядати поле політики як місце зіткнення інтересів влади та опозиції, то його структуру можна визначити як стан співвідношення сил між агентами / інституціями, включеними в боротьбу, де розподіл специфічного капіталу, накопиченого впродовж попередньої боротьби, керує майбутніми стратегіями. Вчений розглядав поле політики як ринок, у якому існують виробництво, попит і пропозиція продукту особливого сорту – політичних партій, програм, думок, позицій.

Позиції агентів у політичному полі визначаються, як правило, не лише на основі гармонії між політичними партіями, лідерами та їх прихильниками, які уповноважують здійснювати представницькі функції. Такі взаємовідносини є опосередкованими і більш-менш визначені тим зв'язком, який професійні продавці політичних послуг (політичні діячі, політичні журналісти тощо) підтримують зі своїми конкурентами. При цьому професійні політики служать інтересам своїх прихильників лише тією мірою, якою вони служать і собі, тобто тим більш пунктуально, чим точніше їх позиції в структурі соціального поля збігаються з позицією їх довіритель у структурі соціального поля. Відповідність між двома просторами залежить від ступеня та інтенсивності конкуренції і перш за все від кількості партій та

фракцій, що детермінують різноманіття та оновлення пропонованих продуктів, змушуючи, наприклад, різні партії видозмінювати їх програми для завоювання нових прихильників. У результаті політичні виступи як представників влади, так і опозиції мають суперечливу природу та подвійно детерміновані, що випливає з дуалістичності вказаних полів і необхідності слугувати одночасно езотеричним цілям внутрішньої боротьби та екзотеричним цілям зовнішньої боротьби.

Відмінності між політичними партіями часто носять досить умовний характер і визначаються не скільки ідеологічними відмінностями стільки логікою функціонування політичного поля. Не можна визначити, чим є політичні партії, не враховуючи того, чим є всередині одного і того ж поля їх конкуренти.

У політичному полі завжди виникає два основних полюси, що займають провладні та опозиційні сили. Критерієм виміру таких полюсів є певна сила та відстань, яка їх розділяє і відповідно визначає особливості конкуруючих партій. При цьому вирізняємо стан дивергенції у крайніх точках, конвергенцію поблизу центру, а також центральне, проміжне положення (нейтральна позиція). Саме поле визначається системою відхилень різного рівня в грі протиставлень та відмінностей. Його здатність до формування протилежних полюсів породжує інспірацію імітації конкуренції за лінією «ліві-праві». Припускаємо, що такі диспозиції політичних сил можуть відбуватися за рахунок розподілу та перерозподілу ролей між тими, хто при владі, і хто в опозиції, що породжує дефекти демократії.

У свою чергу наслідком цієї особливості поля є свого роду езотерична культура, яка складається з проблем, що зовсім далекі або недоступні для більшості, з концепцій та виступів, які не мають ніякого відношення до досвіду звичайного громадянина. Звідси, віддалення партій від мас, штучність творення боротьби, в якій той, хто не включений в гру, не бачить

у ній ніякого сенсу.

Взаємовплив влади та опозиції розглянуто за допомогою теореми флуктуації П. Сорокіна. Під поняттям «*флуктуація*» він розумів перманентне коливання від оптимальної величини. Цей процес характерний не лише для соціокультурних систем, а й для конкретних сфер, зокрема політики. Флуктуація проходить через ряд послідовних етапів: дезінтеграції – кризи – мобілізації сил – нового соціокультурного порядку [112, с. 30]. Фактично дослідник запропонував структурно-логічну схему, яка відображає властивості, взаємозв'язки та відносини в суспільстві і може бути застосована для пояснення взаємовідносин влади та опозиції в контексті процесів демократизації. Згідно з нею циклічні коливання суперсистем за не виявленою ритмічною регулярністю детермінують флуктуацію суспільств між прогресом і регресом, розвитком демократичних свобод та авторитаризмом, мирним переходом та військовим, революційним та еволюційним. При цьому вчений не виключав можливості встановлення тенденцій ритмічності циклів. Зміни відбуваються в певному кількісному та якісному напрямках до досягнення «*точки насичення*» [112, с. 38]. Після цього вони йдуть за інерцією або в примусовому порядку. На думку вченого, вичерпання політичного потенціалу руху в одному напрямку призводить до руху в зворотному порядку, хоча й на новій основі. Таким чином, на основі циклічності та еволюційності відбувається заміщення однієї владної системи іншою, альтернативною системою, яка під впливом домінування нових ціннісних орієнтацій почне рух в іншому напрямку до «*точки насичення*».

Соціолог критично ставився до концепцій, що обґрунтовували розвиток влади по висхідній лінії – від самодержавства до демократії, від правління меншості до правління більшості і т.ін. У контексті нашого дослідження потребує з'ясування можливості застосування «*теореми флуктуації*» для пояснення реперних «*точок насичення*», ритмічності циклів

та причин виникнення загроз для демократії в т. зв. «молодих демократіях».

Процеси демократизації політичних систем взаємопов'язані з соціальною стратифікацією в суспільстві. Під цим поняттям П. Сорокін розумів диференціацію певної сукупності людей на класи і прошарки в ієрархічному ранзі, що виражається в нерівномірному розподілі прав та привілеїв, відповідальності та зобов'язання, наявності чи відсутності соціальних цінностей, влади та впливу серед членів тієї чи іншої спільноти [113, с. 234]. Він виділяє три її основні форми – економічну, політичну та професійну. Всі вони є взаємозалежні: представники правлячої еліти, та частково опозиційної, як правило, відносяться до вищих економічних та професійних прошарків. Такий підхід дозволив обґрунтувати роль опозиції та влади в контексті боротьби сил стримування та стратифікації, глибше зрозуміти причини коливання профілю соціальної стратифікації.

Дослідник стверджував, що будь-яка соціальна група стратифікована, має тенденцію до постійної флуктуації та змінюється за своїми якісними та кількісними параметрами шляхом переходу індивіда з однієї соціальної позиції в іншу. Така соціальна мобільність поділяється на два типи – горизонтальну та вертикальну. Горизонтальна мобільність передбачає перехід індивіда з однієї соціальної групи в іншу, яка розміщена на одному й тому ж соціальному рівні при одночасному збереженні соціального статусу. В основі вертикальної мобільності лежить здатність переміщуватися з одного соціального рівня в інший. При цьому виділяється зростаюча та спадаюча мобільність. За її інтенсивністю, на думку вченого, можна робити висновок про демократичність суспільства – інтенсивність вертикальної мобільності більша в відкритих демократичних країнах. Одним з основних каналів соціальної циркуляції, за допомогою яких люди можуть переміщуватися з одного прошарку в інший, є політичні партії. Саме вони відіграють вагомую роль у політичній стратифікації.

Згідно з концепцією П. Сорокіна, в будь-якому суспільстві постійно

відбувається *боротьба між силами політичного вирівнювання та силами стратифікації* [113, с. 261]. Різкі коливання профілю політичної стратифікації в одному з напрямів мають наслідком збільшення тиску протилежних сил та приведення профілю стратифікації до точки рівноваги. При цьому флюктує як висота, так і профіль політичної стратифікації. Пристосовуючи базову ідею до сучасних демократичних систем, можна припустити, що за умов інституціоналізації опозиції та збереження основних демократичних прав та свобод, зміни висоти і профілю політичної стратифікації обмежені. Якщо ж опозиція витіснена на периферію політичного життя та є загроза для демократії, то профіль може стати витягнутим та високим. Таке положення завжди короточасне в силу постійної боротьби між силами стратифікації та силами вирівнювання. В нашому випадку силою вирівнювання потенційно є опозиція як постійно діюча пружина, яка здатна привести систему в стабільний стан.

У контексті нашого дослідження припускаємо, що відхилення від демократії свідчить про невірноважений стан системи, що прагне до рівноваги. В цьому контексті важливим є застосування в якості методологічного інструменту теорій, що обґрунтовують нелінійність та хаотичність суспільних процесів. Одним із теоретиків системного підходу в політичній науці є Д. Істон. Він вказував на здатність справлятися зі збурювальною дією зовнішнього середовища через певні рішення та дії. При цьому увесь розвиток системи розглядається ним у вигляді сукупності станів рівноваги, зміст переходів між якими не є суттєвим.

Проте в цій теоретичній конструкції концептуально невизначеним є застосування поняття «рівновага» для аналізу суспільно-політичних процесів. Залишається відкритим питання: чи є, скажімо, у влади та опозиції, як соціальних агентів, єдина мета приведення політичної системи до вихідної точки рівноваги з перспективою руху до нової точки рівноваги? Чи можна вважати досягнення стабільності між владою та опозицією

реперною точкою, що свідчить про стабільність самої демократії? Погоджуємося з думкою українського дослідника М. Польового, що Д. Істон недостатню увагу приділив формулюванню проблем стосовно вибору конкретного шляху повернення системи у вихідну точку рівноваги або досягнення нею нової точки рівноваги [92, с. 160].

У той же час для нас є важливим твердження Д. Істона про ефективність застосування підходу, згідно з яким окремі елементи системи можуть іноді здійснювати дії, що сприяють руйнуванню попереднього стану рівноваги, або навіть підтримувати перманентний стан рівноваги. Як приклад можна розглядати дії влади, спрямовані на збереження свого становища, підтримуючи внутрішню стабільність або перебільшуючи зовнішню загрозу [58, с. 637]. Стабільність може набувати й форми інструменту консервації старого режиму, що в плані розвитку демократії не є бажаним станом. Відповідно істотне теоретичне значення має питання: як позначається на стані демократизації повернення системи у вихідну точку рівноваги або досягнення нею нової точки рівноваги? Відносність терміна «рівновага» не дозволяє розглядати і опозицію в якості інституту, який забезпечує та підтримує політичну стабільність як умову ефективного функціонування демократичного режиму. Ірраціональність політичної поведінки як влади, так і опозиції, в плані досягнення точки рівноваги ускладнює моделювання процесів демократизації, а її нелінійний характер вимагає застосування додаткових методологічних інструментів.

Перспективним у цьому плані є *синергетика*, яка поєднує два основні підходи до аналізу політичних систем. З одного боку, її adeptи поділяють систему на частини, аналізуючи взаємозв'язки між ними та формулюючи гіпотези про структуру чи функціонування системи як цілого. З іншого боку, акцентується увага на вивченні системи як єдиного цілого, де взаємодіям частин приділяється другорядна роль. Сам термін «синергетика» означає спільну дію і підкреслює узгодженість функціонування частин, що

відображається в поведінці системи як цілого. На думку її творця Г. Хакена, ця наука вивчає системи, що складаються з великої кількості частин, компонент або підсистем, що складним чином взаємодіють між собою [50]. При цьому не уточнюється суб'єкт взаємодії та її характер, що зумовлено недостатньою дослідженістю цього питання.

Важливим, на нашу думку, є виокремлення серед складових частин політичної системи влади та опозиції як важливих компонентів, що постійно і складним чином перебувають у взаємодії, що, гіпотетично відображається в напрямках та динаміці демократичних процесів. У силу того, що в суспільстві постійно відбуваються процеси вирівнювання та стратифікації, політичну систему ми розглядаємо як дисипативну. Під цим терміном прийнято розуміти відкриту систему, яка виникає або існує у неврівноваженому середовищі за обставин розсіювання, або дисипації, енергії, яка потрапляє до системи ззовні [92, с. 162].

Вплив зовнішнього середовища на демократизацію політичної системи розглянуто у вигляді флуктуації як комбінації вимог чи підтримки. В якості одного з суб'єктів впливу виступає опозиція, яка здатна ініціювати зміни політичних параметрів дисипативних систем особливо в періоди їх нестійкого розвитку. При цьому припускаємо, що процеси демократизації можуть виявлятися з різною динамічністю як у врівноваженому стані політичної системи, так і в періоди її нестійкого розвитку – в точках біфуркації, коли система опиняється перед вибором вектору подальшого розвитку. Тому важливим моментом стало визначення ролі влади та опозиції в виникненні біфуркації та якісної зміни стану системи в діапазоні між хаосом та порядком і спроможності системи до самоорганізації. Періоди біфуркації, на нашу думку, можна визначити за допомогою таких *індикаторів*: стабільність демократичних інститутів, політична та соціальна інтеграція, дотримання прав та свобод, політична участь, поділ влад, міжнародна кооперація, рівень корупції. Спрощення аналізу чинників зовнішнього

впливу на параметри політичної системи до інституту опозиції та обмеження уваги кількома індикаторами, що сигналізують про зміни в політичній системі, є інструментом для розуміння залежності стану демократизації від її параметрів.

Вияви біфуркації досить різноманітні: активізація протестних рухів, прийняття виборчого законодавства, що обмежує міжпартійну конкуренцію, конституційні зміни на користь провладної партії, грубі порушення свободи слова, зростання корупції як результат росту неформального капіталу в руках рентоорієнтованої еліти та ін. Ці точки демонстрували причинно-наслідкові зв'язки між подіями та реакцією на них зі сторони опозиції у взаємодії з іншими учасниками політичного процесу. Скажімо, обмеження свободи слова може призвести до потужних протестних реакцій суспільства та активізації політичної опозиції, патової електоральної ситуації, зміни влади. Саме в подібних ситуаціях «малозначущі причини» можуть активізувати опозиційні рухи, що може мати наслідком зміни траєкторії політичних процесів і, як варіант, поглиблення демократизації політичної системи.

Ми виходимо з того, що динаміка демократизації є результатом реалізації певної конвертаційної стратегії не лише владної, але й опозиційної еліти і носить нелінійний характер. Для підтвердження такої гіпотези в нашому дослідженні визначено рівень демократії в кожній з досліджуваних країн у часовому розрізі, здійснено крос-регіональне порівняння та зафіксовано реперні точки, що діагностували зміни в траєкторії демократичного розвитку. Зроблено припущення, що відхилення від стану рівноваги, яке в ідеальних умовах супроводжувалося короткочасним періодом хаотизації, далі набувало організованих форм та зрештою відтворювало початковий стан демократії або сприяло її поглибленню. На основі такого аналізу визначено функціональну роль опозиції у зміні якісних параметрів демократизації політичної системи та

критерії ефективності взаємодії з владою з погляду розвитку демократії.

Точка рівноваги не завжди є ціллю системи, як і її суб'єктів. У ролі такої точки, зокрема, виступають чергові та дострокові вибори, що фіксують нове співвідношення між владою й опозицією, даючи можливість більш конкурентній політичній силі реалізувати свою передвиборчу програму та продовжити трансформаційні процеси. Вибори дають змогу на певний час стабілізувати політичну систему, перезавантаживши відносини між силами, що конкурують, зняти політичну напругу із суспільно важливих питань і задати точку відліку для нової політичної стратифікації та поступового організаційного становлення опозиції, нарощування потенціалу сили стримування.

Додаткові реперні точки в міжелекторальний період є не менш визначальними в плані діагностики суспільно-політичної ситуації та процесів демократизації. Припускаємо, що всі ці точки взаємопов'язані і симптоматично вказують на «хворі місця», загрози для демократії, певний демократичний дефіцит. Проте досягнута точка рівноваги, як зазначав Д. Істон, може не бути ціллю системи [58, с. 632]. Тому є необхідність у з'ясуванні природи взаємовідносин між владою та опозицією, що і є завданням наступного підрозділу.

1.3. Владно-опозиційні взаємовідносини як чинник розвитку демократії

Перехід постсоціалістичних країн до демократії попри однакові стартові умови призвів до різних режимних змін та результатів. Скажімо, Угорщина, яка демонструвала позитивну динаміку розвитку в останні роки, уповільнила темп, зіткнувшись із проблемою «дефіциту» демократії. В той же час країни, які вже мають статус консолідованих демократій, стикаються з необхідністю покращення її якісних характеристик та ефективності. Йдеться, насамперед, про Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину. Ця

обставина пов'язана зі складнощами розбудови демократичних інституцій, характером їх взаємодії, неоднаковою роллю в політичних процесах. Все це змушує звернути увагу на проблему зміцнення демократії в контексті інституційного розвитку та режимних змін. При цьому важливо з'ясувати, від чого залежать перспективи демократії, які є ефективні інструменти для досягнення стабільності функціонування демократичних інститутів?

На початку нового століття одним із найуживаніших у порівняльній політології став концепт «зміцнення демократії». Разом із тим його смислове наповнення пройшло певну еволюцію і залишається й досі дискусійним. Спочатку цей термін пов'язували з метою пояснення стану стабілізації демократичного режиму в перехідний період. Він мав на меті зафіксувати незворотність демократичних процесів у країнах, охоплених «третьою хвилею» демократизації. Проте не всі посткомуністичні країни розглядали свій досвід із розбудови демократії як однозначно серйозний успіх. У багатьох випадках не відбулося поліпшення рівня життя населення, повільно просувалися реформи, спостерігалася урядова нестабільність та низька ефективність урядів. Тому інтерпретатори цього терміна істотно розширили його межі за рахунок усього спектру проблем, з якими зіткнулися країни «нової» демократії. З одного боку, такий підхід дещо деталізував чинники зміцнення (чи послаблення демократії), а з іншого створив певну семантичну двозначність. Термінологічна складність полягає у тому, що зміцнення демократії можна розглядати як незворотність демократичних процесів, фіксація досягнутого рівня демократизації, поглиблення ліберальної демократії та її перспективи.

Оскільки сам термін має багато значень, то нами використано підхід, запропонований А. Шедлером, згідно з яким демократичний режим вважається зміцненим, коли він «напевно виживе» та «існуватиме в майбутньому» [127, с. 688]. Така інтерпретація дозволяє поєднати як сучасний стан демократії, так і окреслити її перспективи. При цьому в цей

концепт можна вбудувати й авторитарні тенденції і політичні конфлікти в державі як дестабілізаційні чинники, з якими демократичний режим має навчитися справитися, але які не призведуть до повернення до недемократичних режимів. Фактично термін більше спрямований на сучасність та майбутнє, ніж на минуле. В контексті дослідження намагатимемося простежити, які саме чинники сприяли зміцненню демократії на етапах демократизації, трансформації та консолідації.

Дж. Сарторі не виключав безперервного виміру того, що робить «демократію більш демократичною», але він стверджував, що спочатку режими потрібно класифікувати як демократії, перш ніж досліджувати ступінь їх демократичності [325, с. 156]. Аналогічно М. Альварес, Дж. Чейбуд, А. Пшеворський зауважували, що «хоча демократія може бути більш-менш розвиненою, вона не може бути напівдемократичною: є природний нульовий пункт» [134, с. 21]. Тому першим кроком у виявленні загроз для демократії є безпосереднє визначення, чи є вона в країні, наскільки демократичний режим та які його ознаки. Відповідно є потреба конкретизувати, що таке демократія. В різних дослідників дефініції істотно відрізняються. Слідом за Дж. Сарторі ми виступаємо за мінімальне визначення, яке ґрунтується на тому, що «всі властивості або характеристики суб'єкта, що не є обов'язковими для його ідентифікації, викладені як змінні, гіпотетичні властивості, а не як визначені властивості» [324, с. 61].

У нашому випадку визначення демократії повинно включати всі суттєві ознаки демократії, а не властивості, які не є необхідними ознаками демократії. Основні з них розкриті у відомому творі Р. Даля «Поліархія: участь і опозиція» та багатьох інших дискусіях про демократію в останні десятиліття. По-перше, глава уряду та законодавчий орган мають бути обрані на відкритих і чесних конкурентних виборах [175, с. 4]. Вони є основним компонентом сучасної представницької демократії і повинні

запропонувати можливість чергування при владі. По-друге, право участі у голосуванні повинна мати більшість дорослого населення. Проте такий критерій в силу того, що включення виборців стало стандартом, не відтінює специфіки політичних режимів з ознаками т. зв. «дефіциту» демократії. Право голосувати не гарантує чесний підрахунок голосів. Третім визначальним елементом є те, що демократія повинна захищати політичні права та громадянські свободи. Навіть уряд, обраний на вільних та справедливих виборах із широким виборчим правом, за відсутності ефективної гарантії громадянських свобод не можна назвати демократичним. Нарешті, в країні повинна управляти така еліта, яка не може бути підконтрольною військовим угрупованням чи тіньовим політичним фігурам і ставати маріонеткою в їхніх руках. Наявність подібних «дефектів» режиму свічить, що країна не є демократичною.

Зміцнення демократії має специфіку на різних стадіях трансформації політичного режиму. Д. Росту запропонував модель переходу до демократії через таку послідовність: від національної єдності як основи, через боротьбу, компроміс і призвичаєння до демократії. Він виділив низку етапів: підготовчий, вирішування, призвичаєння. Підготовча стадія визначається затяжною й непевною політичною боротьбою [105, с. 596]. Її основним символом є не плюралізм, а поляризація. При цьому базовою умовою переходу є національна єдність щодо необхідності встановлення демократії. Підготовчу стадію закінчує умисно ухвалене рішення політичних лідерів визнати існування розмаїття в єдності й задля цієї мети інституціоналізувати деякі вирішальні аспекти демократичної процедури. На стадії призвичаєння значна увага приділяється конкуренції. «Демократія, на думку Д. Росту, ... за своїм визначенням – конкурентний процес, і ця конкуренція надає перевагу тим, хто може раціонально пояснити свою відданість демократії, а ще більшу перевагу тим, хто щиро вірить у неї» [105, с. 600]. Призвичаєння передбачає активне застосування практичних аспектів демократії:

багатосторонніх дискусій, перевірок і помилянь, спільний досвід навчання.

Зміцнення демократії пов'язане з досягненням політичної стабільності. У західній політології прийнято вирізняти низку підходів до визначення цього поняття. Передусім воно тлумачиться як відсутність у суспільстві реальної загрози нелегітимного насилля. Сама відмова від насильства можлива за умов наявності конкурентності та змагальності між основними політичними гравцями. Стабільність демократії передбачає також готовність та здатність режиму справитися з кризовими ситуаціями і при цьому зберегти демократичний порядок. Йдеться, зокрема, про випадки, коли, попри заборону, один з учасників порушує демократичні правила гри через залякування виборців та кандидатів, грубо нехтуючи виборчим законодавством, штучно провокуючи урядову кризу, агітуючи за непокору владі через масові заворушення тощо. У цьому контексті шотландський вчений Ф. Білі визначає політичну стабільність як «здатність політичного організму до самозбереження в умовах, що загрожують «ідентичності» суспільної системи чи самому її існуванню» [147, с. 687].

Для глибшого розуміння категорії «зміцнення демократії» необхідно врахувати загрози, що перед нею постають. Дослідник А. Шедлер розрізняв кілька чинників, що призводять до таких загроз. Серед них виділив антидемократичну поведінку, використання насильства, відкидання виборів, вихід за межі повноважень [127, с. 692 – 694]. Щодо самого терміна «антидемократична поведінка», то він є досить розмитим, тому що самі правила політичної гри ніде чітко не прописані і можуть тлумачитися кожною зі сторін по-своєму. Такий тип поведінки, на думку вченого, може виявлятися через *використання насильства*. В ліберальних демократіях усі учасники політичного процесу відмовляються від насильства, яке несумісне з принципами здорової конкуренції. Примушування до голосування, знищення державного майна, залякування виборців, теракти та повалення конституційного ладу – індикатори небезпеки для демократії.

Вільні, чесні, прозорі демократичні вибори, що відбуваються на конкурентній основі, є запорукою формування легітимних органів влади та визнання демократичності політичного режиму. Порушення виборчих процедур однією зі сторін становить загрозу для демократії, позаяк підриває фундаментальне право громадян обирати та викривлює виборчу статистику. В даному випадку антидемократична поведінка сторони, яка порушує виборче законодавство, може спровокувати подібну поведінку опонента, котрий визнає вибори нелегітимними. Звичайно, демократія створила ефективні інститути стримування та противаг, спроможних привести демократії до стабільності. Це, зокрема, незалежна від політичного впливу судова система. Наприклад, визнання конституційним судом виборів недійсними і призначення перевиборів може зменшити політичну напругу та призвести до зміцнення демократії [26, с. 353].

Проте існує чимало прикладів, коли політична партія чи лідер вдаються до маніпулювання громадською думкою з метою визнання виборів недійсними. Така антидемократична поведінка призводить до зниження легітимності представницьких органів влади, підриву віри людей у демократичні цінності. Свідченням зміцнення демократії є зрілість партій, які за умов відсутності грубих правопорушень виборчого процесу визнають вибори дійсними. Саме тоді, на думку А. Пшеворського, демократія вочевидь «стала єдиною грою, коли ніхто не може уявити дій за межами демократичних інституцій» [319, с. 26].

Попри те, що ліберальна демократія передбачає верховенство права та демократичні свободи, вона постійно стикається з практикою нехтування законами з боку посадових осіб. Це призводить до зростання корупції, правового нігілізму, вибіркового правосуддя тощо, несе потенційні ризики для демократії. Скажімо, розширення повноважень владної еліти за рахунок ослаблення політичного впливу опозиції може порушити баланс сил та мінімізувати контрольні функції опонентів влади, закріплюючи позиції

рентоорієнтованих еліт та розширюючи коридор для авторитаризму.

Виникає питання: що становить більшу загрозу для демократії – окремі чи постійні порушення з боку влади? В цьому випадку діагностику таких дій варто проводити з урахуванням ймовірних наслідків для демократії. Якщо, скажімо, міністр ігнорує критику депутатів від опозиції, не враховує їх думку, однак діє в межах закону, відстоює свою позицію, то це не становить загрозу для демократії за умови, якщо опозиція має право вотуму недовіри чи інтерпеляції. Коли ж посадова особа нехтує юридичними нормами, прикриваючись відсутністю в опонентів інституційних засобів впливу на уряд та корумпованим законодавчим органом, то це може мати дестабілізаційний вплив.

Сумнівно демократичними можна назвати й дії опозиції, коли вона штучно інспірує конфлікт з метою підриву легітимності органу влади чи посадової особи. У випадку, коли такою особою є Президент, а опозиція не використовує процедуру імпічменту та звертається до прямих форм політичної участі, такі дії провокують загрозу зруйнувати демократію.

На думку П. Бурнелла та П. Калверта, «ідеалізована кінцева мета зміцнення демократії полягає в «цілком забезпеченій впевненості у спроможності (політичного режиму) опиратися кризам та ударам» [158, с. 19]. Саме кризи є тим лакмусовим папірцем, який дозволяє продемонструвати ефективність уряду та реалізацію задекларованих ним демократичних цінностей. В умовах стабільності кожна зі сторін може ідентифікувати себе як захисник демократії. Однак за умов пошуків виходу з кризи ми можемо побачити зміни у відносинах між урядом та опозицією, демократами та антидемократами. Останні спроможні тривалий час зберігати приховану поведінку і лише, коли з'являється шанс посилення авторитарних тенденцій, вони можуть ним скористатися.

Кризи змушують головних політичних акторів мобілізувати свої ресурси та визначитися з лінією поведінки, залишаючись при цьому

конкурентними. Коли ж така конкуренція порушується однією зі сторін – це є загрозовим для стабільності демократії і може спровокувати політичну кризу. Скажімо, зміна виборчого законодавства на користь провладних партій зменшує шанси для політичної опозиції увійти до парламенту. В цьому випадку опозиція повинна показати здатність відстоювати демократичні свободи і, використовуючи парламентські та позапарламентські легітимні форми впливу на владу, змусити її грати за демократичними правилами.

Політична конкуренція є одним із центральних і визначальних критеріїв зміцнення демократії. Цей вид відносин передбачає у своїй основі інституціоналізацію постійної (чи періодичної) зміни влади і легальної боротьби за владу, альтернативність політичного курсу, його пряму залежність від результатів голосування. Вона є ефективним інструментом переводу суперечностей і конфліктів у суспільстві та політиці в інституційну сферу. Основними суб'єктами політичної конкуренції виступають політичні партії з їх організаційними, програмно-ідеологічними, професійними та фінансовими ресурсами і різними стратегіями взаємодії.

Проте конкуренція може виявлятися у формі декоративної конструкції для надання режиму видимості відкритості та демократичності. Йдеться, скажімо, про випадки посилення домінуючої ролі т.зв. «партії влади». Особливо це характерно на етапі демократичного транзиту, коли залишаються нестабільними нові політичні інституції. Інституційними регуляторами міжпартійної конкуренції Л. Гончаров називає виборчу та партійну системи, регулярні вибори [45, с. 174].

Якість змагання між провладними та опозиційними силами значною мірою залежить від виборчої інженерії. Зміна виборчих правил може створити перепони для ротації еліт та поставити під сумнів легітимність інститутів влади. Правлячі еліти навіть у демократичних режимах здатні використати техніки для забезпечення свого переобрання через маніпуляції

з виборчим законодавством. У результаті вибори в подібних умовах призводять до неконкурентної спадкоємності влади, а не до приходу до влади опозиційних партій та блоків. Виборча інженерія в цьому випадку розглядається як інструмент маніпуляцій з боку владних сил для забезпечення власних інтересів за рахунок зменшення рівня міжпартійної конкуренції [21, с. 39].

Конструювання виборчих правил під конкретного актора в демократичних режимах звичайно не супроводжується використанням погроз чи залякування, підкупу чи фальсифікацій результатів волевиявлення. Воно відбувається в умовах досить сильного громадського контролю та зміцнених інститутів судової системи. Однак використання тієї чи іншої виборчої моделі впливає на низку параметрів політичної системи, таких як кількість партій, масштабність представництва малих партій, ступінь диспропорційності при виділенні місць для партій, що отримали рівну кількість голосів. Це може призвести до ситуації посилення позицій провладних партій у парламенті або штучного збільшення їх шансів на перемогу на наступних виборах. Звичайно, це відбувається через послаблення стартових можливостей опозиції у виборчих перегонах.

Міжпартійна конкуренція, як правило, відбувається між основними політичними гравцями – провладними та опозиційними політичними партіями. Саме вони є чинниками зміни влади і постійної боротьби за владний ресурс, альтернативності політичного курсу. Л. Даймонд сприймав демократію в її розвитку, що виявляється фрагментами або частинами, без будь-якої фіксованої послідовності або розкладу в часі. З цього погляду, наявність легальних опозиційних партій, що можуть конкурувати у боротьбі за владу та вибороти кілька місць у парламенті, а також наявність більшого простору для громадянського суспільства, є основою майбутнього розвитку демократичним шляхом. Сама ж демократія потребує постійного удосконалення: демократичні інституції все ще можна поліпшити та

поглибити, або вони потребуватимуть консолідації; політичні змагання можуть проводитися справедливіше та прозоріше; участь може стати більш повною та жвавішою, знання, ресурси та компетентність громадянина можуть зростати, виборні (та призначені) посадові особи можуть стати більш чутливими до вимог громадян та підзвітними [48, с. 11].

Конкуренція між владою та опозицією призводить до інституціоналізації постійної (чи періодичної) зміни влади. М. Альварес, Дж. Чейбут вважали демократичними лише ті режими, в яких було хоча б одне чергування влади. Дослідники зазначали, що «щоразу, коли правляча партія врешті зазнала поразки на виборах і дозволила опозиції зайняти посади, режим вважається демократичним на весь період, коли партія перебувала при владі за тими ж правилами» [134, с. 11].

Репозиціонування партій, у свою чергу, стає можливим за умов проведення чесних, прозорих виборів. Нормативними регуляторами міжпартійної конкуренції виступають виборче законодавство, конституційні акти. Саме вони визначають форму, зміст і процес взаємовідносин між суб'єктами політики, норми, цінності і моделі сприйняття поведінки, що склалися в певній політичній культурі. Також варто взяти до уваги, що для зміцнення демократії важливим виступає дотримання певних встановлених «правил гри». Вони не прописуються в законодавстві, однак дотримання їх передбачає чесність, допустимість певних кроків в процесі політичного змагання. Відповідно задля збереження параметрів міжпартійної конкуренції, а відтак і зміцнення демократії, передбачаються «штрафні» санкції для тих, хто не дотримується встановленого законодавства. Серед них виділимо: попередження, зняття з виборів, заборона діяльності партійної організації, що може призвести до поразки на виборах, витіснення з політичного поля конкурентами, втрата частини електоральної бази.

Чергування партій добре демонструє закон «циркуляції еліт», сформульований італійським вченим Р. Міхельсом. Воно є важливим

критерієм зміцнення демократії, тому що свідчить, що політичні права громадян, які можуть змінити свої уподобання і бачити реальний результат не порушуються, а політичні гравці розглядають демократію не як знаряддя приходу до влади, а як систему, за якої партії програють вибори. Виборці можуть простежити, як задекларовані партією демократичні цінності реалізуються за умови приходу до влади. Коли ж партія не показує відданості демократії (використовує обман, брудні технології, підкуп виборців, посилення авторитарних тенденцій, неефективне урядування), то вони мають можливість проголосувати за її конкурента. Тим самим чергування партій при владі не гарантує, але створює оптимальні умови для зміцнення демократії.

Проте лише за допомогою таких емпіричних показників, як змінюваність влади, ми не можемо оцінити стан зміцнення демократії, тому що при цьому не враховується політичний контекст і якість самої демократії. Якщо, скажімо, в країні поступово формується партійна система з двома домінуючими акторами, які не допускають до влади інші партії, то це ставить під сумнів відданість демократії у провладних сил.

Отже, розвиток демократії пов'язаний з поширенням прав та свобод, можливістю вибору альтернативних урядів і політичних курсів та супроводжується модернізацією політичної системи. Незворотність курсу значною мірою зумовлена рівнем політичної конкуренції, чергуванням партій при владі, що толерують демократію та є індикаторами прогнозованості задекларованого курсу при контролі з боку опонентів та інституцій громадянського суспільства.

Зміцнення демократії, як правило, призводить до демократичної консолідації і пов'язане не лише з гарантуванням прав та свобод громадян, вільними виборами, а й досягненням політичної стабільності, готовністю та здатністю режиму впоратися з кризовими ситуаціями і при цьому зберегти демократичний порядок. Їх вчасне виявлення та виправлення свідчить про

стійкість демократичних інституцій та практик. Проте конкурентна боротьба може призвести до приходу до влади рентоорієнтованих еліт з прихованою недемократичною поведінкою, які імітують демократичні зміни.

Ми виходимо з того, що стан демократизації визначається політикою владної еліти, є результатом реалізації певної конвертаційної стратегії не лише владної, але й опозиційної еліти і носить нелінійний характер. Для підтвердження такої гіпотези в нашому дослідженні маємо визначити якість процесу демократизації в кожній з досліджуваних країн у часовому розрізі, здійснити кросрегіональне порівняння та визначити певні реперні точки, які діагностують зміни в траєкторії демократичного розвитку. Для нас важливо визначити функціональну роль опозиції у зміні якісних параметрів демократизації політичної системи, її моделей взаємодії з владою. Це дозволить визначити критерії ефективності такої взаємодії. Використання допоміжних індикаторів сприятиме виявленню додаткових ендогенних чинників таких змін у динаміці та аналізу їх взаємозалежності від дій влади та опозиції.

Задля цього варто більш чітко *обґрунтувати критерії якості* демократії, поєднавши теоретичні та емпіричні дослідження. Ми часто зустрічаємо демократію як нормативний термін, ідеал, до якої нинішні уряди або наближаються, або віддаляються. Основна література про переходи та демократичну консолідацію лише інколи наголошує на необхідності нормативного та теоретично обґрунтованого визначення демократії. Тому дуже важливою спробою подолати таку безвихідну ситуацію стали роботи німецького політолога В. Меркеля, який ввів поняття «вбудовані» та «дефектні» демократії. Старі ліберальні демократії дослідник визначив як «вбудовані демократії». Основною їх характеристикою є вбудованість у конституційно-правову систему [290, с. 33]. Учений запропонував свій підхід до визначення критеріїв вбудованої, ліберальної

демократії шляхом аналізу та критичної оцінки демократичних концепцій Й. Шумпетера, Р. Даля та А. Пшеворського. Він стверджував, що ці автори дають лише обмежене розуміння демократії, ставлячи пріоритет на ролі еліт та залишаючи поза увагою структурні умови демократії. В. Меркель вніс у концепцію демократії такі аспекти, як демократичний виборчий режим, права політичної участі; громадянські свободи; горизонтальна підзвітність, гарантії того, що демократично обрані представники здійснюють ефективне урядування [290, с. 36].

Впровадження в науковий обіг поняття «дефектна демократія» ґрунтується на припущенні, що в більшості нових електоральних демократій та частково усталених відбувається звуження субтипів демократії, які можна було б назвати дефектними демократіями, що супроводжується пошкодженням режимних частинок, що не відповідають стандартам вбудованої демократії [290, с. 33]. Скажімо, в частині дотримання політичних та громадянських прав і свобод можуть спостерігатися певні обмеження прав громадян на політичну організацію та комунікацію, порушення групових прав та індивідуальних свобод на користь більшості. Ознакою дефектних демократій також є незавершеність розподілу державної влади на три автономні гілки з пріоритетом виконавчої влади; зарезервованість урядування в окремих сферах за приватними силами. Політичні режими, що мають подібні недоліки, є дефектними демократіями. Під цим поняттям В. Меркель і А. Круасан розглядають «системи врядування, що характеризуються наявністю значимого та дієвого виборчого режиму, який регулює доступ до влади (вільні, таємні, рівні та загальні вибори)», проте вони мають суттєві функціональні обмеження інститутів, що забезпечують політичну участь та захист базових політичних прав і громадянських свобод, а також неефективний горизонтальний контроль над демократично легітимною владою» [292, с. 4]. Проте наявність дефектів у частині режиму, що не заперечують сенс демократичного

врядування, дозволяє віднести його до демократичного.

Найпоширенішим субтипом дефектної демократії є неліберальна демократія. Вона характеризується порушенням демократичних стандартів у сфері громадянських свобод через обмеження свободи слова, інформації та асоціацій; у сфері взаємин громадян і держави через порушення рівного доступу громадян до суду, їх рівність перед законом та право меншин на захист. Результатом порушень громадянських прав і свобод законодавчою та/або виконавчою владою, а також неефективності їх захисту судовою владою є обмеження конституційного та правового характеру держави [104, с. 119].

Ще одним субтипом дефектних демократій є делегативна демократія, що виявляється в пошкодженні горизонтальної підзвітності. На думку В. Маркела, головним недоліком делегативної демократії є підрив системи стримувань та противаг, яка необхідна функціонуючим демократіям для підтримки збалансованого політичного представництва. У результаті відбувається домінування виконавчої влади над законодавчою, а судові органи мінімально контролюють виконавчі структури; спостерігається порушення урядом конституції, а не санкціоновані народом особи наділяються повнотою владних повноважень [291, с. 201]. Звичайно, так званий дефект-синдром може мати системний характер і його вияв в одній режимній частині може спричинити зміни параметрів демократії. Для нас важливо визначити реперні точки, що діагностують, коли ліберальна демократія набуває ознак неліберальної чи делегативної демократії, і виявити спроможність, ресурси та ефективність опозиції та влади виправити дефекти демократії.

Функціонування демократії та її складових в цій роботі оцінюється за міжнародною порівняльною методологією. Для операціоналізації та узагальнення даних та визначення реперних точок використано низку глобальних індексів. Вони пропонують кількісну оцінку якості демократії та

побудовані на основі зовнішнього оцінювання, яке дає більшу об'єктивність і ефективність порівняно з внутрішнім. Індекси дозволяють проаналізувати демократичні процеси в країнах з погляду порівняльних і теоретично обґрунтованих критеріїв, виявити сильні і слабкі сторони та домінуючі тенденції. У цій роботі відібрано для аналізу найбільш поширені за цитованістю та масштабами вимірювання індекси, які так чи інакше відповідали п'яти критеріям демократії В. Меркела. Серед них *Freedom House Index*, проєкт міжнародного моніторингу Світового банку *Worldwide Governance Indicators*, *Human Development Index*.

Найбільш відомим показником демократизації з погляду аналізу якісних її характеристик є *Freedom in the World* або *Freedom House Index*, опублікований американською неурядовою організацією Freedom House. Вона оцінює ступінь свободи у світі з 1973 р. і визначає демократію як виборчу, основними ознаками якої є конкурентна партійна система, загальне виборче право, регулярні вибори, а також здатність обраних представників спілкуватися з громадянами та реагувати на їх потреби. Методологія *Freedom House Index* базується на аналізі якості демократії країн експертами країни. Індекс демократії охоплює показники політичних свобод і громадянських прав, оцінених за шкалою від 1 (найбільш вільна) до 7 (найменш вільна). Індивідуальними операційними факторами індексу визначено громадянське суспільство, виборчий процес, незалежні ЗМІ, демократичність національного та місцевого управління, незалежність судової системи, корупція. Основні пункти в експертному контрольному списку залишаються незмінними з 1973 р. Проте в період з 2005 по 2006 рр. відбулася певна зміна в оцінці формальних прав з акцентом на правах особистості. Стосовно п'яти критеріїв якості демократії, то Індекс по-різному оцінює три з них: підзвітність та рівність політичних свобод і громадянських прав.

Worldwide Press Freedom Index – світовий індекс свободи преси, який

складає міжнародна НУО «Репортери без кордонів». Оцінка базується на анкеті, яка включає питання про прямий або непрямий тиск з боку політиків або бізнесу на свободу преси. Індекс частково охоплює лише два з п'яти критеріїв якості демократії – відповідальність та чутливість.

The Heritage Foundation є дослідницьким проєктом, що спирається на визначення рівня економічної свободи. Це поняття тлумачиться як відсутність примусу або обмеження виробництва, розподілу та споживання товарів і послуг урядом. При цьому втручання уряду не виходить за межі, необхідного громадянам для захисту і збереження самої свободи. Основними аспектами, що досліджуються, є податки (чим нижчі, тим вищий рейтинг) та вплив держави на економіку (чим нижчий, тим кращий рейтинг). Індекс включає понад 50 змінних зі складною методикою обрахунку, що збільшує ймовірність похибки. Індекс економічної свободи є інструментом, який інформує про поточну економічну ситуацію, економічну стабільність і ступінь відкритості економіки в країнах світу. Оцінювання проводиться за п'ятизначною шкалою: вільна країна, переважно вільна, помірно вільна, в основному невольна і невольна. Він частково відповідає трьом критеріям якості демократії – процесуальній ефективності, рівності політичних свобод і громадянських прав та усунення соціально-економічних нерівностей.

Human Development Index. Індекс людського розвитку є стандартним світовим порівняльним показником, який використовується для оцінки якості життя шляхом поєднання таких чиників, як тривалість життя, грамотність, освіта і рівень життя. Програма розвитку ООН спирається на *HDI* для щорічного звіту про людський розвиток. Що стосується відповідності п'яти критеріям якості демократії, то індекс лише частково оцінює один критерій – усунення соціально-економічних нерівностей. Також одним із недоліків індексу є точність обрахунків та досить складна методологія дослідження. Проте зібрані емпіричні дані можна використовувати для вимірювання соціального капіталу в країнах.

Одним із найбільш цитованих досліджень, що стосується визначення рівня ефективності управління, є проєкт міжнародного моніторингу Світового банку *Worldwide Governance Indicators (WGI)*. Він охоплює понад 200 країн і побудований на основі узагальнення емпіричних даних понад 30 міжнародних міжурядових та неурядових організацій, інститутів, експертних, аналітичних центрів. Проєкт дозволяє проаналізувати в період з 1996 по 2017 рр. рівень демократичності управління за допомогою шести індикаторів:

– «Право голосу та підзвітність» (*Voice and Accountability*) – визначає, наскільки громадяни країни мають можливість брати участь у виборі владних органів. Він включає низку показників, що вимірюють ступінь підзвітності влади, рівень захищеності політичних прав та громадянських свобод, свободу ЗМІ, прозорість виборчого процесу, демократичність виборів, фаворитизм у рішеннях державних чиновників.

– «Політична стабільність і відсутність насильства» (*Political Stability and Absence of Violence*). Цей індикатор влючає низку показників, що вимірюють ймовірні ризики для управління від дестабілізації суспільно-політичної ситуації, зумовленої протестною активністю громадян, терористичними загрозами, громадянською війною, насильницькими та державними переворотами. У цій таблиці перераховані окремі змінні з кожного джерела даних та світові показники управління.

– «Ефективність уряду/управління» (*Government Effectiveness*) фіксує показники якості надання державних послуг, розробки та реалізації державної політики, компетентності державних службовців та ступінь їх незалежності від політичного тиску, а також довіри громадян до урядової політики.

– «Якість регулювання» (*Regulatory Quality*) – відображає уявлення про здатність уряду формувати та реалізовувати політику, що сприяє розвитку приватного сектору. Індикатор включає такі змінні, як

недобросовісна конкурентна практика, контроль цін, дискримінаційні податки, інтенсивність місцевої конкуренції та ін. Узагальнення цих показників дозволяє простежити накопичення економічного капіталу в середовищі владної та опозиційної еліти.

– «Верховенство права» (*Rule of Law*) – індикатор фіксує рівень довіри громадян до органів правосуддя та стан дотримання правових норм у суспільстві; ефективність роботи правохоронних органів, рівень їх прозорості. До змінних також входять дані щодо рівня організованої злочинності в країні, захисту майнових прав, судової незалежності тощо.

– «Контроль корупції» (*Control of Corruption*). Цей індикатор дозволяє виявити, наскільки реалізація державної влади здійснюється з метою приватної вигоди, включаючи як дрібну, так і велику форми корупції, а також «захоплення» держави ретроорієнтованими елітами.

Що стосується п'яти критеріїв якості демократії, то *WGI* оцінює три критерії – процесуальну ефективність, підзвітність і рівність політичних свобод і громадянських прав. У роботі він є важливим методологічним інструментом для оцінки динаміки демократизації політичних систем.

На наш погляд, найбільш точною моделлю оцінки демократизації є проєкт фонду Бертельсманна (ВТІ), яку критики та вчені оцінюють як теоретично, так і методологічно обґрунтований інструмент. Вона найбільш підходить для цілей нашого дослідження. Фонд Бертельсманна вивчав трансформацію та розвиток демократії у співпраці з Центром досліджень прикладної політики в університеті у Мюнхені з 1996 р. З 2003 р. розроблено критерії кількісних порівняльних оцінок для проєкту Індексу трансформації Бертельсманна, який охопив також і країни Вишеградської групи, а потім опублікований у 2006 р. Хоча методологія з того часу і зазнала певних змін, проте вони не були суттєвими, що дозволяє робити порівняльні дослідження моделей демократії зі значним ступенем надійності та здатністю диференціювати країни, контекстуючи загальний внутрішній

розвиток в умовах функціонування демократій у країнах Центрально-Східної Європи. Країни – члени Організації економічного співробітництва та розвитку були охоплені проектом з 2007 р.

БТІ об'єднує кількісну оцінку 58 показників для кожної країни. Детальні дослідження національних експертів додатково пояснюють і обґрунтовують кожну розрахункову оцінку. Поєднання кількісних даних і якісної експертизи забезпечує максимально можливу ступінь прозорості. В узагальнюючій формі вони представлені в статусному індексі (*Status Index*) та Індексі управління (*Management Index*). Статусний індекс ранжує країни відповідно до стану їх демократії і ринкової економіки і включає в себе 147 змінних, об'єднаних в індексах Якості демократії (*Quality of Democracy*) та Політичної стратегії (*Policy Performance*).

У цій роботі для оцінки якості управління, здійснюваного політичними акторами ми скористалися даними Індексу управління. Він визначається на основі аналізу таких змінних, як ресурсна активність, взаємодія з зовнішнім середовищем, здатністю політичних акторів до маневрування і досягнення консенсусу.

Система оціночних критеріїв вимірювання індексу Якості демократії складена з використанням 18 індикаторів, що дозволяє визначити стан демократичного розвитку, рівень демократичної консолідації. На відміну від інших, більш вузьких або мінімалістичних визначень демократії, що орієнтовані на основні громадянські права і вільні вибори, концепція демократії фонду Бертельсманна надає більш широке трактування і включає такі критерії, як верховенство права, вибори, доступ до інформації, громадянські права. Таким чином, за допомогою емпіричних даних можна визначити, якою мірою демократична система консолідується з погляду її сприйняття, функціонування представницьких структур та рівня політичної культури громадян.

При цьому *БТІ* за допомогою п'яти критеріїв та з використанням

додаткових індикаторів показує, якою мірою основні принципи демократії закріплені в суспільстві:

– індикатор «державність» розглядає встановлені і конституційно закріплені інститути, рівень їх легітимності, поділ влади, ефективне державне управління, відокремленість церкви від держави;

– індикатор «політична участь» включає такі критерії, як: вільні і чесні вибори, свобода об'єднань і зібрань, свобода вираження поглядів, незалежність ЗМІ;

– «верховенство права» включає такі показники: існування незалежної судової влади, ефективні механізми контролю (стримування та противаг), рівень забезпеченості громадянських прав та свобод;

– за допомогою індикатора «стабільність демократичних інститутів» визначається, якою мірою демократичні інститути сприймаються і чи виконують вони свої функції, як очікувалося;

– індикатор «політична та соціальна інтеграція» побудований на таких змінних, як існування стабільної політичної партійної системи, прийнятої суспільством, мереж інтересів груп та об'єднань, що опосередковують відносини між політичною системою і суспільством, сприйняття громадянами демократичних норм і процедур, розвиток соціального капіталу.

Завдяки добре розробленій теоретико-методологічній базі *ВТІ* набагато кориснішим інструментом для вимірювання якості демократії, ніж, скажімо, *Freedom House*. Попри комплексний підхід до визначення Індексу демократії ми можемо простежити зміни в додаткових індикаторах, що дозволяє виявити значимість окремих критеріїв. Скажімо індекс управління сприяє виявленню ефективності реформ з погляду розширення економічних прав та свобод громадян, слабких та сильних сторін діяльності нової правлячої еліти, тенденцій до накопичення та конвертації економічного капіталу у владних та опозиційних політичних еліт.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

Таким чином, опозиція поряд із владними структурами виступає складовим елементом політики, де поняття «влада» є ключовим і важливим для розуміння чинників та мотивів взаємодії між опонуючими сторонами. Вона не може існувати без влади і у своїй сутності є її протиставленням. Категорія «влада» дозволяє поєднати етимологічний та інституційний підходи до функціонування опозиції на підставі того, що вона неможлива в системі рівноправних владних суб'єктів і є самостійним політичним гравцем, який легально змагається за владу. Політичні партії, що перебувають при владі, та опозиція – рівнозначні учасники політичного процесу попри те, що ставлення до влади диференціуює їхній статус.

Як методологічний інструмент для дослідження характеру взаємовідносин між владою та опозицією розглядалася теорія соціального поля, яку розробив французький соціолог П. Бурдьє. На підставі цієї концепції такі відносини охарактеризовано як певна боротьба опонуючих агентів відповідно до закономірностей та правил політичної гри, сформульованих у цьому просторі (а в певних ситуаціях борються за самі ці правила). Владні інститути та опозиція вирізняються наявними владними ресурсами і прагнуть в межах політичного поля через дії і протидії агентів боротися за збереження або покращення своєї позиції. Владні агенти розглянуто як домінуючі в полі політики. Вони знаходяться в позиції, яка дає їм змогу змусити функціонувати дане поле на свою користь.

У дослідженні політичної суб'єктності опозиції використано неінституційний та інституційний підходи. Останній дав змогу звузити розуміння опозиції до конкретних політичних інститутів, що могли виконувати цю роль. Опозиція розглядається на кількох смислових рівнях: як політичний інститут та як конкретний політичний актор.

Конвертаційні стратегії влади та опозиції розглянуто через призму теорії капіталів, що дало можливість з'ясувати зв'язок між сукупним капіталом і конвертаційними стратегіями опозиційних та правлячих еліт під час зміни влади.

У дисертаційній роботі зацентовано увагу на патерних взаємодіях влади та опозиції як основних агентів, що визначали диспозиції політичного поля. Дослідження за таким вектором дозволило уточнити раціональні стратегії взаємодії в контексті розподілу метакapіталу держави. Крос-регіональний аналіз подібних інтеракцій допоміг віднайти функціональну роль провладних й опозиційних партій та інших суб'єктів політики в флуктуації політичної системи й боротьби сил вирівнювання та стратифікації.

Динаміка демократизації розглянуто як результат реалізації певної конвертаційної стратегії не лише владної, але й опозиційної еліти і носить нелінійний характер. Зроблено припущення, що відхилення від стану рівноваги, яке в ідеальних умовах супроводжується короточасним періодом хаотизації, в подальшому набуває організованих форм та в кінцевому відтворює першопочатковий стан демократії або сприяє її поглибленню. У цьому контексті важливим стало застосування як методологічного інструменту теорій, котрі обґрунтовують нелінійність та хаотичність суспільних процесів. Зокрема, для аналізу моделей поведінки влади й опозиції в нелінійних динамічних системах у період біфуркації застосовувався синергетичний підхід.

Основні наукові положення розділу викладено в опублікованих працях [9; 11; 12; 13; 15; 17; 19; 21; 22; 24; 26; 33; 35; 159].

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ЧИННИКИ ВІДНОСИН ВЛАДИ ТА ОПОЗИЦІЇ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

2.1. Специфіка взаємовідносин комуністичної влади та опозиції в умовах переходу до демократії

Перехід країн Центрально-Східної Європи до демократії став прикладом трансформації системи з одного якісного стану в інший. Він супроводжувався перетвореннями різних сторін суспільного життя, імпортом демократичних політичних інституцій та їхньою адаптацією до нових суспільно-політичних умов. Автор розглядав таку систему з погляду синергетики як певний набір властивостей. Серед них: нелінійність, цілісність, стійкість структури, процеси її становлення та самоорганізації, системний «ефект ускладнення», які призводили до того, що елементи, які входили до її складу, визначалися залежно від цілого, від координації з іншими її елементами й «поводилися цілком відмінно, ніж у випадку їхньої незалежності» [78, с. 1].

Попередня соціалістична система за своєю внутрішньою побудовою та принципами організації була лінійною. Взаємодія елементів у ній строго регламентувалася і підпорядковувалася центру, який, своєю чергою, був симбіозом державної та партійної влади. У результаті діяльності правлячої партії та її сателітів висота профілю політичної стратифікації залишалася видовженою, а сама партія уособлювала сили стратифікації. За відсутності легальної опозиції відповіді лінійної системи на зовнішню дію майже пропорційні. Ця система мала властивість *адитивності*, тобто зводилася до суми складових її частин. Для неї характерний тісний зв'язок між політичним, економічним та соціокультурними полями, що зумовлювалося контролем та регламентацією державою-партією усіх сфер життєдіяльності

соціуму. Такі інституційні стосунки між трьома сферами, на думку угорської дослідниці Е. Сцалаї, «продовжували робити більш легкою для акторів конвертацію соціального, економічного і культурного капіталів з одного типу в інший» [352, с. 6].

Демократична ж система є нелінійною. Соціальним агентом, здатним вплинути на її стан, окрім провладних партій, виступає опозиція. Процес переходу лінійної системи в нелінійну з позицій синергетики передбачав накопичення флуктуацій та досягнення точки біфуркації. Це свого роду реперна точка вибору подальшої траєкторії розвитку, який може відбуватися як у напрямі від хаосу до порядку, так і у зворотному порядку. При цьому влада та опозиція на конкурентних умовах пропонували альтернативні проекти розвитку країни.

На перехідному етапі, коли старі інститути ще зберігають політичну значимість, а нові є хиткими та нестабільними, визначальний вплив на поведінку системи здійснюють звичайні та дивні атрактори. Атракторами вважаємо певні знакові важливі події, що спроможні інспірувати стан біфуркації та надати політичному процесу дисипативного характеру. В якості звичайних атракторів ми розглядаємо т.зв. «оксамитові революції», що відбулися в країнах Центрально-Східної Європи в 1989 р. і знаменували собою процес мирного переходу до демократії, що включав у себе багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів еволюційного розвитку та його невідворотність. Звичайними атракторами також є перемовини старої влади та опозиції у формі тимчасових просторових інститутів конструктивної взаємодії.

Перехід від авторитарного режиму до демократії в постсоціалістичному таборі передбачав створення принципово нових умов для політичних суб'єктів. Демократизація виборчого законодавства, закріплення принципу альтернативності в політиці, формування багатопартійної системи створюють інституційні можливості для вираження

і представництва інтересів різних соціальних груп та дозволяють громадянам брати участь у здійсненні політики. Політика – це в першу чергу ставлення до влади, яке дозволяє чітко диференціювати партійне середовище на тих, хто володіє домінуючим владним ресурсом, і тих, хто прагне його здобути. До останніх ми відносимо опозицію. Її представники були носіями статусного, культурного, соціального капіталів, вага яких поступово зростала на тлі зменшення ролі делегованого номенклатурними посадами політичного капіталу правлячих політичних партій. Це дозволило новим демократичним лідерам та опозиційним інституціям наростити та отримати вигідні позиції для накопичення політичного капіталу.

Лідери опозиції стали ініціатором демократичних перетворень у кінці 1980-их – на початку 1990-их рр. в Польщі, Угорщині, Чехословаччині. Здавалося б, що існування опозиції в країні та врахування позитивного досвіду європейських держав т. зв «усталеної» демократії дозволить швидко пройти етап демократичного транзиту та вибудувати власну модель консолідованої демократії. Однак цього не відбулося. Досить складно і суперечливо проходила адаптація запозичених політичних інституцій та практик. Вона не вписувалася в класичні теоретичні схеми, що розглядали транзит як лінійний рух від авторитаризму до демократії.

Подальша демократизація значною мірою залежала від якості політичного змагання в момент зміни режимів. Скажімо реформована комуністична партія, яка мала певний авторитет у суспільстві та сильна опозиція з харизматичним лідером на чолі, привносили в політичний процес практику співпраці та одночасної конкуренції. Можна погодитися з російським дослідником Г. Голосовим, який зазначав, що «партійна наступники виступали важливою організаційною передумовою до формування сучасних партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи» [44, с. 53]. Політична конкуренція розглядається як система публічних стримувань та противаг, що встановлює легітимні правила і

норми взаємодії політичних акторів у боротьбі за державну владу [53, с. 40]. Розвиток стабільних і конкуруючих політичних партій та організацій сприяє формуванню змагальної політичної системи, приходу до влади еліт, зорієнтованих на впровадження демократичних реформ, запобігає згортанню демократії. Особливо важлива така конкуренція на етапі переходу до демократії. Припускаємо, що наявність нереформованої комуністичної партії та слабка опозиція знижували політичну конкуренцію. У результаті політичні дивіденди могли отримати треті сили, що, використовуючи популістську риторичку та націоналістичні гасла, на тривалий час здатні призупинити демократичні процеси. У перехідний період в умовах політичного конфлікту істотне значення мали перші кроки до порозуміння між протилежними політичними силами для встановлення нових правил гри та зміни інституційного дизайну.

У політичній науці проблема взаємовідносин влади та опозиції на етапі демократичного переходу в основному розглядається в контексті транзитології. Зокрема, досить відомою є концепція «трьох хвиль» демократизації С. Хантінгтона [233], праці Д. Ростоу [105]. Вчені значну увагу приділили пошуку концептуальної моделі, яка б пояснювала причини, динаміку та успіхи процесу демократизації. У цьому плані для нас важливою стала розробка методологічних аспектів взаємодії влади та опозиції.

Формування моделей взаємовідносин між владою та опозицією на основі компромісу проаналізовано А. Пшеворським [97; 98]. Теоретичні аспекти досягнення політиками компромісних рішень у ході переговорного процесу знаходимо в працях А. Глухової [42], Л. Шевцової [126], Т. Кравчика [256], Н. Бокало, С. Трохимчук [5], М. Вахудової [36]. Ґрунтовний компаративний аналіз внутрішніх угод еліт при переходах до демократії здійснили У. Рейсингер [102], Г. Мунцк, К. Скалнік [301]. Водночас нерозкритими залишаються питання: якими були конвертаційні

стратегії влади та опозиції, як здійснювався процес накопичення та конвертації суспільних капіталів у провладних та опозиційних партій, наскільки значимими виявилися стартові умови для встановлення між ними патерних взаємовідносин і як це позначилося на подальшій демократизації країн.

Перехід до демократії в кожній з держав Центрально-Східної Європи мав свою специфіку і включав, в основному, три основні етапи: лібералізацію авторитарного режиму, демократизацію та консолідацію. Лібералізація характеризувалася незначним пом'якшенням обмежень та розширенням особистих прав та прав окремих груп у межах авторитарного режиму. Процес переходу до демократії передбачав створення умов для конкуренції і змагальності з закріпленням права політичного вибору. Тим самим демократичне суспільство убезпечувало себе від авторитарних тенденцій у політиці та зловживань владою. Успіх переходу до демократії значною мірою залежав від співвідношення політичних сил у країні та ефективності взаємодії влади та політичної опозиції. У цьому контексті А. Пшеворський розглядав демократію як «систему вирішення протиріч, в якій результати залежать від того, що зроблять протилежні сторони, але жодна з сил не контролює процес, який відбувається» [97, с. 30].

Слід зазначити, що на перехідному етапі комуністична влада та опозиція навіть попри протилежність ідеологічних позицій залишалися досить взаємопов'язаними. Правляча партія поступово втрачала легітимність. У той час легітимність опозиції зростала. Вона поступово набувала організованих форм, здобуваючи все більшу соціальну підтримку, що дозволяло накопичувати статусний та соціальний капітали та трансформувати їх в політичний. Сам політичний режим «...нагадував гібридний, коли інституції старої системи співіснують із новоствореними інституціями, а автократи ділять владу з демократами – чи то шляхом угоди (через досягнення порозуміння), чи то перебуваючи в конфлікті» [5, с. 11].

Відповідно перед опозиційними суспільно-політичними рухами та організаціями постало завдання визначити своє ставлення до легальних засобів досягнення влади, визнаючи їх публічно, або розглядаючи як недостатні в досягненні поставлених цілей. Стратегія і тактика опозиції різнилася в залежності від ступеня радикалізації. Варто зазначити, що за відсутності політико-правових гарантій діяльності опозиції, і відповідно парламентських способів впливу на ситуацію, важко піддається класифікації сама опозиція. Під час політичного конфлікту вона могла набувати форм від нелояльної, непримиримої (за класифікацією Х. Лінца) з акцентом на демонтаж старої системи влади, до конструктивної, напівлояльної з орієнтацією на акцентовано активну і кооперативну взаємодію і конструктивний діалог із чинною владою в якості засобу по виходу з політичного конфлікту.

Позиції радикальної опозиції полягали в зміні політичної системи, оновленні правлячої еліти, небажанні йти на союз з владою. В теоріях перехідного періоду Р. Даля, С. Хантінгтона, А. Пшеворського, Д. Росту вона подається в основному як деструктивний чинник, що поглиблював політичний конфлікт із владою.

Досить суперечливий і мінливий характер мала поміркована опозиція. У кінці 1980-их рр. вона перебувала на етапі організаційного становлення та знаходилася в одному політичному таборі з радикалами, тому що не сприймала існуючий режим і прагнула до його заміни. А. Пшеворський, розмірковуючи про методи і форми діяльності опозиції, зазначав, що «вона перебуває перед дилемою – як сильно протестувати і якими способами. Якщо опозиція не стає опонентом – не пропонує альтернатив і не обстоює їх завзято – тоді представницька влада політичних інституцій – їхня спроможність мобілізувати й залучати – слабка. Та якщо опозиція чинить енергійний спротив, демократія може опинитися під загрозою» [98, с. 640]. Тому для правлячої партії було досить небезпечним допущення ситуації,

коли б поміркована частина опозиції перейшла до відкритого протистояння, бо це загрожувало їй втратою домінуючого владного ресурсу.

В умовах високої інтенсивності вияву політичного конфлікту між опонентами та прихильниками авторитаризму досить важливо виключити насильницькі форми його розв'язання, пом'якшити існуючі суперечності. Перспективність і незворотність процесів демократизації значною мірою визначалася пошуком взаємоприйнятливих рішень у ході переговорного процесу між владою і поміркованою опозицією.

Саме прийняття механізмів згладжування конфліктів також можна вважати частиною процесу переходу до демократії. Одним з ефективних механізмів є компроміс. Поняття «компроміс» у політиці трактується в основному як поступка, відмова від частини власних вимог на користь угод з іншою партією, державою і под. Дослідниця А. Глухова вбачає в цьому понятті глибший, інтенціональний зміст. Компроміс, на її думку, включає такі ознаки, як «збір, об'єднання, співробітництво взаємодіючих сторін, і в той же час деякі характеристики взаємного виключення, протиборства, конфліктності, що виявляються у відношеннях між ними» [42].

У кінці 1980-их – на початку 1990-их рр. у країнах ЦСЄ встановилася рівновага політичних сил, що об'єктивно сприяло розвитку діалогової політичної культури, стимулювало взаємні поступки і пошуки балансу інтересів. Особливо чітко прагнення до компромісів простежується в Польщі. Як і в інших країнах колишнього соціалістичного табору, в умовах загострення політичної та економічної кризи, в країні створилися сприятливі умови для активізації опозиційних до влади інституцій. Основним їх виразником на той час виступала профспілкова організація «Солідарність» під керівництвом Л. Валенси. Маючи значний досвід захисту соціальних та економічних прав населення та володіючи вагомими організаційним та мобілізуючим ресурсним потенціалом, «Солідарність» швидко набула ознак системної опозиції, висуваючи гасла демократизації, розширення прав і

свобод, забезпечення альтернативності в системі реалізації влади.

В умовах кризи комуністичної ідеології, швидкої політизації суспільства, наростання в ньому протестних настроїв та різкого зниження рівня життя громадян, зумовленого загостренням економічної кризи, потрібні були системні реформи. Керівництво Польської об'єднаної робітничої партії (далі ПОРП) розуміло необхідність таких змін. Масовий характер опозиційного руху фактично унеможлилював використання владою силового чинника як варіанта вирішення конфлікту з політичною опозицією, а тому поставала об'єктивна необхідність у започаткуванні переговорного процесу. Варто відзначити, що не лише економічна криза і сила опозиції змусили ПОРП змінити свою політику. Важливою також виявилася переорієнтація комуністів на здійснення політичних реформ та розуміння того, що союз з опозицією збільшить їх політичний капітал. Характерно, що на той час у Польщі, як і в інших країнах ЦСЄ, представники партноменклатури сконцентрували у своїх руках великий обсяг економічного капіталу. Проте попри неминучість деструкції старого порядку вони не скористалися можливістю конвертації політичної влади в економічне багатство та не перетворилися на нову «клептократію». На думку польської дослідниці Я. Станішкіз, «елементи політичного капіталізму були присутні в Польщі, однак із політичною лібералізацією та реформами Солідарності конвертація влади в економічний капітал дуже ускладнилася» [342, с. 241]. Це унеможливило в подальшому симбіоз державної влади та економічного капіталу та посилило значимість культурного капіталу у конвертаційних стратегіях номенклатури.

Істотно, що встановлення демократичного ладу передбачає допущення до владної еліти інших. Першим кроком до впровадження цих важливих засад у Польщі були засідання т. зв. «круглого столу», що відбувалися між представниками ПОРП та профспілковою організацією «Солідарність» на чолі з лідером Л. Валенсою в період від серпня 1988 р. до червня 1989 р. Це

явище досить істотне для розуміння ролі опозиції в процесах демократизації. Від того моменту почався пошук балансу інтересів замість конфронтації, відбувався розвиток діалогової політичної культури, що стимулювало взаємні поступки. Опозиція фактично ставала рівнозначним партнером у дискусіях із владою. Роль посередника і модератора в перемовинах між комуністичною владою та опозицією відіграли представники Єпископату Католицького Костелу. Їх позиція в кінці 1980-их рр. полягала в зміцненні контактів між владою і опозицією та виробленні взаємних стосунків держави і Костелу, гарантування таких демократичних прав, як свобода совісті та віросповідання [31, с. 165 – 167]. Представники Костелу стали цінними арбітрами в діалозі між двома сторонами. У цьому контексті опозиція мала авторитетного союзника.

Найістотніше значення при «круглому столі» мали політичні реформи. Влада намагалася схилити опозицію до участі в т.зв. неконфронтаційних парламентських виборах, що мало стати вступом до вбудовування її в цю систему, але в такий спосіб, який би не порушував керівну роль ПОРП. При цьому планувалося посилити роль інституту президентства. Президент мав перебрати на себе повноваження Центрального Комітету ПОРП. Для комуністів обрання президентом В. Ярузельського розглядалося як гарантування збереження впливовості комуністичної партії. Таким чином, надаючи перевагу демократії, комуністи керувалися не лише ідеологічними установками, а й переконаннями, що демократія допоможе зберегти їм контроль над владними ресурсами.

Реформаторське керівництво ПОРП намагалася йти на певні поступки для союзників за рахунок збереження партійної монополії. Тогочасна влада згодилася на легалізацію «Солідарності», яка остаточно наступила 17 квітня 1989 р. Компромісним став і поділ мандатів у Сеймі. Сторони погодили, що 65 % місць у Сеймі (299 мандатів) гарантувалося для членів ПОРП та ряду інших прокомуністичних партій і трьох католицьких організацій. Натомість

35 % (161 мандат) отримували безпартійні кандидати [161, с. 109]. Рівно істотне значення мало прийняття засади цілком вільних виборів до Сенату. Це створювало опозиційним угрупованням шанси збільшення свого представництва. Включення опозиції до парламентської діяльності і створення юридичних гарантій впливу на реалізацію політичної влади зміцнювало її легітимізацію та робило співвідповідальною за реалізацію та ефективність започаткованих структурних реформ.

Подібну модель переходу до демократії спостерігаємо і в Угорщині. В кінці 1980-их рр. у країні теж функціонував національно-адаптований комуністичний режим, у якому основну роль відігравала Угорська соціалістична робітничка партія (далі УСРП). Партія здійснювала спроби внутрішньої реформи та допускала внутрішні дебати навколо обмеженого спектру проблем. Чимало модернізаторів прагнули рухатися в напрямку чогось на кшталт західноєвропейської соціал-демократії [14, с. 113]. Водночас фракційні відмінності всередині партії виявилися також реакцією на сильні опозиційні рухи [36, с. 55]. Тому логічним стало знаходження в лютому 1989 р. компромісу між консерваторами і реформаторами в середовищі УСРП та започаткування курсу на лібералізацію політичної системи.

Комунисти зуміли через внутрішні реформи пристосуватися до нових суспільно-політичних умов. Важливим чинником, який змушував їх здійснювати такі кроки стала сильна демократична опозиція. В Угорщині опозиційні організації від самого початку набували форми політичних партій. Основні з них – Союз вільних демократів, Федерація молодих демократів, Угорський демократичний форум. Вони відрізнялися між собою програмами та ідеологією, представляючи спектр від правих до лівоцентристів, у той час як польська «Солідарність» залишалася монолітним формуванням.

Як і в Польщі, в Угорщині теж досягнуто компроміс між владою та

опозицією під час засідань «круглого столу», що відбувалися в період з червня по вересень 1989 р. Зокрема, узгоджено позиції щодо змін державного устрою, внесення поправок у Конституцію, введення посади президента країни, підготовки законодавства про політичні партії, проведення на багатопартійній основі вільних виборів до Державних Зборів.

Досвід перехідних процесів у Польщі та Угорщині свідчить, що досить ефективними методами вирішення політичних конфліктів є практика пактів – політичних угод між лідерами провідних партій або політичних сил. На думку А. Пшеворського, «у випадку, якщо інституційні пакти встановлюють правила гри, а останнє віддають на відкуп конкуренції, то вони відіграють істотно важливу роль, забираючи головні політичні питання зі сфери суперництва. Такі пакти необхідні для захисту демократичних інститутів від тиску, якому вони ще не здатні протистояти» [99, с. 6].

У транзитології аналіз внутрішніх угод еліт при переходах до демократії в основному ґрунтується на короткотерміновій політичній динаміці. При цьому значна роль у таких процесах приділяється провідним особам. За даного підходу демократизацію (успішну або провалену) можна пояснити шляхом дослідження вибору, домовленостей, владних ігор, взаємозв'язків і послідовності таких дій [102, с. 95]. У цьому контексті важливим є вироблення згоди між лідерами опозиції та влади щодо необхідності чітко визначених, відкритих та демократичних правил політичної конкуренції. Одним із прихильників такого підходу є Д. Ростоу, який розглядав демократизацію як низку стадій: фази підготовки, прийняття рішення та при звичаєння. У своїй моделі він виділяє декілька послідовних переходів: від національної єдності як підоснови демократизації, через боротьбу, компроміс і звикання – до демократії. Перший великий компроміс, через посередництво якого встановлюється демократія, на думку Д. Ростоу, є свідченням ефективності принципів примирення і взаємних поступок. Тому перший успіх здатний спонукати протилежні політичні сили

та їх лідерів передати на вирішення демократичними методами й інші важливі питання [105, с. 602].

Сама процедура переговорів між владою та опозицією і прийняття спільних рішень щодо встановлення певних правил гри є вираженим компромісом. Демократичне рішення може бути побічним результатом вирішення інших важливих проблем. Воно сприйматиметься кожною зі сторін своєрідною поступкою – і, звичайно, не відобразатиме собою згоду у питаннях принципів [105, с. 602]. Укладання таких угод між владою і опозицією означало відмову від біполярної моделі політичної боротьби, прийняття взаємних зобов'язань та інституційне їх оформлення. Політика пактів передбачає обмін між статусними позиціями влади та політичним капіталом опозиції (у вигляді зростаючої довіри). Саме пактування веде до успішних демократичних переходів, бо воно уможлиблює:

- 1) обмеження кількості винесених на обговорення проблемних зон, тим самим знизивши ситуацію невизначеності для всіх учасників гри;
- 2) пропорційний розподіл «бенефісів» усім учасникам угоди;
- 3) обмеження участі радикалів і мас із тієї й іншої сторони, що призводить до маргіналізації політичних аутсайдерів [93, с. 428].

На думку Л. Шевцової, не лише в латиноамериканських країнах, але пізніше і в Угорщині, Польщі, Чехії саме політика пактів виявилась основним гарантом посттоталітарної трансформації. «Ця політика зняла напругу з ще слабких інститутів, обмежила рівень конфліктів, сприяла формуванню цілої системи договорів між владою і суспільством, між громадянськими і військовими, між підприємцями і робітниками» [126, с. 82]. Позитивний потенціал політичних угод на перехідному етапі зазначає і А. Пшеворський. Їх зміст він вбачає «в необхідності захисту демократичних інституцій від тиску, на який вони не можуть відповісти внаслідок зменшення інтенсивності конфліктів із приводу політичних курсів і кадрових питань. Для звільнення суспільства від авторитарного режиму не

завжди потрібні переговори, але вони вкрай потрібні для побудови демократичних інституцій» [98, с. 631]. Саму появу політичної опозиції він розглядає в розрізі політичної конкуренції різних політичних сил, що мають суперечливі інтереси.

На необхідності компромісного вирішення питання щодо зміни політичного режиму наголошував С. Гантінгтон у монографії «Третя хвиля». Зосереджуючи свою увагу на угодах та виборі, що їх роблять визначені еліти, він виділяє три основні варіанти демократичних переходів: 1) трансформація/реформа, 2) заміщення/прорив, 3) трансміщення, з яким настає консолідація нового режиму. За його концепцією трансформація відбувається тоді, коли владна еліта очолює процес переходу до демократії. На етапі заміщення авторитарний режим переживає крах, а процес демократизації здійснює опозиція. На етапі трансміщення встановлюється певний баланс сил між опозицією та урядом, який згодний змінити режим, але неспроможний почати зміни. Спостерігається активізація політичної участі населення у формі страйків, протестів, демонстрацій. Натомість з боку уряду помітним є використання репресивних дій, насильства та введення воєнного стану. За цих обставин компромісне вирішення питання зміни політичного режиму стає необхідним [233, с. 45].

Порівнюючи успіхи різних урядів Центрально-Східної Європи, М. Вахудова відзначила змагальну політичну систему як один із виразних складників успіху демократії. Вона висунула тезу, згідно з якою «там, де слідом за крахом комунізму негайно відбулося створення і зміцнення змагальної демократичної політичної системи, варто очікувати відносно швидкого прогресу в розбудові ліберально-демократичних політичних інституцій та опертої на ринок економіки» [36, с. 27]. Інша дослідниця Т. Карл вважає, що «демократії, що приходять через керований елітами компроміс (тобто через деяку форму «пактування»), мають схильність до найвищої стабільності» [244, с. 181].

Однак не можна однозначно перебільшувати значення компромісів між владою та опозицією в перехідний період. Їх укладення несе певну загрозу для демократизації, якщо результатом стає зниження рівня конкурентності в партійному середовищі. Те ж саме стосується надмірного консенсусу. На думку Д. Ростоу, «основа демократії не максимальний консенсус, але тонка грань між нав'язаним одноманіттям (що веде до певного роду тиранії) і непримиримою ворожнечею (що руйнує суспільство через посередництво громадянської війни чи сецесії) [105, с. 602].

Спробуємо обґрунтувати спонукальні мотиви опозиції та влади до пошуку взаємоприйнятливих рішень. У структурі відносин по лінії влада-опозиція в перехідний період можна виділити кілька складових елементів. Насамперед, це владний суб'єкт, який володіє домінуючим політичним ресурсом; суб'єкт опозиції – претендент на володіння домінуючим політичним ресурсом; політичний конфлікт, з приводу яких у цих двох суб'єктів виникають відносини; посередник у вирішенні політичного конфлікту (у випадку Польщі – представники Костелу). Перерозподіл владного ресурсу, як правило, супроводжується конфліктом між владою та опозицією. Враховуючи це, Г. Іонеску і де І. Мадаріага підкреслювали, що опозиція «є найбільш ширшою та інституціоналізованою формою політичного конфлікту» [238, с. 16]. Сама ситуація загострення суперечностей спонукає опонентів до активності, спрямованої на подолання цієї суперечності. А відтак можна стверджувати, що метою учасника конфлікту є зміна ситуації на сприятливу для себе: «зробити по-моєму», «прийняти рішення», «отримати мінімальну перевагу», «домовитися», «узгодити позиції» тощо. Цілі у конфлікті можуть бути стратегічного або тактичного характеру. Оскільки основною ціллю можна вважати прагнення оволодіти предметом конфлікту, то цю ціль можна вважати стратегічною, і їй будуть підпорядковані тактичні цілі. Однак, у нашому випадку в процесі конфлікту в опонентів виникла необхідність зберегти конструктивні

стосунки з іншою стороною.

Мотивацію до зближення політичних опонентів можна пояснити з погляду неінституційного підходу, який дозволяє розглянути категорію «політичний інститут» дещо в ширшому розумінні, ніж у традиційному. За визначенням Д. Норта, під інститутом розуміються не організації та установи, а «правила гри» в суспільстві, або, висловлюючись більш формально, створювані людиною обмежувальні рамки, що організовують взаємовідносини між ними. Таким чином, вони задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії – будь-то в політиці, соціальній сфері чи в економіці [83, с. 17]. Виходячи з цієї концепції, автор принципово розрізняє інститути та організації. Організації – це групи людей, об'єднаних спільною ціллю. Подібно інститутам організації теж структурують відносини між людьми. При цьому опозиційні організації та їх керівників ми розглядаємо як агентів інституційних змін.

Яке ж значення інститутів конструктивної взаємодії між владою та опозицією для подальшої демократизації? Вони, як правило, визначають і обмежують набір альтернатив. Однак, приклад Польщі та Угорщини переконливо демонструє, що такий інститут частково обмежив поле для діяльності правлячої партії. Вона поступово втрачала монополію на владу, пристосовуючись до умов політичної конкуренції. Натомість істотно розширено можливості для опозиційних організацій через перспективу участі у виборах. Д. Норт справедливо зазначав, що попри відмінність між інститутами та організаціями вони перебувають у постійній взаємодії, що визначає напрямок інституційних змін [83, с. 23]. У випадку опозиції, інститути поряд зі стандартними обмеженнями, формували потенційні можливості для організацій. Можна з впевненістю стверджувати, що участь у «круглих столах» збільшувала їх статусний капітал. Саме через інститути кооперативної взаємодії з владою опозиція фіксувала свою легітимність та ставала агентом інституційних змін.

Якщо інститути задають певні «правила гри», то виникає логічне запитання: чому політичні актори вибирають той чи інший інститут і якою є міра раціональності в їх кооперативній поведінці. Взаємини між владою та опозицією добре ілюструє теорія ігор. Згідно з нею індивіди, що прагнуть до максималізації особистої вигоди, як правило, вважають для себе вигідним співробітництво з іншими гравцями у випадку, якщо гра періодично повторюється і якщо індивід володіє повною інформацією про поведінку інших акторів, і коли число гравців є невеликим. Представників влади та опозиції розглянуто через призму теорії раціонального вибору як одного з напрямів неоінституціоналізму, у ролі раціональних акторів, які вступали у взаємодію один з одним задля збільшення сукупного інституційного та особистісного капіталу й зменшення транзакційних витрат. Саме поняття «транзакційні витрати» (*transaction cost*) взяте з економічної теорії, однак може бути застосоване для пояснення мотивів взаємодії політичних опонентів. Це поняття тлумачимо як вплив людини на соціальне середовище, це цінність ресурсів, що витрачаються на здійснення транзакцій [56]. Транзакція в контексті нашого дослідження – це безпосередні домовленості між сторонами у вигляді пактів.

Транзакцію вважають ефективною, якщо вибрана учасниками форма домовленостей призводить до найменшої суми затрат. При цьому затрати обох акторів пов'язані з тим, що вони є конкуруючими. Кожна зі сторін прагне розширити свою електоральну базу з метою завоювання, утримання та реалізації влади. Задля цього витрачаються значні зусилля на отримання достовірної інформації про політичного суперника, зокрема про його ресурси, можливі варіанти поведінки, стратегію та тактику. Ю. Абдулаєва вважає, що мірою раціональності взаємодії може слугувати величина транзакційних витрат цієї взаємодії, яку актори, звичайно, намагаються мінімізувати [1, с. 12]. З вищесказаного випливає, що вихід на траєкторію кооперативної взаємодії влади та опозиції є взаємообумовлений.

Еволюція будь-якого політичного інституту не безперервний процес. Він переривається, тобто є дискретним. Так у Польщі «круглі столи» діяли впродовж шести місяців, в Угорщині три місяці. Тривалість функціонування інституту кооперативної взаємодії влади та опозиції пов'язана, на нашу думку, з динамічними аспектами політики, тобто з проблемою стану спокою і руху, стійкого порядку і якісних змін, стабільної рівноваги і нестабільного дисбалансу в політичному житті. У нашому випадку стикаємося з двома взаємозумовленими чинниками: з одного боку, з тривалістю стійкого існування розстановки і співвідношення правлячих та опозиційних сил, а з іншого – з тривалістю фази функціонування самого інституту, який певною мірою відображає в межах чинних інституційних форм цей баланс сил.

Неможливість перетворення «круглих столів» у постійно діючий повноцінний інститут кооперативної взаємодії влади та опозиції зумовлена логікою боротьби за владний ресурс та необхідністю зберігати між сторонами певне розмежування в межах політичного поля. З погляду функціонування опозиції, вона є там, де є влада і неможлива в системі рівноправних суб'єктів [36, с. 19]. Для правлячої партії було вкрай важливо не втратити домінуючий владний ресурс. При цьому вона отримувала до виборів від опозиції додаткову легітимізацію дій. Зі зміною співвідношення політичних сил і влада, і опозиція перезавантажують свої відносини, вибираючи або створюючи ті інститути, що оптимально виконують функцію зменшення витрат. Зокрема, порозуміння «круглого столу» на найближчі роки визначили перспективи переходу до парламентської демократії. Як зауважив польський учений С. Божик, «відтепер далекосяжна трансформація політичного устрою після виборів 1989 р. уможливила впровадження до конституційної системи Польщі засад та інституцій, що становили тривалий доробок західноєвропейського парламентаризму – організованої парламентської опозиції» [153, с. 39].

Проте не всі країни пішли шляхом пактування. Досить специфічно

вибудовувалися взаємовідносини між владою та опозицією в Чехословаччині. У країні спостерігався мінімальний ступінь політичного плюралізму на фоні невисокого рівня ідеологізації. На думку чеського науковця Я. Буреса, «ні більшість суспільства, ні представники режиму не сприймали офіційної ідеології як вірогідного аргументу на підтримку режиму, але надавали їй значення як обов'язково необхідного набору слів» [157, с. 36]. У силу екзогенного характеру самого режиму він сприймався як насаджений. За концепцією недемократичних режимів Х. Кітчелта, чехословацький політичний режим можна віднести до «бюрократично-авторитарного» [248, с. 453].

В умовах неконкурентного розвитку моносистеми з єдино визнаною офіційною ідеологією Комуністична партія Чехословаччини перетворилася в особливий механізм монопольного формування та утримання влади. На відміну від ПОРП, КПЧ залишалася не реформованою, не бажала позбутися свого монопольного становища та не сприймала ідею змін. Така консервативна політика правлячої партії негативно позначилася на рівні її легітимності і поволі створювала умови для виникнення досить специфічної опозиції. Вигляд цієї опозиції формувався, головним чином, виходячи з недостатності її інституціоналізації. Розрізнені опозиційні групи мали незначну політичну вагу і їх діяльність не вирізнялася особливою активністю. Лише з другої половини 1980-их рр. в їх середовищі, на фоні зростання протестних настроїв у суспільстві, спостерігалися вияви незадоволення режимом. Опозиція представляла собою соціальний рух, що не мав чітко визначеної структури, і в цьому сенсі виступала як «антиорганізація».

У Чехословаччині консервативне крило комуністичної партії провадило жорстку лінію стосовно опозиції, розглядаючи її як реального противника і загрозу стабільності. На відміну від Польщі та Угорщини, в країні фактично не відбувся етап лібералізації. Цей ендогенний чинник

ускладнював організаційне становлення опозиції та координацію дій. Для розуміння специфіки її формування варто взяти до уваги виникнення на початку 1977 р. неформальної організації Хартії – 77. Дисидентське угруповання, відстоюючи права людини на свободу, вільне пересування та доступ до інформації істотним чином підірвало довіру населення до тогочасного режиму. Однак організація не ставила під сумнів саме його існування. Така «неполітична» політика стала свідченням того, що в недемократичному режимі не могла існувати класична опозиція, і їй дозволялося діяти лише у визначених режимом межах.

Ініційована в 1995 р. М. Горбачовим перебудова в Радянському Союзі, лібералізація політичних режимів у Польщі та Угорщині та консервативна політика КПЧ підштовхнули чехословацьку опозицію до активніших дій. У результаті диференціації опозиційного руху виникло кілька організацій. На початку 1987 р. утворилася Демократична ініціатива (ДІ). Проте навіть ДІ, як і Хартія–77, на той час не були готові виступити антисистемною опозицією і перейти до відкритої конфронтації з державною владою [29, с. 165]. У жовтні 1988 р. виник Рух за громадянські свободи (РГС), який зайняв радикальну позицію, вимагаючи скасувати провідну роль КПЧ та розвиток політичного плюралізму. Однак організація не мала сильного проводу та чіткого усвідомлення шляхів реалізації задекларованих принципів. Лише з липня 1989 р. відповідно до радикалізації політичної ситуації відбулося об'єднання розрізнених організацій (РГС, ДІ, Незалежного світового об'єднання) до єдиного опозиційного органу – Чехословацького громадянського комітету. Його створення мало на меті сформулювати узгоджену політичну програму. Інтегральною ідеєю структури стали ліквідація монопольної влади правлячих партій, встановлення демократичної форми правління на основі парламентської демократії та реформування економіки.

На відміну від Польщі та Угорщини, де правлячі режими були більш

ліберальними і з'явилася реальна можливість створення опозиційних суспільно-політичних рухів на загальнодержавному рівні, в Чехословаччині «...жорсткіша політика авторитарного режиму стримувала загальнодержавні форми суспільної самоорганізації, призвівши до формування суспільно-політичних рухів і політичних партій здебільшого за географічним критерієм» [54, с. 114]. Зокрема, в листопаді 1989 р. у Празі виник «Громадянський форум» (ГФ), а в Словаччині створилась опозиційна організація «Громадськість проти насилля» (ГПН). Ці структури спочатку не виявляли особливої зацікавленості у входженні до владних структур і позиціонували себе опозиційною силою, яка контролювала діяльність уряду.

У той час, як опозиція поступово радикалізувала свої вимоги та посилювала тиск на владу, лідери КПЧ фактично опинилися в міжнародній ізоляції. Вони вже не могли отримати підтримку з Москви, що в перспективі мінімізувало використання силового сценарію розв'язання конфлікту з опозицією. Більше того, в західних політичних колах гостро критикували тогочасну владу, закидаючи їй причетність до подій 1968 р. та небажання здійснювати демократичні реформи. Чехословаччина виглядала окремішньо на фоні лібералізації політичних режимів у Польщі та Угорщині. Впродовж 20 років правляча верхівка компартії не мала ні практики проведення реформ, ні досвіду діалогу з опозицією.

У процесі розпаду старої політичної системи та становлення нової політичні актори потрапляли в умови інституційної невизначеності та ризику. Старі інститути виявилися не здатними ефективно керувати та забезпечувати правлячій групі збереження привілейованих позицій, а нові ще не склались або не володіли достатньою ефективністю необхідної для підтримки стабільності та порядку. За таких обставин, як влада, так і опозиція, в Чехословаччині виявляли підвищену активність з метою швидшого позбавлення від невизначеності та мінімізації потенційних ризиків. Без прийняття компромісних рішень було складно зробити

інституційний вибір, від якого в майбутньому значною мірою залежала динаміка демократизації та умови, що детермінували взаємовідносини між основними соціальними агентами. Тому під тиском наростаючих масових суспільних протестів проти комуністичної влади, що розпочалися 17 листопада 1989 р., уряд Чехословаччини змушений був піти на перемовини з опозицією. Партійні реформатори під керівництвом прем'єра федерального уряду Л. Адамса, виключили з тих розмов прихильників «твердої» лінії КПЧ. З боку опозиції в перемовинах брали участь представники всіх відомих осередків дисидентських груп [258, с. 398]. У ході домовленостей обидві сторони прийшли до компромісу, узгодивши формування в грудні 1989 р. нового уряду, його персональний склад, а також особу нового президента. У результаті утворено Уряд народної згоди М. Цалфи, який репрезентував усі сили в недемократичній державі включно з доокоптованими до того парламенту членами опозиції (без надання їм виборчого мандату). У новоствореному уряді перевагу мали некомуністичні сили.

На прикладі Чехословаччини маємо своєрідне використання компромісу опозиції з владою, що лише частково вкладалося в загальноприйнятні схеми. Це зумовлювалося тим, що на етапі переходу в середовищі опозиції спостерігалися досить нестійкі і мінливі зв'язки. Нестабільною залишалася діяльність професійних спілок, груп інтересів та інших організацій. Вони були конгломератом різнорідних інтересів та груп, політичних напрямів, що об'єднувалися в одне ціле з метою боротьби з комунізмом. У той же час опозиція, максимально мобілізуючи населення на свою користь, змушена прислухатися до резолюцій мітингів та акцій протесту. Тому домовленості з владою під тиском наростаючої мітингової активності суспільства часто переглядалися, а вимоги опозиції еволюціонували в сторону радикалізації. Наприклад, ГФ у Чехії та ГПН у Словаччині, маючи досить нечітку і слабо розвинену організаційну будову

та виражену диференційованість поглядів у вигляді різних течій, змогли забезпечити плавну передачу влади від КПЧ до новостворених інституцій. При цьому стратегія опозиції змінювалася від лінії компромісного вирішення питань з владою (листопад 1989 р.) до вимог ліквідації керівної ролі КПЧ (грудень 1989 р.) та проведення вільних демократичних виборів.

Отже, фазовий перехід до демократії був переходом лінійних систем до нелінійних і супроводжувався впливом звичайних та дивних атракторів. Вони посилювали флуктуацію системи та детермінували біфуркацію. Такі атрактори є продуктом діяльності опозиції і спричинені результатом діяльності попередньої влади. Їх результатом стала поява тимчасових просторових інтегрованих структур – інститутів конструктивної взаємодії влади та опозиції, як своєрідних форм самоорганізації системи на етапі її переходу.

Узгоджений вибір політичними акторами на етапі біфуркації курсу на демократизацію політичної системи істотно розширив діапазон можливостей та стратегій для провладних та опозиційних еліт. Припускаємо, що вони значною мірою залежали від інституційних детермінант, що фіксували «правила» політичної гри та продукували патерні взаємовідносини між носіями найбільшого сукупного капіталу.

2.2. Інституційні детермінанти впливу опозиції на владу в країнах Вишеградської групи

Динаміка демократичних трансформацій на постсоціалістичному просторі значною мірою залежала від рівня змагальності та конкуренції серед провладних та опозиційних політичних партій. Перші демократичні вибори, що відбулися в Польщі, Угорщині, Чехословаччині, привели до влади постопозицію, а комуністи, як аутсайтери виборчих перегонів, зайняли нішу парламентської опозиції. Парламентська більшість через формування уряду набувала владних ознак та спільно реалізовувала

узгоджену урядову політику. Проте така класична для країн усталеної демократії схема в складних умовах становлення нових демократичних інституцій на постсоціалістичному просторі мала свої особливості. У кожній із країн склалося різне співвідношення політичних сил, встановилися свої правила «політичної гри», сформувалося специфічне інституційне середовище для діяльності парламентської опозиції як чинника демократизації. Від характеру взаємовідносин опозиції та влади значною мірою залежала стабільність та ефективність функціонування самих демократичних інститутів, дієвість механізму стримування та противаг, динаміка демократизації політичної системи. Все вищесказане актуалізує концептуалізацію ролі, повноважень та ресурсів парламентської опозиції в країні при здійсненні контрольних функцій. Здійснення крос-регіонального компаративного аналізу інституційних механізмів взаємодії опозиції та влади в країнах Вишеградської групи в контексті відносин виконавчої та законодавчої гілок влади також дозволить з'ясувати можливості впливу на уряд а також рівень взаємопов'язаності проурядових та опозиційних партій.

Відносини між урядом та опозицією в політичних системах європейських країн рідко ставали предметом політологічних досліджень і про них згадувалося, зазвичай, на рівні широкого дослідницького аналізу. Істотною проблемою є те, що більшість авторів широко і формально трактують опозицію, розглядаючи її як атрибут демократії та очевидну річ. Насправді, у кожній державі відносини між урядом та опозицією істотно відрізняються. Відмінним залишається її вплив на ефективність функціонування політичних систем. Зокрема, аналізу схем розвитку парламентської опозиції в посткомуністичній Східній Європі в контексті змін характеру відносин між урядом та парламентом присвятили свої роботи П. Копецьки та М. Спірова [252], А. Агх [132], Дж. Сміт [110]. Вони здійснили компаративний аналіз різних видів виконавчо-законодавчих взаємодій. На основі отриманих емпіричних результатів учені

продемонстрували практичну релевантність цих видів у посткомуністичних політичних системах та конкретизували їх значення для становища парламентської опозиції в Чеській Республіці та Угорщині. Дослідженню моделей відносин виконавчої та законодавчої гілок влади на теоретичному рівні присвятили свої роботи Р. Андевег (R. Andeweg) та Л. Нійзінк [135; 136], Г. Одонел [310], А. Кінг [247]. Інституційно-правові аспекти взаємодії уряду і парламенту в законодавчому процесі європейських країн знаходимо в монографії С. Сороки [111].

Для нас були цінними наукові праці, сфокусовані на змінах, що відбувалися в партійних системах держав Вишеградської групи в контексті трансформації владних відносин. Практичні аспекти взаємовідносин між провладними та опозиційними партіями в окремих країнах Вишеградської групи частково досліджували Г. Счопфлін [328], Л. Лінек, З. Манселдова [275], С. Балік [144], П. Гуасті [282], Ю. Марушяк [285], Р. Мояк [296].

Правова та емпірична база, акумульована в комплексному дослідженні Ю. Остапця, Є. Гайданки, А. Ключковича, Н. Марадик [84], дозволила поглибити крос-регіональний аналіз ресурсів політичної опозиції в контексті еволюції партійних систем країн.

Ефективність механізмів парламентського контролю розкрито в працях М. Лавера та А. Кеннез [268]. Вплив парламентської опозиції на конституційний процес в Угорщині опосередковано відображено в роботі І. Ілова [59]. Процесам перегрупування партійних сил у парламенті присвятили свої праці В. Хлоушек та Й. Шедо [224].

Після парламентських виборів центр міжпартійної конкуренції, як правило, переміщується в законодавчий орган, де відбуваються складні процеси політичного структурування. Одним з їх наслідків є поділ депутатів на більшість та меншість. З середовища більшості формується коаліційний або однопартійний уряд. Частина меншості переходить у стан опозиції. У випадку, коли уряд втрачає підтримку більшості депутатів, він може бути

відправлений у відставку і формуватися на основі нової парламентської більшості. Законодавство низки країн передбачає повноцінне функціонування урядів меншості. За таких умов значимість опозиції в парламенті істотно посилюється. Пояснюється це тим, що сумарно провладні та опозиційні партії становлять більшість, тому уряд потребує підтримки принаймні однієї опозиційної партії. Це є важливою і необхідною умовою задля успішного прийняття законопроектів чи підтримки важливих урядових рішень. У випадку реалізації непопулярних урядових рішень лояльність неурядових політичних партій, у свою чергу, несе в собі компенсаторну функцію, зменшуючи соціальну напругу в суспільстві.

Щоб отримати додаткову підтримку з боку парламентської опозиції, уряд, у свою чергу, змушений робити певні політичні поступки неурядовим групам та фракціям. Причинно-наслідковий зв'язок між функціонуванням урядів меншості і впливовістю парламентської опозиції досить складний для аналізу. Взаємозалежність виявляється в тому, що поява уряду меншості може бути викликана або впливом опозиційних партій або безпосередньою їх участю.

Дещо інша модель стосунків спостерігається у випадку виникнення урядів більшості. Для проурядових партій за умов високої партійної дисципліни, відсутності внутрішніх конфліктів та узгодженості дій, парламентська опозиція не виступає реальним конкурентом у боротьбі за домінуючий владний ресурс. Наявність достатньої кількості голосів для прийняття законодавчих рішень та підтримки дій уряду слугує додатковою гарантією його політичної стабільності та реалізації програми.

Проходження до парламенту двох та більше авторитетних політичних партій із різними політичними поглядами може призвести до утворення великої коаліції. Однією з основних причин її появи вважається необхідність впровадження невідкладних заходів для розвитку країни, а умовою, як правило, є досягнута домовленість про входження представників

менш впливових партійних фракцій до складу кабінету, у якому ключові посади належать більш впливовій партії. Такі коаліції, зазвичай, формують не лише ідеологічно споріднені партії, але й партії з протилежними поглядами [52]. Припускаємо, що, коли сформована широка коаліція та стабільна соціально-політична й економічна ситуація в країні, для парламентської опозиції залишається мало шансів посилити свій вплив на уряд.

Висока фракціоналізація парламенту, низька партійна дисципліна в проурядових партіях та наявність внутрішньої опозиції, змінює ситуацію не на користь уряду. Ідеологічно та організаційно інтегрована та згуртована парламентська опозиція з сильною партійною дисципліною може бути поповнена як за рахунок неурядових груп та фракцій, так і окремих депутатів з більшості, використовуючи типологію моделей взаємодії між виконавчою та законодавчою гілками влади А. Кінга (йдеться про одночасне домінування міжпартійної (*inter-party*) та безпартійної (*non-party*) моделей) [247, с. 14]. Опозиційні парламентські партії спроможні вдатися до загострення відносин з урядом. Для них це своєрідна політична гра з нульовою сумою, де ризики від такого конфлікту є мінімальними і компенсуються потенційною можливістю переформатування більшості з перспективою очолити формування нового уряду.

Типологія різних моделей відносин між парламентом та урядом, запропонована А. Кінгом [247] та модифікована Р. Андевегом та Л. Нійзінком [137, с. 153 – 155], дає можливість ідентифікувати на більш визначеному, системному рівні те, якою є парламентська опозиція з інституційного погляду. Проте партійна, міжпартійна та позапартійна моделі все ж не враховують політико-правове поле діяльності парламентської опозиції в кожній із країн, яке має свою специфіку. Припустимо, що в результаті проведеного дослідження виявиться, що міжпартійна модель виконавчо-законодавчих відносин домінує в усіх

чотирьох країнах. Це означатиме, що основним джерелом опозиції є партії. Вони можуть володіти різними інституційними механізмами контролю і критичної оцінки уряду та проурядових партій. Скажімо, в одному випадку, їх представники здатні ініціювати вотум недовіри уряду чи відмовити йому в довірі та спромогтися відправити у відставку шляхом голосування. В іншому випадку лише просто оголосити вотум недовіри. Проте поза увагою залишаються повноваження опозиції та потенційні інструменти її впливу на владу. Тому ми намагатимемося глибше дослідити інституційні рамки, в яких функціонує парламентська опозиція та визначити, наскільки дієвим є її вплив на уряд у кожній із держав Вишеградської групи.

Парламентська опозиція впливала на діяльність уряду через різні канали. Основними серед них є політичний контроль над кабінетом, який здійснювався шляхом голосування з питання довіри (недовіри); години запитань до уряду; вплив на зміст урядових законопроектів через участь у законодавчому процесі та діяльність представників у парламентських комітетах; контроль законності урядової політики через Конституційний суд або ініціювання референдумів. Опозиція в парламенті, зазвичай, ставила за мету контролювати уряд та, за наявності ознак падіння підтримки з боку парламентської більшості через процедуру висловлення недовіри, разом з іншими політичними силами сформувати новий його склад. Однак на практиці здійснити це було досить складно через те, що провладна більшість мала ширший доступ до владного ресурсу, й існували конституційні норми, які мінімізували часті зміни уряду задля збереження політичної стабільності.

Держави Вишеградської групи відображають дуже схожий інституційний дизайн. Це демократичні республіки зі змішаною формою правління, в яких формування уряду залежить від президента та прем'єр-міністра, а його підтримка – від (більшості) парламенту. Короткий огляд формальних повноважень та їх використання опозицією як інструменту

впливу на уряд дозволить виявити подібності та відмінності в інституційних механізмах у кожній з досліджуваних країн. У випадку *Угорщини* запроваджена модель, за якою прем'єр-міністр за поданням Президента обирається парламентом (Державними зборами) і несе перед ним відповідальність. Призначення на посади міністрів здійснює президент за пропозицією прем'єр-міністра (Ст. 16. п. 7 Основного закону Угорщини) [356]. При формуванні складу уряду прем'єр-міністр залучає як депутатів, так і фахівців з позапарламентського середовища. Таким чином досягається надмірна залежність уряду від парламенту і водночас уможлиблюється створення та функціонування кабінету, що спирався б більшою мірою на авторитет глави держави.

Для запобігання можливим урядовим кризам в Угорщині діє один із найбільш істотних інструментів парламентського контролю над виконавчою владою – конструктивний вотум недовіри. Це вид колективної відповідальності уряду, за яким відбувається висловлення парламентом, або окремою його палатою, вотуму недовіри уряду з одночасним визначенням голови нового уряду [111, с. 197]. Його застосування свідчило про те, що більшість представників у парламенті звинувачували в існуючій кризі голову уряду та його членів, і як наслідок, домагалися їх відставки, але будь-який такий крок вимагав попередньої згоди по альтернативному кандидату на заміну чинного прем'єр-міністра безпосередньо, тобто реальну персональну та програмну альтернативу. Основною причиною прийняття цієї процедури стало збереження стабільного функціонування уряду. До 2007 р. така стабільність була досягнута, що «робило опозицію значною мірою безсилою» [328].

Дійсно, конструктивне голосування щодо недовіри уряду парламентською опозицією на практиці майже не використовувалося. Проте загроза його застосування була реальною, коли у серпні 2004 р. з'явилися коаліційні розбіжності між Угорською соціалістичною партією (УСП) і

Союзом вільних демократів. Вони додалися до внутрішніх проблем УСП навколо особистості прем'єр-міністра П. Медгеши і в кінцевому результаті створили першу можливість для успішного голосування з вотуму недовіри. Однак П. Медгеши уникнув голосування і зрештою подав у відставку [235, с. 1033].

У Польщі президент призначає прем'єр-міністра і членів Ради міністрів без погодження з парламентом. Однак, створеним уряд вважається тоді, коли отримує вотум довіри від більшості депутатів Сейму. Обраний Сеймом уряд, як правило, називають «урядом парламентської більшості» або «парламентським урядом» [296, с. 246]. На початку 1990-их рр. у країні діяли уряди меншості, що характеризувалися нестабільністю. Ситуація дещо покращилася після прийняття Конституційного закону від 17 жовтня 1992 р. (т. зв. «Мала Конституція»). У результаті змін прописано п'ять варіантів формування уряду. Однією з новел стали процедури конструктивного висловлення уряду вотуму недовіри. Сейм, який ухвалював вотум недовіри, повинен більшістю голосів одночасно вибрати нового прем'єра. Це означало, що у випадку виникнення подібної ситуації мала сформуватися парламентська більшість, яка здатна проголосувати за узгодженого кандидата. Якщо ж опозиційним партіям не вдавалося визначитися з кандидатом, погодженим з більшістю, то попередній кабінет, хоч і з незначною підтримкою, не йшов у відставку, а діяв й далі. Відсутністю конструктивного вотуму недовіри до уряду міг скористатися Президент і розпустити Сейм та оголосити позачергові парламентські вибори. Це зменшувало деструктивну дію опозиції, яка не ризикувала зазнавати вагомих трансакційних витрат, що продовжувало терміни діяльності уряду.

Нові правила сприяли стабілізації функціонування інститутів виконавчої влади та дозволяли владній еліті накопичувати політичний капітал з меншим ризиком його втрати в результаті санкцій з боку опозиції. Чіткіше прописувалася «вартість» кожної форми капіталу та

конкретизувалися типові шляхи їх накопичення та конвертації. Більш прозорим та фіксованим став розмір прибутку, який конкуруючі сторони могли отримати як очікуваний результат реалізації конвертацій власних стратегій.

У країні збережено процедуру конструктивного вотуму недовіри. Згідно зі ст. 158 Конституції Республіки Польща від 1997 р. Сейм міг ухвалити вотум недовіри уряду більшістю від визначеної законодавчо кількості депутатів (щонайменше 231) за пропозицією мінімум 46 депутатів, у якій визначено ім'я кандидата на посаду прем'єр-міністра. Депутати також могли висловити вотум недовіри окремим членам уряду [251].

Відзначимо, що правова інституціоналізація парламентської опозиції в європейських країнах швидше виняток, ніж правило. Відсутня вона і в Чехії. Тому для розуміння меж і потенційних можливостей впливу опозиції на уряд доцільно проаналізувати відносини між Палатою депутатів та урядом. У державі найважливішим інститутом, який легітимізується виборами, є парламент. У відповідності до Конституції Чеської республіки, прийнятої Чеською Національною асамблеєю 16 грудня 1992 р. і яка вступила в дію з 1 січня 1993 р., політична система набувала рис парламентської демократії [144, с. 13]. У країні запроваджувався бікамеральний парламент, який складався з Палати депутатів та Сенату. Палата депутатів нараховувала 200 членів, обраних на онові пропорційного представництва терміном на чотири роки. Чеська парламентська модель є асиметричним бікамералізмом, тому що повноваження Палати депутатів є значно ширшими, ніж у Сенаті. Виконавчі функції в країні покладалися одночасно на президента, який був главою держави, та уряд, очолюваний прем'єр-міністром.

Чеський парламент суттєво впливав на формування виконавчої влади. Це впливає з процедури обрання президента, яке відбувається на спільному засіданні двох палат. Центральним органом виконавчої влади в країні є уряд, який призначає президент республіки за згодою Палати депутатів.

Баланс сил – це основна аксіома демократичних політичних режимів. У випадку Чехії, уряд та парламент взаємопов'язані. Палата депутатів голосує за призначення складу уряду, а уряд відповідальний перед нею (ст. 68) [170]. Палата депутатів виконує три основні ролі: законодавчу, легітимізуючу (голосування за призначення уряду), контролюючу (здійснення контролю за діяльністю уряду). Враховуючи значну політичну вагу Палати депутатів у відношенні до уряду та суперечливість процесу формування стійкої урядової більшості, з'ясування політичної поведінки, ресурсів та можливостей впливу парламентської опозиції на уряд має істотне значення для розуміння системи владних відносин у Чехії.

Конституційні положення визначали особливу роль партій у механізмах парламентського контролю над урядом. Механізмами парламентського контролю вважаємо «систему норм, що регулює встановлений порядок проведення спостереження і перевірки в основному діяльності органів виконавчої влади, що здійснюється як парламентською більшістю і опозицією, так і допоміжними органами вищого законодавчого органу, і спрямований на оцінку цієї діяльності з можливим застосуванням санкцій (вотуму недовіри, резолюції осуду, імпічменту тощо)» [63, с. 12].

Відповідальність уряду перед Палатою депутатів досягалася за рахунок двох основних конституційних процедур. Перша – висловлення довіри уряду. Згідно з ст. 67 п. 2. Конституції президент призначав голову уряду і за його пропозицією інших міністрів. Щоб розпочати роботу новостворений кабінет повинен упродовж 30 днів після призначення забезпечити підтримку більшості від присутніх у Палаті депутатів. Якщо уряд не отримував таку довіру, то процедура повторювалася. Коли і в цьому випадку не досягнуто позитивного результату, то згідно зі ст. 68. п. 4. Основного закону, президент призначав голову уряду за пропозицією голови Палати депутатів. Загалом майже всі уряди Чехії отримали таку підтримку парламенту, за винятком першого кабінету М. Тополанека

(утвореного у вересні 2006 р.) та перехідного уряду Й. Руснока (утвореного у липні 2013 р.). Іноді практикувався вотум довіри парламенту з ініціативи уряду. У цьому випадку для позитивного рішення необхідно було набрати просту більшість голосів. Якщо ж такої довіри не отримано, то Кабінет міністрів повинен був подати у відставку, а президент зобов'язаний її прийняти [18, с. 20].

У Чеській Республіці голосування стосовно вотуму недовіри проводиться на прохання мінімум 50 парламентарів Палати депутатів. Для висловлення недовіри уряду необхідна більшість від усього депутатського складу. Голосування за довіру чи недовіру уряду є найбільш дієвим механізмом політичного впливу не лише провладних, але й опозиційних партій. У Чехії передбачена лише колективна (солідарна) відповідальність урядів [111, с. 75]. Такий вид відповідальності означає, що коли Палата депутатів не схвалила його діяльність, то у відставку відправляється весь кабінет, при цьому провина окремих міністрів не диференціюється. Різновидом колективної відповідальності уряду є відповідальність, за якої недовіра його голові призводить до відставки всього уряду. Така процедура конституційно закріплена в законодавстві країни. Як свідчить статистика, за період з 1992 по 2013 рр. здійснено 11 спроб відправити уряд у відставку. Характерно, що в 2002 – 2006 рр. вотум недовіри ініційовано депутатами лише два рази, в 2006 – 2010 рр. – п'ять разів, а в 2010 – 2013 рр. – чотири рази [282, с. 6]. З усіх здійснених спроб лише 4 виявилися успішними. Зростаюча кількість процедур голосування за недовіру уряду в Палаті депутатів змінила цей контрольний механізм на користь парламентської опозиції. Це дозволяло їй вводити в політичний дискурс нові «чутливі» теми, критикувати уряд та певний час перебувати в центрі уваги засобів масової інформації.

Незважаючи на те, що вотум недовіри міг стати способом притягнення до відповідальності уряду, рівень довіри до цього механізму контролю

залишався відносним. Зокрема, М. Лейвер і А. Кеннез, доводять, що в західних демократичних країнах, зазвичай, легше ініціювати таку процедуру і її можна застосувати практично в будь-який час, а обмеження є винятком. Прикладом є Греція, яка встановила шестимісячний інтервал між голосуванням за недовіру [268, с. 280].

У Чехії відсутній інститут конструктивного вотуму недовіри. Тому опозиційна партія чи партії, що інспірували таке голосування, могли не мати персональну альтернативу голови уряду чи його складу навіть тоді, коли уряд був відправлений у відставку. Це чітко продемонстровано у вираженні вотуму недовіри другому кабінету М. Тополанека в травні 2009 р. Тому для опозиції створювалася вигідна можливість поєднати парламентську та позапарламентську діяльність з метою власного піару. Адже будь-що подібні прецеденти звернені, передусім, до виборців із метою їх активної мобілізації в міжелекторальний, і особливо, в електоральний періоди.

Роль парламентської опозиції істотно зростала, коли уряд ставив питання про вотум довіри. Ця процедура, як правило, могла мати на меті з'ясування ступеня підтримки з боку провладної більшості важливих урядових рішень чи урядової політики. У той же час, такі дії спровоковувалися деструктивною діяльністю парламентської опозиції, яка своїми діями посилювала урядову нестабільність. Взагалі, всі запити уряду про те, щоб легітимність цього інституту підтвердилася депутатами, були успішними. Винятком стало голосування про недовіру до першого уряду М. Тополанека (жовтень 2006 р.). Таким чином, зусилля опозиції, спрямовані на голосування за недовіру уряду, виглядали скоріше демонстрацією активної політичної позиції, ніж ефективний спосіб змусити уряд піти у відставку. Ефективність таких дій, звичайно, зростала за умов встановлення чисельного паритету між провладним та опозиційними блоками та високої дисципліни серед опозиційних депутатів.

З огляду на значні контролюючі функції парламенту та способи його формування, істотним чином зростала роль політичних партій, об'єднаних у депутатські групи та фракції, в утворенні стійкої парламентської більшості, здатної впливати не лише на законодавчий процес, а й безпосередньо на формування кабінету. Провладні депутати були зацікавлені в підтримці міністрів від їхньої партії або від коаліції більшості. Більше того, між представниками парламентської більшості та окремими міністрами встановлювалися стійкі взаємовідносини. Це зумовлювалося тим, що Конституція дозволяла депутатам обіймати посаду міністра одночасно з виконанням депутатських повноважень. Згідно зі ст. 38. Основного закону, член уряду мав право брати участь у засіданнях обох палат, їх комітетів та комісій. Однак, він не повинен обіймати посаду в жодній із палат, бути членом будь-якого комітету або брати участь у слідчих комісіях [349, с. 135 – 140]. Дублювання посад істотно зміцнювало позиції уряду в Палаті депутатів завдяки повній підтримці з боку депутатів / міністрів і дозволяло як уряду, так і парламентській більшості, здійснювати ефективну комунікацію та координацію дій та ставало чинником стабілізації чисельності парламентської більшості. Тому для міністрів, обраних з парламентської більшості, важливо було заручитися підтримкою своєї партії чи партії союзника по коаліції. Відповідно будь-яке голосування щодо підтримки урядових рішень і дій для проурядової більшості ставало голосуванням «за» або «проти» своєї партії. З одного боку, міністри знали, що можуть бути звільнені через висловлення вотуму недовіри з боку опозиції, а з іншої уряд усвідомлював, що таке рішення може призвести до політичної кризи, а в певних випадках загрожуватиме і розпуском парламенту. В той же час, така ситуація дещо послаблювала позицію прем'єр-міністра у взаєминах з міністрами, тому що кар'єра останніх не повністю залежала від участі в уряді, а депутатський статус надавав їм більшу незалежність [275, с. 27].

Проте це зовсім не означало послаблення функцій парламентського контролю. Він безпосередньо здійснювався парламентською опозицією. Її основним завданням, на думку української дослідниці У. Ільницької, є «критичний аналіз дій правлячої більшості; виявлення та викриття недоліків у державній політиці; оприлюднення та обґрунтування критичних оцінок діяльності уряду (глави держави); розроблення і внесення на розгляд парламенту (або його палат) альтернативних рішень щодо соціально-економічного та політичного життя суспільства» [60, с. 77]. За умов хиткого становища депутатської більшості опозиція, прагнучи здобути владний ресурс, може загострити питання про парламентську відповідальність уряду. Для парламентської опозиції контроль над урядом передбачає можливість здійснення певного впливу на його діяльність. Йдеться не лише про безпосередню законодавчу активність, тобто голосування «за» або «проти» урядових законопроектів, а й про неформальні консультації, «виклики» міністрів на засідання Палати депутатів або на засідання парламенту або комітетів чи комісій, депутатські запити тощо. Проте ці засоби впливу не є завжди ефективними тому що не передбачають правових наслідків і не носять зобов'язуючий характер.

Поведінка парламентської опозиції, її стратегія і тактика залежала не лише від балансу політичних сил у парламенті, а й від позиції президента. Не зважаючи на домінування парламенту в системі розподілу державної влади, не можна недооцінювати такого гравця. Згідно з Конституцією він мав право розпуску парламенту, зокрема у випадку відсутності кворуму впродовж трьох місяців; коли новопризначений уряд отримав вотум недовіри, керівника якого президент призначив за пропозицією голови Палати депутатів; коли Палата депутатів упродовж трьох місяців не прийняла постанову по урядовому законопроекті, з обговоренням якого уряд пов'язує питання про довіру (ст. 35). Відсутність стійкої парламентської більшості та підтримки з боку опозиції призначеному

президентом уряду могла призвести до розпуску парламенту та проведення дострокових виборів. Коли ж опозиція не готова до таких виборів, а її позиції є досить слабкими, то з метою недопущення небажаного сценарію розвитку подій, можливий варіант перемовин із провладними силами для погодження перспективних кандидатів.

Забезпечуючи участь у парламентському контролі, опозиція може взаємодіяти як з парламентською більшістю, так і безпосередньо з урядом. При цьому задіюються в той чи інший спосіб різні моделі: партійна, міжпартійна, позапартійна. Сама політична взаємодія влади й опозиції визначається як «вербальний і невербальний обмін між ними обґрунтованими й, як правило, протилежними змістами, позиціями, поглядами відповідно до їх переконань і певних правил і процедурами з метою прийняття важливих політичних рішень із соціально-значущих проблем» [60, с. 77].

Опозиційні депутати також можуть обіймати посади в керівних органах Палати депутатів на рівні заступників голови, в парламентських комітетах, комісіях (обов'язкових) та комісіях із розслідування (факультативних, створених лише в межах Палати депутатів і призначених для розслідування питань, що становлять державний інтерес), якщо принаймні 40 депутатів підтримають рішення про їх створення [170].

Окремі депутати від опозиції та групи депутатів могли скористатися правом законодавчої ініціативи та подати на розгляд Палати депутатів свій законопроект, який обговорюється в процесі трьох читань. Для прийняття звичайного закону необхідна більшість усіх присутніх (принаймні 34 депутати або 14 сенаторів). Обидві палати мають кворум, якщо є присутньою принаймні одна третина від чисельного складу. Законопроект після схвалення Палатою депутатів вважається прийнятим у випадку, якщо Сенат упродовж 31 дня не повернув його на доопрацювання. Проте впродовж цього часу сенатори можуть відхилити закон або повернути його

у виправленому варіанті до Палати депутатів. Якщо Палата депутатів бажає схвалити змінений текст Сенатом, то достатньо більшості від усіх присутніх депутатів. Якщо ні, то поправки повинні бути відхилені більшістю від усіх присутніх депутатів (якщо вони цього забажають). Після цього за поданий законопроект голосують за його первинною формою (знову більшістю голосів, а подальші правки більше не подаються). Якщо припустити, що в Сенаті, який обирається за мажоритарною виборчою системою, більшість становлять опозиційні депутати, вони все ж не зможуть внести зміни або просунути законопроект, не маючи більшості в Палаті депутатів або без підтримки цієї більшості. За умови, коли проурядові партії досить сильні і є невисокий рівень міжпартійної конкуренції, опозиція має мало шансів на успіх.

Навіть у випадку подачі законопроекту від опозиції президент має право на вето і може, за винятком конституційних законопроектів, повернути прийнятий закон упродовж 15 днів до Палати депутатів. Для подолання вето необхідно набрати більшість від усього складу нижньої палати. З огляду на те, що президент обирався в парламенті парламентською більшістю, він зацікавлений підтримувати законопроекти, ініційовані, насамперед, провладними депутатами та урядом. Проте глава держави мав інтерес і в налагодженні співпраці з парламентською опозицією. Її роль була значущою в процедурі голосування за кандидатуру президента. Сам виборчий процес є досить складним і дозволяє повною мірою врахувати думку парламентської меншості. Для того, щоб кандидат, який отримав найбільшу кількість голосів у першому турі в Палаті депутатів та перейшов до другого туру, разом із кандидатом, який отримав найбільшу кількість голосів у Сенаті, потрібна підтримка більшості усіх депутатів та senatorів.

У другому турі обирається кандидат, який отримав голоси більшості усіх присутніх депутатів та senatorів. Коли опозиція чисельно переважає в Сенаті, то це ускладнює виборчі процедури. Якщо ж у другому турі не

обрано жодного кандидата, то впродовж чотирнадцяти днів проходить третій раунд, у ході якого обирається кандидат від другого туру, який отримав більшість голосів усіх присутніх депутатів та senatorів. З огляду на те, що кількість повторних виборів не обмежувалася Конституцією, то кандидатура мала бути погоджена як з більшістю, так і з опозицією. Щоб отримати додаткову підтримку свого кандидата, парламентська більшість потребує розширення коаліції за рахунок залучення нових senatorів або укладення тимчасового «союзу» з опозицією. Тоді у парламентській опозиції з'являється шанс і у ході перемовин, як з лідерами провладної більшості, так і з кандидатом, «виторгувати» певні дивіденди. У цьому випадку між основними політичними опонентами створюються умови для налагодження конструктивної співпраці. Гіпотетично можна припустити, що для опозиції це гра в «нульову» суму, коли вона нічого не програє, а лише виграє в ході поступок від провладної більшості.

Деяко відмінними були політико-правові механізми взаємовідносин влади та опозиції в Словаччині. Конституція Словацької республіки теж не передбачала конструктивного вотуму недовіри уряду. Одна п'ята депутатів Національної ради Словацької республіки могла ініціювати вотум недовіри Голові уряду або міністру (ст. 116). Відкликання Голови уряду несло відставку всього уряду [171]. Також до повноважень парламенту входило відхилення чи схвалення запиту уряду про вираження довіри. Характерно, що за формою правління Словаччина – скоріше напівпрезидентська з балансуванням влади від президента до прем'єр-міністра. В такому випадку парламентська опозиція була зацікавлена заручитися підтримкою глави держави задля збільшення тиску на уряд. Так, у березні 1994 р. в умовах протистояння президента М. Ковача та прем'єр-міністра В. Мечіара парламентською опозицією запропоновано відкликати В. Мечіара з посади прем'єр-міністра [286, с. 117]. Однак, це швидше варто розглядати як намагання не допустити антидемократичних тенденцій у політиці нового

уряду, і така пропозиція не несла загрози для самого В. Мечіара. На той час він очолював партію Рух за демократичну Словаччину, навколо якої сформувалася парламентська більшість.

Конституційні зміни в Словацькій республіці в 1999 р. привели до введення прямих виборів президента народом. До цього часу він обирався парламентом. Подібні процеси відбулися в Польщі в 1992 р. та в Чеській республіці в 2012 р. [62, с. 51, 59]. Тобто в цих країнах мета президента та парламентської опозиції послабити уряд в певних умовах могли збігатися, що давало для опозиції додатковий політичний ресурс для впливу на процес прийняття політичних рішень.

Однією з форм контрольних функцій опозиції є законодавчий вплив. Спроможність опозиції накладати вето на конституційні поправки в країнах Вишеградської групи була мінімальною, тому що висувалися особливі вимоги до більшості. В Угорщині, Чехії, Словаччині та Польщі зміни до Основного закону вимагали кваліфікованої більшості, тобто не менше двох третіх від чисельності всіх депутатів. Оскільки більшість конституційних змін зумовлювалися процесом інтеграції в ЄС, який був спільною метою всіх чотирьох країн, то парламентська опозиція до 2004 р. рідко використовувала цей інституційний механізм.

Так у Польщі, з виходом Унії Свободи з урядової коаліції в червні 2000 р. утворився уряд меншості. Його підтримували 186 з 460 послів Сейму. Сама ж партія розглядалась як «європейська партія» і гарант курсу на інтеграцію до ЄС в уряді Є. Бузека. Більшість польських аналітиків на той час звертали увагу на той факт, що формування стабільної «проєвропейської» більшості в парламенті сприяло швидшому ухваленню законів, необхідних для входження до ЄС. Вихід УС з коаліції з Акцією виборчою «Солідарність» розглядався як чинник, що ускладнював цей процес. На той час темпи законодавчого процесу значною мірою залежали від уміння налагодити співпрацю між урядом та опозицією і така співпраця

була досягнута. Парламентська опозиція не ставила питання про вотум недовіри уряду і, в основному, підтримувала законодавчі ініціативи, спрямовані на європейську інтеграцію. Вступ країн до Європейського Союзу свідчив, що за ці політичні рішення та їх реалізацію несли відповідальність не лише провладні депутати, уряд та Президент, але й власне опозиція. Ця спільна відповідальність підтверджувала висновок американського політолога Г. О'Доннела, що в країнах представницької демократії між урядом та парламентською опозицією існує зв'язок характеру «конкурентного співробітництва», що є ознакою консолідованої демократії [310, с. 59].

Проте такі «союзи» не були довготривалими. Перебуваючи в умовах політичної конкуренції, провладні та опозиційні партії залишалися політичними опонентами. Скажімо в Угорщині, опозиція в 1999 р. змогла запобігти конституційним поправкам з ініціативи уряду. Провладна Федерація молодих демократів – Угорська громадянська партія прагнула внести на розгляд питання щодо Угорської корони в преамбулі до Основного закону країни. Викликавши суспільну дискусію і опір з боку парламентської опозиції, жодних конституційних поправок не було прийнято.

Парламентська опозиція, мала більші шанси не допустити недемократичні зміни до Конституції, коли в парламенті не сформована абсолютна більшість. Однак в іншому випадку, вона могла вдаватися до позапарламентських форм впливу через мобілізацію своїх прихильників та формування негативного іміджу правлячим партіям. Подібна ситуація відбулася в Угорщині в квітні 2010 р. під час парламентських виборів.

Розглянемо конституційні права опозиції щодо можливостей законодавчої ініціативи. У Словаччині право законодавчої ініціативи, окрім комітетів Національної ради Словацької республіки та уряду, могли вносити і окремі депутати (Стаття 87.) [171]. У Польщі законопроекти вносилися на

розгляд нижньої палати парламенту не менш ніж 15 депутатами. В Угорщині право законодавчої ініціативи належало будь-якому депутату Державних зборів Угорщини (Ст. 6. п. 1). Як і в більшості інших країн, у Польщі, Словаччині Угорщині та Чехії для прийняття законів потрібна проста більшість присутніх депутатів.

Парламентській опозиції досить складно добитися прийняття запропонованих законопроектів, тому що на свою сторону їй потрібно прихилити проурядові партії. Спостерігалось зниження відсотка прийнятих законів від опозиції. Так, в Угорщині в 1990 – 2006 рр. опозиція представила близько 23 % усіх поданих законопроектів. Тим не менш, у перший парламентський період прийнято близько 9 % відсотків усіх опозиційних пропозиції. Цей показник знизився приблизно до 1 % в 1998 – 2002 рр. і склав у парламенті 2002 – 2006 рр. лише 3,4 %. Загалом 1,7 % законодавчих актів, прийнятих в 1990 – 2006 рр., ініціювалися опозицією [252, с. 151].

Однак, в умовах, коли проурядові партії послаблюють свої позиції в парламенті, уряду ставало важче добитися прийняття запропонованих нею законопроектів і ситуація істотним чином змінювалася на користь опозиції. Так у Чехії в 1992 – 1996 рр. проурядова коаліція, що складалася з Громадянської демократичної партії, Християнсько-демократичної партії, Громадянського демократичного Альянсу і Християнсько-демократичної спілки – Чехо-Словацької народної партії, мала стабільніші позиції порівняно з опозицією. Положення правлячих партій в Сенаті змінилося в 1996 – 1998 рр. На той час правляча коаліція мала лише 49,5 % голосів у Палаті депутатів, але 64,1 % голосів у Сенаті. У 1998 – 2002 рр. уряд мав підтримки лише 37 % голосів в Палаті депутатів і ще менше голосів підтримки в Сенаті [275, с. 19]. Така ситуація викликала труднощі в проходженні урядових законопроектів: коли уряду вдавалось заручитися підтримкою за законопроект у Палаті депутатів, то опозиційні партії могли блокувати його в Сенаті.

Парламентська опозиція в країнах також могла скористатися правом на інтерпеляцію до уряду чи окремого міністра. При цьому зменшувалася інформаційна асиметрія між депутатами, тому що парламентарі знаходилися не в рівноправному становищі. Депутати від більшості були краще поінформовані про дії уряду та діяльність їх міністрів, ніж опозиційні. Така процедура дозволяла опозиційним фракціям та групам запропонувати власні альтернативні рішення та отримати офіційну інформацію від міністрів для подальшого її аналізу та донесення до громадськості. Під час таких відкритих слухань опозиція, як правило, виступала з критичною, по відношенню до дій уряду чи окремих міністрів, позицією. У кожній із країн депутат мав право внести інтерпеляцію уряду чи члену уряду з питань, що належали до його компетенцій.

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Таким чином, у кінці 1980-их рр. у Польщі, Угорщині та Чехословаччині започатковано процес демократичних трансформацій. Він супроводжувався флуктуацією політичної системи, яка сприяла активізації перебігу конвертаційних процесів, що значно посилювало ресурсні можливості акторів, які брали в них участь. У ході флуктуації істотно змінилася структура політичного поля як своєрідне співвідношення між агентами та інституціями на користь агентів. Саме агенти, будучи репрезентантами влади та опозиції, через ставки гри та специфічні інтереси створювали нові тимчасові інститути конструктивної взаємодії у вигляді «круглих столів», що у свою чергу встановлювали обмеження для діяльності політичних акторів. Такі інститути розглянуто як звичайні атрактори, що започатковували практику формування патерних взаємовідносин між владою та опозицією та визначали зміну руху системи від хаотичного стану в упорядкований при одночасній зміні певних параметрів системи. Їх

поступовий розпад на фазі біфуркації відбувався після вибору одного з узгоджених векторів розвитку демократизації та приведення системи у врівноважений стан. Такі інститути дозволили швидко накопичити статусний та політичний капітал в умовах конкуренції як посткомуністичним утворенням, так і опозиції, що дало їм кращі стартові умови в період перших демократичних виборів з перспектив розподілу між собою політичного поля.

Встановлення діалогових форм політичної взаємодії на етапі демократичного переходу посилювало легітимність та політичну суб'єктність поміркованої опозиції, що ставала для провладної партії рівноправним партнером, легітимізованим до участі в спільних погоджених діях. Попри короткотерміновість реалізації цієї стратегії, вона мала велике значення для подальшої демократизації країн, оскільки закладала основу для подальших патерних відносин між владою та опозицією.

Спостерігалось зростання сукупного капіталу опозиційної еліти, що мав наступну структуру: символічний капітал у вигляді демократичних та антикомуністичних ідей та гасел; особистісний репутаційний та статусний капітали лідерів опозиції, які транслювали затребувані ідеї суспільству; культурний капітал, виражений у належності до соціальних груп, які мали протестний потенціал; соціальний капітал мікрорівня у вигляді неформальних соціальних зв'язків. Це дозволило новим демократичним лідерам та опозиційним інституціям наростити та отримати вигідні стартові позиції для накопичення політичного капіталу.

Подальша демократизація політичної системи відбувалася на фоні впливу незначних атракторів, які породжувалися нерівновагою, нестабільністю та накопиченням флуктуацій. Основними з них були вибори як звичайний атрактор. Вони сприяли самоорганізації системи та послаблювали флуктуацію.

Парламентська опозиція в країнах Вишеградської групи за умов відсутності окремого правового регулювання діяльності залишалася важливим елементом впливу на баланс влади між президентом, урядом та парламентом. Цей вплив міг зростати залежно від розміру парламентської опозиції, вияви коаліційних союзів, послаблення міцності парламентської більшості, посилення конфліктності між урядом та президентом, методів та засобів реалізації влади урядом, використання опозицією позапарламентських методів впливу на процес прийняття політичних рішень.

Обсяг прав, якими наділялася опозиція в парламенті, достатньо високий, однак спроможність законодавчого впливу на уряд залишалася незначною. Це зумовлювалося тим, що принцип більшості конституційно закріплений при формуванні уряду. Найбільш повно контрольні функції парламентської опозиції реалізовувалися через висловлення недовіри уряду. Дана процедура, попри її низьку результативність, все ж мала помітний політичний ефект і була спробою поєднати парламентську діяльність з позапарламентською та спрямовувалася на отримання політичних дивідендів у формі мобілізації протестного електорату. За умов відсутності стабільної підтримки уряду парламентською більшістю в опозиції зростали шанси впливу на уряд.

У країнах Вишеградської групи дихотомія між провладними та опозиційними партійними групами досить виражена. Це зумовлювалося значним рівнем конкурентності в партійному середовищі, а також тим, що уряд в основному формувався з середовища парламентської більшості і був підзвітний їй.

Основні наукові положення розділу викладено в опублікованих працях [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 19; 20; 21; 22; 24; 25; 26; 27; 29; 31; 32; 34; 35; 159; 160; 161].

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ ПАТЕРНИХ ВЗАЄМВІДНОСИН ОПОЗИЦІЇ ТА ВЛАДИ НА ПРОЦЕСИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ В 1990 – 2004 рр.

3.1. Модернізаційний потенціал влади та опозиції в Польщі

У кінці 1980-их – на початку 1990-их рр. у Польщі відбулися зміни в політичній, економічній, соціальній сферах, що мало наслідком поступову демократизацію політичного поля. Перехід до демократії сприяв впровадженню в політичну систему країни традиційних для західноєвропейського парламентаризму інституцій. Однією з них, без сумніву, виступала парламентська опозиція. В кожній з європейських країн склався свій характер стосунків між владою та політичною опозицією, що впливав на хід та наслідки демократизації. Він визначався стратегією конвертації суспільних капіталів політичних акторів, залежав від диспозиції, мети, рівня розвитку демократії, ступеня інституціоналізації опозиції, встановлених правових норм та санкцій, а також усталених політичних традицій та звичаїв. Особливо складним та суперечливим цей процес проходив для посткомуністичних країн. Однією з таких є Польща.

Становлення парламентської опозиції в країні було започатковано в результаті прийняття компромісних рішень між владою і опозицією під час перемовин т. зв. «круглого столу» (серпень 1988 р. – червень 1989 р.). Тоді між представниками ПОРП та профспілковою організацією «Солідарність» на чолі з лідером Л. Валенсою досягнуто домовленості щодо легалізації структури та проведення виборів до Сейму в червні 1989 р. На практиці це означало започаткування виборності органів влади, втрату владної монополії ПОРП і впровадження в політичну практику демократичних норм і процедур як важливих передумов подальшої демократизації політичної системи. Вибори виявилися важливим чинником і критерієм стабілізації

демократичних інституцій. З того часу започатковувався процес ротації владних еліт, отримання або втрати владної легітимізації інституцій чи осіб, що здійснюють владу. На практиці цей механізм був найкращим завдяки політичній конкуренції та співпраці між різними політичними партіями. Вибори зробили функціональною основну властивість суспільного капіталу – здатність до конвертації та дозволили політичним акторам накопичувати загальний обсяг ресурсів і, у відповідності до мети, визначати стратегії конвертації наявних ресурсів для досягнення власної мети в межах політичного поля.

4 червня 1989 р. вперше в післявоєнній історії Польщі відбулися напівдемократичні вибори до нижньої палати польського парламенту – Сейму. Зазначимо, що після парламентських виборів 1989 р., коли явка була 62,7 %, до теперішнього часу, не зафіксовано вищих показників. Високу явку виборців у 1989 р. можна пояснити тим, що період 1989 – 1991 рр. характеризувався переходом електорального процесу від «ритуальної» системи голосування (де явка досягала 99 % і «виборами» з одного кандидата) до багатоваріантної [35, с. 413]. Від результату демократичних виборів залежали конституційні зміни, розвиток інституту опозиції та встановлення правил «політичної гри». Тому парламентські вибори 1989 р. можна назвати установчими. З погляду громадян, вони сприймалися, як можливість відновлення демократії.

Вибори призвели до істотного зростання вартості кожної форми капіталу, в першу чергу культурного, статусного, соціального, економічного. Проте залишком радянської спадщини минулого, на думку української дослідниці Н. Наталіни, «залишався тісний зв'язок між політичним, економічним, соціокультурними полями, що уможлиблював спрощений механізм конвертації капіталів» [82, с. 186]. Цим скористалася опозиція, яка запропонувала демократизацію політичної системи як ресурсу накопичення капіталів в обмін на довіру. Самі вибори варто розглядати як

частково вільні, оскільки впроваджувався квотний принцип, відповідно до якого опозиція могла розраховувати лише на 35 % місць. 65 % місць отримували ПОРП та її союзники – Об'єднана селянська партія та Демократичний союз. У результаті представники опозиції отримали 161 місце з 460. Провладна ПОРП здобула 173 місця і разом з ОСП та ДС утворила парламентську більшість, яка нараховувала 299 депутатів [242, с. 69]. Така диспропорція надавала колишній опозиції, представленій в основному профспілковою організацією «Солідарність», статус парламентської меншості. Її представники утворили Громадянський парламентарний клуб. Вже з самого початку основна лінія розмежування між провладними та опозиційними структурами проходила по лінії «комунізм – антикомунізм», що відтворювало структуру тогочасної еліти з поділом на adeptів старого режиму та агентів політичних змін.

Однак, попри вигідне становище в Сеймі, ПОРП, як найбільшій за чисельністю партії, так і не вдалося сформувати уряд та провести свого кандидата С. Кишчака на посаду прем'єра. Причинами стали криза комуністичної системи, низький рівень легітимності прокомуністичних партійних структур та внутрішня конкурентна боротьба в середовищі партії. Кандидатура С. Кишчака не отримала повної підтримки від ДС і ОСП. Вже напередодні виборів було помітним їх намагання дистанціюватися від ПОРП як на ідеологічній площині, так і на рівні репрезентації інтересів певних суспільних та демографічних груп. Після виборів дистанція між ними помітно зросла. Проте про повну автономію від комуністів не можна було говорити. ПОРП попри ідеологічну, організаційну кризу та часткову втрату політичного капіталу у вигляді кредиту довіри, на той час володіла значним об'ємом статусного, бюрократично-адміністративного капіталу і залишалася досить сильним гравцем, який не втратив зовнішньої підтримки з боку керівництва СРСР та значною мірою контролював протікання політичних та соціально-економічних процесів у країні. В руках партії

зберігався вплив на силові структури. Тому з ПОРП рахувалися всі політичні опоненти, в тому числі і «Солідарність» [32, с. 48].

12 вересня 1989 р. був сформований непартійний коаліційний уряд, в якому взяла участь і постопозиція. Очолив цей уряд Т. Мазовецький. Коаліція ДС–ОСП–ГПК теоретично могла сама утворити уряд більшості, з підтримкою 263 голоси. Проте до кабінету увійшли представники ПОРП. У новосформованому кабінеті з 23 міністерств 11 місць отримали представники профспілки «Солідарність», 4 – ПОРП, 4 – ПСП, 3 – ДС і 1 міністр мав статус незалежного [221, с. 115]. На думку В. Литвина, «іноді непартійні уряди створюють задля того, щоб вивести країну з соціально-економічної чи політичної кризи, коли довіра до партій є низькою [103, с. 238]. Існування таких урядів, як правило, є не тривалим. Вони діють доки не сформується уряд на партійній основі.

Формування перехідного за своїм характером уряду на основі широкої коаліції можна розглядати як продовження функціонування інституту кооперативної взаємодії влади та опозиції, започаткованої за «круглим столом». Це яскраво простежувалося під час голосування за посаду прем'єр-міністра. Підтримка прокомуністичними партіями кандидатури глави уряду від постопозиції відбувалася в обмін на їхню лояльність до лідера ПОРП В. Ярузельського як кандидата на посаду Президента. Взаємовідносини посткомуністів та постопозиції ілюстрували поведінку агентів, що знаходилися одночасно в альянсі та конфлікті й одночасно займали позиції в декількох політичних полях. На цьому етапі, як зазначав П. Бурдьє, «відбувається боротьба за встановлення внутрішнього поділу поля на класи позицій (домінуючі та піддомінуючі), визначаються «ставки» гри та специфічні інтереси» [128, с. 10].

Саме входження постопозиційних структур до урядової коаліції ілюструвало становище двовладдя. ПОРП, чия влада ґрунтувалася на розподілі політичного та економічного метакapіталу, вже не могла вселити

віру у легітимність свого панування за допомогою власного символічного виробництва, або через посередництво консервативних ідеологів. В умовах політичної кризи і наростаючого суспільного конфлікту між владою і суспільством у керівництва ПОРП росло усвідомлення необхідності змін і розуміння неможливості їх проведення без участі опозиції, яка агрегувала та артикулювала інтереси більшості соціальних верств незадоволених владою. Антикомуністична за своїм характером опозиція, хоч і здобула високу підтримку населення, але не мала реальної можливості отримати всю повноту влади. Однією з причин стала недостатність належно підготовлених керівних кадрів та чіткої випрацюваної політичної стратегії [12, с. 447].

Започаткування практики допущення до влади опозиційних сил було першим кроком до впровадження засад демократії в Польщі. Демократія ж спирається на згоду щодо фундаментальних засад політичної гри. При цьому її сила полягає власне на тривалості тих підставових засад, що, зазвичай, досить складно зруйнувати. Однак, в умовах становлення демократичних інституцій і процедур в основі демократії лежить не лише згода, а й чітко виражений конфлікт між владарюючою більшістю і опозиційною меншістю. Та й сама згода не завжди є результатом певної рівносильності партнерів. Тому демократія в умовах балансування сил вимагала допущення до влади інших.

Це свідчило про те, що між парламентською більшістю та меншістю в т. зв. «контрактовому» Сеймі встановилися відносини не конкуренції, а співпраці. На тому етапі між таборами посткомуністів і постопозиції не спостерігалось якихось серйозних розбіжностей щодо фундаментальних питань, пов'язаних з устроєм держави та напрямками демократизації політичної системи. Це можна пояснити, з одного боку, браком чіткої погодженої програми політичних та економічних реформ в обох таборах. З іншого боку, багато питань вже були погоджені під час засідань «круглих столів». Тому досить складно вписати в класичні схеми ідентифікацію

парламентської більшості та парламентської опозиції.

Зауважимо, що серед політологів різняться підходи щодо наявності реальної парламентської опозиції в Сеймі I каденції. Польський політолог Е. Звєжховський до парламентської опозиції зараховує політичні групи або парламентські фракції, що з певних причин не беруть участі у формуванні уряду, критично ставляться до його політичної програми і діяльності, формують власну програмову і персональну альтернативу, щоб в подальшому в межах встановлених конституційних правил очолити уряд, забезпечивши йому нормальне функціонування [380, с. 11]. У країнах усталеної демократії парламентська опозиція – це насамперед, політичні партії, що опонують уряду. Партійна система в Польщі на той час була на етапі становлення, а громадські організації ще не набули статусу політичної партії. Тому, попри фракціоналізацію парламенту, на той час не відбулося його чіткого партійного структурування. В країні діяли швидше протопартії, що не виробили чітку програмову та персональну альтернативу. Профспілкова організація «Солідарність» за своїм характером перебирала на себе функції політичної партії, однак за ознаками нагадувала суспільно-політичний рух. Вона володіла значним обсягом політичного капіталу у формі довіри. В цей період, на думку Г. Зеленько, відбувалося правове проектування політичної опозиції як політичного інституту [54, с. 67]. На етапі першопочаткового нарощування сукупного капіталу постопозиційними структурами та їх лідерами вироблення політичних практик повноцінної міжпартійної конкуренції, заснованої на консенсусі щодо стратегічних напрямів розвитку країни, втрачало свою актуальність.

Виходячи з визначення парламентської опозиції та враховуючи проурядовий характер діяльності партій в Сеймі I каденції, не існувало класичної в європейському розумінні опозиції. На початку роботи парламенту відбувалося швидше формування парламентської меншості, яку представляла ПОРП. Ми не можемо назвати опозицією цю фракцію,

оскільки її представники посіли становище віце-прем'єра та обіймали важливі посади в міністерствах. Натомість в уряді спостерігалася поява внутрішньої опозиції. Детермінантами цього процесу стало поступове наростання внутрішніх конфліктів у середовищі ПОРП та таборі «Солідарність».

Появу організованої опозиції, а відтак і перерозподіл політичного поля, ускладнювала й правова неврегульованість її статусу. В Польщі не існує правової інституціоналізації парламентської опозиції. Такий стан речей є домінуючою тенденцією в європейських політичних системах. Натомість опосередковано існують правові гарантії для її діяльності. Зокрема як в «малій Конституції» 1992 р., так і в Конституції 1997 р. громадянам гарантується «свобода створення та діяльності політичних партій» та вплив демократичними методами на формування державної політики при однозначній забороні діяльності антисистемних партій і угруповань (ст. 13 Конституції РП). Статус парламентської опозиції був посилений через реалізацію ідеї вільного мандату (від 1990 р.), а також пов'язану з ним свободу вираження поглядів, що є сильною гарантією політичного плюралізму в найвищих представницьких інституціях Польщі.

Чинна на той час нормативно-правова база мінімізувала здійснення функцій контролю уряду з боку депутатських груп та фракцій. Питання відповідальності кабінету перед парламентом не регулював жоден нормативно-правовий акт. Це виникало з неможливості ефективної діяльності уряду у випадку виникнення розбіжностей між політичною програмою і діяльністю кабінету та поглядами парламентської більшості. Критика діяльності уряду чи окремого міністра могла бути лише одноосібною через інтерпеляцію чи запитання. На думку польського дослідника Т. Кравчика, «предмет інтерпеляцій послів до членів кабінету Т. Мазовецького не мав ознак критики уряду через опозицію. Вони мали характер нав'язування уряду лінії його політики через членів прихильної до

нього парламентарної групи» [257, с. 312].

В цей період у таборі «Солідарність» загострилися суперечності стосовно темпів демонтажу старої недемократичної системи, подальших напрямів реформ та компромісу з комуністами. Різне бачення стратегії організації призвело до т.зв. «війни на горі», а в кінцевому результаті до появи в організації лівоцентристського та правоцентристського крила. Перше уособлював створений 16 липня 1990 р. Громадянський рух-Демократична акція. Друге представлене Центром громадянського порозуміння, який виник 12 травня 1990 р.

Дезінтеграційні тенденції відбувалися і на лівому фланзі. 27 січня 1990 р. саморозпустилася ПОРП. Комуністична партія поділилася на Соціал-демократію Речі Посполитої, Соціал-демократичний союз та Союз польських комуністів «Пролетаріат». Еволюціонування колишніх комуністів у напрямі соціал-демократії посилювало лівоцентристське крило. Таким чином, партійна система Польщі стала відображати весь ідеологічний спектр. Зрозуміло, що на цьому етапі в Сеймі відбувалися складні міжпартійні відносини, з'ясування союзників на майбутніх парламентських виборах, уточнення стратегії та тактики партій, розробки ідеології та пошуку власної електоральної бази. Разом із тим, позитивним моментом цих процесів стало виразне розмежування політичних таборів та поглиблення міжпартійної конкуренції.

На характер взаємин між парламентськими партіями та групами істотним чином впливав Президент країни. Якщо перші президентські вибори відбувалися в контексті реалізації контрактних рішень, мали закритий характер і були намаганням законсервувати вплив ПОРП, то вибори 1990 р. виражали демократичне волевиявлення громадян і призвели до зміни балансу сил на користь постопозиції. Зазначимо, що Л. Валенса, як переможець президентських виборів 1990 р., мав, на відміну від його попередника, символічний капітал і конвертував свою популярність у

політичний капітал, використання якого дозволяло вести власну політичну гру. У Польщі на той час фактично діяли два інститути виконавчої влади. При цьому президентські інституції мали більшу політичну вагу, ніж урядові. Новопризначений Президент міг скористатись своїм правом розпустити парламент, що робило його в одних умовах потенційним патроном урядового кабінету, а в інших – потенційним опонентом Ради Міністрів. Він міг сформувати навколо погодженої кандидатури прем'єра парламентську більшість і здійснювати вплив на формування уряду. Однак у ситуації необхідності переформатування уряду шляхом висловлення вотуму недовіри, Президент міг зробити ставку на парламентську опозицію. В грудні 1990 р. Л. Валенса скористався таким правом і доручив формування уряду Я. Білецькому. Сенат більшістю голосів затвердив новий склад уряду, який складався з 19 міністрів, 13 з яких безпартійні. Кабінет був явно пропрезидентським, мав перехідний характер і проіснував до осені 1991 р. Спроби опозиційних партій внести пропозицію про вотум недовіри не знайшли підтримки в інших депутатів, і цей уряд функціонував до чергових парламентських виборів [66, с. 81]. Виходячи з теорії раціонального вибору, Л. Валенса прагнув максималізувати свій контроль над доступними йому ресурсами. Тому боротьба за розширення демократії ставала раціональною метою, досягнення якої дозволяло постійно забезпечувати контроль за ресурсами.

Перші вільні демократичні вибори відбулися 27 жовтня 1991 р. Боротьба за посольські та сенатські мандати мала відкритий характер. Однак жодна з партій, що увійшли до складу парламенту, не набрала більше 12 % голосів виборців. Це зумовлювалося досить сильною фрагментацією партійної системи, особливо серед правих партій. Індекс Рае становив 0,942, що означало крайню фрагментацію, а показник ефективного числа партій дорівнював 13,9 (найвищий у Європі) [254, с. 13 – 14]. Найбільшу підтримку в країні отримав ДС. Однак президенту не вдалося об'єднати інші фракції і

групи навколо цієї політичної сили. Ускладнювала становище певна ізоляція посткомуністів – СДЛ і ПСП. Формуванню більшості та опозиції заважали і особисті неприязні між лідерами партійних груп, що були досить близькими за ідеологією.

23 грудня 1991 р. Сейм затвердив уряд, запропонований Я. Ольшевським. До уряду меншості увійшло 4 партії: Центристська угода, Християнський національний союз, Селянський альянс та СДЛ, що сумарно контролювали 27 % місць у Сеймі. Підтримували уряд також Партія християнських демократів і Християнська демократія. До опозиції належав ДС – угруповання, яке фактично виграло парламентські вибори. Партія разом із меншими за чисельністю угрупованнями (Ліберально-демократичним конгресом і частиною Партії польських друзів пива) неформально утворили коаліцію [202, с. 87].

Високий рівень фракціоналізації парламенту не дозволяв об'єднатися опозиції. Стримуючим чинником також залишалося ідеологічне розмежування між посткомуністами та опозиційними партіями, що походили з середовища «Солідарності». Парламентська опозиція була роз'єднаною і маловпливовою, що дозволяло уряду меншості уникати вотуму недовіри. Проте в травні ДС та Ліберально-демократичний конгрес формально створили «малу коаліцію» і через Консультаційну раду закликала всі реформаторські сили до створення «конструктивної альтернативи уряду». 4 червня за підтримки Польської селянської партії опозиція відправила прем'єра Я. Ольшевського та його уряд у відставку.

У 1989 – 1993 рр. у Республіці Польща діяли переважно уряди меншості. На той час парламенти мали досить високий рівень партійної фракціоналізації, і кожна з опозиційних партій перманентно опинялася в вигірній ситуації, коли саме від неї залежало подальше просування урядового законопроєкту. Тому урядові коаліції мусили заgravати з опозиційними партіями та йти на компроміс при ухваленні важливих для

уряду рішень. Не маючи достатньої підтримки в парламенті, вони також заручалися лояльністю окремих опозиційних депутатів. На думку західних науковців Ф. Християнсона та Е. Дамгарда, «парламентська опозиція є впливовою при уряді меншості, але за умови, якщо там є розвиток у напрямку більшої інтеграції влади і опозиції в процесі прийняття політичних рішень» [165, с. 49].

Характерно, що в першій половині 1990-их між провладними і опозиційними партіями не склалися конструктивні відносини. При цьому стало за правило, що кожна нова проурядова партія переходила до тотальної критики діяльності попередньої влади. З погляду коаліції парламентська опозиція не трактувалась як лояльна, що діє відповідально і конструктивно. Звідси часто ініціативи опонентів уряду розглядалися найчастіше як «антиреформаторські» або «популістські» [256, с. 44].

Виникає питання, чому виведена з рівноваги в результаті демократизації політична система в першій половині 1990-их рр. не змогла повернутися в стан стабільності? Цілі політичних сил на етапі їх становлення важко піддаються формалізації, що викликає концептуальні та емпіричні труднощі для прагматичної відповіді. Швидше за все маємо перехідний період, у якому вироблялася здатність системи справлятися зі збурювальною діяльністю, пов'язаною передусім із конфліктною лінією поведінки розрізненої політичної опозиції. Він збігався з інституалізацією політичних партій, дезінтеграційними процесами в таборах посткомуністів та постопозиції у ході перманентного перерозподілу між ними політичного поля. Поява нових політичних акторів з непередбачуваною поведінкою, невеликим досвідом політичної діяльності складно розглядати як «раціональних» гравців теорії ігор. Тому перша половина 1990-их рр. характеризувалася нелінійними, непередбачуваними процесами, балансуванням від неврівноваженого до врівноваженого стану.

У рівноважному підході, запропонованому Д. Істоном,

обґрунтовується властивість елементів системи шляхом подолання зовнішніх збурювальних дій здійснити повернення до вихідної точки рівноваги або рухатися до будь-якої нової рівноваги [58, с. 630 – 632]. Проте стабільність не завжди є основною метою діяльності політичних партій чи її лідера. У пошуках власної ідентифікації та завоювання симпатії електорату радикалізація настроїв суспільства залишалася ресурсом для мобілізації прихильників крайньо правих чи крайньо лівих ідеологічних течій. Тому, заради накопичення сукупного капіталу, опозиційні сили можуть вдаватися до дій, що сприяють руйнуванню попереднього стану рівноваги, що неоднозначно впливало на темпи та ефективність демократизації політичної системи. У нашому випадку при моделюванні явищ та процесів варто враховувати, як зазначав І. Пригожин, «безліч дійових осіб, кожна з яких має свої погляди, впливає на поведінку інших, що призводить до появи нелінійного процесу і вносить певну невпорядкованість чи хаос у взаємовідносинах між політичними опонентами» [95].

Щодо позиції владної еліти, то в означений період простежувалося її намагання впоратися зі збурювальним середовищем за рахунок формули «переможець бере все». Тому в 1989 – 1993 рр. жодна з урядових коаліцій не зуміла виробити певні засади, які б окреслювали взаємини між урядовими та опозиційними партіями. У такій ситуації парламентській опозиції було досить складно виступати в ролі влади, яка обмежувала владу і виконувати при цьому функцію невідного контролю діяльності уряду та проурядових партій. Стосунки між владою і опозицією в країнах усталеної демократії склалися, як правило, таким чином, що владні партії не обмежували свободи діяльності парламентської опозиції, а також критики з її боку, розглядаючи її як позитивну силу в процесі урядування. Натомість у діяльності опозиційних угруповань домінувала конструктивна критика дій правлячої коаліції, спрямована на корекцію політики уряду, а не виключно на її постійне оспорування.

Польський політолог Т. Кравчик зазначав, що не існує універсальний взірець, який дозволяє стверджувати, коли політична кооперація опозиції з урядом є підтримкою демократії, а коли призводить до викривлення її засад [256, с. 159]. Але можна з впевненістю стверджувати, що для демократичного режиму є досить корисною мірою як поміркована політична боротьба між партіями, так і пошук через них поміркованого компромісу.

Важливим при цьому є визначення напрямів можливої співпраці опозиції і парламентської більшості. Польський вчений В. Весоловський звернув увагу на чотири чинники співпраці, що окреслюють можливість консенсусу політичних партій у демократичній системі. По-перше, це досягнення згоди щодо визнання основних рис політичної системи. По-друге, погодження тих справ, що можуть стати площиною спільної діяльності парламенту і уряду. По-третє, погодження правил взаємної конкуренції і співпраці між політиками. По-четверте, взаємне визнання себе партнерами, легітимізованими до участі у спільних погодженнях і діях [206, с. 468].

З одного боку, форма відносин між урядом і політичною опозицією детермінована через формально-правове розв'язання. З іншого боку, вона залежала і від політичної культури політичних еліт і громадян загалом. В умовах слабкої інституціоналізації парламентської опозиції, зумовленої недостатністю юридичних основ її функціонування та відсутністю в політичній практиці довготривалих демократичних традицій, влада певною мірою розглядала опозицію як реального супротивника, а не союзника. Все це не сприяло створенню сприятливих умов для побудови компромісів, готовність до яких є засадою здорової політичної культури.

Після парламентських виборів 19 вересня 1993 р. розпочав свою роботу Сейм 2 каденції (1993 – 1997 рр.), і ситуація істотним чином змінилася. Парламентську більшість сформували дві посткомуністичні структури – СДЛ (171 мандат) і ПСП (132 мандати) [28, с. 175]. У

результатів перемовин вони утворили коаліційний уряд більшості, прем'єром якого став В. Павлак. У Сеймі коаліція була досить потужною. Їй не вистачало кількох голосів для відхилення вето президента чи ухвалення конституційних рішень. Після демократичних виборів це вже вдруге опозиційні партії приходили до влади.

Партійну композицію цього уряду можна пояснити за допомогою теорії, розробленої Р. Аксельродом. Вона передбачала формування кабінету з якнайменшим конфліктом інтересів між його учасниками. На думку вченого, заради мінімізації цього конфлікту партії радше оберуть ідеологічно пов'язану, цілісну коаліцію, ніж строкату, фрагментовану. На одновимірній «ліво-правій» шкалі між партіями-учасницями коаліційного уряду рівень конфлікту інтересів, згідно з Р. Аксельродом, є тим вищий, чим більш розосереджені їх позиції на ній. Тому ідеологічно суміжні партії повинні увійти до складу оптимального коаліційного уряду [130, с. 13].

Характерно, що формування дихотомії по лінії «влада-опозиція» в Сеймі відбувалося в умовах ідеологічного протистояння між партіями колишньої опозиції, що походили з профспілкової організації «Солідарність» та посткомуністами. Тому логічним наслідком цих процесів стало виокремлення союзу ідеологічно близьких СЛД та ПСЛ.

Після виборів 1993 р. до Сейму II каденції парламентська опозиція (Демократичний союз, Конфедерація незалежної Польщі, Безпартійний блок підтримки реформ, СС, СП) контролювала загалом 42 % мандатів. Її представники очолили 6 з 27 комісій. Симптоматично, що владою не була застосована засада «переможець бере все». На такий стан відносин вплинули кілька чинників. Серед них С. Божик називає негативне ставлення президента О. Валенси до урядової коаліції. Другим чинником залишався невисокий рівень легітимізації урядової коаліції. Опозиція часто використовувала аргумент, що понад 1/3 виборців голосувала за опозиційні угруповання, що не мали в 1993 р. своєї репрезентації в парламенті

[153, с. 37].

Сейм 2 каденції діяв у нових конституційних умовах, за яких для відправлення уряду у відставку був необхідний конструктивний вотум недовіри. У разі неспроможності сформувати новий уряд Президент мав право розпустити Сейм. Такі юридичні новації дещо змінили правила політичної гри, посиливши політичну відповідальність парламентарів та робили досить ризикованим ініціювання парламентською опозицією процедури відставки уряду. Попри це, означений період характеризувався урядовою нестабільністю. З жовтня 1993 р. по жовтень 1997 р. змінилося три прем'єри (В. Павлак, Й. Олекса та В. Цімошевич).

Варто також відзначити певний конструктивізм у діях опозиції, що знайшов свій вияв у роботі над новою конституцією, яка була проведена при активній участі найбільших опозиційних партій у парламенті – Союзу свободи і Союзу праці. Це свідчило про те, що в Сеймі II каденції почали встановлюватися взаємопогоджені правила співпраці і суперництва між головними акторами політичної парламентарної гри – урядовою коаліцією та опозицією.

Встановлення компромісного укладу взаємин між більшістю і опозицією в парламенті в Сеймі II каденції дозволяє стверджувати про формування в Польщі консенсусної (за А. Лейпхартом) моделі демократії. Вона характеризувалася головним чином тим, що угрупованням парламентарної опозиції створювало можливість співпраці в процесі реалізації політичної влади. Тим самим у межах цієї моделі формуюча уряд парламентарна більшість будувала свої відносини з партіями опозиційними на всіляких порозуміннях і погодженнях.

Існування консенсусної моделі зовсім не означало остаточне зникнення суперництва між більшістю і парламентською опозицією. Фактично відбувалося одночасне поєднання співпраці і суперництва між головними політичними акторами. Воно мало місце одночасно як в межах

урядової коаліції, так і серед політичних угруповань, що творили в цей момент опозицію. При цьому співпраця відбувалася найчастіше тоді, коли наступало зближення політичних інтересів урядової більшості й опозиції. Від II каденції парламенту жоден із внесків опозиції щодо вотуму недовіри для окремих членів уряду не отримав необхідної більшості.

Одночасно президент, згідно з своїми повноваженнями мав певний вплив на успіхи опозиції. Скажімо, для відхилення президентського вето потрібна більшість в 3/5 послів. Це становило проблему у випадку, коли урядувала нетривалий час стабільна коаліція. У 1997 – 2001 рр. Президент 28 раз направив до Сейму на повторний розгляд устав і лише в одному випадку Сейм був в стані відхилити його вето. Президент міг також завдати поразку опозиції через вотування законопроектів, які опозиції вдалося ухвалити в Сеймі. Можна припустити кілька можливих моделей взаємодії в трикутнику президент-уряд-опозиція. Перша, коли президент не був з того самого табору, що і урядова більшість, і залишався політично близьким до сеймової опозиції, досить сильної, щоб підтримати його вето. Можлива й інша ситуація, коли йшлося про зближення позицій президента і уряду, в якому політичні інтереси президента і парламентської опозиції збігалися. В такій формулі з інституції вето скористався в кінці II і на початку III каденції Сейму президент А. Квасневський.

Взагалі, парламентська опозиція в Республіці Польща на той час могла різними способами контролювати уряд. Йдеться не лише про здійснення моніторингу діяльності міністрів через своїх представників у парламентських комісіях. Парламентські комісії мали широкі повноваження у роботі над законопроектами, поданими урядом. Опозиційні депутати могли висловлювати думку з приводу висунення кандидатів на різні офіційні посади, або ж звертатися з офіційними запитами до міністрів щодо їх професійної діяльності. Також парламентська опозиція мала право розробляти та подавати на голосування власні законопроекти. Не зважаючи

на те, що у неї залишалося мало шансів на успіх, її мета – ініціювати дискусію та продемонструвати альтернативні способи розв'язання проблеми. Також опозиція, на думку українського дослідника А. Боднара, могла відігравати вагомую роль у порушенні справ для спеціальних слідчих комісій щодо роз'яснень з приводу зловживань чинної влади або незаконного привласнення державних коштів [4, с. 32].

Встановлення в тогочасній парламентарній практиці «добрих звичаїв» у взаєминах між політичними угрупованнями владними і опозиційними були порушені після парламентських виборів 21 вересня 1997 р. У Сеймі 3 каденції (1997–2001 рр.) парламентську більшість утворили коаліція правих сил – Акція виборча «Солідарність» та Союз свободи. Разом вони контролювали 66,74% депутатських мандатів. [311, с. 27]. Парламентську опозицію представляли ПСП та СДЛ, що вже мали досвід перебування при владі.

Урядова коаліція намагалася обмежити роль опозиції, зводячи її в основному до критичних щодо уряду виступів у Сеймі, що не породжували жодних політичних наслідків [241, с. 476]. Яскравим прикладом такого обмеження був той факт, що серед 6 нових членів Ради фінансової політики не було кандидатів від опозиції. Обмеження ролі опозиції призвело в результаті до зменшення ефективності Сейму, особливо тоді, коли для прийняття рішення вимагалася кваліфікована більшість 2/3 або 3/5 голосів.

Послабленню ролі парламентської опозиції також сприяли деякі зміни, введені до розпорядку Сейму з 28 жовтня 1997 р. Це стосувалося в основному ліквідації процедури проведення кандидатів на міністрів через сеймові комісії, зростання компетенції Маршала Сейму з одночасним зменшенням ролі колегіального Президіуму Сейму. Ліквідація інституту попередніх слухань кандидатів на міністрів обмежувала контрольну функцію опозиції і не сприяла стабілізації уряду, нараженого на постійні спроби відкликання міністрів з ініціативи опозиції. Можливість додаткового

формулювання висновків меншості до проектів законів ускладнювала ліквідація законодавчої комісії. Щодо цього Т. Годлевський стверджував, що «асиметричний з функціонального та нормативного погляду бікамералізм, особливо з перспектив Конституції 1997 р. Речі Посполитої, характеризував зближення в обох палатах складу політичної репрезентації. Тим самим для опозиції ускладнювалося ефективне проведення власних проектів, досягнення змін і внесення поправок до проектів більшості» [205, с. 127].

Парламентська опозиція мала переважно фрагментарний характер. З самого початку СДЛ та ПСП фактично унеможливили будь-яку співпрацю між собою, за винятком нечисленних ситуативних спільних рішень. Відчувався брак виразної декларації про співпрацю опозиційних клубів та погоджене голосування за законопроекти (не лише урядові чи коаліційні). Проте така опозиція залишалася ідеологічно однорідною. Причиною погодженості дій між парламентськими опозиційними угрупованнями могло бути намагання СДЛ вести власну політичну гру задля мобілізації опозиційного електорату. На відміну від ПСП, її представники виявляли досить високу парламентську активність. У сеймі III каденції депутати від СДЛ 4597 разів виступили з інтерпеляцією і 2344 рази з запитаннями до уряду. ПСП відповідно – 250 та 231. Натомість представники коаліції були менш активними. АВС 1660 разів виступила з інтерпеляцією, при цьому до уряду надіслано 1346 запитань. СС як коаліційний партнер зумів провести 405 інтерпеляцій та 231 запитання [241, с. 41].

Сам факт зростання кількості інтерпеляцій з боку окремих опозиційних угруповань можна пояснити більш професійним виконанням ними функцій контролю, що передбачало попередній збір інформації про діяльність уряду, чи окремих міністрів, її обробку та аналіз, постійний моніторинг політичної та економічної ситуації та намагання вплинути на урядову діяльність; чіткіше вираження суспільних інтересів значної

кількості різнорідних суспільних груп. Це також свідчило про високі професійні компетенції представників опозиції, яка вже мала досвід перебування в уряді.

У кінці 1990-их у польській партійній системі поступово окреслювалися лінії розмежування між партіями по лінії «уряд-опозиція», що хоч імпліцитно, але прагнули до пошуків нової точки рівноваги. У цьому випадку реалізація владою стратегії демократизації політичної системи отримувала додатковий ресурс та контроль за її ходом та результатами. Така взаємодія реального та потенційного суб'єкта процесів демократизації певним чином відповідала синергетичному підходу і означала часткову погодженість функціонування частин, що відображалася в поведінці системи як цілого. Опозиція є невіддільною від влади. Як елемент політичної системи, вона інкорпорована в неї та складним чином взаємодіє з інститутами та її представниками. Погодженість виявляється через опосередкований вплив на владну еліту через механізми міжпартійних, позапартійних зв'язків, неформальні зустрічі, спільну роботу в парламентських комісіях тощо.

Взаємодія між владою та опозицією має певні підсистеми, своєрідні спільні майданчики (капітал), за які вони конкурують і які надають їм додаткові ресурси для приходу до влади в умовах плебісцитарної демократії. Конвертаційні стратегії опозиційних та правлячих еліт в означений період значною мірою визначалися трансформаційним потенціалом соціального капіталу, який на початку 1990-их рр. серед інших видів капіталів мав, на нашу думку, найбільшу символічну ціну у політичному полі, існував на рівні груп та соціальних мереж та виражався в формі довіри. Ті, хто довіряли, мали більше приятелів та досвіду суспільної підтримки. Вони менш залежні від авторитетів, відкриті, мобільні, оптимістично налаштовані, здатні підтримувати стійкі соціальні зв'язки і тим самим сприяли росту суспільного капіталу. Недовірливі особи мали

менше почуття суспільної підтримки. У них не настільки виражена тенденція до кооперації та інновації, натомість загострене сприйняття несправедливого трактування, спостерігалася байдужість та незадоволеність функціонуванням суспільних інституцій та політичної системи [250, с. 6]. Відзначимо, що поляки мали тривалий досвід перебування в соціалістичній системі, який генерував недовіру (пам'ять про Другу світову війну, труднощі реального соціалізму тощо).

Довіра до владних інституцій у більш загальних підходах пов'язується з вираженням ступеня самореалізації людини при рівновазі добробуту, благополуччя та щастя. У більш вузькому розумінні вона діагностує рівень споживання матеріальних благ, що задовольняють потреби людини. У цьому контексті оцінка соціального капіталу на мікрорівні та його трактування як приклад показника рівня довіри з погляду ступеня індивідуальних потреб (психічного благополуччя, суспільної підтримки, оцінки своєї ситуації на ринку праці, стилю життя чи схильність до ризику) є важливим індикатором визначення рівня підтримки політичних партій та дозволяє виявити їх потенціал з мобілізації мереж соціальних зв'язків. Рівень довіри можна співвіднести з отриманням партією політичного капіталу. Зниження його показників з погляду громадян може розглядатися як результат неефективності здійснюваної демократизації та мати наслідки перетікання капіталу від влади до опозиції або зростання абсентеїзму.

Модернізаційні зусилля влади неоднаково оцінювалися різними категоріями населення, які умовно можна диференціювати на переможців та переможених. Перші частіше зустрічалися у великих містах, серед освічених людей, особливо молоді. Переможені – у сільській місцевості та у менших містах серед людей з початковою та професійною освітою, а також серед пенсіонерів. У 2003 р. 39 % поляків причину своїх життєвих негараздів пов'язували з діяльністю влади [183, с. 29]. Для порівняння ефект «соціальної невдячності» владі у 2000 р. підтвердили 52 % опитаних

[182, с. 97]. Проте причиною позитивної динаміки стало не зростання сукупного капіталу провладних партій на соціетальному рівні, а швидше накопичення соціального та економічного капіталів на індивідуальному (мікро) рівні за рахунок відчуття певної автономності поляків від політики держави що виявлялося в послабленні зв'язку між приватним життям, діями політиків та станом демократії в країні. У межах політичного поля це означало уповільнення процесів накопичення та конвертації політичного капіталу як в опозиційних, так і в провладних політичних партіях. Зокрема, у 2000 р. 83 % опитаних поляків причиною успішного року назвали власні зусилля і лише 12 % владу. Якщо взяти до уваги, що в 2000–2003 рр. спостерігалось зростання реального доходу домогосподарств удвічі швидше, ніж ВВП, то стає очевидним, що для успішних людей розвиток власної справи ставав домінуючим мотивом суспільної активності. Економічний ріст приватних господарств, у свою чергу, дозволяв протидіяти маргіналізації і суспільній дискримінації та сприяв покращенню якості життя поляків та відповідно росту довіри до уряду. Зокрема, серед поляків, які задоволені життям, відсоток тих, хто причиною негараздів називав владу, був значно нижчим у порівнянні з тими, хто негативно оцінював своє життя (відповідно 58 % та 68 %) [182, с. 24]. Натомість зростала диспропорція в оцінці власних зусиль щодо покращення якості життя (відповідно 90 % та 72 %).

Індивідуалізм поляків у формі підприємництва, розвитку власної справи чи кар'єри певною мірою сприяв росту людського капіталу. Проте нерозвиненість громадянського суспільства заважала його перетіканню в соціальний та політичний капітали. Стан громадянського суспільства виражається насамперед у діяльності різноманітних об'єднань громадян. Проте в 2003 р. лише 12 % респондентів підтвердили членство у громадських організаціях, асоціаціях, партіях, спілках чи релігійних групах. Приблизно 5 % від загальної вибірки здійснювали виборчі функції в організаціях [183, с. 24]. Мінімальною формою громадянської активності

залишалася участь у місцевих виборах та зацікавленість у роботі місцевих органів влади. Можна погодитися з думкою Б. Левенстейна, який стверджував, що польське суспільство, то є суспільство «сімейне», в якому основу утворюють зв'язки між людьми в родині [272, с. 168]. Він підкреслював залежність суспільного капіталу поляків від традиції локальної активності, підприємливості. Тому в такій формації посередницькі структури типу товариств залишалися нечисленними та менш значимими.

Теоретики демократії вказують на взаємозв'язок між громадянським суспільством та довірою: довіра між людьми сприяє розвитку громадянського суспільства, а добровільні організації та співпраця формують довіру. В 2003 р. лише десять відсотків респондентів були переконані, що «більшості людей можна довіряти», а вісім відсотків відповіли, що «обережності ніколи не може бути занадто багато». Довіра до людей зростає з освітою та доходами, тому великі міста позитивно виділяються серед усіх інших типів громад.

Низький рівень довіри поєднувався з невисокою громадянською активністю у формі колективних дій у місцевій громаді. В 2000 – 2003 рр. лише 13 % респондентів залучалися до діяльності на користь власної громади (на 5 % більше у порівнянні з 2000 р.) [183, с. 24]. Такі заходи найчастіше ініціюються та організовуються місцевою владою та парафіями, рідше – школою та громадськими організаціями. Найбільш доступний громадянський досвід – це участь у громадських зборах. Такі зустрічі дають можливість стати компетентнішими, висловити власну думку, вплинути на рішення. Проте лише 19 % респондентів відвідали в 2002 р. громадські збори, з поміж них 58 % виступили на цих зборах [183, с. 24].

Важливим механізмом, що дозволяв конвертувати соціальний капітал в політичний, були вибори. За їх допомогою вдається можливим отримати інформацію про очікування, погляди, настрої, інтереси народу як суверенного суб'єкта влади. У цьому контексті істотною проблемою, що

потребує наукового обґрунтування та пояснення, є електоральний абсентеїзм як індикатор довіри до політичних партій. Так, одним із визначальних чинників політичного життя в Польщі в 1990 – 2005 рр., на думку польського політолога К. Кіка, стало явище «поступового збільшення рівня виборчої абсенції» [246, с. 25]. Таку тенденцію підтверджують результати парламентських виборів. Упродовж 15 років, коли в Польщі лише в одному році відзначено зростання, а в наступних – зниження явки виборців. Зокрема, після парламентських виборів 1989 р., коли явка становила 62,7 %, по теперішній час не зафіксовано вищих показників [35, с. 413]. Високу явку виборців у 1989 р. можна пояснити тим, що період 1989 – 1991 рр. характеризувався переходом електорального процесу від «ритуальної» системи голосування (де вона досягала 99 % при «виборах» з одного кандидата) до багатоваріантної. Від результату демократичних виборів залежали конституційні зміни, розвиток інституту опозиції та встановлення правил «політичної гри». Тому парламентські вибори 1989 р. можна назвати установчими. З погляду громадян, вони сприймалися як можливість відновлення демократії.

Варто відзначити, що Польща залишалася аутсайдером рейтингу виборчої активності серед більшості посткомуністичних країн, тоді як середній показник участі громадян у парламентських виборах становив 60 – 70 %, то в Польщі він сягав лише 47,31 %. *Див. рис. 3.1.*

При цьому простежувалася чітка тенденція до відмови від голосування. Якщо проаналізувати приклад Польщі, то помітимо, що тренд до зниження виборчої активності в загальному повторював середньостатистичні показники в інших десяти посткомуністичних країнах. Це можна пояснити тим, що коли в них упродовж всього перехідного періоду спостерігалася безперервне зниження рівня участі в парламентських виборах, у Польщі вона залишалася на тому ж рівні (найвищий рівень на виборах зафіксовано в 2007 р.).

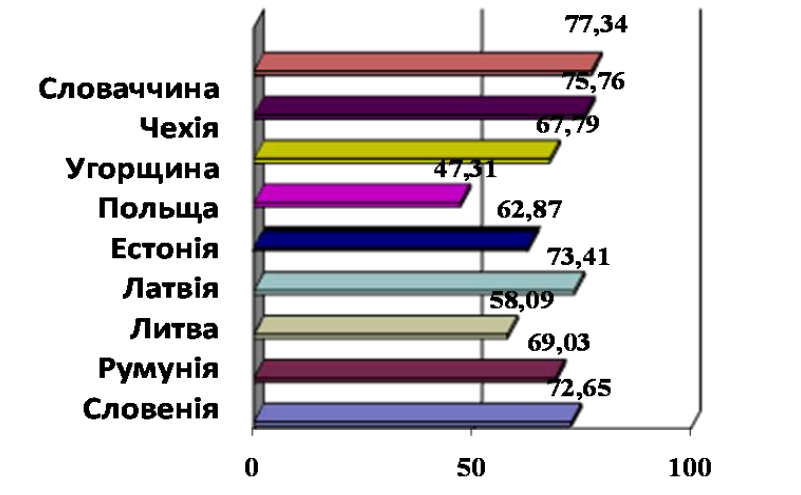

Рис. 3.1 Рівень виборчої участі в парламентських виборах у посткомуністичних країнах у 1989 – 2004 рр.(у %)

Джерело: Czeńnik M. *Partycypacja wyborcza polaków*.

Таким чином, демократизація в Польщі відбувалася в ході хвилеподібної динаміки зміни еліт і супроводжувалася продукуванням та відтворенням агентами практик від конкуренції до співпраці. З погляду системного аналізу репозиціонування політичних сил призводило до нелінійного руху від рівноваги до знаходження нової точки рівноваги, що супроводжувалося зміною меж політичного поля соціальних агентів. Відзначимо складність та непередбачуваність поведінки головних акторів у першій половині 1990-их рр. у періоди нестійкого розвитку дисипативних систем у точках біфуркації. Виявами біфуркації були політичні та фінансові кризи, неконвенційні форми політичної участі, потужні протестні акції суспільства та ін. У подібних умовах «малозначущі» причини давали опозиції змогу мобілізувати протестний електорат та здійснювати вплив на траєкторію процесу демократизації.

Формування парламентської опозиції відбувалося в умовах організаційного становлення партій, визначення їх ідеологічних позицій та пошуків власної соціальної бази. Тому вона в цей період мала ситуативний характер і не сформувалася як повноцінний інститут. Перманентні урядові

кризи свідчили про відсутність узгоджених «правил гри». Проте часте репозиціонування політичних сил мало і позитивний ефект, оскільки відпрацьовувався та адаптовувався механізм демократичної зміни влади, що було важливим для «звикання» громадян до такої демократичної практики, як передумови формування консолідованої демократії.

3.2. Специфіка взаємодії уряду та опозиції в Словаччині в контексті реалізації стратегій конвертації суспільних капіталів

Успіх та ефективність демократизації політичних систем в т.зв. «молодих демократіях» значною мірою залежить не лише від рівня міжпартійної конкуренції, а й від впливовості опозиції. Добре організована, структурована опозиція спроможна здійснити політичну мобілізацію громадян та інтегрувати суспільство на захист демократичних цінностей та інститутів. У країнах усталеної демократії влада та опозиція – це не лише політичні опоненти, між якими перманентно загострюються конфлікти. Скажімо політична практика виробила цілий механізм балансування інтересів між урядом та парламентською опозицією, що є додатковою гарантією стабільного функціонування органів виконавчої влади та дотримання прав меншості.

Досить актуальним залишається вивчення характеру взаємин між владою та опозицією в Словацькій Республіці. У цій країні успішно відбувся перехід до демократії, однак у 1994 – 1998 рр. посилювались авторитарні тенденції. Тому як з теоретичного, так і практичного погляду, є необхідність у дослідженні змін у характері взаємин між політичними опонентами після репозиціонування сил та приходу до влади опозиції. Цей аспект дослідження є досить важливим для глибшого розуміння специфіки протікання політичних процесів та внутрішніх чинників демократизації політичної системи.

Будучи суб'єктом федеративної Чехословаччини, Словаччина

демонструвала типовий приклад конвертації суспільних капіталів у період демократичного переходу, який характеризувався повною зміною влади. У грудні 1989 р. Чехословацька комуністична партія під тиском опозиції змушена була відмовитися від контролю над федеральним Чехо-Словацьким урядом та урядами Чеської та Словацької республік. Подальший процес демократизації в країні пов'язаний з проголошенням свободи слова і зібрань та призначенням виборів на багатопартійній основі.

Реалізація моделі прямого переходу в Чехословаччині призвела до інституційних змін. Одним із наслідків започаткованої системної трансформації стало закріплення принципу конкуренції еліт, що створило сприятливі умови для приходу до влади опозиції в двох суб'єктах федерації – Чехії та Словаччині. Це істотно змінило структуру політичного поля Чехословаччини, в якому почали одночасно діяти декілька регіональних гравців зі спільним прагненням побудови демократії та асиметричними внутрішньополітичними стратегіями перерозподілу метакapіталу країни в процесі створення двох незалежних держав.

У результаті парламентських виборів до Словацької національної ради в червні 1990 р. опозиційна ГПН отримала 29,3 % голосів. На відміну від чеської опозиції, основним суперником на виборах були не комуністи, а Християнсько-демократичний рух (далі ХДР), який отримав 19,2 % голосів. Партія демократичної лівіці (далі ПДЛ), як партія наступниця КПЧ, заручилася підтримкою 13,35 % виборців. Парламентській більшості, згрупованій навколо ГПН та ХДР, вдалося сформувати некомуністичний уряд, який очолив В. Мечіяр. Сформована урядова коаліція мала ситуативний характер і не була довготривалою. У цей період у стінах парламенту не спостерігалось особливої активності опозиції. Натомість на початку березня 1991 р. у середовищі керівництва ГПН сформувалася внутрішня опозиція, яка виступила проти політики уряду В. Мечіяра. В результаті конфлікту, в квітні 1991 р. його усунуто з посади прем'єр-

міністра. Він разом із майже половиною депутатів від ГПН вийшов з парламентської більшості, заснувавши Рух за демократичну Словаччину (далі РЗДС). Це істотно послабило парламентську групу постопозиційної ГПН і, відповідно, зменшило підтримку уряду в парламенті, кількісно посиливши парламентську опозицію. Після В. Мечіара уряд очолив представник ХДР Ян Чорногузький. Склад урядової коаліції аж до парламентських виборів 1992 р. істотно не змінився.

Характерно, що серед інших антикомуністичних суспільно-політичних рухів Центрально-Східної Європи (чеського «Громадянського форуму», польської «Солідарності»), ГПН як цілісна структура проіснувала найкоротший період. Після того, як одна частина перейшла на сторону РЗДС, інша частина поступово перетворилася на ліберально-консервативний Громадянський демократичний союз. Тобто, в Словаччині ми бачимо відхилення в траєкторіях розвитку антикомуністичної опозиції, порівняно з Польщею та Угорщиною. На відміну від країн, де опозиція прийшла до влади, в Словаччині спостерігалася маргіналізація і віртуальне зникнення колишньої антикомуністичної опозиції. Як зазначає П. Левіс, «практично повна відсутність будь-якої значної антикомуністичної опозиції в Словаччині до 1989 р. явно відіграла в цьому свою роль, і в цьому відношенні події в країні нагадували більше ситуацію на Балканах і частині колишнього Радянського Союзу, ніж ситуацію в Угорщині і Польщі, де контури організованої опозиції були помітними задовго до 1989 р.» [273, с. 616].

Причину слабкості опозиції можна шукати в неспроможності трансформуватися з розрізнених груп в єдину політичну силу з чіткою розробленою програмою. Швидко втрату позицій опозицією можна пояснити, якщо взяти до уваги співвідношення політичних сил та їх потенціал. Як засвідчує політична практика, в перехідний період спостерігався яскраво виражений політичний конфлікт між прихильниками

комуністичного режиму та опозиційними партіями. Він супроводжувався чітким поділом на два протилежні за ідеологічними ознаками табори. Це, у свою чергу, звужувало перспективи у формуванні спільної коаліції на основі аналогічних цілей політики чи ідеології.

Варто відзначити, що в Словаччині в кінці 1980-их рр. формування опозиції до влади відбувалося в умовах, коли значна частина населення зуміла пристосуватися до комуністичного режиму і вважала цей період прогресивним для своєї країни. Як наслідок, порівняно із чеськими землями, «поляризація словацького суспільства не була настільки глибокою; лінії поділу між офіційними та альтернативними структурами не були настільки різкими» [36, с. 60].

Щодо комуністів, то вони після 1989 р. переживали ідейну та організаційну кризу і не змогли швидко адаптуватися до умов конкурентної боротьби. Після виборів 1990 р. Комуністична партія Словаччини (далі КПС), яка до 1989 р. діяла на території Словацької частини федерації, набрала 13,3 % голосів і отримала 22 мандати. За період 1989 – 1991 р. вона не лише зуміла вийти з-під контролю Комуністичної партії Чехословаччини, але й відмовилася від комуністичної ідентичності, поступово ревізюнувавши в бік соціал-демократії. На її основі утворилася ПДЛ. Трансформація в ліво-центристську партію дозволила партії вийти з політичної ізоляції, яка наступила після 1989 р. Тим не менше, у зв'язку з розвитком партійної конкуренції та допущенням стратегічних помилок партії, їй так і не вдалося отримати такий статус, як, скажімо, екс-комуністи в сусідній Польщі чи Угорщині [16, с. 148].

Як бачимо, реформована компартія залишалася ще досить ослабленою, а посткомуністичні сили, що були в опозиції до 1989 р., фактично втрачали владу. Натомість їх замінили певні гібридні утворення, походження яких неоднозначне і суперечливе. З 1991 р. у парламенті з'явилася РЗДС як політична опозиційна сила центристського спрямування,

яка в багато чому наслідувала ГПН. Однак, на практиці у неї було мало спільного з постопозицією. РЗДС, маніпулюючи ідеями демократії та захистом словацьких національних інтересів, зуміла скористатися ситуацією низької політичної конкуренції та невисокою політичною компетенцією виборців. В умовах загострення питання про конституційний устрій і відносин між Чехією та Словаччиною, її лідер В. Мечіар зайняв націоналістичну позицію, демонструючи при цьому певну подібність зі стилем і методами попереднього комуністичного правління. РЗДС була найбільш успішною партією з моменту її створення в 1991 р. завдяки ідеології і підтримці соціальної бази, сконцентрованої на здійсненні економічної реформи, риториці і піклуванню про тих, хто програв від ринкових перетворень, харизмі й особистості її лідера й засновника, В. Мечіара [216, с. 182].

Після виборів у червні 1992 р., популістська РЗДС та націоналістична Словацька національна партія (далі СНП) утворили коаліцію та сформували новий уряд. Його діяльність пов'язана з призупиненням приватизації та подальшим її перетворенням на непрозору, корумповану систему винагороджування лояльних прибічників В. Мечіара. З появою РЗДС між урядом та опозицією домінував конфліктний характер відносин. Націоналістична опозиція, на думку словацького науковця В. Марушяка, своїм головним противником вважала тоді не комуністів, а правлячі ліберальні, постдисидентські еліти [76, с. 575]. Ускладнював характер взаємовідносин між владою і парламентською опозицією і Президент Словаччини М. Ковач. Він часто відігравав ключову роль у цьому контексті, «виконуючи основні функції опозиції» [273, с. 617]. Зловживання владою правлячими партіями та звуження політико-правового поля для діяльності опозиції призвело до конфлікту між В. Мечіаром та Президентом Словаччини.

Слід зазначити, що в умовах поляризованої партійної системи важко

було знайти компроміс і в опозиційному таборі. Партії намагалися ідентифікувати себе з певною ідеологією і в умовах політичної конкуренції займали різні позиції щодо вирішення конфліктних ліній всередині словацького суспільства. Йшлося, насамперед, про суперечки між прихильниками словацької державної незалежності і збереження чехословацької держави; дискусії стосовно зовнішньополітичної орієнтації країни; ставлення до комуністичного режиму; етнічна конфліктна лінія. Очевидно, що в якості інституту, який закріплював на політичному рівні наявні в суспільстві різновиди інтересів та позицій, опозиція одночасно легітимізувала наявні в ньому конфлікти. «Саме соціальні конфлікти і розшарування, економічні, національні, релігійні та інші, стали ґрунтом для появи опозиційних за своєю орієнтацією партій та рухів» [123, с. 4].

Характер взаємовідносин між урядом та парламентською опозицією ускладнювався значною поляризацією партійної системи. Характерним можна назвати наявність різних і мало стабільних коаліцій. Вихід частини депутатів з партії (в 1992 р. та в 1994 р.) призвело до позбавлення уряду влади вотумом недовіри в березні 1994 р. Новий уряд, очолений Й. Моравчиком, сформувався з п'яти правих, центристських і лівих партій. З лівих сил до нього ввійшла ПДЛ. Його підтримала також етнічна угорська партія. Цей уряд сприяв зміцненню демократичних інститутів, заохочував етнічну терпимість та здійснював заходи з поглиблення економічної реформи.

Парламентські вибори жовтня 1994 р. знову закріпили успіх В. Мечіара. РЗДС здобув 34,96 % голосів [273, с. 181], сформувавши уряд у коаліції із крайньою правою СНП, та неокомуністичною Спілкою робітників Словаччини (СРС). Акумулявавши у своїх руках процес прийняття політичних рішень партії, В. Мечіар намагався обмежити демократичні права та свободи громадян та за допомогою політико-правових механізмів послабити міжпартійну конкуренцію. Виявом такої політики стало

обмеження можливостей опозиції контролювати діяльність уряду і спеціальних служб, доступу до державним ЗМІ, в зриві референдуму про прямі вибори президента, який ініціювала опозиція, а також у спробах введення так званого імперативного мандату для депутатів парламенту. Таким чином, простір міжпартійної конкуренції був досить звуженим, а сама владна еліта сконцентровувалася не на реформуванні економіки та побудові демократії ліберального зразка, а на використанні політичного ресурсу для збереження свого панівного становища. Свідченням цього став той факт, що після смерті президента Словаччини М. Ковача, глава уряду впродовж тривалого часу незаконно суміщав дві посади. Це поглибило протистояння прем'єр-міністра В. Мечіара з парламентською опозицією.

Варто зазначити, що в період 1994 – 1998 рр. спостерігалася активізація політичної діяльності внутрішньої опозиції в середовищі парламентської більшості. Не зважаючи на офіційне декларування в уряді В. Мечіара курсу на інтеграцію Словаччини в ЄС та НАТО, він мав противників з боку союзників (право радикальної СНП і крайньо лівої «Об'єднання робітників Словаччини»). Реакцією міжнародної спільноти на посилення авторитарних тенденцій у політиці та декларативний характер діяльності уряду щодо євроатлантичної інтеграції стало призупинення переговорів про вступ до НАТО та перспектив розширення ЄС в 1997 р.

Домінування на політичному полі РЗДС та її конфліктний стиль поведінки з опозицією став результатом поєднання формальних та неформальних механізмів конвертації суспільного капіталу. Найбільшу символічну ціну мав економічний капітал. Однак, на початку 1990-их рр. він не став основним у структурі сукупного капіталу правлячих партій, оскільки в цей період лише започатковувалися процеси приватизації, роздержавлення, і, відповідно, клас власників економічного капіталу ще перебував на етапі формування. При цьому їх росту не сприяла економічна ситуація. За даними Світового банку, рівень приватизації в приватному

секторі країни в першій половині 1990-их рр. становив 59 зі 100. Показник знаходився на рівні Угорщини (60), Польщі (58) і був набагато нижчим у порівнянні з Чехією (70). У Словаччині зафіксовано найнижчий рівень лібералізації економіки (8,6 з 10 максимальних). В Угорщині цей показник дорівнював 9,0, в Чехії 9,3, а в Польщі 8,9 [195, с. 34]. Тогочасний уряд В. Мечіара мав найнижчий показник за шкалою економічних реформ (7,3 з 10 можливих). Це на 0,9 менше ніж у сусідній Чеській республіці.

Екзогенним чинником, що уповільнював процес конвертації економічного капіталу в політичний, стало запровадження пропорційної виборчої системи під час виборів до Словацької Національної Ради (1990, 1992 рр.) та до Національної Ради Словацької Республіки. Тому бізнесмени, в силу відсутності мажоритарної складової у виборчій системі, змушені інвестувати в політичні проєкти патронів, які вже мали на той час значний соціальний та політичний капітал з метою отримання економічних дивідендів від політичних інвестицій.

Домінуючим в означений період залишався символічний капітал. Це форма, яку приймає будь-який вид капіталу, коли він розглядається через категорії сприйняття, що є наслідком інкорпорації розподілів і опозицій, вписаних у структуру розподілу цього виду капіталу [7, с. 126]. В кінці 1980-их – на початку 1990-их рр. дихотомія «влада-опозиція» набула символічного значення, а політична дійсність сприймалася населенням переважно в біполярній системі координат (комунізм – демократія). За таких умов ГПН позиціонувала як головна опозиційна структура, своєрідний каталізатор демократичних змін, яка змусила компартію сісти за стіл перемовин та відректися від влади. З боку електорату їй надавався значний кредит довіри з розрахунку отримати дивіденди у вигляді гарантування політичного плюралізму та забезпечення політичних та економічних прав та свобод. Це дозволило ГПН в умовах початкового етапу становлення багатопартійності та низького рівня міжпартійної конкуренції в

опозиційному таборі накопичити та конвертувати у владу максимум частки цього капіталу. Проте тривале домінування в стратегіях символічного капіталу передбачає постійне підкріплення віри населення в задекларовані принципи діяльності та спроможність їх практичної реалізації. Тому розпад організації на ряд політичних партій хоч і призвів до певної втрати частки символічного капіталу у її лідерів, проте дозволив накопичувати делегований капітал політичного авторитету. Це відбувалося за рахунок того, що символічний капітал є не лише окремою формою капіталу, але й умовою, що забезпечує тривале легітимне існування будь-якої форми капіталу.

Поле опозиції займало лише один з сегментів політичного ринку. На ньому одночасно конкурували новостворені політичні партії – націоналістична СНП та Партія угорської коаліції, а також колишні комуністи. Втрата привілейованого статусу змушувала КПЧ привести у відповідність до умов міжпартійної конкуренції стратегію конвертації символічного капіталу. Для більшості виборців вона асоціювалася з попереднім комуністичним режимом та консервативними тенденціями в політиці. Тому розпад у 1990 р. і утворення на її базі ПДЛ варто розглядати як спробу накопичення символічного капіталу спочатку у формі продукту соціальних агентів (у вигляді розробленої соціал-демократичної ідеології та політичної програми), який мав здатність продукувати схеми подальшої підтримки партії через вплив на когнітивні схеми населення з метою формування в нього власного бачення речей як єдино можливих. Символічно, що партією наступницею стала структура соціал-демократичного спрямування, що ідентифікувала себе з реформаторським крилом колишньої компартії. З метою закріплення на лівоцентристському фланзі політичного спектра, екскомуністи вдалися фактично до спроби трансферу символічного капіталу з європейської соціал-демократії. Таке запозичення нагадувало маніпулювання різними способами оцінок наявних і

потенційних ресурсів. З огляду на парламентський статус, партія-наступниця продемонструвала очевидну виграшність реалізованої конвертаційної стратегії.

Значну частку в сукупному капіталі постопозиції відіграв соціальний капітал. За визначенням П. Бурдье це є особисте благо, яке може бути перетворене в культурний капітал, реальне багатство чи «символічний капітал», що сигналізує про соціальний статус [7, с. 182]. Таким чином, запас соціального капіталу людини є критичним компонентом її влади в суспільстві. Для аналізу рівня соціального капіталу в Словацькій Республіці використано емпіричні дані соціологічних досліджень під назвою «Світове опитування цінностей» (WVS), проведених у 1990 та 1995 рр. Європейським банком реконструкції та розвитку. Дослідженням охоплено 12 країн з перехідною економікою, у тому числі країни Вишеградської групи. За допомогою цих опитувань важливо було виявити рівень залученості громадян до різного виду організацій. Це дозволяє продіагностувати характеристики індивідуального та сукупного соціального капіталу країни. З цією метою М. Райзер та Х. Наєрпфер поділили організації на дві групи. *Див. табл. 3.1 (Додаток Б)*. До першої групи (Тип I) віднесено організації, що більше стосувалися приватної сфери, особистих переконань, моралі і простору дозвілля. До них входили церква, спортивні клуби, мистецькі асоціації, екологічні організації та благодійні організації. Участь у цих групах варто розглядати як важливий крок у розвитку соціального капіталу, оскільки таке членство підвищувало автономію у двох напрямках. З одного боку – по відношенню до первинної групи (сім'ї, кланів або тісно пов'язаних місцевих громад). З іншого – забезпечувало додаткову автономію від вищої могутності держави.

Інші організації належали до політичної та економічної сфери (Тип II). Група включала політичні партії, профспілки та професійні об'єднання. Згідно з результатами дослідження сумарний показник Тип I у Словацькій

Республіці становив в 1995 р. 18,1 %, а Тип II – 7,83 %. *Див. табл. 3.1 (Додаток Б)*. Це свідчило про слабку щільність соціальних мереж. Вдалося взнаки відсутність добре розвинутого, динамічного громадянського суспільства. Не сприяла широкій участі і комуністична практика, коли залучення до суспільних справ залишалося вимушеним, формальним та ритуальним. Тому такі показники були значно меншими у порівнянні з країнами ОЕСР – відповідно 43,52 % та 20,99 %.

Рівень залученості людей до діяльності інституцій громадянського суспільства (Тип I) та в політичну й економічну сфери (Тип II) фактично є формальним соціальним капіталом. Для порівняння: у Словацькій Республіці цей показник становив у 1995 р. 26,33 %. Подібний рівень зафіксовано в Чеській Республіці – 26,5 %, що зумовлювалося довготривалим періодом перебування в складі однієї держави та усталеним, подібним рівнем горизонтальних соціальних зв'язків. Найвищий рівень соціального капіталу серед країн Вишеградської групи зафіксовано в Угорщині – 36,77 %. З огляду на те, що поява цих вторинних мереж заснована не на волі держави, а на справжній довірі, то рівень вірності громадян до мереж вторинних асоціацій у Словацькій республіці є важливим індикатором залученості соціального капіталу до процесів демократизації суспільства.

У силу того, що формальний та неформальний соціальні капітали можуть співіснувати та взаємодоповнювати один одного, то для цілісного бачення структури соціального капіталу варто також врахувати і неформальний соціальний капітал. Таким розглядається значення, яке люди надають сім'ї та друзям. Дослідження показало, що в 1990 р. зв'язок з сім'ями став найбільш важливою соціальною цінністю для 87,47 % опитаних. У той же час довіра до друзів не перевищувала 25,27 %. У 1995 р. ці показники істотно збільшилися (відповідно 90,5 % та 32,26 %) [321, с. 9]. Тобто в умовах демократичного переходу спостерігалася відданість

громадян первинним соціальним групам по відношенню до мереж вторинних асоціацій. Це зумовлювалося тим, що довготривале існування комуністичного режиму супроводжувалося бідністю, правовою незахищеністю та відсутністю впливу на владу у значних верств суспільства. Тому підтримка в родині та колі друзів на фоні низького рівня розвитку громадянського суспільства стала однією з ефективних форм захисту вузьких суспільних інтересів.

Актуалізацію цього виду капіталу зумовлювала також економічна ситуація. Переходи від централізованого планування до ринкової економіки і від авторитарного та демократичного режиму були, по суті, процесом прискорених інституційних змін. За цих умов формальні та неформальні інститути мали адаптуватися до вимог демократії. В результаті невизначеності на соціальні домовленості здійснювалося значне навантаження. Таким чином, виникала необхідність у механізмах стабілізації взаємних очікувань та більш передбачуваній поведінці [367].

Соціальний капітал передбачає також і генералізовану довіру до політичних інституцій. Порівняння досліджень, проведених WVS в 1990 та 1995 рр., дозволяє зробити висновок, що рівень довіри до інституцій громадянського суспільства в Словацькій республіці був значно вищим, ніж до політичних. *Див. рис. 3.2; 3.3.*

Оцінювання проводилося за 4-бальною системою, де 1 – найнижчий рівень довіри, а 4 – найвищий. У 1995 р. словаки продемонстрували найбільшу довіру до армії (2,75), церкви (2,67), Європейського Союзу (2,54), а також до таких інституцій громадянського суспільства, як екологічні (2,49) та жіночі рухи (2,41). Характерно, що високий рівень зацікавленості політикою корелювався з довірою до преси (2,37). Натомість показник рівня легітимності уряду становив 2,31, парламенту 2,10 політичних партій 2,0.

На фоні важливості для окремих осіб зв'язків з сім'ями та друзями й порівняно незначного заангажування в діяльність інституцій

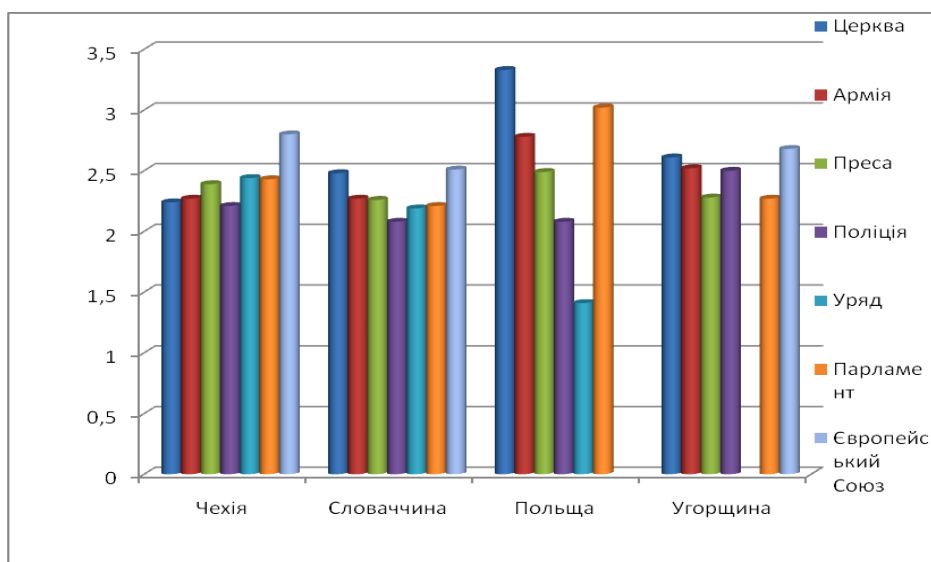

Рис. 3.2 Рівень довіри населення держав Вишеградської групи до публічних інститутів в 1990 р.

Примітка: 1 – найменший показник, а 4 найбільший.

Джерело: World Values Survey, 1990. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org>.

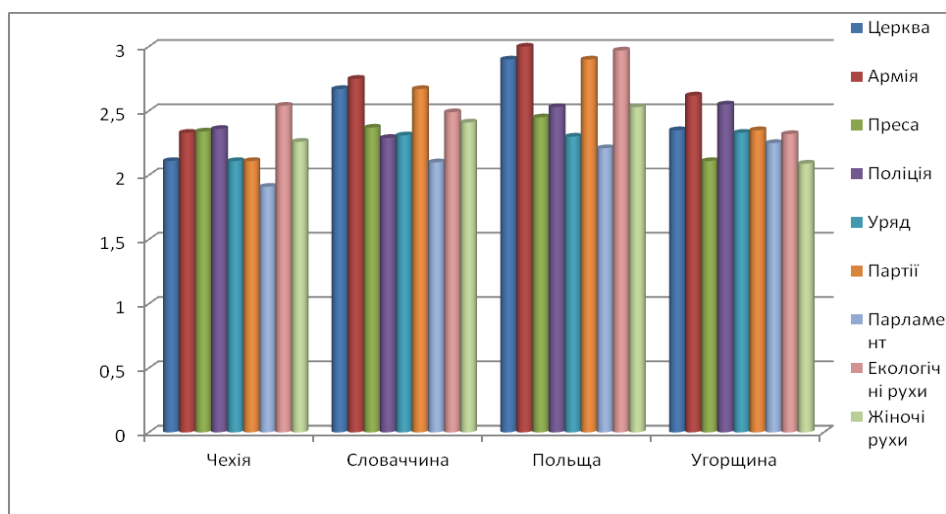

Рис. 3.3 Рівень довіри населення держав Вишеградської групи до публічних інститутів в 1995 р.

Примітка: 1 – найменший показник, а 4 найбільший.

Джерело: World Values Survey, 1995. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org>.

громадянського суспільства в горизонтальних соціальних мережах спостерігався в 1990 р. підвищений інтерес до політики. За даними WVS, у 1990 р. 24,5 % опитаних зазначили, що політика була однією з важливих в їхньому житті. 27,9 % респондентів постійно нею цікавилися, а 59,7% –

періодично [375, с. 6]. У 1995 р. спостерігався певний спад інтересу. Лише 13,3 % опитаних дискутували на політичну тематику.

Інтерес до політики підсилювали саме нові опозиційні політичні лідери, які в період демократичного переходу не були залучені до влади, залишаючись своєрідним уособленням демократії. Імідж «руйнівників комунізму» давав змогу швидко їх розпізнавати на тлі дихотомії «свої – чужі». Позиції таких лідерів були досить близькими в соціальному просторі та постійно підтримувалися символічними обмінами, що давало їм змогу здійснювати ефективну мобілізацію мереж соціальних зв'язків на горизонтальному рівні.

Проте соціальний капітал як ГПН, так і інших опозиційних утворень початку 90-х років, мав нестійкі характеристики. У кінці 1980-их рр. соціальна мережа членів організації залишалася не чітко структурованою, з низьким рівнем комунікації між центром та периферією. Дисидентські організації в країні почали активізуватися та налагоджувати зв'язки між собою та населенням в основному з 1987 р. Далася ознаки відсутності загальнонаціонального лідера, який би мав високу довіру громадян.

Задля активнішої мобілізації індивідів з метою захисту їх інтересів, опозиція не могла обійтися без політичних лідерів. Ефективне керівництво організацією на етапі політичної мобілізації прихильників та в кінцевій фазі процесу інституціоналізації – при отриманні влади, передбачало наділення їх делегованим політичним капіталом. Через те, що в структуру сукупного капіталу опозиційних лідерів входив делегований політичний та статусний капітал, вони володіли більшою сукупністю наявних та потенційних ресурсів, які базувалися на встановленій, але хиткій внаслідок внутрішньої конкуренції системі інституціоналізованих відносин взаємного розпізнання. Трансформація цих капіталів у політичний після приходу до влади давала їм кращі стартові можливості в порівнянні з іншими політичними акторами й дозволяла на цій основі реалізовувати індивідуальні стратегії конвертації

капіталів. Припускаємо, що в умовах інституційних змін, коли ще не викристалізувалися типові формальні інститути, мала місце рівновага, за якої «жоден актор, діючий індивідуально, не міг збільшити свої вигоди, змінивши свою поведінку. Це означало, що жоден з акторів не мав стимулів до зміни свого становища [168, с. 168]. Проте в силу екзогенних причин (росту міжпартійної конкуренції, владних амбіцій) актори отримували стимули для розбудови власних інституцій. При цьому зміни політичних можливостей розширювали межі інституційних ефектів. Це яскраво демонструвала політична кар'єра В. Мечіяра. Важливим чинником росту політичного капіталу РЗДС та особистої популярності її лідера стало питання поділу Чехословацької федерації. Отримавши перемогу на парламентських виборах 1992 р. (34,96 % голосів), РЗДС залишалася основним політичним актором з іміджем «архітектора Словацької незалежної держави» [294, с. 12].

Заради утримання домінуючого становища в розподілі метакapіталу під прикриттям націоналістичних ідей В. Мечіяра сконцентрувався на консолідації своєї влади. Створення РЗДС як індивідуальний політичний проєкт у формі «партії влади» дозволило збільшити сукупний капітал за рахунок статусного та делегованого. Останній завжди приховував у собі інші форми капіталу, зокрема економічний. В. Мечіяра прийшов до влади за підтримки тих менеджерів та працівників, які в силу свого комуністичного минулого не могли скористатися своїм колишнім статусом з метою отримання економічних преференцій у процесі приватизації, розпочатої міністром фінансів В. Клаусом. Тому прем'єр-міністр почав переорієнтовувати програму приватизації до програми продажів об'єктів своїм політичним союзникам [207, с. 104]. Економічна політика тогочасної владної еліти придушувала інвестиції, підривала фінансову систему та кидала економіку країни в стан глибокого дисбалансу.

З метою конвертації економічного капіталу в політичний В. Мечіяра

скористався неформальними «правилами гри», започаткувавши клієнтурну мережу патронату. Клієнтелізм дозволяв прем'єр-міністру вибудувати владну ієрархію, яка базувалася на відносинах залежності за лінією «патрон-клієнт». «Патрон» через людей, що мали до нього доступ, надавав пряму або опосередковану підтримку в реалізації тіньових схем конвертації політичного чи особистого адміністративного статусного капіталу в економічний на мега чи макрорівнях. Таким чином створювалася клієнтелістська мережа відносин, побічним продуктом якої став ріст корупції.

Виникнення подібних неформальних інститутів розглядається в межах неоінституційних концепцій Д. Норта та В. Гельмана. Під час переходу до демократії спостерігається радикальний розрив з минулим, що веде за собою дискретні інституційні зміни [83, с. 116] у формі «появи нових інститутів, не укорінених в попередньому інституційному середовищі і тому позбавлених механізмів самопідтримки у вигляді інституційної матриці» [41, с. 7]. Формальні інститути на початкових етапах були досить слабкими та малоефективними в забезпеченні примусу та контролю «правил політичної гри» і неформальні інститути поступово заповнювали цей вакуум. Домінування останніх в демократичних країнах, як правило, є нестійким. Поширення цього явища відбувалося за умов низької активності діяльності опозиції, що характерно для політичного поля трансформаційних соціумів.

Подібна ситуація склалася в багатьох секторах держави. Скажімо, В. Мечіар докладав усіх зусиль, щоб монополізувати наявні ЗМІ та маніпулювати ними. Попри те, що існувала приватна та опозиційна преса і держава не вдавалася до відкритої цензури, конституційні положення, які гарантували свободу слова та преси, не були повністю реалізовані. Уряд використовував різні методи для придушення критичного висвітлення матеріалів у ЗМІ. Після повернення на посаду в 1993 р. В. Мечіар швидко розпочав надавати своїм друзям стратегічні позиції в державних ЗМІ з

метою зробити їх підконтрольними.

Впровадження в політичну практику клієнтелізму змінило структуру соціального капіталу владної еліти. У цьому випадку можемо говорити про конвертацію неформального соціального капіталу (зв'язки) в політичний (посади) та економічний (преференції). На думку Ф. Фукуями, «за умов, коли формальні інститути є слабкими, то неофіційний соціальний капітал може стати важливим. [201, с. 8]. Залежність від неформального соціального капіталу, особливо щодо державних посадових осіб, підривало довіру до офіційних державних установ через розмивання їх функцій завдяки корупції, клієнтелізму, перекачування коштів з державних ресурсів для приватних цілей.

Акумулювавши у своїх руках процес прийняття політичних рішень в партії, В. Мечіар намагався обмежити демократичні права та свободи громадян та за допомогою політико-правових механізмів послабити міжпартійну конкуренцію. Виявом такої політики стало обмеження можливостей опозиції контролювати діяльність уряду і спеціальних служб, її доступу до державних ЗМІ, в зриві референдуму про прямі вибори президента, який ініціювала опозиція, а також у спробах введення так званого імперативного мандату для депутатів парламенту. Таким чином, простір міжпартійної конкуренції був досить звужений, а сама владна еліта була сконцентрована не на реформуванні економіки та побудові демократії ліберального зразка, а на використанні політичного ресурсу для збереження свого панівного становища.

В. Мечіару вдалося накопичити на початку 90-х років значний обсяг символічного капіталу. Маніпулюючи ідеями боротьби з комуністичним режимом задля побудови демократії та створення суверенної словацької держави, він ефективно використав націоналістичну риторику як визнаний населенням ресурс, який був необхідним для одержання влади без застосування примусу та насильства. Соціологічне опитування, проведене

Центральноєвропейським університетом (*CEU*) в 1996 р., показало, що для словаків, порівняно з чехами, пріоритетними виявились ідеї націоналізму, патріотичної політики, розколу Чехословаччини, скорочення відмінності в доходах, а також стурбованість рівнем злочинності та моралі. При цьому питання свободи і прав людини виявилися менш значимими [178, с. 25]. Тому В. Мечіару вдалося трансформувати мобілізуючий потенціал націоналістичної ідеології в політичний капітал.

Інструментом посилення значимості націоналістичних ідей у міжелекторальний період став націонал-популізм. Словацький науковець Г. Месежніков відзначає, що до періоду вступу Словаччини до ЄС типовим став сильний *hard* (авторитарний) популізм, який асоціювався з РЗДС та СНП [294, с. 9]. За його допомогою в першій половині 1990-их рр. відбулася часткова поляризація політичного поля. Серед вчених існує поширена тенденція зобразити політичний конфлікт структурованим уздовж єдиного домінуючого виміру, і позначити цей вимір як лівий і правий полюси. Використання цих термінів дозволяє мати готову форму та інструмент для порівняння. Дж. Сані і Дж. Сарторі стверджують, що «поляризація, в загальному значенні, складається з ліво-правих сторін і зумовлена тим, що просторові образи відносяться до категорій, що розміщуються на цій шкалі, незалежно від основної причини їх походження, а проблеми відразу набувають політичної значимості» [323, с. 337]. Вчені схильні розглядати ліво-правий діапазон як загальний інструмент, який зазвичай використовується для опису виміру політичних масштабів конфлікту.

Проте значення, накладені на ліво-праву вісь, істотно відрізнялися в кожній з країн. Не винятком стала і Словацька Республіка. Прихід до влади в 1994 р. націоналістичної РЗДС В. Мечіяра, попри її демократичну риторіку, дещо загальмував процес формування демократичних інституцій у Словаччині. Утвореному навколо цієї партії уряду протистояла слабка та роздроблена опозиція, якій бракувало внутрішньої згоди задля ефективного

змагання за вплив з неліберальними партіями. Вона на той час була розділена в тому сенсі, що в силу ідеологічної неоднорідності опинилася по різні сторони від правлячих партій і включала як правоцентристів, так і лівоцентристів. Цей чинник суттєво ускладнював вироблення альтернативної по відношенню до уряду політики.

Однак поступово опозиційні партії почали узгоджувати свої стратегії, розглядаючи політичний курс уряду В. Мечіара як потенційну загрозу для демократії. Концентрація метакапіталу в націонал-популістських структурах, впровадження непрозорих схем конвертації капіталів та недемократична поведінка В. Мечіара мали наслідком формування на політичному полі потужного опозиційного центру, який об'єднав на платформі «антимечіар» парламентську та позапарламентську політичну опозицію [16, с. 150]. Об'єднання відбувалося за активної участі третього сектору. Активісти та інтелектуали здійснювали контакти з подібними організаціями за кордоном, мали можливість публікацій, організовували акції з критикою урядових дій. Значна частина з них отримували гранти з міжнародних фондів, спрямованих на підтримку розбудови демократії в країні. В основному організації були невеликими за чисельністю, але багато з них мала штаби в Братиславі та інших великих містах. ГО забезпечували основу для розвитку і сприяння критичних відношень до уряду та підтримку демократії серед жителів Словаччини. Вони також «...дозволяли громадянам організувати незалежні від існуючих політичних партій форми протесту урядової політики, здійснюючи спробу мобілізації громадської думки на обговорення нових політичних проблем» [371, с. 235].

Напередодні парламентських виборів 1998 р. спостерігалися спроби узгодження позицій між громадськими організаціями та опозиційними партіями. Інтегративним центром для опозиційних партій та дискусійним майданчиком для вияснення їхніх позицій та причин розходжень стала об'єднавча організація для громадянських груп Словаччини «Третій

сектор». Її виникнення пов'язувалося з необхідністю запобігти спробам уряду послабити роль громадських організацій. Одним із результатів діяльності «Третього сектору» стало досягнення домовленості між чотирма опозиційними партіями щодо співпраці. Незважаючи на певні розходження щодо пріоритетних стратегій економічної реформи, здобуття членства в ЄС та усунення В. Мечіара від влади стало для них спільною метою. Як результат, у 1996–1997 рр. відбулося об'єднання п'яти різних опозиційних партій у Словацьку демократичну коаліцію (далі СДК). На початок 1998 р. парламентська опозиція була представлена СДК, Партією угорської коаліції та ПДЛ. З посиленням політичної ваги парламентської опозиції у партійній системі Словаччини діяла реальна міжпартійна політична конкуренція і змагальність. При цьому партії стали чіткіше виражати своє відношення до влади, а їхні дії набули більшої прогнозованості. Опозиційні партії оспорювали правомірність прийнятих парламентською більшістю законопроектів у Конституційному суді, використовували у своїх політичних стратегіях інституційний чинник впливу ЄС, активізували контакти з авторитетними політиками та міжнародними організаціями.

Інтеграція опозиційних партій призвела до зростання їх сукупного капіталу, в основі якого лежав статусний та соціальний капітал. Ініціатором об'єднання стали неурядові організації, що володіли значним соціальним капіталом, заснованим на горизонтальних зв'язках. Це дозволило конвертувати генералізовану довіру як елемент соціального капіталу, долучивши її до сукупного капіталу опозиційних партій, що у свою чергу конвертували в політичний. Йдеться про довіру громадян до інституцій, спроможних здійснити системні зміни режиму. Таким чином, неурядові організації, незадоволені політикою В. Мечіара, акумулювали протестний потенціал громадян, перетворивши його на соціальний капітал, і стали каталізатором перетікання його частини до опозиційних партій.

Неліберальний курс В. Мечіара ускладнював можливість приєднання

Словаччини до ЄС. Тому опозиційні партії були зацікавлені у зміні зовнішньої політики країни та мали спільну позицію щодо євроінтеграційних процесів. Впливовість опозиції посилювалася через застосування активних важелів впливу з боку ЄС для усунення В. Мечіара від влади. Це сприяло співпраці як парламентських, так і позапарламентських опозиційних партій. Свідченням стала поява на початку 1998 р. Партії громадянського порозуміння (ПГП), яка закликала до діалогу та примирення між опозицією та урядом РЗДС. Однак, негативна оцінка можливого коаліційного союзу ПГП–РЗДС з боку ЄС змусила лідерів ПГП переглянути свою стратегію та на початку весни 1998 р. партія приєдналася до опозиції, збільшивши її сукупний капітал.

У відповідь коаліція, сформована навколо РЗДС, напередодні виборів 1998 р. здійснила спробу за допомогою політико-правових механізмів зменшити впливовість опонентів. Провладним партіям ставало все складніше вибудовувати електоральну підтримку на конкурентній основі в умовах скоординованих дій опозиції. Діючи в рамках змагальної системи, РЗДС вирішила закріпити своє домінуюче становище та залишитися джерелом і регулятором політичних процесів. Напередодні парламентських виборів 1998 р. Національна Рада Словацької Республіки внесла зміни у виборче законодавство, що робило проблематичним проходження в парламент політичних коаліцій. За новим законом для кожної партії в коаліції встановлювався 5 % прохідний бар'єр. Звичайно, це істотно посилювало позиції провладної РЗДС та штучно витісняло з політичного поля опозиційні сили. Можемо говорити навіть про спроби формування недемократичного типу взаємовідносин між владою та опозицією, де міжпартійна конкуренція залишалася лише декоративною конструкцією для надання режиму видимості демократичності та відкритості.

У 1998 р. у РЗДС «була здійснена спроба за допомогою електорального законодавства сформуванню систему контролю за місцевими

процесами» [72, с. 266]. Планувалося запровадити пропорційну систему виборів в одномандатному окрузі, що дозволяло в умовах невеликих громад здійснювати персоніфікований підхід до селекції кандидатів. З боку опозиції це викликало побоювання, що цим може скористатися найбільш потужна та організована в адміністративному плані партійна структура. Наміри правлячої коаліції за допомогою правових змін вплинути на результати місцевих виборів були оскаржені опозиційними партіями, асоціаціями самоврядування та неурядовими організаціями в Конституційному Суді, який визнав їх незаконними.

Поступово В. Мечіяр почав втрачати політичний репутаційний капітал та делегований особистий капітал. Причини мали як ендогенний, так і екзогенний характер. Націонал-популізм мав короткотермінову перспективу. З 1993 р. постала Словацька Республіка і націоналістичні мотиви в політичному дискурсі вже не давали попереднього політичного ефекту, поступаючись питанням економічного характеру. Захист громадян від негативних наслідків економічної реформи, як основа політики В. Мечіяра, загрожував уповільненню темпів реформування, що призвело до призупинення росту ВВП та підмивало економічні ресурси. Тому в період 1994–1998 рр. незгідні з політикою В. Мечіяра депутати з РЗДС переходили в інші депутатські групи та об'єднання.

Накопичення економічного та адміністративного капіталів у руках правлячої еліти і безпосередньо В. Мечіяра та реалізацію його конвертаційної стратегії ускладнював зовнішній чинник. Йдеться про тенденції поступового проникнення метакapіталу ЄС у структуру метакapіталу держави в ході вступу країни до ЄС. Ці процеси інтенсифікувалися після підписання Словаччиною в жовтні 1993 р. Європейської угоди. В червні 1995 р. Братислава офіційно подала заявку на приєднання до ЄС. Задекларована політика вимагала від уряду дотримання критеріїв вступу, визначених Копенгагенським самітом Європейської

комісії в червні 1993 р. Проте політика В. Мечіяра не сприяла забезпеченню стабільної демократії, верховенства права, поваги і захисту прав меншин.

Зовнішньополітичною стратегією уряду стало недопущення посилення впливу метакapіталу ЄС. Задля цього він використав свій політичний ресурс, уповільнивши процес входження країни до європейського співтовариства. Політик скористався нерозвиненістю інституцій громадянського суспільства, розрізненістю громадських організацій, фрагментацією парламентської опозиції, браку вмінь з боку громадян, потрібних для успішної участі в демократичному політичному житті. Ціна такої політики – втрата не лише внутрішнього, але й зовнішнього репутаційного капіталу. Неліберальна і рентоорієнтована політика В. Мечіяра стала предметом критики з боку лідерів західноєвропейських урядів, які, дотримуючись міжнародного принципу невтручання у внутрішні справи держави, здійснювали непрямий вплив на репутацію прем'єр-міністра.

З 1998 р. у Словаччині відновилася демократична практика зміни правлячої еліти опозиційною. Перезавантаження влади відбулося тоді, коли сукупний капітал опозиції, в якому домінував символічний (опозиція), перевищив сукупний капітал чинної влади з домінуванням статусного, адміністративного, економічного та символічного. У результаті парламентських виборів перемогу здобула демократична коаліція опозиційних партій – Словацька демократична коаліція (СДК), ПДЛ, Партія угорської коаліції, ПГП. Ідеологічний спектр урядової коаліції, яку сформував М. Дзурінда був надзвичайно широким і включав соціал-демократичні, консервативні, ліберальні політичні партії. Як бачимо, у той час, коли у країнах консолідованої демократії основну роль у формуванні коаліційних урядів відігравала ідеологічна близькість партій, у перехідних суспільствах спостерігаємо більш раціональний підхід до формування

виграшних коаліцій [23, с. 131].

Загальноприйнятою для демократичних країн є взаємозалежність між кількістю партій в урядовій коаліції та ефективністю вирішення політичних завдань кабінетом. Чим більше в виконавчому органі представлено ідеологічно неоднорідних партій, тим більша ймовірність виникнення конфліктних сценаріїв у процесі прийняття політичних рішень. Коаліційний уряд мав підтримку більшості у парламенті. Це створювало об'єктивні умови для усунення наслідків неліберального правління В. Мечіара, надавало динамізму в реалізації євроінтеграційної політики та здійсненні економічних реформ. Серед позитивів відзначимо відновлення інтеграційних процесів до ЄС та НАТО, проведення реформ законодавчої гілки влади, судової та банківської системи, захист прав національних меншин. З приходом до влади опозиції посилилися прямі міжнародні інвестиції. Економічний капітал надходив в основному з Німеччини, Нідерландів, США.

Упродовж короткого часу були подолані певні демократичні дефіцити та деформації з попереднього періоду. Проте ідеологічна різноманітність уряду стала серйозною перешкодою для знаходження узгоджених рішень, сприяла появі внутрішньої опозиції та постійно спричиняла конфліктні ситуації всередині кабінету. Уряду так і не вдалося подолати корупцію. У Індексі сприйняття корупції міжнародної організації «*Transparency International*» за 2000 р. Словаччина, у порівнянні з іншими країнами Вишеградської групи, мала найвищий корупційний рейтинг (3,5 бали за шкалою від 0 до 10, де 10 – найнижчий рівень сприйняття корупції. У той же час у Польщі цей показник становив 4,1, в Чехії – 4,3, а в Угорщині – 5,2 бала [360].

3.3. Особливості дихотомії влада – опозиція в Чеській Республіці

Подальша демократизація політичної системи країн Центрально-Східної Європи значною мірою залежала від рівня змагальності та конкуренції серед провладних та опозиційних політичних партій. При цьому у кожній з країн склалося різне співвідношення політичних сил, встановилися свої правила політичної гри, сформувалося специфічне інституційне середовище для діяльності парламентської опозиції. Однією з них є Чеська республіка. Перші демократичні вибори, що відбулися ще в тодішній Чехословаччині, привели до влади постопозицію, а комуністи, як аутсайтери, зайняли нішу парламентської опозиції. Парламентська більшість через формування уряду набувала владних ознак та спільно реалізовувала узгоджену урядову політику. Проте, така класична для країн усталеної демократії схема в складних умовах становлення нових демократичних інституцій мала свої особливості. На думку А. Агх, перший етап демократичних трансформацій є стадією парламентаризації. При цьому парламенти Центральної та Східної Європи в цей період були «урядуючими парламентами» (*governing parliaments*). Їх помітна домінуюча роль у політиці навіть призвела до певної «надпарламентаризації» [132, с. 203]. У випадку Чехії маємо бікамеральний парламент, який складається з Палати депутатів та Сенату. З огляду на те, що Палата депутатів відіграє вирішальну роль у системі парламентаризму і є в інституційному плані найвпливовішим виборним органом, то з цієї причини лише партії з представництвом у Палаті депутатів можна вважати більш політично значимими, у порівнянні з партіями, представленими в Сенаті. Взагалі, чеська політична система класифікується за типологією Дж. Сарторі як «партійно контрольований парламентаризм, у якому контроль виконавчої влади належить парламенту; політична система заснована на конкурентній боротьбі внутрішньо дисциплінованих та стабільних політичних партій» [224].

Стабільність політичної системи, як і урядова стабільність значною мірою залежала від потенціалу та інституційних ресурсів парламентської опозиції та характеру її взаємодії з провладною більшістю та урядом. Процес поділу парламенту на провладну більшість та опозиційну меншість є лише однією змінною для аналізу моделей взаємовідносин і буде недостатньо повним без з'ясування особливостей формування партійної системи країни в контексті базових розмежувань у суспільстві. Становлення партій на початку 90-их рр. в тодішній Чехословаччині, як і в інших країнах Східної і Центральної Європи, відбувалося після падіння комуністичного режиму. Основною політичною організацією в Чехії на той час залишався Громадянський форум. Він став своєрідною «парасолькою» для опозиційних до комуністичного режиму громадських організацій та новостворених політичних партій, метою яких стала демократизація і перебудова суспільства.

Після т.зв. «оксамитової революції» 1989 р. відбулося швидке становлення партійної системи країни. Частина партій утворилася в результаті розпаду в лютому 1991 р. ГФ. Однією з них стала Громадянська демократична партія (далі ГДП), яка успадкувала значні фінансові та кадрові ресурси організації. Вона створювалася за зразком Британської консервативної партії як право-ліберальна консервативна партія. У той же час, як самостійний політичний суб'єкт почав діяльність Громадянський демократичний альянс, який до того часу діяв як колективний член ГФ.

Варто відзначити, що електорат на перших виборах віддав голоси за партії, що сприяли зміні політичного режиму та обіцяли демократизацію, реформування економіки та покращення рівня економічного життя. Не зважаючи на те, що партії-наступниці дистанціювалися від попередньої правлячої партії та демократизувалися, електорат виявив великий сумнів щодо того, що колишні комуністи здатні приєднатися до соціал-демократичних ідеалів та принципів. Після 1989 р. комуністичні та соціал-

демократичні течії розглядалися виборцями як непривабливі ідеологічні концепції, що не підлягали відновленню. Тому під час перших демократичних виборів червня 1990 р., в яких взяло участь більше 95 % виборців, вони зазнали поразки, поступившись місцем постопозиційним силам. ГФ виграв з перевагою в майже в половину голосів. Програш на виборах КПЧ свідчив про істотне розходження серед провладних та опозиційних політичних сил у підходах щодо напрямів та темпів трансформації країни.

У цей період майже в усіх країнах Центрально-Східної Європи постопозиційним силам вдалося створити більшість у парламентах та започаткувати процеси формування нових демократичних інституцій та реформування економік. Не винятком стала і Чеська республіка. Здавалося, що використання досвіду розвинутих західноєвропейських країн призведе до швидкої адаптації запозичених інституцій та побудови консолідованої демократії за усталеним зразком. Однак, в умовах, коли політичні партії були лише на стадії свого організаційного становлення, а партійна система формувалася, складно було говорити про стійкість та стабільність демократії. Вона у своїй основі є суперечливим концептом, а сам демократичний ідеал глибоко втягнений в ідеологічний конфлікт між опонуючими політичними силами. Тому можна припустити, що успіх демократизації, значною мірою залежав від якості політичного змагання, насамперед між посткомуністичними та постопозиційними партіями. Після подій 1989 р. у Польщі, Угорщині та Чехословаччині комуністичні партії втратили монопольне право на владу і напередодні перших парламентських виборів разом з опозиційними організаціями опинилися в однакових конкурентних умовах. Як справедливо зауважує М. Вахудова, заслугою постопозиції було «створення демократичних інституцій у такий спосіб, щоб відкрити політичну арену як для утиснених комуністичним режимом груп і для своїх суперників у боротьбі за владу» [36, с. 44]. Тим самим для

колишніх опонентів демократії з'являлися стимули, щоб почати грати за новими взаємопогодженими правилами міжпартійної конкуренції. Цей момент істотний для розуміння процесу демократизації, оскільки під час його відбулася інтеграція партій-наступників у політичний процес. Відповідно, якщо головна роль у зламі авторитарних режимів належала політичній опозиції, то подальша перспектива демократизації однаковою мірою залежала як від постопозиційних, так і від посткомуністичних партій.

З формуванням перших парламентів та подальшим поділом на більшість та меншість створювалися умови для інституціоналізації парламентської опозиції. З огляду на те, що опозиція є джерелом альтернативної політики, виступає з конструктивною критикою влади та змагається за її здобуття, то вона відіграла значну роль у механізмі контролю влади, а відтак несла відповідальність разом з провладними партіями за якість демократії.

Перехід комуністичних партій в опозицію вимагав адаптації до нових політичних умов. А. Гжимала-Бусе відзначала, що спадщина комунізму зумовлювала спектр ресурсів і стратегій, доступних для оновлення партій. Те, як комуністичні партії перетворювали себе після 1989 р., залежало від переносних умінь, яких вони набували на основі своїх організаційних практик комуністичних часів [212, с. 5]. Йшлося, насамперед, про компетентність та професіоналізм партійних еліт, а також наявність досвіду політичного реформування та практики кооперативної взаємодії з опозицією.

У свою чергу, природа колишнього режиму істотним чином впливала на характер протікання транзиту, який, у свою чергу, визначав структуру політичного життя в постперехідний період. Зокрема, на думку Х. Уелш, у країнах, що пройшли через тривалий період торгу і компромісів, партії суперники частіше володіли підготовленими кадрами політиків, які навчилися грати за правилами демократичної конкуренції та електоральної

політики [368, с. 381]. Чим триваліший перехідний період, тим вищою залишалася ймовірність того, що екскоммуністичні партії стануть більш інституціоналізовані і структуровані. Чим інституціоналізованіші партії, тим вища ймовірність того, що внутрішньопартійні стосунки стануть більш структурованими і ієрархічними, що в кінцевому підсумку сприятиме розвитку скоріше партій масового, ніж кадрового типу [132, с. 205].

Досить цікавим феноменом з погляду зору формування взаємовідносин між владою та опозицією в перехідний період, були трансформаційні процеси в середовищі колишньої правлячої коммуністичної партії, що мали наслідком появу на політичній арені партії-наступниці. Після втрати монополії на владу вона пережила процеси організаційної та ідеологічної трансформації і значною мірою визначала характер функціонування самої парламентської опозиції як нового демократичного інституту. Така партія володіла необхідними кадровими, організаційними ресурсами, а її лідери мали значний практичний досвід управлінської діяльності. Можна погодитися з російським дослідником Г. Голосовим, який зазначав, що партії-наступниці виступали важливою організаційною передумовою до формування сучасних партійних систем у країнах Центрально-Східної Європи [44, с. 57].

Збереження статусу партії-наступниці дозволяло в нових умовах конвертувати в політичний капітал статусний, соціальний, символічний капітали, накопичені в попередньому інституційному середовищі. Тому базою електоральної підтримки виступали групи, що з тих чи інших причин продовжували пов'язувати себе зі старим авторитарним режимом. Встановлення нових інституційних правил міжпартійної конкурентності поставило політичних лідерів перед дилемою: залишити ідеологію партії без змін, чи модернізувати її. Початкову стратегію коммуністичних партій можна розглядати як двофазову: утримання наступності та зміна своєї ідентичності [44, с. 57]. Для партій-наступниць важливо було встановити баланс між

цими стратегіями. Якщо проаналізувати трансформації в комуністичних партіях Польщі, Угорщини, Чехословаччини, то помітимо, що їх вибір значною мірою залежав від співвідношення в їх середовищі консерваторів та реформістів. Так, у Польщі та Угорщині в кінці 80-х років у комуністичних партіях переважали реформатори, які досягнули порозуміння з опозицією щодо принципів та умов формування нових політичних інституцій. На початку 1990-их рр. польські та угорські ліві реформатори пішли на радикальне розмежування з більш лівими марксистськими течіями, не зважаючи на втрату частини електорату. Вони реалізували розпуск колишньої правлячої партії і заповнили соціал-демократичну нішу в багатопартійній системі, зайнявши помірковані ідеологічні позиції. Ресурси від попередніх правлячих партій дозволили їм швидко інтегруватися в демократичний процес.

Реформована комуністична партія, яка мала певний авторитет у суспільстві, та сильна опозиція з харизматичним лідером на чолі, привносили в політичний процес практику співпраці та одночасної конкуренції. Згодом такі переносні вміння переростали в навички ведення перемовин та дискусій між опонентами і стали вкрай важливими в умовах формування коаліційних урядів і напрацювання в їх межах спільної політики. У такій ситуації зменшувалася радикалізація самої партійної системи та створювалися сприятливі умови для формування національного консенсусу з приводу правил політичної гри.

КПЧ не пішла по шляху ідеологічної децентралізації, а в керівних партійних органах закріпилися консерватори. У лютому 1990 р. у ході трансформації КПЧ виникла Комуністична партія Богемії та Моравії (далі КПБМ). Після зміни попереднього режиму, значна частина партійних функціонерів не бачила власних перспектив в умовах демократії. Зрозуміло, що реставрація старого режиму ставала для них стратегічною метою відновлення власного статусного капіталу. Тому ідеологічні установки

малореформованої комуністичної партії не зазнали істотних змін. КПБМ у відкритій формі не виступала проти демократизації політичної системи, проте лишалася рішуче налаштованою проти входження Чехії до Європейського Союзу та НАТО. Як парламентська партія вона весь час перебувала в стані опозиції, її представництво ніколи не було переважним і не дозволяло очолити формування коаліції. *Див. табл. 3.2.*

Таблиця 3.2

Парламентське представництво КПБМ у 1990 – 2006 рр.

Вибори	1990 (ФА*)	1990 (ЧНР*)	1992 (ФА)**	1992 (ЧНР)	1996 (ПД*)	1998 (ПД)	2002 (ПД)	2006 (ПД)
К-ть місць	15	33	19	35	22	24	41	26
% місць	14,9	16,5	19,2	17,5	11	12	20,5	13

Джерело: Kubát M. Political opposition in theory and Central European practice. p. 122.

Умовні позначення:

**ФА – Федеральна асамблея, ЧНР – Чеська народна рада, ПД – Палата депутатів.*

*** Результат виборчої коаліції «Лівий блок», членом якої була КПЧМ. Після розколу в 1993 р. у КПЧМ внаслідок виходу частини депутатів з її парламентської групи залишилося лише 11 місць.*

Не зважаючи на те, що партія-наступник КПЧ продовжувала сповідувати комуністичну ідеологію, вона, перебуваючи в єдиному політико-правовому полі, формально грала за демократичними правилами. Статут КПБМ, зареєстрований Міністерством внутрішніх справ Чеської республіки, відповідав нормам до демократичних статутів, що є умовою Закону № 424/1991 «Про політичні партії та політичні рухи». Партія брала участь у виборах, мала постійне представництво у парламенті і своєю діяльністю фактично легітимізувала владні інститути, що не дозволяє її віднести до антисистемних. Проте чимало науковців, зокрема М. Кубат, розглядав її як антисистемну/опозиційну, вважаючи, що мета КПБМ полягала в зміні не уряду, а самої існуючої політичної системи [263, с. 128]. Протилежної думки дотримується польський вчений В. Сокул. Він акцентує на більш демократичному характері діяльності партії.

Модернізація ідеології та створення нової бази підтримки ставала для

лівих партій основною метою зміни ідентичності. У цьому плані соціал-демократизація залишалася перспективним способом досягнення цієї мети. Натомість заповнення лівоцентристської ніші політичного спектру у Чехії пов'язувалося з відновлення т. зв. «історичних» партій. Йдеться, насамперед, про Чеську соціал-демократичну партію (далі ЧСДП), яка активно діяла в міжвоєнний період. З її появою на лівоцентристському фланзі політичного спектру з'явився реальний конкурент КПБМ. З того часу лівиця залишалася розділеною та слабкою і впродовж трьох парламентських виборів не володіла необхідним політичним капіталом, достатнім для створення парламентської більшості.

Взагалі перехід партій-наступниць в опозицію – це досить складний процес. Втративши владу, комуністичні партії змушені були вирішувати різні за характером завдання. Як зазначає російський вчений С. Поршаков, «в таких умовах партії повинні переконати суспільство у своїй дієздатності; виробити програму дій, яка буде відрізнятися за важливими параметрами від офіційного курсу; намагатися отримати політичну владу в результаті загальнонаціональних президентських або парламентських виборів» [94, с. 43]. Вважається, що оптимальний відрізок часу, необхідний опозиційній партії для ідейно-політичної консолідації та реформування, на практиці не повинен перевищувати чотирьох-п'яти років. В іншому випадку виборець розглядає її як неефективну та сумніватиметься в спроможності керувати країною. Характерно, що саме в цьому часовому діапазоні відбулося репозиціонування для більшості посткомуністичних партій.

Партії-наступниці значною мірою визначали політичну конфігурацію парламентів, однак до 1994 р. жодна з них не зуміла створити урядову коаліцію. *Див. табл. 3.3.*

Причинами таких змін було наступне. У країнах Вишеградської групи в період створення перших коаліційних урядів існував певний розрив між посткомуністичними силами, особливо партіями-наступницями, та

постопозиційними утвореннями. В силу приналежності лівих партій до

Таблиця 3.3

Успіхи партій-наступниць та їх партнерів в утворенні урядових коаліцій

країна	партія-наступниця	утворення коаліції	коаліційні партнери	час утворення коаліції
Польща	СЛД	+	ПСП	7 липня 1993 р.
Словаччина	ПДЛ	+	ХДХ	16 березня 1994 р.
Угорщина	УСП	+	СВД	15 січня 1994 р.
Чехія	КПБМ	-	-	-

Джерело: опрацьовано автором за Tzelgov E. Communist successor parties and government survival in Central Eastern Europe. European Journal of Political Research. 2011. No 50, Issue 4. P.530.

попереднього політичного режиму через неформальну, але погоджену домовленість між постопозиційними партіями, їх фактично виключили з числа потенційних союзників як під час виборів, так і в період формування владних коаліцій.

Диференціація електорату на прихильників партій-наступниць та нових партій в умовах набуття останніми статусу провладних, сприяло чіткішому виокремленню парламентської опозиції. Ліві зайняли критичну лінію щодо урядової політики, та, використовуючи кадрові та організаційні ресурси, зуміли наростити статусний капітал. Це були в основному централізовані партійні структури з високою партійною дисципліною. Єдність та згуртованість робила з них серйозних парламентських гравців.

Стосовно стратегії взаємодії з владою, то вона значною мірою визначалася політичною кон'юнктурою. Партійні лідери враховували ризики, пов'язані з поведінкою електорату, який готовий був покарати ті ліві партії, що перетнули режим розриву і увійшли до складу уряду [362, с. 531]. Тому партії-наступники зайняли позицію від радикальної (КПЧМ) до поміркованої, демократичної за своїм характером опозиції (УСП, СЛД, ПДЛ).

Виборча кампанія 1992 р. чіткіше зафіксувала встановлене

співвідношення між політичними партіями Чехії та продемонструвала підвищену партійну поляризацію через соціально-економічні розмежування. Як результат, у Палаті депутатів збереглася диференціація на лівих та правих, яка лягла в основу розмежування на провладні та опозиційні табори. До правих партій належали ГДА, ГДП, Християнсько-демократична партія (ХДП), ХДС–ЧНП, до центристських – Рух за самоврядну демократію – Асоціація Моравії та Сілезії (РСД–АМС), Ліберальний соціальний союз (ЛСС), до лівих – ЧСДП, КПБМ [144, с. 34]. Характерно, що лівий блок, очолюваний КПБМ, отримав 14,1 % голосів. КПБМ залишилася лівою партією, яка представила радикальну опозицію процесам реформ та прагнула реставрувати попередні порядки. Ідеологічна жорсткість партії відсікла від неї опозиційно налаштованих виборців. Поступово це електоральне поле почала завойовувати ЧСДП. На правому фланзі спостерігався ріст політичної впливовості ГДП.

Перший уряд Чехії очолив В. Клаус. То був уряд з мінімально (виграшною) коаліцією, що мала чисельну перевагу лише в п'ять голосів. Створення подібного типу коаліцій викликане тим, що оскільки жодна партія не мала більшості в нижній палаті, то висувалася мета створити переможну коаліцію, яка досягне бажаної більшості. Проте навіть така незначна перевага дозволяла уряду почуватися досить комфортно. Він залишався ідеологічно однорідним і складався з правоцентристських партій ГДП, ХДС – ЧНП, ГДА та ХДП. Характерно, що постопозиційний уряд попри відданість ліберальній демократії затримував впровадження багатьох ринкових реформ, а брак контролю над ним призвів до корумпованої приватизації, крадіжок державного майна та банківського шахрайства, кінці якого, на думку Х. Аппель, ховалися у правлячих політичних партіях [143, с. 534].

Для чеського парламенту першої каденції (1992–1996 рр.) характерні постійні процеси дезінтеграції та перегрупування. Загалом, до 1996 р.

відбулося 73 переходи депутатів. Зміни в партійному членстві впродовж цього терміну охоплювали чотири партії: РСД–АМС мав 264 % мобільності, ЛСС 175%, Асоціація республіки – Республіканська партія Чехословаччини (АР–РПЧ) 129%, та КПЧМ 43% [275, с. 19]. Проте, навіть і в таких умовах урядова коаліція виявилася більш стійкою, ніж опозиція. Лише один депутат із парламентської коаліції перейшов в опозиційний табір. У той же час дев'ять представників опозиції у парламенті приєдналися до урядової коаліції. Її згуртованість можна пояснити тим, що кабінет В. Клауса став першим, який здійснював свою діяльність на підставі письмової угоди про політичні цілі, розподіл портфелів і основні правила взаємодії, що виявилось важливою точкою відліку в усіх подальших коаліційних переговорах [252, с. 143]. Кабінети, утворені з 1992 р., наслідували цю практику, всі без винятку.

Парламентська опозиція залишалася на той час на стадії формування і була досить ідеологічно фрагментованою та організаційно дезінтегрованою. Вона складалася з одного боку, з лівоцентристських та центристських партій, з іншого – з лівої КПБМ. До групи неурядових некомуністичних партій увійшли РСД–АМС, ЛСС, ЧСДП і АР–РПЧ. Кожна з них на виборах до Чеської народної ради в 1992 р. отримала близько 6 % голосів. Тому депутати від цих партій залишалися важливими гравцями в процесі переформатування партійних груп як в провладному, так і опозиційному таборі. Коливання членства в парламентських клубах відбувалося в основному з причини зміни рівня електоральної підтримки партії через внутрішні розколи. Скажімо, партії ЛСС та РСД–АМС у результаті внутрішньопартійних суперечок втрачали таку підтримку. Це негативно позначалося на стабільності парламентської опозиції, центр якої поступово зміщувався до ЧСДП. Через своє нейтральне ставлення до входження країни до НАТО вона намагалася переманювати до себе виборців від комуністів. Залишаючись партією кадрового типу, їй вдалося розбудувати розгалужену

організаційну структуру, яка включала в себе місцевий, районний, регіональний та національний рівні.

Внутрішня роздробленість опозиції, перманентне переформатування депутатських груп та фракцій, високий рівень мобільності серед депутатів ускладнювали здійснення нею контролюючих функцій через механізм вотуму недовіри. Згідно з Конституцією Чеської республіки він не є конструктивний. Відповідно, щоб відправити уряд у відставку, для опозиції не потрібно обов'язково затверджувати правонаступника прем'єр-міністра. Це мінімізувало потенційні ризики і в той же час давало максимальний ефект для чергової виборчої кампанії. Проте, в парламенті першої каденції слабкість та низька координація дій опозиції перешкоджали ініціюванню такої процедури [34, с. 96].

Роздробленість парламентської опозиції не дозволяла максимально ефективно використати й інший важіль впливу на законодавчий процес – роботу у комітетах. Представництво в них, як правило, відображало склад нижньої палати. В силу того, що розподіл місць відбувався за пропорційним принципом, то проурядові партії, що мали чисельну перевагу, могли більш ефективно реалізувати це право. На думку Дж. Смітта, «згідно з логікою відповідального парламентського уряду та його продукту – суворо дисциплінованих партій, можна очікувати, що члени комітетів, які належать до правлячої партії, підтримають урядові законопроєкти» [110. с. 41].

З другої половини 1990-их рр. міжпартійна конкуренція продовжувала розгортатися за класичною схемою «ліві – праві». Це яскраво продемонстрували результати парламентських виборів 1996 р. Вони проходили в умовах стабілізації партійної системи. Так, після виборів 1992 р. кількість партій у парламенті збільшилася у порівнянні з попереднім періодом з чотирьох до дев'яти. Після 1996 р. їх число зменшилося до шести, і за винятком Унії свободи (далі УС) не з'явилася жодна нова партія. При цьому парламентські партії стабілізувалися як за розмірами, так і за

складом. Трансфер між парламентськими партійними групами, їх розпуск та створення нових були в Чеській Республіці в першій половині 1990-их років надзвичайно високими в порівнянні з іншими країнами Центральної та Східної Європи. Однак, після виборів 1996 і 1998 рр. у країні спостерігалася швидка стабілізація цих процесів.

У 1996–1998 рр. поділ на провладні та опозиційні партії продовжували визначати розходження в соціально-економічних питаннях. Відповідно усі політичні партії чітко визначили себе вздовж ліво – правої осі координат, що фактично скопіювала цю лінію поділу. Соціально-економічні розмежування мали вирішальне значення не лише для міжпартійної конкуренції, але також почали розглядатися електоратом як важливий чинник ідентифікації та переваг партії. З другої половини 1990-их рр. ціннісні орієнтації чеського електорату певною мірою змінилися. Дослідження електоральних уподобань та електоральних настроїв, проведені в 1998 та 2001 рр. чеськими науковцями П. Матейом, К. Влаховою, продемонстрували, що за цим напрямом починав з'являтися новий вимір, який можна було б назвати «ціннісним» контррозщепленням. Воно проходило між прихильниками ліберальних цінностей, з одного боку, та дещо більш авторитарним політико-культурним та соціальним ставленням, з іншого. Хоча на попередніх етапах це розщеплення було менш важливим, з кінця 90-х років його значення зростало. Одночасно орієнтація виборців на ці розмежування більш-менш відповідала право – лівому виміру [223, с. 524]. Цей соціально-економічний вимір реальної політики виявлявся в конфліктах проурядових та опозиційних партій щодо розмірів податків, прийняття державного бюджету (дебати про справедливий розподіл національного багатства), розвиток економіки (квоти, імпорتنі мита, субсидії) [287, с. 250]. Проте не всі партії чітко визначилися зі своїми економічними пріоритетами і були внутрішньо об'єднані. Скажімо, в рамках ГДА тривалий час точилася суперечка між

прихильниками ліберальних і консервативних політичних та соціальних цінностей. У ХДС – ЧНП у 1997 – 1998 рр. спостерігався розкол думки, викликаний різними ступенями готовності сприйняття економічної ліберальної політики.

Значення ліво – правого виміру в Чеській Республіці чітко продемонстрували парламентські вибори 1996 р. Лівоцентристська ЧСДП та правоцентристська ОДС стали головними представниками лівого і правого, як двох головних гравітаційних полюсів у системі політичних партій. Саме так їх розглядали виборці. *Див. рис.3.4.*

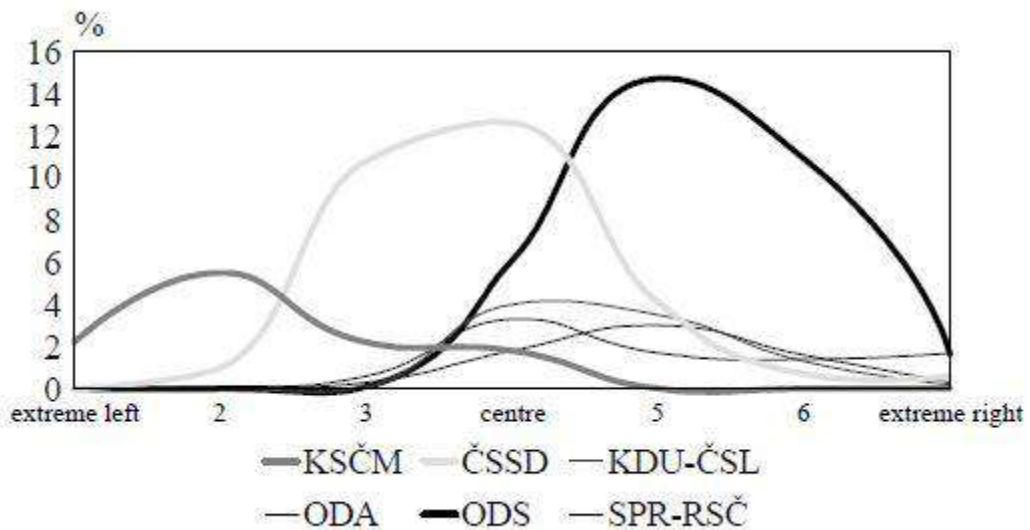

Рис. 3.4 Позичіонування партій в Угорщині за шкалою «ліві – праві» в 1996 р.

Примітка: KSCM – КПЧМ, ČSSD – ЧСДП, KDU-ČSL – ХДС-ЧНП, ODA – ГДА, ODS – ГДП, SPR-RSC – АР-РПЧ. Опитування «24 години перед виборами», проведене компанією SC&C для чеського телебачення.

Джерело: Vlachová K. Czech political parties and their voters. An analysis of voting patterns in the Czech Republic. Czech Sociological Review. 1997. No 1, Vol. 5. P.42.

В означений період спостерігалось врівноваження політичного капіталу двох домінуючих структур, про що свідчила динаміка виборчих преференцій. *Див. рис. 3.5.* Обидві партії дуже різнилися між собою, особливо з погляду напрямів реалізації макроекономічної політики, і вказували на різні інтереси соціальних прошарків населення. Більше того, процесам поділу на провладні та опозиційні сили за лінією «ліві-праві», безумовно, сприяла певна стабілізація програм основних чеських партій.

Після 1998 р. жодна з них істотно не залежала від харизматичних лідерів, що було незамінним у заснуванні партій (В. Клаус для ГДП, М. Земан для ЧСДП). Усі партії тепер мали розроблену програму, яка дозволила чітко зрозуміти ідеологічні відмінності між ними.

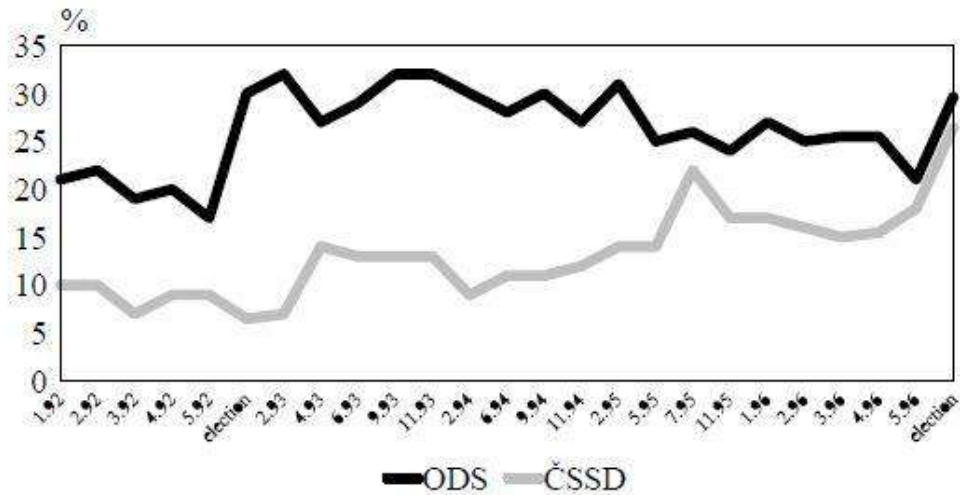

Рис. 3.5 Динаміка виборчих переваг в Чеській Республіці в 1992 – 1996 рр. (на прикладі ОДС та ЧСДП.)

Джерело: Vlachová K. Czech political parties and their voters. An analysis of voting patterns in the Czech Republic. Czech Sociological Review. 1997. No 1, Vol. 5. P. 42.

Партійна композиція уряду після виборів 1996 р. у другому кабінеті В. Клауса фактично не змінилася. Лише ХДП об'єдналася з ГДП. Однак вибори завершилися патовою ситуацією: разом партії колишньої урядової коаліції отримали 99 місць з 200, а партії без коаліційного потенціалу (КПБМ, АР – РПЧ) здобули 40 місць [282, с. 6]. Тому уряд меншості користувався підтримкою лише 49,5 % депутатів. За умов, коли правляча партія могла втратити переваги при розподілі лідерських позицій у Палаті депутатів, прем'єр-міністр В. Клаус переглянув взаємовідносини з опозиційними групами. У 1992 – 1996 рр. серед парламентських груп виробилася практика вирішувати такі питання шляхом політичних переговорів, прихованих угод та/або невдач утримання угод під час таємного голосування. Результат поділу позицій в основному відображав співвідношення посад між кабінетом міністрів та опозиційними партіями.

При цьому посади Голови Палати депутатів, двох заступників та керівників комітетів у Палаті депутатів займали виключно представники правлячої коаліції [275, с. 23].

У 1996 р. партії коаліції погоджували питання розподілу посад лише з опозиційною ЧСДП. Вони не вважали КПБМ та АР – РПЧ партнерами через їхні недемократичні погляди та настрої (КПБМ, як стверджувалося, підтримує комунізм або, принаймні, соціалізм, а АР – РПЧ – відкритий расизм, антисемітизм та націоналізм). У результаті угоди між коаліційними партіями та ЧСДП, остання забезпечила собі посади Голови Палати депутатів та одного заступника Голови. Соціал-демократи фактично зайняли нішу лояльної опозиції без шансів сформувати нову парламентську більшість, оскільки інші опозиційні партії – комуністи та популістські республіканці критично оцінювали існуючу політичну систему і тому не мали значимого потенціалу як партнера по коаліції.

Ефективність другого уряду В. Клауса була значно меншою, ніж у його попередника. Причиною став не лише його статус, але й зростаючі відмінності між партнерами по коаліції, які іноді поводитися в парламенті як партії незалежні від уряду. Така суперечлива поведінка залишалася особливістю чеської парламентсько-урядової коаліційної культури.

З падінням уряду В. Клауса сформувався напівбюрократичний кабінет Й. Тошовського. Термін «бюрократичний» використовується в цьому випадку в історичному контексті. Його виникнення пов'язане з традиціями міжвоєнної Чехословаччини, коли уряд фактично складався з позапартійних олігархів. Проте кабінет, очолюваний колишнім керівником Чеського національного банку Й. Тошовським, об'єднав як безпартійних, так і партійних міністрів. Незважаючи на підтримку 123 депутатів, кабінет був створений з розумінням необхідності проведення позачергових виборів, залишався тимчасовим і мав лише обмежений мандат. Попри це, у порівнянні з «політичними» кабінетами, він залишався популярним серед

громадськості. Поясненням було загальне несприйняття серед населення політичних партій, що стало постійним чинником політичної соціалізації, починаючи з листопада 1989 р. [144, с. 22].

Загострення економічної кризи та погіршення рівня життя суспільства призвело до падіння електоральної підтримки і росту довіри до опозиційних партій, що пропонували альтернативну програму подальших демократичних перетворень та прогресивних реформ в економіці. Ріст недовіри електорату до ефективності проведених реформ робив ідеї соціал-демократії знову актуальними. Після дострокових парламентських виборів 1998 р. ЧСДП, яка здобула 37 % голосів підтримки у нижній палаті, утворила однопартійний уряд меншості на чолі з М. Земаном (1998 – 2002 рр.). За довіру проголосували 74 депутати з 200 (з них 73 депутати від ЧСДП). Упродовж першої половини каденції парламенту ЧСДП мав лише 28,4 % голосів у сенаті, а у другій половині цей показник знизився до 18,6 %. Слабка позиція правлячої партії спричинили труднощі при голосуванні за урядові законопроекти, оскільки навіть тоді, коли вдавалося зібрати підтримку в Палаті депутатів, опозиційні партії могли блокувати їх в Сенаті. Для подолання вето необхідна була щонайменше більшість голосів усіх депутатів Палати депутатів. Тому уряд меншості потребував додаткової підтримки. Перед ГДП постало «класичне» питання: наскільки бути опозиційною і які засоби при цьому використовувати. Пошук відповіді на це питання зумовив політичну стратегію партії.

Загалом опозиція може обирати між трьома стратегіями, описаними А. Хіршманом, – «виходу» (*exit*), або «малих справ»; «протесту» (*voice*), тобто масової мобілізації і лояльності (*loyalty*) – «торгу» з правлячою групою і поступову кооптацію в неї (вростання у владу) [222, с. 36]. Найбільш ефективною виявилася остання стратегія, яка дозволяла де-юре залишатися поза владою, а де-факто отримувати можливість впливати на політику зі сподіванням на владні можливості та вплив пізніше. Конкретним

прикладом її реалізації стала підписана в 1998 р. «опозиційна угода» (офіційно «Угода про створення стабільного політичного середовища») між провладною ЧСДП та опозиційною ГДП. У документі визначалися правила толерантних взаємовідносин між двома політичними партіями та підтримка соціал-демократів у парламенті з боку ГДП. Фактично тут йшлося про перерозподіл політичного поля між двома гравцями, коли опозиційна партія підтримувала урядову меншість в обмін на доступ до певних владних ресурсів у період до найближчих парламентських виборів 2002 р. Помітне зближення з урядовою ЧСДП несло для ГДП певні ризики втрати частини політичного капіталу. На це були також вагомі економічні причини. У 1998 р. спостерігався спад в економіці, зумовлений світовою кризою. У такий складний час правлячій еліті також довелося виконати складне політичне завдання, на яке не наважувався попередній уряд В. Клауса – розпочати приватизацію державних банків, які мали утримувати великі галузі країни на плаву через пільгові кредити.

Відзначимо, що лояльна опозиція підтримувала ті законопроекти, що порушували конкурентність та послаблювали інші партії. Йдеться про 9 законів (3 %), прийнятих спільно ЧСДП та ГДП, що включали зміни Конституції, закону, що регулює діяльність Центрального банку та телекомунікацій. У період з 1998 по 2001 рр. ГДП та ЧСДП спільно підготували низку виборчих реформ, спрямованих на підвищення непропорційності результатів виборів. Пропонувалося збільшити з 8 до 35 кількість виборчих округів з невеликою кількістю мандатів, використовуючи модифіковану виборчу формулу *d'Hondt*. Практичне застосування цієї виборчої інженерії посилювало б позиції двох великих партій. *Див. табл. 3.4.*

Однак, у 2001 р. Конституційний Суд Чеської Республіки скасував виборчу реформу. Вибори в 2002 та 2006 рр. проходили вже за новим виборчим законом, згідно з яким створювалося 14 виборчих округів

(ідентичних до меж регіонів розміром від 5 до 25 мандатів) використовуючи

Таблиця 3.4

Моделювання виборів 1998 р. за різними виборчими системами

Партія	К-ть голосів (у %)	к-ть парламентських місць за чинною виборчою системою	к-ть парламентських місць за новою виборчою системою
ЧСДП	32,31	74	103
ГДП	27,74	63	83
КПЧМ	11,03	24	5
ХДС – ЧНП	9,00	20	6
УС	8,60	19	3
Коаліція	19,05	39	–

Джерело: Klíma M. *Kvalita demokracie v České republice a volební inženýrství*. Praha: Radix, 2001. P. 114.

формулу d'Hondt.

Опозиційна угода певною мірою розкриває причину нестабільності попередніх урядів. Йдеться, насамперед, про те, що політичні партії часто поєднували парламентську діяльність з позапарламентською, намагаючись залишитися максимально конкурентними після виборів, або навіть у той момент, коли вони повинні співпрацювати на рівні уряду. Бачення наступних виборів, у яких партії повинні захищати свої позиції, певною мірою змушували опонентів дистанціюватись один від одного. Відповідно однією з причин формування урядів меншості стало домінування на політичній сцені країни основних політичних гравців – ЧСДП та ГДП, що перманентно змінювалися при владі. Враховуючи цей чинник, менш впливові парламентські партії змушені чіткіше визначитися зі своїми ідеологічними пріоритетами, майбутнім статусом і союзниками та зважати на ймовірні наслідки вступу до коаліції. Сама участь у них часто вимагала необхідних поступок та корегування певних програмних пріоритетів, особливо по відношенню до тих урядів, що не достатньо програмно близькі. Для громадськості часто залишалися незрозумілими зусилля партійних лідерів, спрямовані на пояснення необхідності входження до коаліції і перед

ними поставала загроза втрати частини електорату. За таких обставин, перебування в стані опозиції залишалось на той час досить вигідним тактичним маневром з огляду на майбутні вибори.

Проте зближення опозиції з владою в довгострокових перспективах могло становити загрозу для міжпартійної конкуренції, а відтак і демократії. Цей тип поведінки яскраво демонструвала реакція низки партій на зближення ЧСДП та ГДП. Угода принципово вплинула на формат міжпартійного змагання в 1998 – 2002 рр. У вересні 1998 р. менш впливові партії – УС, яка відкололася від ГДП наприкінці 1997 р. / на початку 1998 р. разом із ХДС – ЧНП та позапарламентськими ГДА та ДС, утворили опозиційну за своїм характером «коаліцію чотирьох» (*Quad coalition*). Головною причиною її створення стала критика ЧСДП та ГДП за підписання опозиційної угоди, яка розглядалася як картельна змова, спрямована на обмеження демократичних інститутів Чеської Республіки. «Коаліція чотирьох», після злиття УС та ДС та виключення ГДА, яка страждала фінансовими проблемами, пізніше змінила назву на «Коаліцію». Суперечки між її членами та дефіцит реалістичних політичних альтернатив по відношенню до двох великих партій призвели до того, що наприкінці січня – початку лютого 2002 р. вона розпалася.

Подальше формування відносин по лінії «уряд – парламентська опозиція» значною мірою залежало від типу партійної системи та впливовості партій. У другій половині 1990-их рр. конфігурація партійної системи істотним чином не змінилася, оскільки не з'явилося нових політичних партій. Натомість базовим політичним силам вдалося закріпити свій вплив. Зокрема, в цей період ГДП, ХДС – ЧНП, ЧСДП працювали на чотирирівневій організаційній структурі – місцевій, районній, регіональній та національній.

У 2003 р. у взаєминах між владою та опозицією окреслилися нові лінії конкуренції. В лютому відбулися президентські вибори. Згідно з

Конституцією вони проходили непрямым шляхом на спільному засіданні обох парламентів палат. У результаті урядова коаліція, яка мала більшість голосів в нижній палаті, однак потерпала від розколу в межах домінуючого ЧСДП, не змогла просунути свого кандидата на посаду президента. Натомість кандидат від опозиції В. Клаус від ГДП був обраний на третьому голосуванні. Такими чином, опозиція істотно розширила свій вплив на метакапітал держави. Склалася ситуація, коли ГДП мала одночасно опозиційний та провладний статус.

Таким чином, у Чеській Республіці в 1990-их рр. в умовах стабілізації партійної системи поляризованого плюралізму простежувалася тенденція до створення в Палаті депутатів двох конкуруючих коаліцій – лівоцентристської та правоцентристської за постійної підтримки провладної більшості центристською партією. Саме поділ на «ліві – праві» був основою розмежувань на рівні «влада – опозиція».

Взаємовідносини між урядом та парламентською опозицією залежали від типу уряду, партійної дисципліни, рівня співвідношення політичних сил. Практика «чергування» у владі Чеської соціал-демократичної партії та Громадянської демократичної партії дала можливість апробувати певні інституційні «правила» політичної гри в діапазоні від конфронтації, зі спробами опозиції скористатися правом вотуму недовіри, до співпраці та підписання т. зв. «опозиційної угоди». Перманентне чергування партій у Чехії залишало незмінним полюси політичного поля, але змінювало місцями суб'єктів політичного вирівнювання та політичної стратифікації. Встановлені патерні відносини між опонентами не сприяли різкій флуктуації, мінімізували негативне значення звичайних та дивних атракторів і позитивно впливали на динаміку демократизації.

3.4 Стосунки влади та політичної опозиції в Угорщині: контекст, інституційні чинники, потенціал та результативність

Трансформаційні процеси, які відбувалися в Угорщині на початку 1990-их рр., змінили об'єктивну структуру політичного поля, посиливши політичну суб'єктність не лише провладних, але й опозиційних партій. Досягнуті в результаті круглого столу домовленості щодо подальшого функціонування демократичних інститутів одночасно визначили певні правила взаємодії між ними. Проте такий інститут кооперативної взаємодії мав тимчасовий характер і окреслив лише контури міжпартійної конкуренції як інструменту розподілу та перерозподілу метакapіталу держави між основними політичними гравцями. Встановлені параметри мали екзогенний характер, а основною ціллю стало надання режиму ознак демократичності. Звідси подібними залишалися до періоду перших демократичних виборів і стратегії накопичення суспільних капіталів. Для опозиційних партій – це боротьба з комуністичним режимом, а для комуністичних структур – пристосування до нової політичної системи через конвертацію наявних у них капіталів.

Під час переходу до демократії процес конвертації капіталів не попадав під один стандарт, оскільки накопичення в одному інституційному середовищі не означало автоматичне відтворення в іншому. Тому після перших демократичних виборів партії намагалися врахувати у своїх стратегіях нове співвідношення сил, інституційний дизайн, а також тенденції до посилення міжпартійної конкуренції.

Якісні характеристики, темпи і результати демократизації політичної системи в Угорщині значною мірою визначалися тим, наскільки ефективно політичні партії скористалися конкурентними умовами для накопичення та конвертації різних форм капіталів на початку трансформаційного періоду. Вже на етапі перших демократичних виборів вони змогли швидко заповнити вакуум політичного поля, а обрані стратегії виявилися успішними як для

них, так і для демократизації політичного режиму.

Реалізація демократичного принципу більшості дозволила на початку 1990-х рр. посилити значимість парламенту, а відтак і парламентської боротьби у встановленні певних правил, яким підпорядковувався процес конвертації капіталів. Найістотніше з цих цілей – підняття або щонайменше утримання індивідуальної чи групової суспільної позиції, а також, як підкреслював Р. Бурдє – суспільного престижу. Однак, як ціль, так і інші інтереси та цінності, підлягали в період зміни режиму значним коливанням, що не могло позначитися на практиці накопичення соціального капіталу новоствореними партіями. На початку 1990-их рр. в Угорщині домінували три складники інтересів і цінностей, які істотним чином впливали на подальше його формування як на мікро-, так і на мезо- рівнях: успадковані, що походили з минулої соціалістичної системи; виникаючі з самої сучасності, з природи перехідного періоду, що створювало різні можливості стику між демократично обраною владою, публічними фінансами і приватним капіталом; інтереси та цінності, які відзначалися функціонуванням Угорщини в межах світової демократичної системи.

Одним із базових складників соціального капіталу були впливи, пов'язані з горизонтальними зв'язками між людьми, як потенційний внесок на макрорівні в формування соціальних мереж. За даними *WVS*, у 1990 р. серед формальних інститутів найбільшу довіру отримала церква (2,61 з 4 максимальних). *Див. рис. 3.2.* Проте в 1995 р. вплив релігійних інституцій на формування мережі горизонтальних зв'язків послабився до позначки 2,35. *Див. рис. 3.3.* Соціальний капітал все ж залишався сприятливим для формування партій клерикального типу, зокрема ХДП. Індекс довіри до профспілок у 1990 р. становив усього 2,05 та зменшився до 1,93 в 1995 р. Такі низькі показники свідчили про нездатність організації трансформуватися в реальне представництво інтересів громадян.

Поступово чинником соціальних комунікацій ставала преса та

телебачення. У 1995 р. рівень довіри до них становив відповідно 2,11 та 2,33. Можна припустити, що ЗМІ посилювали інтерес громадян до політики та сприяли виборчій активності. Дослідження показало, що 17,03 % опитаних дискутували про політику [372, 1995].

Більшість угорців віддавала перевагу малим формальним групам. Важливість друзів у сфері реалізації громадянської участі позитивно оцінили 38,33 % респондентів [321, с. 9]. Натомість участь у громадських організаціях залишалася низькою та не інтенсивною. В 1995 р. членами профспілок виявилось лише 8 % опитаних. Угорці надавали перевагу релігійним (9,4), спортивним (8,3), благодійним (2,46), мистецьким (2,13), організаціям. *Див. рис. 3.3.* Відзначимо, що в 1992–1994 рр. простежувалася висока динаміка створення ГО. Сама ж їх структура не мала нічого спільного з групами тиску, аналітичними центрами або з суспільно-політичними організаціями, що значною мірою зумовлювалося значною фінансовою підтримкою з боку держави та громадян. Переважна їх частина в певних сферах дублювала державні функції, залучаючи кошти на соціальні чи благодійні цілі. Згідно з національним законодавством кожен платник податків міг перерахувати 1 % зарплати до зареєстрованих релігійних організацій і ще 1 % до інших громадських організацій. Тому в структурі ГО значну питому вагу становили благодійні організації, діяльність яких спрямовувалася на допомогу соціально незахищеним верствам населення. Ближчими до політики залишалися такі правозахисні організації, як Угорський гельсінський комітет та Угорський союз ліберальних свобод. Проте вони істотно не впливали на формування державної політики, а рівень залученості громадян в їх діяльність залишався досить низьким.

Характерно, що значна кількість політичних партій, що визначали якісні характеристики перехідного процесу в кінці 1980-их рр. вийшла з середовища легальних чи нелегальних ГО. Зокрема, Федерація молодих демократів утворилася з незалежного експертного руху коледжу. В той же

час АВД сформувалася в межах організації «Мережа соціальних ініціатив». Проте політична інертність громадських організацій на початку 1990-их рр. робила їх малоперспективним соціальним капіталом для створення нових політичних проєктів. У другій половині 1990-их рр. інтенсивність створення ГО істотно знизилася, а на політичному полі не з'явилося нових впливових партій.

В умовах низького рівня формування інститутів громадянського суспільства досить динамічно протікали процеси накопичення та конвертації суспільних капіталів на рівні групових та індивідуальних акторів. Перші демократичні вибори до Національних зборів Угорщини, що відбулися в березні 1990 р., принесли успіх правій опозиційній партії УДФ. За неї віддали голоси 42,75 % виборців. Друге та третє місце посіли відповідно СВД та НПДВ. До парламенту також увійшли 22 депутати від постопозиційної Фідес. Партія виникла в 1988 р. як антикомуністична структура, що дозволило акумулювати протестний електорат. Основу її соціальної бази, складала ліберально орієнтована молодь, котра перебувала на етапі політичної соціалізації та виборювала ідеї демонтажу старої комуністичної системи, побудови демократії, ринкової економіки, вступу країни до ЄС.

Опозиційні партії зробили ставку на символічному капіталі, акцентуючи увагу виборців на цінностях, ідеях, символах, протиставленні. Перший демократичний уряд сформовано з постопозиційних УДФ, ХДНП та НПДВ. Він користувався підтримкою 59 % парламентарів. Прихід до влади постопозиції започаткував хвильову динаміку циркуляції політичних еліт і кардинально змінив політичний, економічний та соціокультурний контекст вибору політичними акторами стратегій приходу до влади. Для партій основна з них відбивала специфіку трансформаційних соціумів і полягала в тісному взаємозв'язку між політичними та економічними полями. Задекларованою метою став перехід економіки на ринкові

відносини, що передбачало приватизацію державної власності та розвиток приватного підприємництва, розширення та захист економічних прав та свобод громадян. Проте демократизація ставили перед елітою певні дилеми щодо вибору оптимальної стратегії накопичення капіталів. Нестабільність економічного розвитку, постійна міжпартійна конкуренція, зміни структури політичного поля, ризик зменшення дивідендів від політичних інвестицій змушували соціальних агентів на етапі біфуркації робити постійну корекцію цілей та засобів. Рух, який зупиняється у роздумах перед вибором шляху Ю. Лотман назвав точкою біфуркації [88, с. 204]. Для політичної еліти в залежності від ситуації з'являлася значна кількість біфуркаційних точок, що фіксували ризик зменшення дивідендів від політичних інвестицій. Формальна демократія давала право вибору між накопиченням економічного капіталу через упровадження ринкових відносин та активізацією тіньових схем і залученням неформальних інституцій.

Економічна політика постопозиційних партій мала на меті конвертацію метакapіталу держави у символічний капітал та політичний капітал популярності. Не маючи власних бізнесових інтересів, уряд не здійснював приватизацію на благо «наближених кіл», що приваблювало іноземних інвесторів. За даними ООН та Світового банку в Угорщині, в 1990–1996 рр. зафіксовано найвищий сумарний наплив прямих іноземних інвестицій на душу населення, що становили 1256 дол. У Чехії цей показник становив 674, в Польщі – 351, у Словаччині – 190 [209, с. 69]. Прямі іноземні інвестиції в економіку країни залишалися найвищими серед країн Центрально-Східної Європи і в 1990 – 1994 рр. сягали сумарно приблизно 6,5 млн. дол.

В Угорщині в 1994 р. зафіксовано один з найбільших кумулятивних індексів економічної лібералізації (він складається з суми річних індексів лібералізації впродовж 1990–1994 рр. Максимальне його значення 4,5). У Польщі цей показник становив 4,14, у Чехії відповідно 3,61, у Словаччині

3,47 [289, с. 405]. При цьому ступінь економічної свободи досягнув 87 %, що на 50 % більше, ніж у 1989 р. [64]. Імплементация реформ детермінувала накопичення економічного капіталу в середовищі провладних партій. Проте цей процес значно уповільнився в силу того, що в Угорщині, як і в Польщі та Чеській республіці, утворився «капіталізм без капіталістів». Як постопозиція, так і партійна номенклатура, не стали власниками великого економічного капіталу.

Одночасно для провладних партій виникли загрози втрати домінуючих позицій у політичному полі. Однією з причин стало те, що накопичення та конвертація суспільних капіталів партії відбувалися в умовах зростання контрасту між формальною демократизацією та соціальною дезінтеграцією. Після політичних та економічних системних перетворень соціальні відтерміновувалися на невизначений час. Це породило широке суспільне невдоволення, наслідки якого значною мірою сприяли перетіканню політичного капіталу від влади до опозиції.

Системні зміни в Угорщині були добре спланованим політичним і економічним проєктом, який передбачав формальну демократизацію і приватизацію з чіткими «імпортними» перспективами. Однак його істотним недоліком виявилася слабка розробка соціальної складової. Вона базувалася на припущенні, що економічні та політичні процеси призведуть до створення сильного середнього класу, який міг би стати головним суб'єктом усіх подальших трансформацій. Вважалося, що загострення соціальних проблем носило тимчасовий характер і пов'язувалося з перехідним періодом, а відновлення економіки мало б автоматично вирішити всі соціальні проблеми, сприяючи реінтеграції угорського суспільства.

Проте в умовах впровадження ринкових реформ дефіцит соціальної інтеграції лише посилювався та викликав кризу. Однією з причин став симбіоз доринкової та ринкової Угорщини. Модернізаційні зусилля уряду не були настільки сильними та синхронними, щоб охопити всю країну та

«синхронізувати» або забезпечити однорідність процесів. Державний соціалізм з його примусовою соціальною інтеграцією та плановою економікою сприяв згуртованості економічно активного населення, в якому переважали працівники з низькою кваліфікацією. Однак, така згуртованість істотно послабилася в процесі приватизації–маркетизації, оскільки значна частина низькокваліфікованих працівників у нових умовах не могла влаштуватися на роботу. Ці групи не повністю інтегрувалися в економічному та соціальному плані і залишилися поза межами ринку праці, що зазвичай компенсувалося схемами дострокового виходу на пенсію. В Угорщині на той час зафіксовано близько п'яти мільйонів економічно активних громадян. Більше чотирьох мільйонів продовжували працювати в дев'яностих роках. Багатогранний процес маргіналізації низькокваліфікованих людей спричинив появу великого соціального класу з низькими доходами, що охоплював третину населення [133, с. 7]. Започатковані модернізаційні процеси в економіці призвели до соціальної нерівності та зростання безробіття. В 1996 р. він становив 11,2 %.

Див. рис. 3.6.

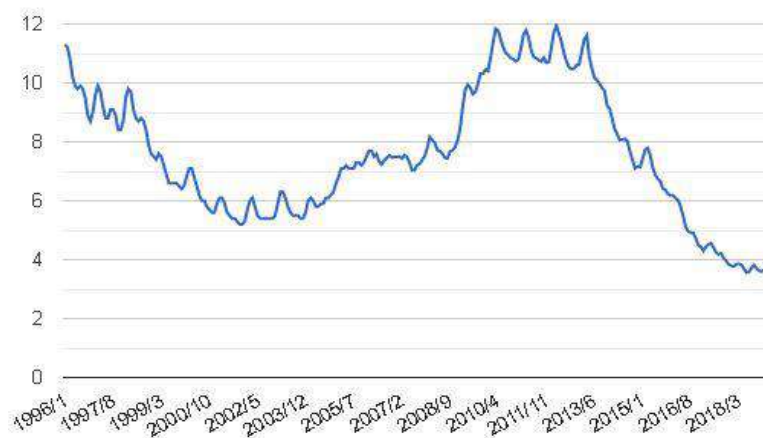

Рис. 3.6 Динаміка рівня безробіття в Угорщині в 1996 – 2018 рр.

Джерело: Hungarian Central Statistical Office.

Найбільш постраждала від цього молодь віком 15 – 24 років. За даними Світового банку, в Угорщині спостерігався ріст безробіття серед цієї категорії з 17,97 % в 1991 р. до 22,76 % в 1993 р. У 1996 р. рівень безробіття

серед молодих людей становив 19,25 %. Далі спостерігалось поступове зниження його рівня до 10,63 в 2001 р. Див. рис. 3.7.

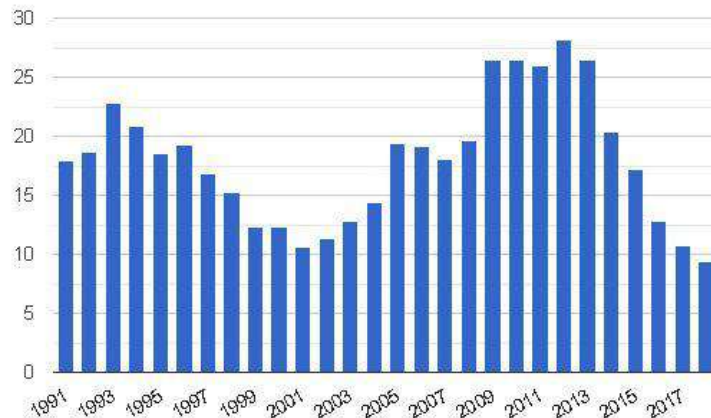

Рис. 3.7 Рівень безробіття серед молоді в Угорщині в 1991 – 2017 рр. (у %)

Джерело: *Hungary: youth unemployment. The World Bank. URL: <https://www.theglobal-economy.com>.*

Значна частина населення також постраждала від дестабілізуючого ефекту зменшення соціального захисту та отримання недостатнього рівня державних послуг у сфері освіти та охорони здоров'я.

Таким чином, процес інтеграції країни до міжнародної конкурентоспроможної економіки залишав за собою велику маргіналізовану групу, виключену не лише з результатів економічного зростання, але і з гідних умов життя. Пожвавлення економіки, яке почалося в 1997 р., не привело до економічної та соціально-політичної реінтеграції.

Започатковані модернізаційні процеси в економіці мали наслідком соціальну нерівність та зростання безробіття, що посилювало маргіналізацію суспільства, соціальне невдоволення, розчарування та песимізм у соціальній конструкції демократії і поєднувалося в політичному вимірі з процесами демобілізації та кризою участі. Одну з причин останньої можна концептуалізувати як незавершеність проекту демократії щодо поступового включення великої кількості соціальних груп у політичне життя. Соціально-економічна трансформація та низька соціальна інтеграція

перешкоджали формуванню демократичної моделі поведінки на рівні певної групи. Далася взнаки нерозвиненість інституцій громадянського суспільства.

На цьому фоні в першій половині 1990-их рр. відбувалися процеси акумулювання політичного капіталу в опозиційному таборі. Зокрема, колишня правляча партія Угорщини УСРП напередодні виборів на своєму з'їзді відмовилася від комуністичної ідеології та ревізйонувала в бік соціал-демократії, перетворившись на Угорську соціалістичну партію (УСП). Проте соціалістичні ідеї на той час ще не знайшли своїх прихильників. Партія на виборах 1990 р. отримала лише 8,55 % голосів виборців і разом з іншими лівими не увійшла до парламенту.

Після поразки УСП виступала з обережною, але послідовною критикою дій уряду. В цей час основною опозиційною силою залишався Союз вільних демократів. Під час першої каденції парламенту УСП намагалася по можливості зближуватися з СВД. У 1994 р. соціалісти здобули абсолютну більшість голосів (54,6 %), що дозволило їм сформувати фракцію чисельністю 209 депутатів. У порівнянні з 1990 р. рівень підтримки партії в 1994 р. зріс утричі (з 10,89 % до 32,99 %). З метою формування уряду СНП взяла в союзники своїх колишніх опонентів з постопозиційного табору – лібералів СВД. Разом вони контролювали 72 % голосів у парламенті до виборів 1998 р. [14, с. 114].

Така тактика свідчила про умовний характер ліній відмінностей між «лівими-правими», що розділяли посткомуністичний та постопозиційний табори. Зближення позицій партій нагадувало гру з нульовою сумою. УСП потребувала постійного союзника з центристських сил. Для лібералів підтримка соціалістів означала необхідність постійного ведення такої гри. В іншому випадку лавірування між лівими та правими спричинило б втрату частини електорату, якому було б складно пояснити зміну політичних союзників. Соціалістично-ліберальна коаліція до чергових виборів 1998 р.

користувалася підтримкою 72 % депутатів.

Репозиціонування політичних сил в 1994 р. демонструвало циклічний характер політичного розвитку країни, коли виведена в результаті приходу до влади опозиції політична система прийшла в стан рівноваги за рахунок статусного та економічного капіталу «модернізованої» соціалістичної партії. Такі форми капіталів накопичувалися ще до перехідного періоду за рахунок вдалої економічної політики реформованої компартії. В 1989 р. ступінь економічної свободи в Угорщині залишався найвищим серед країн ЦСЄ і становив 37 % (у Польщі 23 %, у Словаччині та Чехії – 0) [64]. Тому на фоні погіршення економічного становища громадян, спричиненого політикою постопозиції, відбулося перетікання економічного капіталу до соціалістів та конвертація його в політичний як бонус за минулу ефективну економічну політику.

Взявши за основу цінності традиційної європейської соціал-демократії та маючи набутий раніше досвід, кадровий потенціал та збережену організаційну структуру, УСП посіла домінуюче становище в лівоцентристській частині партійного спектру. Перемога партії-наступниці на парламентських виборах 1994 р. «стала першим вражаючим політичним результатом виходу з розчарування в перехідному періоді і розчаруванням, що склалося внаслідок економічних і соціальних проблем, сприйнятих виборцями (зростання безробіття, соціальної нерівності, інфляція, невизначеність щодо майбутнього тощо). Проте через жорсткі заходи економії, здійснені кабінетом Д. Горна після 1995 р., виборці швидко втратили будь-які ілюзії, що соціалісти могли надати їм такий самий рівень соціального забезпечення, яким користувалися в «золотий вік» державного соціалізму в 1980-их рр.

У період 1989 – 1996 рр. у країні спостерігався спад економіки. Економічна криза призводила до зниження рівня легітимності владної еліти. Тому перебування в опозиції позитивно впливало на процес конвертації

статусного капіталу партії в політичний. Таким становищем вдало скористалася Фідес, яка поступово почала займати нішу правого центру. Накопиченню політичного капіталу партією сприяли також зміни до виборчого законодавства. Починаючи з 1994 р., знято заборону чинним мерам міст балотуватися до парламенту в якості кандидатів. Це стимулювало регіональну владну еліту політично визначитися та взяти участь у парламентських виборах. Для провідних партій з'явилася реальна можливість поповнити свій кадровий ресурс за рахунок мажоритарної складової, мобілізувавши авторитетних кандидатів з високим рівнем статусного капіталу. В цьому випадку йдеться про стратегію обміну капіталів між груповими акторами та окремими політичними гравцями. В силу недостатньої кількості капіталів задля приходу до влади, політичні актори утворювали коаліції з впливових у регіоні лідерів-політиків, які вже мали політичний капітал популярності.

Накопичення політичних та інших видів капіталів, а також розмір прибутку, у разі успішної реалізації конвертаційної стратегії, стимулювали Фідес впливати на уряд у межах певних встановлених інституційних рамок та процедур. Йдеться, насамперед, про процедури імпічменту, інтерпеляцій, критики дій уряду під час виступів, діяльність у парламентських комісіях тощо. Проте урядова коаліція соціалістів-лібералів спиралася на парламентську більшість, яка нараховувала понад 2/3 депутатів. Така чисельна перевага дозволяла їй вносити зміни до Основного закону, мінімізувати критичний потенціал опозиції та отримати більший доступ до контролю та розподілу специфічного метакapіталу держави. У випадку ефективного розподілу податкових надходжень та прийняття популярних рішень така політика могла привести до зростання сукупного соціального капіталу провладних партій. Політичний капітал уряду, за концепцією німецького дослідника Р. Мюнха, включав також і кредитні політичні ресурси, що отримувала партія на демократичних виборах [300, с. 170]. Такі

ресурси мали нестійкі характеристики і залежали від ефективності правлячих партій скористатися метакапіталом держави. Критерієм ефективності можуть виступати ріст економіки, покращення соціальних стандартів, консолідація демократії тощо. Вони здатні динамізувати перетікання різних форм капіталів у політичний, особливо під час виборів.

Парламентські вибори 1998 р. принесли успіх партії «Фідес», яка утворила коаліцію з постопозиційними НПДВ і УДФ. Характерно, що Фідес намагалася долучити до сукупного суспільного капіталу капітал міжнародної підтримки. З цією метою упродовж 1992–2000 рр. вона входила до Ліберального Інтернаціоналу, а в 2001 р. приєдналася до Європейської народної партії. Таке позиціонування дозволило, з одного боку, збільшити власний статусний капітал за рахунок входження до впливових європейських політичних структур. З іншого боку, Фідес отримувала капітал міжнародної підтримки з боку впливових європейських політиків. З огляду на перспективи вступу країни до ЄС для партії зростали шанси на входження до Європейського парламенту.

Діяльність нового уряду характеризував тісний взаємозв'язок політики та економіки. Накопичення економічного капіталу здійснювалося на платформі національного етатизму і виявлялося в сприянні угорському бізнесу та дискримінації іноземних інвесторів при наданні державних контрактів. Такий «популістський економічний націоналізм» знайшов вияв у формі ренаціоналізації низки компаній та банків. У результаті перерозподілу власності *Postabank* та *Hungarian Development Bank* повернено під контроль держави. Політика уряду призвела до зменшення довіри до нього з боку інвесторів. Послаблення зовнішнього репутаційного капіталу компенсувалося нарощуванням політичного капіталу в середовищі угорського бізнесу. В умовах нестабільної економічної ситуації для бізнесменів залишалось важливим максимально ефективно провести процеси приватизації найбільш рентабельних основних фондів, що

передбачало підтримку економічного курсу уряду.

В міжелекторальний період усі економічні та інституційні реформи уряду оцінювалися з метою інтеграції Угорщини в ЄС до середини 2001 р. Задля цього В. Орбан скористався економічним капіталом попередньої влади (рівнем розвитку економіки) та продовжив здійснювати політику реформ, встановлюючи нові макроекономічні напрями та дотримуючись успішної антиінфляційної політики. Проте задекларована стратегія реформування суспільства не завжди збігалася з конвертаційною стратегією, яку вона втілювала для реалізації власних планів. Адміністрація Фідес уповільнила реалізацію пакету «Бокрос» – програми стабілізації економіки, започаткованої попереднім соціально-демократичним урядом, яка передбачала значні скорочення витрат на соціальне забезпечення. Тим самим В. Орбан через «імітаційну модернізацію» намагався накопичити соціальний капітал та конвертувати його в політичний з мінімальними втратами. У зв'язку з цим продовжено розбудову успадкованої системи соціального захисту, збережено страхування на випадок інвалідності та безробіття, соціальне забезпечення та державну програму для інвалідів. Уряд спрямовував зусилля для боротьби з бідністю, яка міцно закріпилася в сільській місцевості серед ромської меншини, впровадивши політику реабілітації та реінтеграції. В результаті В. Орбану вдалося знизити рівень безробіття з 9,5 % у 1998 р. до 7,1 % у 2002 р. *Див. рис. 3.4.* Проте уповільнення реалізації програми стабілізації економіки призвело до росту дефіциту бюджету з 7,4 % від ВВП в 1998 р. до 8,8 % в 2002 р. [229].

Фідес прагнула використати статусний адміністративний капітал для посилення клієнтелістських мереж на рівні інституцій місцевого самоврядування. Експерти фонду Бертельсманна, відзначаючи повільний ріст територіальної інституційної децентралізації, зафіксували тенденцію до призначення після 1998 р. на адміністративні посади значної кількості представників НПДВ та симпатиків Фідес [228, с. 3]. Можна припустити, що

партія в такий спосіб намагалася закріпити домінуюче становище партійної еліти на загальнодержавному рівні. Цей приклад показує, що взаємозв'язок усередині владної еліти ґрунтується на стратегіях сітьової взаємодії, що супроводжується ростом клієнтелістської мережі.

Упродовж 1998 – 2002 рр. коаліція на чолі з В. Орбаном здійснювала спроби «корекції» перехідного періоду в певних сферах. Фідес намагалася посилити вагу в метакапіталі держави, збільшивши контроль над Центральним банком, наглядовими органами, судовою гілкою влади. Зокрема, обмежувалося фінансування Конституційного Суду. В цьому ж контексті варто розглядати спроби урядового тиску на пресу, який посилювався після прийняття в 1996 р. закону про ЗМІ. Він зобов'язував призначати до Опікунської ради для суспільних медіа представників провладних та опозиційних партій. Не зважаючи на його демократичність, формування ради відбувалося виключно прихильниками Фідес, що привело до надмірного представництва правлячої партії у громадському радіо і телебаченні. Якщо взяти до уваги, що три з п'яти національних телеканалів належали державі, то можна також говорити про певну заангажованість у висвітленні політичних питань. Проте в 2002 р. близько 70 % радіо- і телестанцій та 220 комерційних телеканалів і 30 приватних радіостанцій залишались у приватній власності. За даними *Freedom House*, рівень свободи преси в країні становив у 2002 р. 23 (0 – найвищий, а 100 – найнижчий показник) [197].

В. Орбан також намагався послабити контролюючі функції парламентської опозиції. З цією метою обмежувався час на парламентські дебати щодо ефективності урядової політики. Представники опозиційних партій поступово витіснялися з усіх важливих парламентських комітетів і не мали можливості брати участь у слідчих комісіях. Однак такий адміністративний ресурс не міг стати капіталом у довгостроковій перспективі. Угорщина на той час досягла значного прогресу в політичній

трансформації. Вона мала розгалужену систему стримувань та противаг. Демократичні інститути та процеси, засновані на верховенстві права, консолідувалися швидше, ніж у всіх інших посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи. Тому навіть у період правління Фідесу дотримувалися конституційних та статутних гарантій незалежності судів. Конституційний суд продовжував діяти як сильний, незалежний орган і реалізовував правозахисні функції. Це перешкодило В. Орбану реалізувати стратегію акумулювання капіталів для здійснення домінантного впливу на метакapітал країни.

Вибори 2002 р. продемонстрували, що, не зважаючи на елементи антидемократичної поведінки, в країні зберігалася міжпартійна конкуренція. Вони зафіксували появу в політичному полі двох протилежних за ідеологічним знаменником політичних таборів – традиційного націонал-популістського, що включав правлячу Фідес, та соціалістичного, – представленого УСП. Засобом для накопичення політичного капіталу, мобілізації та поляризації електорату Фідес та УСП використовували громадські дебати. Така форма міжпартійних взаємовідносин не сприяла визнанню та врегулюванню конфліктів, а навпаки – сприяла їх поглибленню, оскільки громадськість втягувалася до міжпартійного протистояння.

Незалежні громадські організації, мозкові центри, які могли б відігравати роль посередника між партіями, залишалися на той час в Угорщині малоефективними. Зокрема, профспілки поступово втрачали привілейоване становище, що супроводжувалося різким скороченням членства. Більшість неурядових організацій орієнтувалися переважно на ринкові послуги, ніж на активне зміцнення партисипативної демократії. Все це не дозволяло партіям використовувати їх як ресурс та «вписати» в схему конвертації суспільних капіталів.

Поразка Фідес на виборах у квітні 2002 р. призвела до третьої

демократичної зміни влади після 1994 та 1998 рр. Прихід УСП позитивно вплинув на якість демократії та політичної культури в Угорщині, що постраждали від поляризаційної політики уряду В. Орбана. Новий соціально-демократичний уряд усунув багато недоліків, викликаних його попередником. Він повернув до парламенту демократичні практики, поважав конституційну роль опозиції, встановив фінансову незалежність судової влади від виконавчої. З травня 2002 р. провладні та опозиційні партії знову мали рівне представництво в Опікунській раді для суспільних медіа.

Суперечливий і неоднозначний вплив на демократизацію мала поляризація партійної системи по лінії «ліві – праві» та формування двох потужних блоків навколо Фідес та Угорської соціалістичної партії, що періодично змінювали одне одного. Наявність у партійній системі двох домінуючих партій, з одного боку, свідчила про чітку фіксацію в політичному полі поділу на правочентристів та лівоцентристів. Така двополюсна система координат не дозволяла укладати між ними коаліційні угоди та змушувала інші партії враховувати цей чинник у розробці своїх коаліційних стратегій. У ході «кругообігу» еліт у населення сформувалася культура довіри до тих, хто знаходився при владі і в опозиції. Впевненість громадян у дотриманні правил демократичної гри політиками зростала відповідно до розвитку інституту виборів як форми конвенційної участі.

Проте поляризація носила швидше умовний характер і лише частково відображала основні лінії розмежування в суспільстві. Дві з них стосувалися релігії та номенклатури (політичний клас комуністичної системи, а в більш загальних рисах, ставлення до нього та до минулої системи). Третьою лінією залишався традиційний поділ на місто та село (аграрно-промислова опозиція). Однак угорська політична культура залишалася в основному однорідною. Ми не можемо говорити про конфліктуючі між собою етнічні чи релігійні групи. Тому такі розщеплення не стали домінуючими і розподіл населення за ними не був чітким.

Найбільш виразно політичні табори розділяло ставлення та причетність до комуністичної системи з її системою цінностей. Поділ на лівих та правих важливий для розуміння конвертаційних стратегій групових акторів та причин диференціації на провладні та опозиційні, утворення політичних союзів, зміну балансів сил та підходів сторін до формування урядових коаліцій як чинників накопичення політичного капіталу.

Розмежування особливо загострилося в 1990 – 1994 рр., коли відбувся демонтаж комуністичної системи, а кредит довіри виборців отримала постопозиція. Однак з часом, в умовах погіршення економічної ситуації в ході проведення ринкових реформ, набули актуальності проблеми соціального захисту та зміни економічної політики. Така ситуація дозволила соціал-демократам з їх управлінським досвідом очолити уряд у 1994 р.

Відмінності між двома блоками штучно інспірувалися та поглиблювалися під час кожної виборчої кампанії. Критика перехідного процесу та обіцянка його виправити шляхом проведення успішної трансформації виявилися дієвим політичним інструментом приходу до влади для конкуруючих партій. Наприклад, у 2002 р. успішний кандидат на посаду прем'єр-міністра П. Медгессі, пообіцяв «перехід до добробуту». Міф про «вкрадений перехід» став домінуючим на правому боці політичного спектра як важлива ідеологічна аксіома, а потім почав поступово займати і центр.

Поділ дозволяв основним гравцям накопичувати політичний капітал за рахунок перерозподілу між собою політичного ринку. Цим можна пояснити зміни поведінки партій, що намагалися ідентифікувати себе в певній ідеологічній площині. Зокрема Фідес, на початку 1990-их, виступала опонентом правоцентристських партій, позиціонуючи як ліберальна центристська партія, яка не могла бути коаліційним союзником лівоцентристських структур. З 1994 р. вона змінила свою тактику, лавіруючи між двома блоками [358, с. 61]. У 1996 р., в основному непомітно

для громадськості, В. Орбан прийняв характерну консервативну праву позицію, коли Фідес почала сприйматися як правоцентристська, ліберальна, пропідприємницька партія. Найважливішими цінностями названо «національний інтерес, любов до рідної країни, націю, християнство, чистоту, честь» [260, с. 187].

Для розширення політичного поля діяльності Фідес створилася сприятлива ситуація. Центристські партії залишалися досить слабкими і репрезентовані в основному АВД. Правоцентристською можна вважати постопозиційну УДФ, яка обрала союзниками ХДНП та НПДГ. Після послаблення УДФ та АВД Фідес стала домінувати на центристському та правоцентристському політичному фланзі. У кінцевому результаті основними конкурентними силами в Угорщині стали на правому фланзі Фідес, а на лівому – УСП. Усі інші політичні партії поступово визначалися зі своїми союзниками в двополюсній системі координат. Відповідно, уряди 1990 – 1994 рр., 1998 – 2002 рр. вважаються правими, тоді як у 1994 – 1998, 2002 – 2006 рр. виконавчу владу в країні представляли ліві уряди.

Перетікання політичного капіталу від влади до опозиції можна пояснити нестійкою динамікою довіри виборців. Про це свідчили соціологічні дослідження, проведені до та після парламентських виборів 2002 р. За даними дослідницького центру Медіанс у міжелекторальний період загальні зміни довіри до базових політичних інституцій у країні піддавалися незначним коливанням. Найвищий рівень підтримки здобули президент республіки та Конституційний суд. Кожен із них набрав близько 60 балів за 100-бальною шкалою. Нижча від середньої в рейтингу зафіксована позиція парламенту та уряду. Політичні партії знаходилися в нижній межі ранжування, отримавши близько 30 балів [363, с. 54].

Такі дані резонували з результатами опитування, проведеного угорським дослідницьким центром *TÁRKI* в жовтні 2001 р. Респондентам запропоновано ранжувати довіру до інституцій у діапазоні від 1 до 7. Президент отримав 4,46 бала, прем'єр-міністр 3,84, політичні партії та

депутати по 2,99. Характерно, що вищі позиції утримували профспілки з результатом 3,10 [355].

Після парламентських виборів 2002 р. *TÁRKI* провів повторне опитування. Воно підтвердило стабільно високий рейтинг Президента (4,59) та ріст довіри до нового прем'єр-міністра (4,31) балів. У той же час пропорційний ріст політичного капіталу у вигляді довіри демонстрували парламентські партії та депутати, які набрали відповідно 3,57 та 3,52 [190]. Порівняльний аналіз двох досліджень демонструє, що верхня межа довіри до політичних партій та депутатів після чергових виборів у відсотковому відношенні складала загалом 51 % та спадала на 8 % наприкінці парламентської каденції. Тому можна припустити, що саме в період роботи парламенту відбувалося перетікання політичного капіталу від провладних до опозиційних партій. Цей процес відбувався частково і за рахунок незначного зменшення довіри до Президента, який, як правило, був представником однієї з політичних сил в умовах поляризованої партійної системи.

Перетікання політичного капіталу не можна розглядати одновекторно. У залежності від багатьох ендогенних та екзогенних чинників він міг мати і зворотній ефект. Скажімо, в результаті успішної урядової політики чи низької ефективності політичної опозиції рейтинг влади зростає. Політичний капітал влади певною мірою можна виразити через рівень задоволеності громадян станом демократії в країні. Скажімо, дослідження *TÁRKI* показало, що в період з червня 1999 р. по січень 2001 р. рівень оцінки діяльності уряду був вищим, ніж задоволеність демократією, але нижчим від рівня задоволеності діяльністю опозиції. Проте у січні 2001 р. позначка задоволення роботою уряду почала підніматися до верхньої межі, а у квітні 2002 р. вона знизилася. Характерно, що збільшення частки громадян, які позитивно оцінили уряд, корелював зі збільшенням задоволеності демократією [363, с. 54].

У дослідженні *TÁRKI*, проведеному в липні 2002 р. (тобто після

парламентських виборів), 48,9 % респондентів виявили задоволеність демократією, в той час як 39,8 % залишалися незадоволеними. Значне задоволення від демократії зафіксоване в 1,3% опитаних, у той час, як велике незадоволення продемонструвало 10 % [355]. Такі результати дуже схожі з висновками Європейського соціального дослідження, проведеного в 2002 р. Ф. Газсо. Вчений виявив залежність між задоволеністю демократією та соціально-економічним статусом респондентів (рівнем життя, освітою, рівнем урбанізації) [363, с. 55].

Разом із тим, рівень задоволеності громадян демократією відображав суб'єктивну оцінку впливу переходу. Ті, хто вважав себе переможеним, швидше за все намагалися спроектувати свої негативні почуття розчарування як невдоволення демократичною реформою. Разом із тим Ж. Еньєді додав, що задоволення/незадоволення політичною системою та економічними умовами в країні залежало від партійних преференцій. Порівняння даних 1994 та 1998 рр, наприклад, засвідчило, що більш прихильне ставлення до НАТО, ринкової економіки, європейської інтеграції виявили виборці, чия партія виграла вибори та сформувала уряд. [189, с. 701]. Іншими словами, політичний капітал партії, як правило, досягав свого максимуму після виборів та формування уряду. Припускаємо, що більшість виборців, чії партії набули провладного характеру, були задоволеними наслідками плебісцитарної демократії та певний час залишалися в очікуванні від соціально-економічного ефекту політики нового уряду.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

Таким чином, започаткована на початку 1990-их рр. хвильова динаміка циркуляції політичних еліт кардинально змінила політичний, економічний та соціокультурний контекст вибору політичними акторами стратегій приходу до влади. Для партій основна з них відображала специфіку трансформаційних соціумів і полягала у тісному взаємозв'язку

між політичними та економічними полями. Нестабільність економічного розвитку, постійна міжпартійна конкуренція, зміни структури політичного поля, ризик зменшення дивідендів від політичних інвестицій змушували соціальних агентів на етапі біфуркації робити постійну корекцію цілей та засобів. Формальна демократія давала право вибору між накопиченням економічного капіталу шляхом впровадження ринкових відносин та активізацією тіньових схем і задіюванням неформальних інституцій. Особливо це помітно за правління Фідес та її лідера В. Орбана.

Правова неврегульованість статусу опозиції, висока фракціоналізація парламенту, низька партійна дисципліна спричинили появу звичайних атракторів у вигляді перманентних урядових криз, що супроводжувалося перегрупуванням політичних сил та формуванням нового уряду. Їхнім детермінантом також став конфліктний характер взаємовідносин між владою й опозицією, значною мірою зумовлений стартовими умовами, що з самого початку закладали основи для поділу політичного поля між силами, які мали найбільший сукупний капітал – комуністами та постопозицією. Відповідно патерні взаємовідносини з початку формування інституту конструктивної взаємодії влади та опозиції у вигляді круглих столів переносилися в нові суспільно-політичні умови та слугували збереженню диспозицій політичного поля. Такий поділ дав змогу індивідуальним політичним акторам із цих таборів накопичувати символічний і статусний особистісний та делегований капітали з подальшою їхньою конвертацією в політичний.

Поява двох полюсів відображала дихотомію «ліві – праві» в політичному спектрі. При цьому стабільність не завжди була основною метою діяльності політичних партій та їх лідерів. У пошуках власної ідентифікації та завоювання симпатії електорату підтримка внутрішньої нестабільності та радикалізації настроїв суспільства все ж залишалася ресурсом для мобілізації в прихильників крайньо правих чи крайньо лівих

ідеологічних течій. Тому заради накопичення сукупного капіталу опозиційні сили часто вдавалися до дій, які сприяли руйнуванню попереднього стану рівноваги, що неоднозначно впливало на темпи та ефективність демократизації політичної системи. У моделюванні явищ та процесів враховувалася множинність дійових осіб, кожна з яких мала власне бачення, впливала на поведінку інших, що призводило до появи нелінійного процесу і вносило певну невпорядкованість чи хаос у взаємовідносинах між політичними опонентами.

Доведено, що перманентне чергування партій залишало незмінним полюси політичного поля, але змінювало місцями суб'єктів політичного вирівнювання та політичної стратифікації. Встановлені патерні відносини між опонентами не сприяли різкій флуктуації, мінімізували негативне значення звичайних та дивних атракторів і позитивно впливали на динаміку демократизації.

Репозиціонування політичних сил та прихід до влади опозиції розглядається як звичайний атрактор, який сприяв призупиненню флуктуації та посиленню демократизації і мав позитивний ефект, оскільки відпрацьовувався та адаптовувався механізм демократичної зміни влади, що було важливим для «звикання» громадян до такої демократичної практики як передумови формування консолідованої демократії.

Основні наукові положення розділу викладено в опублікованих працях [9; 10; 11; 12; 14; 15; 16; 19; 21; 23; 24; 25; 27; 28; 29; 30; 32; 33; 34; 35; 159; 160].

РОЗДІЛ 4

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ВІДНОСИН МІЖ ОПОЗИЦІЄЮ ТА ВЛАДОЮ ПІСЛЯ ВСТУПУ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ ДО ЄС

4.1. Опозиція і проблеми розвитку демократії в Польщі

Наявність політичної опозиції, як правило, свідчить про змагальну партійну систему, де кожна з конкуруючих партій є носієм певної ідеології. Тим самим на практиці закріплювався плюралізм як основний принцип демократії. Проте сам по собі поділ на владу та опозицію ще не був гарантією подальшої демократизації. Що стосується випадку Польщі, складним у силу мінливого характеру статусу парламентських політичних партій залишалося питання вирізнення самої опозиції. Загалом можна виділити кілька маркерів, що свідчили про умовність її розмежування з провладними партіями. По-перше, низька партійна дисципліна, що призводила до міжфракційних переходів депутатів. Скажімо, представники правлячих партій УС у 2000 р. та ПСП у 2003 р. поповнили опозиційний табір.

По-друге, парламентська опозиція залишалася на початку 2000-их рр. досить фракціоналізованою. У 2005 р. вона складалася з представників 5 парламентських партій, об'єднаних у депутатські групи та фракції загальною чисельністю 303 депутати. В 2007 р. до її структури входили представники 4 політичних партій (загалом 219 депутатів) [355, с. 214]. Виникнення нових опозиційних фракцій зумовлювалося не стільки ідеологічними розбіжностями, скільки конкуренцією за лідерство. Зокрема, в березні 2004 р. після розколу в Союзі демократичних лівих сил виникла Польська соціал-демократія.

По-третє, простежувалася тенденція до постійного зменшення показника ефективної кількості парламентських партій. Зокрема, в 1991 р. він становив 9,8, в 1993 р. – 3,9, в 1997 р. – 2,9, в 2001 р. – 3,6, в 2005 р. 4,0, в

2007 р. – 2,82 [348, с. 315]. За таких обставин на початку 2000-их рр. спостерігалось формування урядів меншості. В 2003 – 2004 рр. діяв коаліційний уряд меншості М. Міллера, а в 2005 – 2006 рр. однопартійний уряд меншості К. Марцинкевича. Коаліційні уряди меншості формувалися з двох чи більше парламентських партій, а однопартійний уряд з однієї парламентської партії. Спільною їх характеристикою була відсутність абсолютної більшості парламентських мандатів. Відповідно, щоб отримати вотум довіри таким урядам необхідно заручитися підтримкою такої більшості. З іншого боку, важко назвати опозиційними партії, що офіційно висловили вотум довіри сформованим урядам. У такий спосіб заявили про свою лояльність у 2005 р. ПСП, Самооборона та Ліга польських родин [335, с. 221]. Підтримка опозиції, яка фактично залишалася чисельно більшою, сприяла збільшенню тривалості урядів. Наприклад, у Польщі за період 1990 – 2015 рр. середня тривалість коаліційних урядів меншості становила 0,6, однопартійних урядів меншості 0,92, а коаліційних урядів більшості 1,45 [103, с. 263]. Тобто сумарно уряди меншості проіснували приблизно однаковий часовий проміжок як і уряди більшості, що було суттєвим у досягненні демократичної стабільності.

Специфіка урядів меншості виявлялася в посиленні уваги до відносин з опозиційними партіями в парламенті, оскільки будь-який конфлікт з ними міг призвести до висловлення вотуму недовіри уряду. Представники опозиційних партій, що формально становили парламентську більшість, виявилися в досить вигідній ситуації, змушуючи уряд діяти більш відповідально. Тому уряди меншості враховували не лише розстановку політичних сил, але й певні домовленості досягнуті в ході його створення і були більш еластичними, інституційно чутливими, підзвітними, прозорими в реалізації своєї політики. В силу того, що прийняття законопроектів вимагало схвалення опозиційними фракціями, активно задіявалися міжпартійна, позапартійна моделі взаємовідносин у формі спільної роботи в

парламентських комісіях, робочих групах з погодження законопроектів. Проте такі уряди прийнято вважати нестабільними, мінливими та неефективними.

Якщо взяти до уваги, що до опозиційних ми відносимо партії, що не беруть участі у формуванні уряду, не входять до владних інституцій та займають критичну у ставленні до влади позицію, то виникає питання, чи є політичне поле двополюсним з чіткою встановленою демаркаційною лінією між владою та опозицією? Швидше за все йдеться про властивість агентів займати одночасно позиції не лише в декількох полях (скажімо, в економічному, культурному, політичному), а й в межах одного політичного поля. Відповідно перерозподіл цих меж відбувається погоджено і є своєрідним адаптаційним механізмом, що дозволяє партіям не втратити статусний капітал та сприяє стабільності функціонування демократичних інституцій як критерію демократизації.

Поступово в партійній системі Польщі почав простежуватися більш чіткий розподіл політичного поля між основними гравцями. Такий висновок можна зробити з даних щодо фракціоналізації парламентських партій. А. Романюк та В. Литвин вважають, що «чим більшим є цей показник, тим ефективніша внутрішня демократичність партійних систем. І навпаки, зменшення рівня фракціоналізації урядових партій є індикатором росту їх сили та збільшення чисельності (кількість мандатів у парламентах)» [103, с. 382]. Такий підхід, на нашу думку, можна застосувати і для опозиційних партій.

Зазначимо, що рівень фракціоналізації політичних партій у Польщі станом на 2015 р. залишався одним із найнижчих серед країн Центрально-Східної Європи і складав 0,6. Досить низькі показники зафіксовано також в Угорщині (0,50) та Словаччині (0,65). При цьому спостерігалася тенденція до зменшення рівня фракціоналізації урядових партій у порівнянні з опозиційними. Різниця між показниками складала в Польщі 0,16, у той час

як у Чехії 0,07, Словаччині 0,3, Угорщині 0,31. З одного боку, це було свідченням нижчого рівня внутрішньої демократичності урядових партій у порівнянні з опозиційними. Характерно, що в інших країнах Вишеградської групи в цей період найбільшими фракціоналізованими урядовими партіями виявилися словацький «Напряма – Соціал-демократія» (Смер) та Фідес. Щодо опозиційних партій, то в Польщі станом на 2015 р. вони залишалися найменш фракціоналізованими (0,90). Найбільший рівень фракціоналізації спостерігався в Словаччині (0,96) та Угорщині (0,96), що виявлялося в існуванні значної кількості розрізнених опозиційних груп та фракцій. Відповідно урядові партії в Польщі, Словаччині та Угорщині виявилися більш впливовими ніж опозиційні [103, с. 382].

З другого боку, така статистика підкреслювала формування урядових кабінетів на основі кооперування незначної кількості партій навколо найсильнішої та однієї з найбільших за розмірами. Скажімо, коаліційний уряд Д. Туска у період з листопада 2007 по жовтень 2011 рр. складався з двох парламентських партій: правоцентристської «Громадянської платформи» та домінуючої ПСП. Найсильнішою опозиційною партією виступала права партія ПіС. Як бачимо, в Польщі простежувалася тенденція до перманентного формування та збереження двох протилежних полюсів. *Див. рис. 4.1 (Додаток Б).*

Домінування в партійній системі Польщі ГП та ПіС призвело до змін в ідеологічній складовій поділу на владу та опозицію, що супроводжувалося переходом від конкуренції по лінії «ліві-праві» до «праві – правоцентристи». Варто зазначити, що від парламентських виборів 1993 р. до виборів у 2005 р. опозицію формували партії та угруповання опозиційні до старого режиму (1993 – 1997 та 2001 – 2005 рр.) [116, с. 580]. Вони акцентували на антикомунізмі та біполярності, що робило опозицію білатеральною за своїм характером. Посткомуністичні партії перебували в опозиції в 1997 – 2001 рр. У Чехії відповідно лінії розмежування між провладними та

опозиційними партіями лежали між лівоцентристськими та правими / правоцентристськими партіями. Найменш помітною ідеологічна дистанція, як і впливовість опозиційних партій, у Словаччині та Угорщині.

Якщо розглянути рівень електоральної підтримки урядових / опозиційних партій у 1989 / 1990 – 2015 рр. у динаміці, то в середньому урядові партії отримували в країнах Вишеградської групи від 40 до 50 відсотків підтримки. Баланс підтримки в розрізі «провладні/опозиційні» партії становив у Польщі 54,2/45,8, у Словаччині 56,0/44,0, у Чехії 53,6/46,4 [103, с. 385]. У багатьох випадках спостерігалось наділення електоральною підтримкою провладних партій менше ніж опозиційних (Польща та Словаччина). У цьому випадку маємо вже наслідки демократизації та стабілізації партійних систем, коли в результаті встановлених короткотермінових правил взаємодії виник уряд меншості. У випадку Угорщини згортання демократизації супроводжувалося тенденцією до посилення провладної партії Фідес.

На практиці високий рівень фракціоналізації урядових партій хоч і свідчив про внутрішню демократичність партійної системи загалом, однак не розкривав функціональну сторону діяльності правлячих партій у контексті впливу на демократизацію. В якості *case study* розглянемо складні та суперечливі процеси функціонування демократії в Польщі після 2015 р. Ця реперна точка знаменувала перемогу партії «Право і справедливість» на парламентських виборах у жовтні 2015 р. ПіС отримала 37,58 % голосів та сформувала однопартійний уряд більшості на чолі з Б. Шідло. Зазначимо, що лідер партії Я. Качинський, маючи значний статусний та репутаційний капітал, хоч і не мав офіційної посади в уряді, все ж зберіг важелі впливу на виконавчу владу. У парламенті ПіС підтримувала Кукіз'15 – антисистемна популістська партія, створена у 2015 р. колишнім рок-співачом П. Кукізом. На виборах вона набрала 8,81 % голосів. За ГП, яка перебувала при владі з 2007 по 2011 рр. і з 2011 по 2015 рр., віддали голоси 24 % виборців.

Того ж року представник ПiС А. Дуда виграв президентські вибори. З того часу сформований представниками цієї партії однопартійний уряд, заручившись підтримкою парламентської більшості та президента, почав поступово здійснювати кроки, що не сприяли зміцненню демократії. Незалежна судова влада у Польщі зіткнулася з сильним політичним тиском. Йдеться, насамперед, про зміни до закону про Конституційний суд і процедуру виборів нових п'яти членів Конституційного суду у листопаді-грудні 2015 р. Згідно з новим законом рішення Конституційного суду приймалися двома третинами, а не простою більшістю голосів. Правила істотно ускладнювали прийняття рішень і спричинили відкладення резолюцій у нагальних питаннях. Конституційний Суд пізніше визнав цей закон неконституційним.

Політичним втручанням у судову систему стало об'єднання кабінетів генерального прокурора та міністра юстиції. Як результат, за даними фонду Бертельсманна, в 2014 – 2017 рр. з 9 до 7 зменшився показник незалежності судової влади. Антидемократичним за своєю суттю був закон про державні засоби масової інформації. Все це спровокувало наприкінці 2015 р. масові маніфестації на підтримку демократії.

Реакцією ПiС на активізацію прямих форм політичної участі стало внесення змін до закону, що регулював проведення громадських зборів. Він мав на меті надати пріоритет зібранням, організованим органами державної влади, церквою та релігійними організаціями, а також «періодичним зборам» (тим, що проводяться регулярно). Така жорстка регламентація істотно обмежувала свободу зібрань. Негативна реакція опозиції, Комісара Ради Європи з прав людини та директора Бюро ОБСЄ змусили Президента не підписувати цей законопроект та надіслати його до Конституційного суду на експертизу. За даними фонду Бертельсманна, у період 2014 – 2017 рр. з 10 максимальних до 8 балів зменшився показник свободи вираження поглядів. На 1 позицію (з 10 до 9) знизився індикатор, що діагностував стан

дотримання прав на зібрання та асоціації. Див. рис. 4.2.

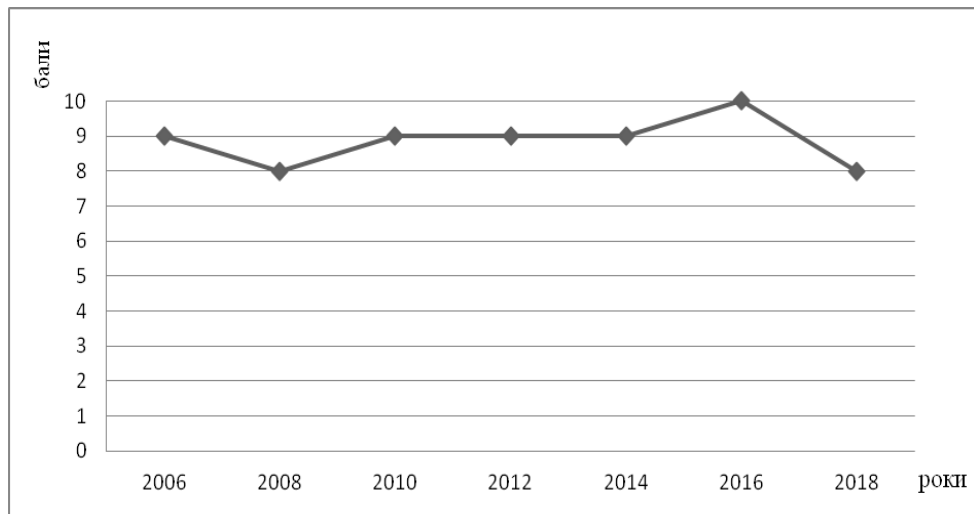

Рис. 4.2 Зміни індикатора свободи вираження поглядів в Польщі в 2006 – 2018 рр.

*Примітка: опрацьовано автором за даними Фонду Бертельсманна.
Джерело: VTI Country Report. Poland. 2018.*

Взагалі на той час всі основні політичні гравці, як і громадяни, звикли до демократичного характеру інституцій та процедур, навіть якщо вони дотримувалися різних поглядів на те, як слід організувати демократію. Це було однією з ознак консолідованої демократії. Загалом у Польщі демократичні інститути могли виконувати свої функції і політичні рішення приймалися відповідно до законних процедур відповідними органами. Проте, коли ПiС взяла на себе владу, в демократичній практиці стали виявлятися системні недоліки. Зокрема, рішення Конституційного Суду частково реалізовувалися на фоні обмеження підзвітності виконавчої влади. Спостерігалися розбіжності між урядом та президентом, з одного боку, і Конституційним судом, з іншого. Крім того, хоча державне управління та державна служба залишалися професійними та аполітичними, уряд ПiСу змінив провідний адміністративний персонал на невідомий раніше. У результаті рівень його політизації істотно зріс. Все це негативно позначилося на стабільності демократичних інституцій та зниженні

відповідного індикатора з 10 в 2014 р. до 8 в 2017 р. За даними *ВТІ*, на 20 % знизилися індикатори ефективності та легітимності функціонування демократичних інституцій, поділу влади. Загалом демократичний статус країни в результаті приходу до влади ПіС опустився з позначки 9,5 до 8,6 (з 10 максимальних) [156].

Роль асоційованого капіталу в конвертаційних стратегіях правлячої еліти добре ілюструє Індекс сприйняття корупції. Щорічно міжнародна організація *Transparency International* проводить подібні опитування в різних країнах. Характерно, що серед держав, які входять до *ОЕСР*, Польща набрала 62 бали в Індексі сприйняття корупції і увійшла до 12 найбільш корумпованих [284, с. 2]. Оцінка рівня корупції в державному секторі країни здійснювалася за шкалою від 0 (дуже корумпований) до 100 (дуже чистий). Характерно, що в 2012 – 2015 рр. країна поступово піднялася по шкалі менш корумпованих країн з 58 до 63. Однак після цього спостерігався ріст сприйняття корупції. У 2017 р. рейтинг Польщі опустився до позначки 60. Політична корупція є викликом для чесного бізнесу, оскільки політики використовують свої позиції для отримання вигоди, конвертуючи політичний капітал в економічний, що супроводжується укоріненням практики непотизму та кронізму. На думку генерального директора *Transparency International* П. Мореїри, «корупція відштовхується від демократії, щоб створити порочний цикл, коли вона підриває демократичні інститути а, у свою чергу, слабкі інституції менш здатні контролювати корупцію» [226].

Характерно, що, незважаючи на інституційні зміни та негативні тенденції в розвитку демократії, партійні переваги польських виборців залишалися відносно стабільними з часу виборів. У січні 2017 р. *CBOS* провела соціологічне дослідження «Актуальні проблеми та події», яке показало, що у випадку проведення нових парламентських виборів 41 % виборців голосували б за ПіС, 18 % за ГП, 11 % за Новочесну і лише 9 % за

популістську Кукіз'15 [313].

Як бачимо, країни зі статусом консолідованих демократій, зіткнулися з проблемами уповільнення її темпів та недемократичною поведінкою владних еліт, яка мала підтримку у виборців. Тому 2015 р. – це певна реперна точка, яка знаменувала перехід від зміцнення до послаблення демократії. Такі реверсивні процеси вимагають особливої уваги та пояснення природи режимних змін та інвесторів політичного капіталу. Методологічним інструментом використаємо пояснювальний потенціал теорії конвертації суспільних капіталів. Емпіричні дослідження, які провели Р. Патнем, П. Норіс, П. Пакстон, Р. Інглхарт, довели казуальний зв'язок між стабілізацією демократії, економічним процвітанням та високим рівнем соціального капіталу в суспільстві. При цьому важливим є аналіз стану соціального капіталу країни на мікро-, мезо-, макрорівнях та з'ясування механізмів та практики його використання політиками як ресурсу.

У стратегічних урядових документах підкреслювалася значущість соціального капіталу для розвитку Польщі. Наприклад, у «Стратегії розвитку краю на 2007 – 2015 рр.» визначено, що істотною ціллю уряду та органів місцевого самоврядування має бути «зміцнення соціального капіталу та підтримка громадянського суспільства як можливості артикуляції інтересів та потреб громадян та діяльності, спрямованої на їх реалізацію, в тому числі через суспільну самоорганізацію» [345]. У «Стратегії регіонального розвитку краю 2010 – 2020: регіони, міста, сільські райони» зазначалася важливість суспільного капіталу як істотного чинника, що впливає на суспільний та економічний розвиток краю. Він розглядався як елемент, що характеризує якість життя громадян» [255].

Визначення науковцями рівня соціального капіталу в країні та його потенціалу відрізнялося в залежності від використання теоретичних підходів. Однак, узагальнені висновки не були оптимістичними. Дж. Чапінський в аналітичній довідці «Суспільний капітал. Суспільний

діагноз 2007» визначив рівень соціального капіталу поляків як низький [173, с. 267]. Аналогічні результати містилися у аналітичних звітах Центру дослідження громадської думки, в яких наголошувалося, що поляки демонстрували низький рівень загальної довіри або низьку формалізовану соціальну активність [379, с. 72].

У цьому випадку цілком виправданим є розгляд соціального капіталу на макрорівні. В такій концептуальній побудові сталі соціальні зв'язки належать не лише окремим індивідам, соціальним групам, а є власністю соціуму загалом. Структурним виміром макрорівневого соціального капіталу є соціальні мережі у формі різноманітних громадських організацій та інших формальних та неформальних інституцій колективної дії, що мають капіталогенеруючий ефект. Збільшення кількості та активізація товариств, фундацій та інших організацій, що більш чутливі до соціально-політичних та соціально-економічних змін, ніж особистісні соціальні мережі, може потенційно сприяти розвитку суспільної солідарності, виборчій активності, підтримці легітимності демократичних інституцій та в цілому розвитку громадянського суспільства як чинників демократизації.

У Польщі спостерігався тренд до зростання кількості громадських організацій. У 2012 р. зареєстровано понад 80 тис. НУО (11 000 фондів і 72 тис. товариств). Ця цифра не була значно вищою у порівнянні з періодом до 2010 р. (12 тис. фондів, 81 тис. товариств) [318, с. 6]. Таким чином, у рік створювалося в середньому близько 4 тис. товариств, у тому числі менше ніж 1 тис. фондів, що призводило до т.зв. «старіння» третього сектору. Більше того, зростання кількості організацій не супроводжувалося істотним зростанням членської бази, що є додатковим підтвердженням як «старіння» сектору, так і відсутності готовності до соціальної активності. *Див. табл. 4.1.*

Характерно, що існував казуальний зв'язок між освітою, активізацією суспільної діяльності та виборчою активністю. Такий висновок можна

зробити з дослідження, проведеного в 2011 р. у межах проекту «Суспільний діагноз 2011». Його результати показали, що 25 % громадян з вищою освітою належали до громадських організацій. 24,9 % з них здійснювали суспільно-корисну діяльність, 80,5 % опитаних брали участь у парламентських виборах 2010 р. Натомість респонденти з середнім рівнем освіти виявляли значно нижчу громадсько-політичну активність – відповідно 13,7 %, 14,2 %, 69,8 % [376, с. 90].

Таблиця 4.1

Динаміка членства в польських неурядових організаціях
у 2003 – 2011 рр.

Роки	2003	2005	2007	2009	2011
чисельність, тис.	12,2	12,1	15,1	13,2	14,8

Джерело: Czapłski J., Sulek A., *Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków. Raport. Contemporary Economics. Vol. 5, Issue 3. c. 65.*

Не змінився у порівнянні з попереднім періодом і характер діяльності організацій. Головним напрямом їх активності залишався спорт (53 %) та освіта (47 %). За підрахунками польської дослідниці Й. Пжевлоської, лише кожна десята неурядова організація займалася розвитком громадянських ініціатив, що могли б привести до накопичення суспільного капіталу [318, с. 15].

Важливим чинником, що може пояснити механізми конвертації капіталів провладними та опозиційними партіями, є розгляд соціального капіталу на макрорівні через мережі неформального спілкування індивіда і міжособистісний рівень довіри. Дослідження, проведені *European Social Survey* в 2004 р., показали, що лише 11,3 % поляків схильні довіряти більшості людей [173, с. 258]. З цього питання поляки займають останню позицію серед країн, охоплених дослідженням. У 2007 р. на таке ж питання позитивно відповіли 11,5% опитаних. Дослідження *CBOS* 2006 р.

продемонстрували, що 79 % поляків вважали, що «у взаєминах з іншими потрібно бути дуже обережними». Поляки найбільше довіряли батьківській родині (99%), створеній родині (88%), співпрацівникам (70 %), сусідам (75 %). Не довіряли таким публічним інституціям, як політичні партії (61 %), сейм та сенат (54 %), публічні адміністрації (50 %), суди (51 %). Високий рівень довіри спостерігався до костелу (81 %), війська (76 %), Європейського Союзу (62 %), поліції (59 %), локальної влади (56 %) [378].

Дані *European Social Survey (ESS)* за 2012 р. засвідчили меншу довіру поляків у порівнянні з іншими європейськими державами [345]. Соціологічні опитування, проведені Центром досліджень суспільної думки (*CBOS*) в 2010 р., також підтверджували низький рівень довіри поляків та високий рівень недовіри в міжлюдських взаєминах (4 пункти з 10 максимальних) [192]. Аналіз розвитку соціального капіталу також свідчив про низький рівень довіри поляків до публічних інституцій, включно з владними, брак почуття спільноти, спільних підходів до розвитку компетенцій, перевага індивідуальних відносин. Однією з причин такого явища слугувала інформатизація суспільства, яка робила ставку на індивідуалізм. У процесі технологічного розвитку міжособистісні контакти ставали все більш віртуальними. Такі «мережеві взаємини», незважаючи на їх необмежену кількість, позбавлені аспекту реальності. З іншого боку, це дозволяло політичним партіям конвертувати соціальний капітал у політичний через комунікаційні канали. Можливість реалізації політичного капіталу громадянського суспільства, у свою чергу, визначалася природою та потенціалом політичної партії як медіативного агента. Інтернет давав можливість створити образ партії, який часто не відповідав фактичному стану. Така гра в віртуальну демократію мала абсолютно протилежні для демократизації наслідки і дозволяла партії, у разі приходу до влади, конвертувати політичний капітал довіри в економічний.

У механізм конвертації соціального капіталу в політичний закладався

ще один суперечливий момент, який пов'язаний зі *стилем причинної атрибуції* як схильності людини до з'ясування причин власного стану, поведінки та наслідків дій чи стану, поведінки та дій інших людей через конкретні чинники [30, с. 10]. У контексті дослідження такий аспект є важливим з погляду виявлення залежності між ефективністю діяльності проурядових партій та рівнем задоволеності життя громадян. Виникає питання: чи може покращення соціально-економічного становища громадян стати гарантією підтримки проурядових партій на наступних виборах та чинником конвертації соціального капіталу в політичний?

Дослідження показали атрибутивну схильність поляків пов'язувати відповідальність за власне життя не з владою, іншими людьми, а перш за все з собою (що добре, то я, що не так – це не я). Беручи до уваги схильність поляків до егоїзму, Й. Чапінський сформулював теорію соціальної невдячності, в якій звертається увага на асиметричність соціального сприйняття системних реформ на макрорівні: ті, хто отримував користь від них, з самого початку в поодиноких випадках демонстрували вдячність їх творцям, вбачаючи в основному в собі причини покращення умов власного життя, а саму зміну на краще істотно не відчували. Тоді як ті, хто вважав себе постраждалим в результаті реформ, звинувачували у погіршенні своїх життєвих умов авторів реформ та переживали зміни на гірше набагато емоційніше [182, с. 92]. Мовою цифр це виглядало таким чином: у 2011 р. 81,7 % опитаних приписували собі заслуги за вдалий рік і в поодиноких випадках – владі (4,4 %). Відповідальність за те, що минулий рік був невдалим, частіше покладалася на органи влади (22 %) і рідше на себе (30,2 %). Відзначимо важливу деталь – у цій категорії спостерігалось істотне зниження важливості чинника влади (з 52,2 % в 2000 р. до 22 % в 2011 р.) у випадку невдалого року і відповідно з 11,9 % до 4,4 % у випадку вдалого року. *Див. рис. 4.3.*

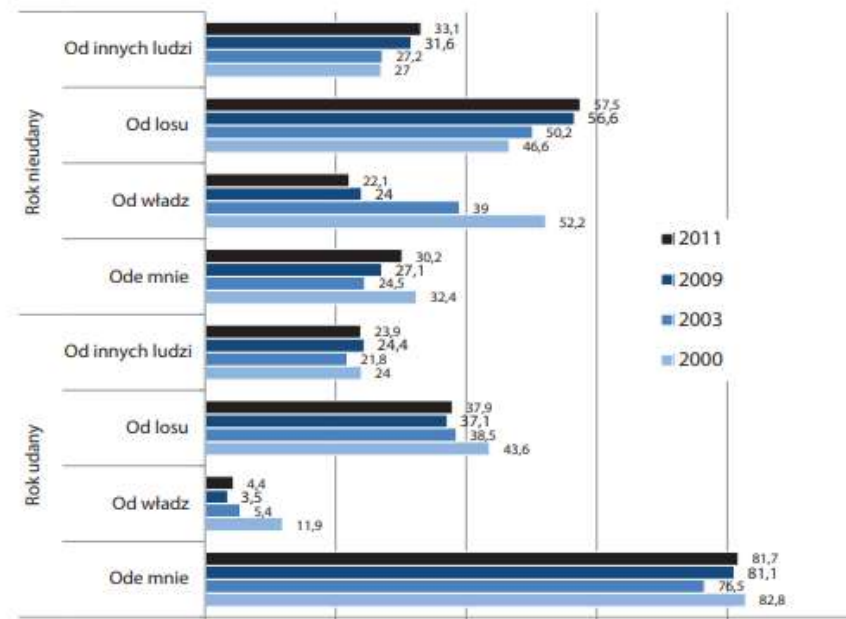

Рис. 4.3 Чинники успішного/неуспішного року для поляків

Джерело: Czapilski J., Sulek A., *Stan społeczeństwa obywatelskiego. Diagnoza społeczna 2011*. s. 237.

Якщо взяти до уваги поступовий ріст відсотка поляків задоволених своїм життям (з 69,2 % у 2000 р. до 80,9 % у 2011 р.), то така тенденція пояснювала динаміку конвертації соціального капіталу в політичний від влади до опозиції на початку 2000-их рр. та поступове уповільнення його в силу зменшення важливості владного чинника (вертикальна взаємодія) у соціальній взаємодії на фоні зростання особистісного чинника та важливості контактів на горизонтальному рівні.

Разом із тим напередодні парламентських виборів спостерігалось зростання значущості оцінки поляками чинника влади в якості життя. Найвищий показник зафіксовано в 2000 р., коли основними опонентами були провладні ліві на чолі з СЛД та праві АВС та СС. Зниження його значення було помітним у міжелекторальний період, що свідчило про поступову трансформацію соціального капіталу в політичний капітал опозиційних партій. Проте варто виділити і сильні сторони розвитку суспільного капіталу: ріст освіти, активний третій сектор, вільний доступ до інформації.

4.2. Сучасні тенденції патерних відносин влади та опозиції в Словаччині

У вересні 2002 р. в Словаччині відбулися чергові парламентські вибори. У них взяло участь 70,1 % виборців. Суб'єктами виборчого процесу стали 25 партій і лише 7 з них подолали п'ятивідсотковий виборчий поріг. РЗДС В. Мечіяра отримала 19,5 % голосів, що виявилось недостатнім для формування нового уряду. 15,09 % отримав Словацький демократичний християнський союз (далі СДХС). Смер з 13,46 % голосами посіла третє місце. До парламенту увійшла КПС з 6,33 % підтримки [261, с. 61]. Партія экс-прем'єр-міністра М. Дзурінди СДХС посіла друге місце і досягла успіху у формуванні правоцентристського уряду у партнерстві з Партією угорської коаліції, ХДР і АНО. Владній коаліції вдалося досягнути значного поступу в реалізації секторних реформ у системі охорони здоров'я, шкільництві, в соціальній та податковій системах. Ці реформи, разом із ростом притоку інвестицій, вступом до ЄС та функціонуванням нових галузей промисловості, створили передумови для швидкого економічного зростання на наступному етапі. Відповідно, прогнозований ефект від конвертації економічного капіталу в політичний відтермінувався, але в найближчій перспективі дозволяв накопичити статусний капітал у вигляді бренду «влада, що здійснює реформи». Зростання статусного капіталу відбувалося також за рухунок успішної реалізації зовнішньої політики та вступу країни до ЄС та НАТО в 2004 р.

Владна еліта зробила також ставку на соціальний капітал. Скажімо, в 2003 – 2006 рр. частка видатків з бюджету на соціальний захист населення залишалася найбільшою. *Див. рис. 4.4.* Проте впровадження пакету неоліберальних реформ у багатьох аспектах відбувалося без широкої соціальної підтримки. Більшість соціальних суб'єктів все ще залишалися занадто слабкими і між ними не встановилися міцні горизонтальні зв'язки, щоб грати ефективну роль вето гравців.

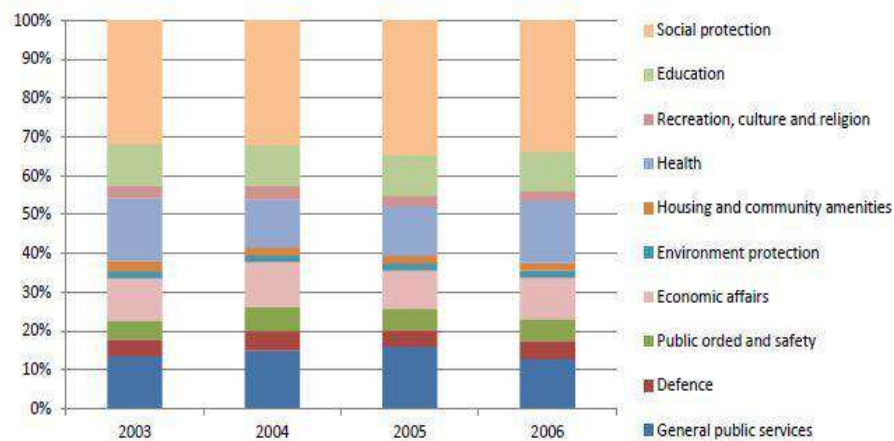

Рис. 4.4 Структура основних урядових видатків в Словаччині в 2003 – 2006 рр.

Джерело: Eurostat.

Позитивним ефектом від реформ став ріст іноземних інвестицій та безпрецедентне економічне зростання з 2006 р. Проте уряду так і не вдалося накопичити соціальний капітал у силу незадоволеності населення реформами у сфері охорони здоров'я, соціальної політики та трудових відносин. Уряд не зміг справитися з високим рівнем безробіття та недостатньою пропозицією робочої сили, особливо у регіонах з традиційним та тривалим рівнем безробіття. Хоча порівняно з 2003 р. рівень безробіття у 2006 р. знизився з 17,4 % до 13,3 % [333, с. 25].

По-друге, це впливало з самої природи соціального капіталу, який мав властивості приватного блага, котре індивіди використовували та накопичували задля досягнення власних цілей. Відповідно запроваджені реформи не могли відразу дати ефект у вигляді поліпшення якості і доступності освіти. Проте з часом освітній сегмент міг визначально впливати на структуру соціального простору, посилюючи міжособистісну довіру та підтримуючи символічні чи матеріальні обміни. З огляду на те, що ні владна, ні політична еліта не були власниками соціального капіталу, його конвертація в політичний відбувалася за конкурентних умов, коли політикам надавалася більша довіра, певний кредит суспільства за наслідки задекларованої та реалізованої політики. Якщо сума довіри (політичний

капітал) перевищувала певний мінімум, то політична інституція була більш конкурентною на політичному ринку і мала вищі шанси прийти до влади.

Підтримка політичної сили на рівні соціальних груп та мереж відображала попит та пропозицію на політичному ринку і тому через певний цикл та ж група могла знову надати кредит довіри політикам, що дали можливість започаткувати дієву систему частково інституціоналізованих відносин взаємного розпізнання. Подібну циклічність конвертації соціального капіталу в політичний простежено на прикладі репозиціонування політичних партій у двохвимірній системі координат «влада–опозиція». Прорахунки владної еліти давали шанс опозиційним популістським партіям, зорієнтованим на націоналізм та патріотизм. Парламентську опозицію на той час представляли Народна партія – Рух за демократичну Словаччину В. Мечіяра, лівоцентристська популістська Смер – СД та крайньо ліва КПЧ. На думку словацького дослідника Г. Месежнікова, «опозиційні партії, особливо найсильніша серед них Смер – СД, у 2002 – 2006 рр. постійно виявляли незгоду з реформами, займали критичні позиції щодо поступу влади в процесі вступу до ЄС та НАТО, вживаючи при цьому протиінтеграційну риторичку» [295, с. 60]. Опоненти звинувачували провладні партії в корупції та клієнтелізмі. Таку конфліктну лінію поведінки парламентської опозиції слід розглядати як частину передвиборчої стратегії. Для її представників було вкрай важливо посилити свої позиції напередодні президентських виборів 2004 р. У результаті кандидат від опозиції В. Мечіар у першому турі отримав найбільшу кількість голосів серед претендентів (32,7 %). У другому турі, з явкою лише 43,5 %, І. Гаспарович виграв з 59,9 відсотками, а словаки відкинули людину, яка втягнула їх у міжнародну ізоляцію в 1990-их рр.

Конфліктна лінія поведінки стала перспективною саме для Смер – СД, яка таким чином зберігала статусний капітал (імідж «принципової опозиції»). В силу того, що ріст довіри до влади має тенденцію до падіння,

для неї наступив сприятливий момент для нарощування економічного, соціального капіталів за рахунок протестного електорату. Партія, маючи парламентський статус, створила серйозну конкуренцію всередині поля опозиції. Для цього вона поєднала парламентські та позапарламентські форми роботи. Дискредитація уряду стала частиною передвиборчої стратегії Смер – СД і мала ціль наростити символічний капітал (опозиція в боротьбі з корупцією). Проте за популістською риторикою приховувалось погодження інтересів насамперед з певними економічними групами інтересів. Інтереси громадян-довірителів не були пріоритетними.

Зазначимо, що опоненти провладної більшості загалом не виконували функцію конструктивної опозиції. Натомість цю нішу поступово зайняли представники третього сектору. В Словаччині після поразки В. Мечіяра на виборах 1998 р. сформувалася «неформальна коаліція незалежних «мозкових» центрів», неурядових організацій, освітніх установ та дослідницьких інститутів, які щороку критично аналізували внутрішньополітичне життя, зовнішню політику, економіку та суспільство [36, с. 240]. Будучи політично нейтральними, вони виконували функцію суспільного контролю за діяльністю як владних, так і опозиційних інституцій. Це загалом сприяло поліпшенню рівня міжпартійної конкуренції та якості політичних змагань у Словаччині.

В червні 2006 р. у Словацькій Республіці відбулися нові парламентські вибори. Основне питання, що розділяло суспільство і політику, пов'язувалося з ефективністю основних соціально-економічних реформ, що проводилися кабінетом М. Дзурінди. Йшлося, насамперед, про масштабні реформи у сфері оподаткування, трудових відносин, соціальної політики, пенсій, охорони здоров'я, державного управління, судової системи і освіти. Словаччина сприймалася як лідер реформ у регіоні. Проте більшість громадян не відчували на собі реальний ефект від цих реформ. Тому вибори проходили в ситуації істотного розколу в громадській думці

щодо оцінки загальної ситуації в Словаччині. Соціологічні опитування показали, що лише 47 % респондентів позитивно оцінювали недавні події в країні, в той час, як 49 % опитаних вважали, що суспільство рухається в неправильному напрямку. Такі діаметрально протилежні погляди громадян все ж не сприяли високому рівню мобілізації електорату. Рівень виборчої фреквенції становив менше 55 %. Це був найнижчий показник із моменту падіння комунізму. На думку словацької дослідниці З. Буторової, «у результаті соціально-економічна проблематика, а саме – ступінь, у якому держава повинна брати участь в економіці, домінував у виборчій кампанії 2006 р.» [163, с. 1101].

Опозиційні партії в міжелекторальний період намагалися врахувати такі песимістичні настрої виборців та розширити своє електоральне поле. Так Смер – СД поступово змінила свою ідеологію в бік соціал-демократії, виступаючи з постійною критикою соціальних наслідків політики уряду. Вона висувала гасла сприяння солідарності, справедливості і рівних можливостей. У економічній сфері пропонувала відмінити єдиний податок, обіцяла знизити податки на основні товари (продукти харчування, медикаменти тощо) і ввести прогресивне оподаткування з більш високими показниками для людей з виключно високими доходами і для монополій. Партія також взяла на себе зобов'язання підвищити мінімальний розмір оплати праці, витрати на соціальний захист та охорону здоров'я, а також скасувати непопулярні платежі за медичну допомогу. Деякі з цих передвиборчих гасел впливали з угоди з Конфедерацією профспілок. Профспілки обіцяли підтримати Смер – СД у виборчій кампанії. Натомість, партія взяла на себе зобов'язання виражати їх інтереси у випадку входження до уряду. В такий спосіб їй вдалося переманити виборців від лівої КПС. Приклад Смер – СД демонструє тенденцію до того, що основні парламентські політичні партії почали робити ідеологічну прив'язку на ліво-правому континуумі, намагаючись закріпитися та розширити свій вплив

передусім за рахунок конкурентів. Така фіксація позицій дозволяла отримувати політичний капітал у вигляді відносно стабільної підтримки т.зв. «ідейних» виборців.

СДХС – ДП, як ініціатор більшості реформ, позиціонувала себе провідною реформаторською і проринково орієнтованою політичною силою. Її виборча стратегія зосереджувалась на позитивних результатах проведених реформ. Лідери партії грали на контрастах, пропонуючи виборцям визначитися між продовженням ініційованих реформ, або їх призупиненням, розуміючи під цим підтримку опозиції.

Ще однією групою партій, що працювали в одному електоральному полі, однак мали різний статус, були опозиційна СНП і провладна Партія угорської коаліції. Вони створювалися у відповідь на національні та етнічні проблеми. Перебуваючи при владі, Партія угорської коаліції сформувала імідж «відповідальної партії», яка керувала країною і проводила політику, з якої всі громадяни (а не лише етнічні угорці) могли відчувати свою політичну суб'єктність. Їй вдалося забезпечити майже таку ж частку голосів депутатів у парламенті, як це було зроблено чотири роки тому.

Популістська риторика В. Мечіара в основному ігнорувалася націоналістично орієнтованим електоратом і НП – РЗДС поступово втрачала популярність. Упродовж 2002 – 2006 рр. вона виконувала роль лояльної опозиції, яка іноді підтримувала на законодавчому рівні законопроекти від уряду М. Дзурінди. Партія намагалась уникнути конфронтації з провладними партіями, що в результаті призвело до падіння її підтримки виборцями більш ніж на 10 %. Зазначимо, що раніше РЗДС презентувала себе як широкоспектральний рух. Її нейтральність дозволяла здійснювати популістську політику і лавірувати між націоналізмом та лівоцентризмом, відтягуючи голоси виборців від класичних лівих та правих партій [270, с. 76]. Проте, з розвитком партійної системи та жорсткішою конкуренцією за нішу в політико-партійному спектрі, попередня тактика

виявилася неефективною.

СНП вдало цим скористалася, намагаючись акцентувати увагу виборців на словацькій етнічній ідентичності. СНП та НП – РЗДС ставили націоналізм та патріотизм найвищим в ієрархії цінностей з раціонального розрахунку, що конвертація культурного капіталу в політичний відбувається циклічно, а його придбання є валідним результатом. З метою отримання більшого обсягу капіталу ситуативні союзники використовували популізм інструментом, який дозволяв долучити до сукупного капіталу соціальний, символічний та ін.

За результатами голосування, ліва популістська партія Смер – СД здобула найбільшу підтримку виборців, вигравши 50 зі 150 місць. Партія СДХС – ДП М. Дзурінди посіла друге місце, в той час, як деякі з її потенційних партнерів по коаліції так і не змогли подолати виборчий поріг у 5 %. СНП отримала 20 парламентських місць, НП – РЗДС – 15 [338]. Такий результат дозволив лідеру Смер – СД Р. Фіцо сформувати коаліцію з крайньо-правою СНП і НП – РЗДС. Парламентську опозицію представляли СДХС – ДП, ХДР та Партія угорської коаліції. Мінімально вирашна коаліція нараховувала 85 депутатів [286, с. 121]. Незважаючи на істотну підтримку в парламенті, уряд мав низький ступінь ідеологічної сумісності. При його формуванні бралися до уваги, насамперед, показники кількості місць, якими володіли партії.

Спільним знаменником для всіх партій став популізм у різних його формах вияву. Формування урядової коаліції з середовища таких партій не випадкове і мало зовнішньополітичний контекст. Їх лідери керувалися раціональними міркуваннями, що ЄС гарантував вільну міжпартійну конкуренцію для країн, що приєдналися. Однак він створював перешкоди для недемократичної практики реалізації влади, особливо на етапі приєднання. Після вступу Словаччини до ЄС, як результат відповідності копенгагенським критеріям, інтенсивність інституційного впливу

міжнародних гравців, особливо на партійну політику Словаччини, істотно знизилася. Тому за таких обставин популістські партії не ставили пріоритетом отримання дивідентів від статусного капіталу за рахунок інтегрування в політичне поле ЄС. На рівні стратегій конвертацій капіталів це виявилось у відкритому ігноруванні чинника міжнародного (або європейського) прийняття (або неприйняття) до своїх коаліційних альянсів радикальних і популістських партій. Це стало однією з основних причин формування правлячої коаліції з середовища «м'яких» і «жорстких» популістів після парламентських виборів 2006 р.

Вибори 2006 р. засвідчили істотні зміни в структурі політичного поля. По-перше, жодна нова партія не увійшла до парламенту. Основні політичні гравці (Смер – СД та СДХС – ДП) в основному визначилися зі своїми союзниками, розділивши між собою сегменти політичного поля. *Див. рис. 4.5 (Додаток Б)*. По відношенню до попередніх виборів це виглядало досить контрастно.

По-друге, відбулося загострення міжпартійної конкурентної боротьби на правому боці партійного спектру, який залишався досить фрагментованим. Причинами непорозумінь стали, насамперед, розбіжності в підходах щодо релігійних питань та суперництво за лідерство всередині консервативного табору. Характерно, що етнічні питання продовжували формувати партійну конкуренцію з тією ж силою, що і в минулому.

По-третє, істотним чином змінилися партійні преференції виборців. Якщо раніше громадяни висловлювали зацікавленість питаннями, пов'язаними з характером політичного режиму, демократією та націоналізмом, то в 2006 р. більш помітними і рельєфними стали, на думку словацького науковця Д. Малової, соціально-економічні проблеми [279, с. 1103]. Зміна пріоритетів виборців дозволила Смер – СД стати єдиною значимою некомуністичною лівоцентристською партією.

Успадкований рівень економічного розвитку створив комфортні

умови для нового уряду на чолі з прем'єр-міністром Р. Фіцо. Коаліційний уряд включав учасників, які критикували ліберальні реформи і використовував популістські методи звернення до виборців. Так, декларуючи необхідність повного перегляду реформ попереднього уряду правоцентристських партій, на рівні практичної політики це виявлялося в прагматичному поєднанні селективних заходів перегляду попередніх реформ у деяких галузях (оподаткування, охорони здоров'я, трудове право, пенсійне забезпечення) і збереження наслідків реформ в інших галузях без їх подальшого поглиблення і розробки [295, с. 60]. «Реформа» режиму добробуту під керівництвом Р. Фіцо була далеко не систематична і швидше стосувалася одноразових прямих платежів у вигляді Різдвяних бонусів для пенсіонерів, допомоги при народженні дитини тощо. Проте така політика дозволяла додатково залучити соціальний капітал з середовища соціально незахищених верств населення. В той же час, уповільнення темпів приватизації не сприяло формуванню середнього класу та появі нових економічних груп з середовища іноземних інвесторів як потенційного економічного капіталу Смер – СД.

Маючи доступ до метакапіталу держави, партії вдалося накопичити також і статусний капітал, як результат його перерозподілу за рахунок коаліційних партнерів. Смер – СД в особі її лідера Р. Фіцо поступово утверджувалася як надійний захисник словацького національного та державного інтересу. Прем'єр-міністр вдало скористався адміністративним та делегованим політичним капіталом і, будучи керівником вищої виконавчої влади, активно протидіяв претензіям нового угорського уряду щодо надання угорського громадянства для угорців, які проживали за кордоном. Таким чином, Р. Фіцу вдалося заручитися підтримкою не лише націоналістично орієнтованого електорату Смер – СД, але й частково СНП і НП – РЗДС.

Накопичення політичного капіталу партією дозволило наростити

індивідуальний делегований капітал Р. Фіцо, що надавало процесам конвертації більш парціальний характер, які змінювалися під впливом не лише середовища, але й власних інтенцій індивіда. Міжнародні та вітчизняні експерти, окремі політичні лідери відразу поставили під сумнів стабільність і відповідальність нової коаліції. Зокрема, в жовтні 2006 р., лівоцентристське угруповання ЄС – Партія європейських соціалістів, тимчасово припинила членство Смер – СД у своїй структурі через участь в коаліції з СНП, яку керівництво вважало екстремістською.

Проте коаліція виявилася не лише стабільною, але й популярною впродовж 2007 р. завдяки успадкованій стабільній економіці. Ситуація всередині уряду ускладнилася в листопаді після звільнення міністра сільського господарства М. Джурена, призначеного прем'єр-міністром за квотою НП – РЗДС. Кадрові перестановки в уряді спровокували конфлікт між Р. Фіцо і В. Мечіяром, що істотно послабило єдність коаліції [23, с. 134].

У 2008 р. уряд Р. Фіцо де-факто призупинив процес впровадження ліберальних реформ. З того часу стали помітними такі негативні тенденції: розширення державного втручання в економіку і соціальну політику, кумівство в заповненні державних і громадських посад, збільшення етноцентричного елементу у внутрішній політиці [339]. Правляча коаліція намагалася нівелювати законодавчі ініціативи опозиційних депутатів. З її боку ставали все більш помітними зусилля, спрямовані на акумуляцію владних ресурсів у країні з метою отримання додаткового політичного капіталу (владних повноважень) для впливу на вирішення соціальних проблем (наприклад, наслідків світової економічної кризи). Одним з інструментів для досягнення таких цілей використовувався партійний клієнтелізм. У свою чергу, це призводило до подальшої маргіналізації опозиції і звуження політико-правового поля її діяльності та, відповідно, ослаблення механізмів контролю виконавчої влади. Постійні протистояння

між правлячою коаліцією і опозицією, загострення проблем зі встановленням систем стримувань і противаг мало наслідком погіршення індексу демократії в країні. За даними Британської економічної групи *The Economist Intelligence Unit (EIU)*, він опустився з позначки 7,4 в 2006 р. до 7,35 в 2010 р. (максимальний показник 10) [180].

Дефіцит демократії поглиблювала світова економічна криза, яка не оминула й Словаччину. Уряд Р. Фіцо не зумів впоратися з її негативними наслідками. Як результат – підвищення дефіциту бюджету з 1,9 % ВВП в 2007 р. до 7,8 % в 2010 р. [280, с. 1123]. У той же час у результаті рейтинг ефективності уряду, за даними *The Worldwide Governance Indicators*, знизився з 79,02 в 2006 р. до 76,08 у 2010 р. (максимальний показник 100) [357]. Тому опозиційні правоцентристські партії СДХС – ДП і ХДР разом із новоствореними «Свобода і солідарність» (СіС) та партією угорської меншини «Міст – Хід» намагалися максимально скорегувати передвиборні програми і наблизити їх до базової теми виборчої кампанії.

Новостворена, технократична за своїм характером, СіС побудовувала передвиборчу програму з акцентом на антикорупційній тематиці. Вона намагалася позиціонувати себе як ліберальна партія, не дозволяючи «старим» компартійним працівникам і співпрацівникам таємної поліції ставати її членами. Основою соціального капіталу СіС стала молодь і особливо ті, хто вперше прийшов проголосувати. Задля швидкої мобілізації опозиційно налаштованого електорату активно використовувалося он-лайн спілкування через соціальні мережі. Одним із результатів таких віртуальних контактів було залучення молоді до формування електронної петиції щодо проведення референдуму. Таким чином, політична партія через мобілізацію горизонтальних мережевих структур активно формувала політичний порядок денний, накопичуючи соціальний капітал і тим самим агрегуючи та артикулюючи свої інтереси на виборах. Як бачимо, СіС врахувала мінливі характеристики соціального капіталу, який набував у залежності від ситуації

різні функціональні форми.

У 2010 р. відбулася третя повна ротація партій при владі на основі виборів. Попередні зміни статусу, з провладних на опозиційні, зафіксовано в 1998 та 2006 рр. У свій час С. Гантінгтон запропонував тест на консолідовану демократію, який передбачав дворазову зміну партій при владі. Третя ротація влади свідчила, що Словаччина перебувала саме на такому етапі свого розвитку. Парламентські вибори 2010 р. принесли успіх правоцентристським партіям, що було реакцією на незадовільну роботу попереднього уряду. Проте вони засвідчили, що стратегія конвертації капіталів виявилася знову успішною для Смер – СД. Партії вдалося накопичити соціальний капітал за рахунок політики захисту соціальних інтересів, культурний та символічний – за рахунок іміджу захисника національних інтересів. Вона створила яскравий символ-бренд, який був більш доступний для виборців-споживачів, ніж детально розроблена і обґрунтована ідеологічна програма. В результаті рівень електоральної підтримки партії у порівнянні з попередніми виборами партії зріс на 5,65 %. У той же час колишні коаліційні партнери Смер – СД істотно втратили частку націоналістично налаштованих виборців. СНП – 6,6 %, а Партія угорської коаліції відповідно – 7,35 %.

Можна припустити, що Р. Фіцо вдалося залучити як ресурс соціальний капітал. Це зумовлювалося тим, що постійний притік економічного капіталу з фондів ЄС сприяв поступовому економічному вирівнюванню територій у тому числі найбільш віддалених сільських територій, до яких пішли інвестиції в розвиток інфраструктури. Тим самим стали розвинутішими горизонтальні зв'язки, розвивався середній клас. Відповідно початковий досвід членства Словаччини в ЄС позитивно оцінювався на відносно високому рівні серед більшості населення. У цій ситуації підтримка проєвропейської орієнтації плюс соціальний захист означало б вловити думку більшості, що є характерним для природи популістських партій.

Не зважаючи на те, що Смер – СД здобула найбільшу підтримку виборців, набравши 34,8 % голосів, вона так і не змогла сформувати коаліцію більшості. Вибори розчистили шлях для правоцентристського коаліційного уряду на чолі з І. Радічовою. До нього увійшли СДХС – ДП, НДР і дві нові партії – ліберальна Партія свободи і солідарності (далі СіС) і Міст – Хід.

Тогочасна коаліція мала незначну чисельну перевагу над сильною і помірно інтегрованою опозицією (79 :71) [354, с. 11]. Відносини між урядом та опозицією подекуди були дуже інтенсивними та різкими і супроводжувалися періодичними політичними кризами. Причинами стали значна партійна фрагментація парламенту, яка призводила до формування мінімально виграшних коаліцій, ідеологічно різнорідного уряду та парламентської опозиції. За таких умов складно було говорити про появу конструктивної опозиції, як невід’ємного елемента західноєвропейських парламентських демократій. Парламентська опозиція залишалася досить ідеологічно та організаційно роз’єднаною і включала в себе політичні партії, що охоплювали політичний спектр від лівих до правих.

Характерно, що розрив між провладними та опозиційними таборами не проходив традиційною віссю розмежування «ліві – праві», як це зазвичай склалося в інших країнах Вишеградської групи. Однією з причин стали раціональні підходи партійного керівництва до формування коаліцій. Високий рівень фракціоналізації парламенту фактично унеможлиблював появу широких коаліцій, натомість сприяв виникненню мінімально виграшних коаліцій. У силу того, що під час їх утворення бралася до уваги, насамперед, чисельність фракцій, то ідеологічна сумісність партій не відіграла роль домінуючого інтеграційного чинника. Нову урядову коаліцію, як правило, формували партії, між якими під час виборів спостерігалось зближення позицій та подібність програмових положень стосовно політики уряду. У результаті, як у провладну більшість, так і в

парламентську опозицію, входили різні за назвою політичні партії зі схожою ідеологічною складовою та електоральною базою. З огляду на те, що парламентська діяльність тісно пов'язана з підготовкою до нових парламентських виборів, то прив'язка до своїх союзників унеможливлювала перехід партій у табір опонентів. Це апіорі перешкоджало формуванню урядових коаліцій за ідеологічною ознакою. Така ситуація створювала оптимальні умови для появи при владі партій з досвідом урядування.

У країні поступово вимальовувалася нова міжпартійна модель взаємодії між парламентською та позапарламентською опозицією, яка з електорального періоду переносилася на міжелекторальний. Такий характер стосунків дозволяв чіткіше окреслити дисконтинуацію між політичними силами в розрізі «провладні – опозиційні». Узгоджені під час виборів дії робили стосунки між політичними партнерами в статусі провладних більш прогнозованими, що надавало політичному процесу рис передбачуваності.

Водночас у дихотомії «уряд – парламентська опозиція» простежувалися тенденції до появи у цих відносинах певної розмитості та непрозорості. Йдеться про вплив економічного капіталу в структурі сукупного капіталу партій, що виявлявся в посиленні політичної суб'єктності партій підприємницького типу та взаємозалежності бізнесу й політики. Їх створювали безпосередньо бізнесмени або лідери, які отримували від них фінансування. До виборів такі бізнес-партії, як правило, займали критичну позицію щодо уряду. Таку опозиційність можна також вважати технологічним прийомом, використання якого підвищувало ефективність мобілізації розчарованого діяльністю уряду електорату. Прихід до влади нових політичних партій у вигляді індивідуальних проєктів можна пояснити «втомлюваністю» виборців від постійної ротації влади, розчаруванням від невисокої ефективності урядової діяльності та пошуком «нових облич» у політиці. На думку Я. Яроша, «за відсутності сталої соціальної бази й мінливості процесів політичної структуризації політичні

партії є переважно не виразниками інтересів певних соціальних груп, а технологічними проєктами фінансово промислових груп, зростання кількості яких корелює з початком чергової електоральної кампанії» [131, с. 2].

З приходом до влади лідери бізнес-партій намагалися отримати ренти від вкладених політичних інвестицій через використання непрозорих схем розподілу метакапіталу держави, що посилювало такі негативні для демократизації явища, як корупція та клієнтелізм. Тому бізнес-партії намагалися увійти не до опозиції, а до складу парламентської більшості. Ідеологія для подібних партій відігравала другорядну роль і залишалась ефективним засобом приходу до влади. За своєю характеристикою це партії лідерського типу, що не потребували внутрішньопартійної демократії, оскільки програмними документами не передбачалися механізми ротації в керівних структурах партії, а призначення на посади ставало реальною практикою. Бізнес-партії не були вкоріненими в громадянські суспільні організації або соціальні рухи. Одним із прикладів є Свобода і солідарність. Вона була утворена в 2009 р. Р. Суліком – колишнім власником середнього підприємства «*Fax & Copy*», який до того часу не виявляв значної активності в політичному житті. Окрім нього, партію фінансували ще три середні підприємці, які не були зацікавлені в розширенні членства. В 2009 р. партія нараховувала лише 100 членів, а в листопаді 2016 р. її чисельність зросла до 170. Як слушно зазначає словацький вчений Ю. Марушяк, «успіх на парламентських виборах та навіть участь в уряді не спонукав такі партії створювати територіальні структури або вдосконалювати механізми внутрішньої демократії» [285, с. 179]. На відміну від Смер та Міст – Хід, що активно здійснювали організаційну розбудову як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях, СіС істотно не була в цьому зацікавлена.

Після парламентських виборів 2010 р. у Словаччині утворилася нова конфігурація партійної системи, яка включала в себе потужну Смер – СД,

дві середні партії (СДХС – ДП і СіС) і три менші партії (ХДР, Міст – Хід і СНП). У цей період «у країні залишався розділ партійної системи на два блоки з різним характером: блок національно-популістських партій, до якого входили Смер – СД та СНП і блок програмових партій, що утворювали СДХС – ДП, СіС, ХДР та Міст – Хід [295, с. 68]. Ця роздільна лінія істотною мірою впливала на природу міжпартійних відносин, включаючи використовувані стратегії коаліції, а також доступ партії до влади, їх політичний стиль та прихильність до певного типу політичної культури.

10 березня 2012 р. Смер – СД здобула переконливу перемогу на дострокових парламентських виборах, отримавши 83 місця в парламенті зі 150. Залучившись підтримкою лівих виборців, вона домоглася підтримки 44,4 % голосів виборців. При цьому рівень виборчої фреквенції становив 59 % [163, с. 1098]. Це дозволило Смер – СД сформувати однопартійний уряд на чолі з Р. Фіцо. Прихід партії до влади не випадковий. На фоні інших структур із досить низьким рівнем організаційної розбудови, Смер – СД вдалося створити розгалужену мережу на трьох територіальних рівнях – національному, регіональному та окружному. Географія поширення партії відображала політичні та адміністративні регіони країни. Лише на півдні Словаччини, де чисельно переважали етнічні угорці, вона діяла менш активно [281, с. 6].

Успіх Смер – СД значною мірою залежав від високого рівня централізації, що дозволяло при мінімальному рівні партійної демократії уникнути внутрішньої опозиції та фракціоналізації. Це партія лідерського типу згрупована навколо харизматичного Р. Фіцо. Він здійснював безпосередній контроль над територіальними партійними підрозділами, включаючи відбір кандидатів на вибори різних рівнів.

Смер – СД виявилася дуже ефективною у залученні нових виборців за рахунок ефекту «файлу Горили» – документа, який просочився в пресу і

опосередковано вказував на високий рівень політичної корупції під час останнього уряду М. Дзурінди у 2005 – 2006 рр. Оприлюднення документа призвело до масових політичних протестів у грудні 2011 р. При цьому партія провела потужну виборчу кампанію, яка фокусувалася на критиці правоцентристських партій через брак компетенції в уряді та низьку спроможність піклуватися про соціально незахищені суспільні верстви.

Однопартійний уряд мав досить слабку і роздроблену парламентську опозицію. Перешкодою для її об'єднання та реалізації контрольних функцій стала правляча Смер – СД, яка, маючи абсолютну більшість голосів у парламенті, постійно відкрито здійснювала спроби її послабити. Останнє, зокрема, виявилось в порушенні процедурних процесів через нехтування законними вимогами опозиційних депутатів.

Роздробленість опозиції та досить потужні позиції Смер – СД можна пояснити розстановкою суспільно-політичних сил. На той час партійна система Словаччини залишалася попри відкритість досить фрагментованою. Домінуюча на лівому фланзі партійного спектру Смер – СД, фактично не стикалася з реальною конкуренцією зліва. Серед правоцентристських партій спостерігалася відсутність потужних структур. Партія М. Дзурінди СДХС – ДП поступово втрачала своїх депутатів у парламенті, частина з яких виходила з її лав або змінювала партійну приналежність. Процес відбувався на фоні посилення впливу партії «Мережа», заснованої колишнім членом ХДР Р. Прохазкою. Під час президентських виборів 2014 р. він став третім найуспішнішим кандидатом, набравши 21 % голосів у першому турі. Деякі уламки від «старих» правоцентристських партій сприяли появі нових індивідуальних проєктів (Нова, Зміни, Скок). За рахунок підприємницьких партій відбулося зростання рівня фрагментації правоцентристського табору [18, с. 19].

Істотно перешкоджала позитивній динаміці демократизації діяльність популістських партій. Зокрема, Смер – СД з метою збереження сукупного

капіталу, в основі якого був делегований партійний капітал та особистий символічний капітал її лідера Р. Фіцо, використовувала «жорсткі» варіанти популізму [294, с. 9]. Він виявлявся у питаннях зовнішньої політики та прав меншин; нечіткій та неоднозначній політичній програмі, декларації щодо «популярного» характеру власної політичної лінії, а не конкретних пропозицій щодо політики. Такий популізм дозволяв залучати ширший діапазон різних видів капіталів, яким володіли виборці. Основною конвертаційною стратегією Р. Фіцо стало інвестування власних ресурсів для отримання політичного капіталу, делегованого як посадою лідера партії, так і пізніше прем'єр-міністра. При цьому за даними соціологічних опитувань спостерігалось збільшення символічного капіталу та капіталу особистої популярності лідера.

У цей період у Словаччині значну роль у сукупному капіталі владної та опозиційної еліти продовжував відігравати економічний капітал. Йдеться насамперед про тенденцію до створення бізнес-партій та виокремлення нових опозиційних еліт. У 2012 р. до парламенту увійшла партія «Звичайні люди та незалежні особистості» (далі Олано) під керівництвом бізнесмена І. Матовича. Одночасно діяла праворадикальна партія «Котлеба – Народна партія «Наша Словаччина» під керівництвом бізнесмена та мільйонера Б. Коллара. Проте економічний капітал партій мав скоріше прихований, латентний характер і залишався необхідним фінансовим ресурсом партії з подальшим обміном на політичний капітал. Натомість ці партії в міжелекторальний період для збільшення сукупного капіталу обрали опозиційну стратегію, беручи до уваги, що символічний капітал був визначальним для отримання кредиту на владу від населення у формі політичного капіталу. Однак, на той час у партійній системі Словаччини домінуючими залишалися партії з розгалуженою організаційною структурою та чітко окресленою ідеологією. «Бізнес-партії», а також підприємницькі партії, не маючи чіткої ідеологічної позиції та стабільної

електоральної бази, в пошуках прихильності нових виборців змушені були укладати нові вигідні політичні союзи з сильнішими традиційними партіями.

Інституційна нестійкість партій за їх високої електоральної волативності змушувала й «стандартні» партії запозичувати нові виборчі технології в бізнес-партій в силу їх значної конкурентоспроможності. Підвищення електоральної підтримки партій, що керувалися моделлю «бізнес-фірми», а також проникнення практики підприємницької діяльності в діяльність інших політичних партій, спровокувало нові політичні конфлікти в Словаччині. Напередодні парламентських виборів у березні 2016 р. представники правлячої партії Смер – СД, як і спікер Національної ради Словацької Республіки П. Пеллегрині, інтерпретували ці тенденції як конфлікт між «стандартними» та «нестандартними» політичними партіями [285, с. 194].

Значну вагу в структурі сукупного капіталу ряду популістських партій націоналістичного спрямування мав капітал міжнародної підтримки. Йдеться, насамперед, про Росію, яка в такий спосіб намагалася посилити свій вплив на метакапітал держави у випадку отримання такими партіями владного ресурсу. Країна мала власні геополітичні інтереси в Центрально-Східній Європі. Цей регіон для неї стратегічний у плані надання можливостей для опосередкованого втручання в загальноєвропейські та трансатлантичні інституції шляхом проникнення в економічне, політичне та інтелектуальне середовище окремих країн. Росія зацікавлена в експорті економічного, символічного, соціального та культурного капіталів у прямій та опосередкованій формі та перетворенні його в політичний капітал мезорівня. Останній дозволяє їй впливати на прийняття вигідних політичних рішень шляхом поєднання дипломатичного тиску, особистих і професійних контактів, економічних преференцій і енергетичної залежності. Проникнення економічного та культурного капіталу з Росії здійснювалося

через соціальний капітал, свого роду мережу зацікавлених осіб, яким була вигідна підтримка економічних і культурних контактів. Такі контакти базувалися радше на фінансових вигодах, аніж на ідеологічних, або політичних переконаннях. Проте з огляду на можливості конвертації економічного капіталу в політичний це давало змогу Кремлю врахувати переваги ліберальної демократії з її відкритістю та здійснювати політичний вплив на певних чиновників й уряди, ускладнюючи опрацювання єдиних позицій ЄС та НАТО, а також сприяло міжнародному співробітництву Москви.

Привабливі ділові контракти, пожертвування на політичні кампанії, а також різні форми фінансової корупції дозволяли В. Путіну застосовувати політичні важелі впливу та переконувати ключових політиків підтримувати російські інвестиції. Зокрема в енергетичному секторі Словаччина істотно залежить від постачання природного газу з Росії, яке становить близько чверті від її загального обсягу. В 2002 – 2006 рр. під керівництвом правоцентристського уряду М. Дзурінди були задіяні значні російські інвестиції в Словаччині. Це включало приватизацію нафтопровідної компанії «*Transpetrol*» російським ЮКОСом та «*Cargo Slovakia*» іншим російським інвестором. Досить конroversійним був словацько-російський спільний проєкт побудови ширококоліїної залізниці.

Анексія Росією Криму та причетність до військових дій на Сході України мали наслідком введення в 2014 р. економічних санкцій проти Росії з боку ЄС. Це змусило В. Путіна переглянути стратегію у ставленні до держав Вишеградської групи з метою відновлення попередньої схеми конвертації економічного капіталу в політичний та посилення свого впливу в регіоні. Сприятливою обставиною для таких намірів стали відмінності між країнами в підходах щодо східної політики та реакції на напад Росії на Україну. Варшава більш наполеглива у фокусуванні політики ЄС і НАТО і розглядала трансатлантичні відносини як першочергові. Навпаки,

Угорщина, Словаччина та Чехія були більш обережними. Всі три уряди певний час не наважувалися підтримувати санкції проти Москви з економічних причин, особливо там, де існувала висока залежність від енергопостачання з Росії.

Деякі уряди Вишеградської групи зосереджували увагу на своїх безпосередніх національних інтересах, а не на більш значних довгострокових стратегічних розрахунках. Агресивні дії Росії щодо України не переконали Угорщину розірвати контракт з Росатомом на модернізацію та розширення атомної електростанції в Пакші. У свою чергу прем'єр-міністр Словаччини Р. Фіцо навіть виступив проти ідеї посилення американської військової присутності в Центральній Європі. Він також залишив за собою право накладати вето на подальші санкції ЄС, якщо вони завдали б шкоди економічним інтересам Словаччини.

Розглядаючи численні ідеологічні та персональні зв'язки між російськими бізнесменами, політиками, дипломатами та організаціями країн Вишеградської групи, вчені П. Креко, Л. Гіурі та Е. Згут зробили припущення, що вони не є випадковим. На їх переконання, «такі зв'язки Кремля та підтримка сепаратистських, ревізіоністських та ультранационалістичних організацій мали на меті підірвати регіональну стабільність і в основному послабити зв'язки з Україною» [259, с. 9]. Характерно, що більшість праворадикальних організацій раніше зосереджувалися переважно на питаннях етнічних, релігійних та сексуальних меншин. Однак після української кризи вони перенаправили свою увагу на геополітичні проблеми. Ці організації не агітували відкрито проти НАТО та ЄС, а скоріше намагалися виявляти особливу симпатію авторитарному режиму В. Путіна в Росії, розглядаючи його як ідеологічну та політичну модель, яку варто запозичити, та одночасно виявляючи в риториці та діях негативне ставлення до України. Однією з таких НУО була *Slovak Revival Movement*, яка мала тісні зв'язки з російськими

націоналістичними організаціями «Народний Собор», «Стяг», «Доброволец». Тим самим через неурядові громадські організації, як свого роду соціальні мережі, відбувався вплив на формування громадської думки. При цьому ресурсом використовувалися довготривалі слов'янські настрої серед словацьких політиків та інтелектуалів. Проросійський табір включав у себе ортодоксальних комуністів, євроскептиків, радикальних націоналістів, популістів та різні антизахідні сили.

Опосередкований зв'язок із російським економічним капіталом простежувався і в деяких популістських партіях націоналістичного спрямування, що скористалися розколом у громадській думці щодо оцінки введення санкцій проти Росії. Частина населення вважала, що такі дії негативно позначалися на економіці країни, яка мала налагоджені економічні відносини з Росією. Саме прихильністю такого типу електорату скористалася популістська партія СНП. Після 2014 р. вона посилила антиєвропейську риторичу, пов'язуючи конфлікт в Україні з експансіоністською політикою ЄС. У 2016 р. у партії різко зросла кількість прихильників. На парламентських виборах 5 березня за неї віддали голоси 8,64 %, що дозволило отримати 15 зі 150 мандатів у парламенті.

4.3. Влада та опозиція як чинники демократизації політичної системи Чеської Республіки

Одним із наслідків вступу Чеської Республіки до ЄС у 2004 р. було створення ще одного центру міжпартійної конкуренції – Європейського парламенту. Вхідження до нього давало партіям змогу конвертувати політичний та статусний капітал національного рівня в їхні наднаціональні аналоги, водночас накопичуючи капітал міжнародної підтримки як свого роду індикатор перетікання політичного капіталу (довіри) до політичних партій. Вибори обумовлювали зміни структури відносин «влада – опозиція», даючи шанс опозиційним партіям отримати владний ресурс у рамках ЄС або

зафіксувати позиції провладних партій.

Екзогенний чинник також впливав на урядову стабільність. Восени 2004 р. у країні загострилася парламентська криза. Вона була зумовлена поразкою правлячої партії ЧСДП на перших виборах до Європейського парламенту. До цього додалася роздробленість правлячої фракції, що мало наслідком відставку прем'єр-міністра В. Спідла та уряду. Сформована однопартійцем С. Гросом коаліція зменшувала шанси на серйозні реформи в найближчому майбутньому. Діяльність прем'єр-міністра швидко поставила під сумнів ефективність кадрових рішень, реформування поліції та економічної політики, що, у поєднанні з крихіткою коаліції, ускладнювали уряду подолання головних недоліків системи: відсутність прозорості та ефективного регулювання, низької громадянської активності та політичної участі.

Уряду С. Гроса так і не вдалося впоратися з корупцією. Владна еліта, з одного боку, породжувала і структурувала практику реагування на випадки корупційних дій з боку не владних суб'єктів на макрорівні. У той же час, вона залишала за собою негласне право отримання економічної ренти від дій у більш значимих масштабах. Перетин політичних та економічних інтересів ставав предметом спекуляцій у вищих ешелонах влади, що частково пояснюється відсутністю прозорості у великих угодах. В експертній оцінці міжнародної організації «*Transparency International*» щодо розповсюдження у політичному полі країни клієнтарно-патронажних стосунків обґрунтовувалася думка, що клієнтелізм у призначенні державних контрактів, переважав на багатьох рівнях державного управління країни [240]. Підтверджують такий висновок і результати зовнішнього аудиту державних закупівель, проведених у Празькій ратуші у 2003 р. Вони показали, що всі 133 перевірені контракти були незаконними [150]. Незважаючи на виявлені Вищим аудиторським бюро масові порушення та перевитрати на різні урядові контракти, політики ігнорували ці висновки.

Чинне законодавство навіть не дозволяло цій інституції вводити санкції проти чиновників.

Проте в процесі вступу Чехії до ЄС наприкінці 2003 р. парламент ухвалив новий закон про державні закупівлі. Він мав на меті посилити контроль за корупцією та гармонізувати законодавство з Європейським Союзом. Закон встановлював додаткові виключення з правил закупівель та обмежував подання апеляцій на рішення, що вимагало сплати відносно високих адміністративних зборів та додаткової плати зі сторони особи, що подала апеляцію.

Також проблематичною залишалася нездатність уряду прийняття ефективного законодавства щодо врегулювання конфлікту інтересів чи лобістської діяльності в системі виконавчої та законодавчої влади. Загалом населення вважало, що політики отримували фінансові вигоди від свого статусу і використовували вплив у незаконних цілях. За даними соціологічного опитування, проведеного *Eurobarometer* в 2004 р., лише 18 % опитаних довіряли трьом політичним інститутам (парламенту, уряду та політичним партіям) [320, с. 19]. *Див. табл. 4.2.*

Таблиця 4.2

Рівень довіри до політичних інститутів
у країнах Центрально-Східної Європи в 2004 р.

<i>Країна</i>	<i>Рівень довіри парламенту, уряду, політичним партіям (у %)</i>
Болгарія	13
Польща	6
Словакія	15
Словенія	23
Угорщина	24
Чехія	18

Джерело: Public opinion in the European Union. Eurobarometer. 2004. p. 19.

Критики також вказували на тривалу практику призначення політичними партіями осіб на службу в державному управлінні, навіть на

нижчих рівнях, і в наглядових радах компаній, що частково належали державі. Таким чином партія влади намагалася зберегти політичну впливовість неформальних інститутів, що базувалися на клієнтарно-патронажних зв'язках та особистій лояльності. Дані патримоніальні принципи хоч і не домінували над формальними, проте все ж залишалися важливим чинником конвертації політичного та статусного капіталів в економічний у вигляді ренти. Можна припустити, що вони були значущими в діяльності акторів на загальнодержавному та регіональному рівнях.

Проблема корупції в країні носила системний характер та істотним чином не змінювалася в процесі перманентної ротації влади. За даними *Freedom House* індекс корупції в 2004 р. зафіксовано на рівні 3,5. У 2009 – 2013 рр. він знизився до 3,25. Проте з 2014 р. відбулося поступове зростання показника до позначки 3,5. *Див. табл. 4.3.*

Таблиця 4.3

Чеська Республіка в демократичному транзиті:
аналіз базових індикаторів (за даними Freedom House)

NIT Edition	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
National Democratic Governance	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75	3.00	2.75	2.75	2.75	3.00
Electoral Process	1.50	1.50	1.25	1.25	1.25	1.25	1.25	1.25	1.25	1.25
Civil Society	1.50	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	2.00	2.00
Independent Media	2.25	2.50	2.50	2.50	2.50	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75
Local Democratic Governance	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75
Judicial Framework and Independence	2.25	2.00	2.00	2.00	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75	1.75
Corruption	3.25	3.25	3.25	3.25	3.25	3.50	3.50	3.50	3.50	3.50
Democracy Score	2.18	2.21	2.18	2.18	2.14	2.25	2.21	2.21	2.25	2.29

Примітка: за даними Freedom House.

Джерело: Nations in Transit 2018. Czech Republic. Freedom House.

Перманентне відтворення після «розриву» з комунізмом «спадщини минулого» у вигляді неформальних мереж та патрон-клієнтистських

практик з боку як владних, так і опозиційних елітних груп, свідчило про спільні (можливо, і погоджені) взаємовигідні раціональні стратегії накопичення соціального капіталу макрорівня. Результативність боротьби з корупцією є одним з індикаторів демократизації політичної системи в напрямку впровадження нових стандартів управління, підзвітності та прозорості урядових рішень та дій, а також поліпшення якості самої демократії. На той час Чехія нагадувала повністю функціонуючу демократію, стабільну і прогнозовану, з ефективними механізмами стримувань і противаг, але вона не мала лідерського потенціалу, спроможного здійснювати зміни, необхідні для підвищення ефективності, підзвітності та транспарентності влади. В результаті, рейтинг національного демократичного управління зупинився на рівні 2,50, що є посереднім для консолідованої демократії.

Після парламентських виборів 2006 р. у країні настала політична криза, зумовлена неможливістю сформувати як лівий, так і правий уряди. Ліві партії ЧСДП, КПЧМ і правоцентристські ГДП, ХДС – ЧНП, Зелені контролювали по 100 місць. Попри те, що президент В. Клаус призначив прем'єр-міністром М. Тополанека від ГДП, правлячий кабінет міністрів перебував у вкрай хиткому становищі. Політична ситуація в Чехії відзначалася постійною боротьбою між слабким правоцентристським коаліційним урядом та посиленою опозицією, сформованою навколо ЧСДП та КПЧМ, а також зростаючими внутрішніми розбіжностями у великих політичних партіях. Два основні розриви міжпартійної боротьби та внутрішні розбіжності в партіях мають під собою політичний контекст і стосуються підходів до реалізації економічних реформ у сфері пенсійного забезпечення та охорони здоров'я, дебатів про глибину процесу європейської інтеграції. Цей політичний розвиток супроводжувався постійно зростаючим розчаруванням громадян політичними партіями та діяльністю уряду.

Вибори продемонстрували залежність якості демократії від зміни партій при владі. Соціал-демократи, що очолювали уряд з 1998 р. по 2006 рр., втратили частину політичного капіталу на фоні посилення ГДП. Така ротація загалом привела до покращення якісних параметрів демократії. За даними *ВТІ*, рівень державності не змінився впродовж 2003 – 2010 рр. і досягнув найвищих 10 балів. *Див. табл. 4.4.* Цей індикатор включав у себе створення, функціонування та консолідацію демократичних структур. Конституційний порядок не зазнав істотних змін після запровадження в 1996 р. верхньої палати (сенату).

Таблиця 4.4

Оцінка стану демократизації в Чеській Республіці
за період 2003 – 2010 рр. (за даними Фонду Бертельсманна)

<i>Роки</i>	<i>2003</i>	<i>2006</i>	<i>2008</i>	<i>2010</i>
Державність	10,0	10,0	10,0	10,0
Політична участь	10,0	10,0	10,0	10,0
Верховенство права	10,0	9,0	9,3	9,5
Стабільність демократичних інституцій	10,0	9,5	9,5	10,0
Політична та соціальна інтеграція	10,0	8,8	9,0	9,5
Загальний стан демократичного прогресу	10,0	9,5	9,5	9,8

*Примітка: шкала ранжується від 1 (найнижчий показник) до 10 (найвищий).
Джерело: Bertelsmann Stiftung 2003, 2006, 2008a, 2010b. ВТІ.*

Дані таблиці демонструють стабільну динаміку політичної участі, яка залишалася найвищою в регіоні. Для *ВТІ* це один з ключових критеріїв політичної трансформації, який засвідчував наявність політичної свободи, що включала вільні вибори. Політична участь також передбачала право політичної організації впливати на процес прийняття рішень; можливість для політичних партій, НУО та груп громадян представляти свої інтереси та інтереси своїх членів.

У країні гарантувалося право на об'єднання в різноманітні громадські організації та територіальне представництво інтересів громадян. Хоча спостерігалися досить слабкі зв'язки між політичними партіями та групами

інтересів під час законодавчого процесу. В той же час таблиця 4.3 демонструє негативну динаміку в діяльності соціал-демократів у галузі верховенства права. У порівнянні з 2003 р. в 2006 цей показник знизився на 10 % (з 10,0 до 9,0). Проте після виборів 2006 р. зафіксовано позитивні зміни. В 2008 р. він дорівнював 9,3, а в 2010 – 9,5.

Хвилеподібна динаміка простежувалася і в таких індикаторах, як стабільність політичних інституцій та політична та соціальна інтеграція. Щодо першого, то він відображав певну фрагментацію та поляризацію партійної системи, в якій домінували ЧСДП і ГДП та вирізнялися п'ять-шість парламентських партій, що відображали весь спектр політичних ідеологій. *Див. рис. 4.6 (Додаток Б)*. Нестабільність у діяльності партій лежала в площині не скільки конфліктності міжпартійних взаємин, стільки низького рівня партійного членства. Чехи мали низьку партійну ідентифікацію та невисокий ступінь підтримки політичних партій. Тому з метою збільшення соціального капіталу, отримання більшої підтримки та залучення нових членів, партії намагалися мобілізувати громадян, допомагаючи різним організаціям, зокрема клубам пенсіонерів чи жіночим клубам. Під час виборів вони включали до своїх регіональних виборчих бюлетенів значну кількість позапартійних.

Стабільність функціонування політичних інституцій залежала також від рівня професіоналізму партійної еліти. В цьому випадку можна говорити про конвертацію культурного, символічного капіталу та капіталу особистої популярності в політичний. Цей процес тісно пов'язаний з трансформацією політичних еліт. У перехідний період вона складалася з трьох досить розрізнених груп. До першої належали реформісти періоду Празької весни, представники культурної інтелігенції разом із студентами-лідерами кінця 1980-их рр. та лояльні до нового режиму кадри з комуністичної партійної номенклатури. У середині 1990-их рр. вони зійшли з політичної арени і були замінені представниками т. зв. «сірої зони», тобто в основному тих, що не

брали участь у публічній сфері за комуністичного режиму або відігравали в ньому незначну роль. Спостерігався перехід від аматорства до професійної політики. Тим самим досягнуто стабілізації процесу рекрутування політичної еліти, про що свідчить високий фаховий рівень обраних депутатів [275, с. 15].

Стабілізації політичних інституцій сприяла демократизація виборчих процедур. Усі вибори були чесними та прозорими, а учасники дотримувалися правил. Проте з 2003 по 2006 рр. індикатор стабільності знизився відповідно з 10,0 до 9,5. Такі зміни продиктовані труднощами, що виникли у створенні коаліції більшості. З того часу обговорювалася зміна виборчого законодавства. Питання ще більше ускладнилося після остаточного результату парламентських виборів 2006 р., коли впродовж семи місяців уряд меншості не міг отримати довіру в парламенті.

У той же час специфікою партійної системи залишалася фрагментована політична сцена та низька здатність досягнення політичного консенсусу в парламенті. Зокрема, під час президентських виборів 2008 р. лише в третьому турі 281 народний депутат (200 депутатів та 81 сенатор) переобрали президента В. Клауса на другий термін. Президентські вибори ще раз продемонстрували чітке розмежування в біполярному політичному полі. Провідна партія коаліційного уряду ГДП та частково християнські демократи підтримували В. Клауса. Зелені, будучи частиною тодішньої правлячої коаліції, разом із соціал-демократами спільно підтримували Я. Швейнара.

Боротьба за метакапітал держави між двома блоками партій відбувалася на фоні загального зниження суспільних настроїв щодо участі у публічній сфері. Це виражалось не лише в критичному ставленні громадян до партій, а й у поступовому падінні явки виборців у 1992 – 2002 рр. *Див. рис. 4.7.*

Якість демократизації політичної системи залежала також і від

дотримання в державі принципу верховенства права. Аналіз цього індикатора показав, що чеська судова система зіткнулася з корупцією. Підтвердженням є дослідження *Transparency International* 2009 р., згідно з яким її віднесено до третьої найвищої категорії корупції серед судових систем світу.

Аналіз демократизаційних процесів у Чеській республіці буде неповним без характеристики соціального капіталу. Одним з його видів

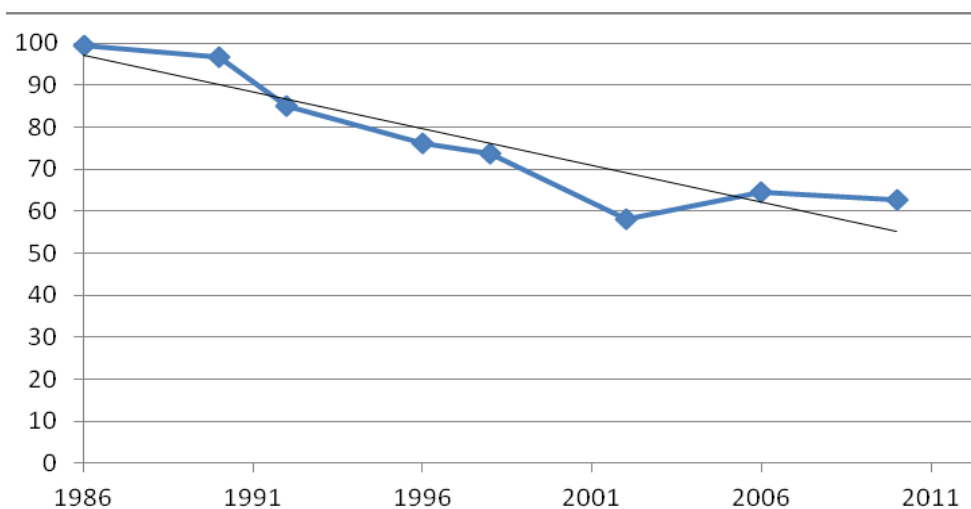

Рис. 4.7 Рівень виборчої активності громадян Чеської Республіки під час виборів в Палату депутатів в 1986 – 2010 рр. (у %)

Примітка: в 1986 та 1990 рр. подано дані до Чеської народної Ради. З 1992 р. – до Палати депутатів.

Джерело: опрацьовано автором за Balík S., Hloušek V, Holzer J. The political system in the Czech Republic... P. 15 – 16.

є діяльність громадських організацій, що створюють на макрорівні мережі та відносини і тим самим дають можливість співпрацювати та діяти погоджено. Зростання різноманітних неурядових організацій, асоціацій, фондів може свідчити про ріст соціального капіталу. Сектор НУО розглядається з економічних та політичних перспектив. Між ними не обов'язково існує чітке розмежування, а навпаки, вони взаємно перетинаються. З економічного погляду існування та розвиток цього

сектору є інституційною відповіддю на недоліки держави та ринку. Громадські організації вивчають запити, проблеми та заповнюють нішу, реалізуючи різноманітні соціально-економічні проекти. У громадянський сектор виділяються значні фінансові ресурси. Як і інші форми бізнесу, особливо малий і середній, значна частина волонтерських організацій і фондів до того ж є економічно активними. Вони займаються продажем продукції або наданням платних послуг. Неприбутковий сектор, разом із прибутковим (комерційним), є частиною національної економіки і спроможний мобілізувати значні людські ресурси.

НУО мають за своєю природою аполітичний характер. Згідно з класифікацією Європейської комісії, однією з ознак НУО є незалежність, особливо від уряду та інших органів державної адміністрації, політичних партій та комерційних організацій [267, с. 16]. Проте громадянський сектор відіграє посередницьку роль у просторі між державою та ринком, владою та суспільством, задовольняючи потреби та інтереси громадян. При цьому він реалізує компенсаторну функцію, зменшуючи соціальну напруженість та гостроту політичних конфліктів. Це досягається шляхом надання можливості громадянам брати активну участь у діяльності різноманітних НУО та збільшення ступеня обізнаності щодо їхніх прав та обов'язків. Виражені в діяльності організацій побажання та вимоги громадян можуть поступово набувати характер політичних вимог, що потім стають частиною політичного процесу [317, с. 48]. Припускаємо, що розвинута мережа громадянської активності є чинником демократизації політичної системи.

НУО здатні діагностувати та пропонувати як на макро- так і на мікрорівні варіанти виправлень недоліків в окремих секторах, що є своєрідною реакцією на негнучкість держави реагувати на нові потреби. Уряду часто бракує достатньої інформації для прийняття ефективних рішень щодо оптимального розподілу ресурсів. Одним з інституційних бар'єрів є власний бюрократичний апарат. Бюрократія, як раціональний суб'єкт,

виробляє товари та послуги через державу в кількостях, що перевищують соціально оптимальний рівень, але потім не несе витрат на власні (часто неефективні) рішення. З цього погляду НУО в ідеалі мали б становити для конкуруючих політичних партій соціальний та економічний капітал як своєрідний інструмент проникнення в мережу громадянського суспільства з метою політичної мобілізації та отримання політичного капіталу у вигляді довіри. Проте така схема виявилася не життєздатною в Чехії з низки причин. Однією з них стали суперечливі тенденції в структурі НУО. З одного боку, відбувалося розширення сектору громадянських організацій. За даними державного реєстру, у квітні 2017 р. функціонувало близько 130 тис. НУО, що на 6 000 більше, ніж на кінець 2014 р. [343].

З іншого боку, ріст спостерігався на хвилі зниження рівня довіри до них. Згідно з опитуванням, проведеним Центром досліджень громадської думки Інституту соціології Академії наук Чеської Республіки (*CVVM*) у березні 2017 р., лише 36 % респондентів довіряли таким організаціям, 51% висловили недовіру, 13% не змогли чітко визначитися. Це не набагато нижче від результатів попереднього опитування, проведеного у вересні 2014 р., коли 48 % респондентів довіряли НУО, а 36 % – ні [184].

Громадськість ставила під сумнів безкорисливість мети НУО. Їх образ погіршувався через пряму підтримку політичних партій. Іншим проблемним аспектом був невисокий рівень транспарентності в діяльності багатьох НУО, роль їхніх керівних органів часто незрозуміла, а щорічні звіти не надавали всебічної та змістовної інформації про внутрішнє управління або фінансові аспекти (наприклад, операційні витрати) [166]. Зазначимо, що в країні так і не створилася ефективна модель правового регулювання діяльності неурядових громадських організацій. Йдеться, передусім про непрозорий механізм фінансування, недосконалу податкову політику щодо неурядових організацій. Тому станом на 2011 р. у Чехії на 199 громадян припадала лише одна НУО [119, с. 20]. Характерно, що в країні спостерігалася негативна

динаміка розвитку громадянського суспільства. За даними *Freedom House*, країна опустилася в рейтингу з 1,5 в 2009 р. до 2,0 в 2017 р. *Див. табл. 4.4.*

Інституційний та структурний розвиток чеського громадянського суспільства зростав з погляду кількості нових інституцій, проте якість громадянської культури все ще залишала бажати кращого. Чеські НУО все ще занадто залежали від державної підтримки (приблизно дві п'ятих фінансування). [303]. Диверсифікація фінансових ресурсів у бюджетах громадських організацій існувала в основному за рахунок трьох-чотирьох окремих джерел. Проблема полягала в непропорційному розмірі коштів, наданих цими окремими джерелами. Загалом, одне чи більше двох джерел забезпечували понад 80 % усього доходу для НУО. Вони, як правило, були фінансово забезпеченими лише на декілька місяців, або, щонайбільше, на наступний рік. Тому пасивна позиція НУО у фандрейзингу призводила до абсолютної залежності від державних, регіональних та місцевих субсидій. Скажімо, у 2003 р. 36 % опитаних НУО (453) сформували свій портфель зі збору коштів лише з державних субсидій. У 2005 р. неприбутковий сектор отримав 122,3 млн. євро з національного загального бюджету та 50 млн. євро з регіональних бюджетів. Дохід від власних видів діяльності організацій становив 20 %. Інші джерела: бізнес (11 %), фонди (10 %), індивідуальні донори (7 %), членські внески (6 %), іноземні посольства (2 %) та інші джерела (5 %) [347].

Інша частина НУО за умов несформованої традиції волонтерства, незначного рівня довіри населення та низької підтримки з боку бізнес-структур, залишалася залежною від фінансової допомоги з-за кордону. Попри те, зовнішнє фінансування організацій часто спрямовувалася прямо чи опосередковано на зміцнення та підтримку демократичних інституцій у різних секторах, що підривало міцність рентоорієнтованих еліт та викривало недемократичну поведінку окремих політичних лідерів. Це стало однією з причин використання президентом М. Земаном владного інформаційного

ресурсу для негативного висвітлення НУО.

Переважна більшість громадських організацій Чехії мали аполітичний характер. Упродовж означеного періоду спостерігалися поодинокі випадки активізації їх політичної участі. Зокрема в 2003 р. інтелектуали та художники мобілізувалися проти підйому Комуністичної партії, яка стала другою найпотужнішою партією в опитуваннях громадської думки. НУО не були пріоритетом для уряду, а самі організації не прагнули до радикальних законодавчих змін [166].

Горизонтальний зріз соціальної взаємодії громадян можна простежити на прикладі волонтерства. Воно дозволило соціально незахищеним людям інтегруватися в суспільство, сприяло налагодженню соціального діалогу між різними віковими групами. Волонтерство допомагало розвивати почуття цінності членів суспільства. Загалом складно отримати достовірні дані про загальну кількість волонтерів у Чеській Республіці. Соціологічне опитування, проведене в 1999 р., показало, що 8 % населення відносило себе до цієї категорії. З загальної чисельності населення 10 200 000 це приблизно 816 000 осіб. В іншому дослідженні, проведеному в 2004 р., повідомлялося, що їх нараховувалося 568 243. В 2006 р. Чеський статистичний офіс повідомив про 871 020 добровольців, а в 2007 р. вже фігурувала цифра 1215363 [366, с. 4]. Проте чи можемо розглядати зростаючу роль волонтерства як вияв зрілості громадянського суспільства? Чи стало воно соціальним капіталом партій? Чеський професор М. Фріч переконаний, що «волонтерство пояснюється скоріше як компенсація за відсутність державної допомоги, ніж як природний вияв громадянського життя» [347, с. 5].

Напрями та якісні характеристики демократизації Чеської Республіки залежали не лише від групових, а й від індивідуальних стратегій конвертації суспільного капіталу, що здійснювали вплив на об'єктивну структуру політичного поля. Таким прикладом виступав лідер ЧСДП М. Земан. У

1993 – 2001 рр. він очолював ЧСДП, обіймав посади Голови парламенту та прем'єр-міністра (1998 – 2002). В 2013 р. на перших прямих президентських виборах його обрали президентом та переобрали в 2018 р. Владний і політичний статус давав йому змогу поступово накопичувати символічний, делегований та політичний капітали, а також капітал особистої популярності. Однак найприбутковішою стратегією для нього виявилася трансформація капіталу міжнародної підтримки в політичний та економічний. 17 жовтня 2014 р. в інтерв'ю російському телеканалу М. Земан критично оцінив застосування економічних санкцій проти Росії та інтерпретував події на сході України як звичайну громадянську війну. Така проросійська риторика призвела до падіння рейтингу президента та активізації протестних акцій населення. За даними Празького Центру вивчення громадської думки CVVM, рівень довіри до нього за цей місяць знизився з 58 % до 37 %. 60 % опитаних висловили недовіру політику.

Див. рис. 4.8.

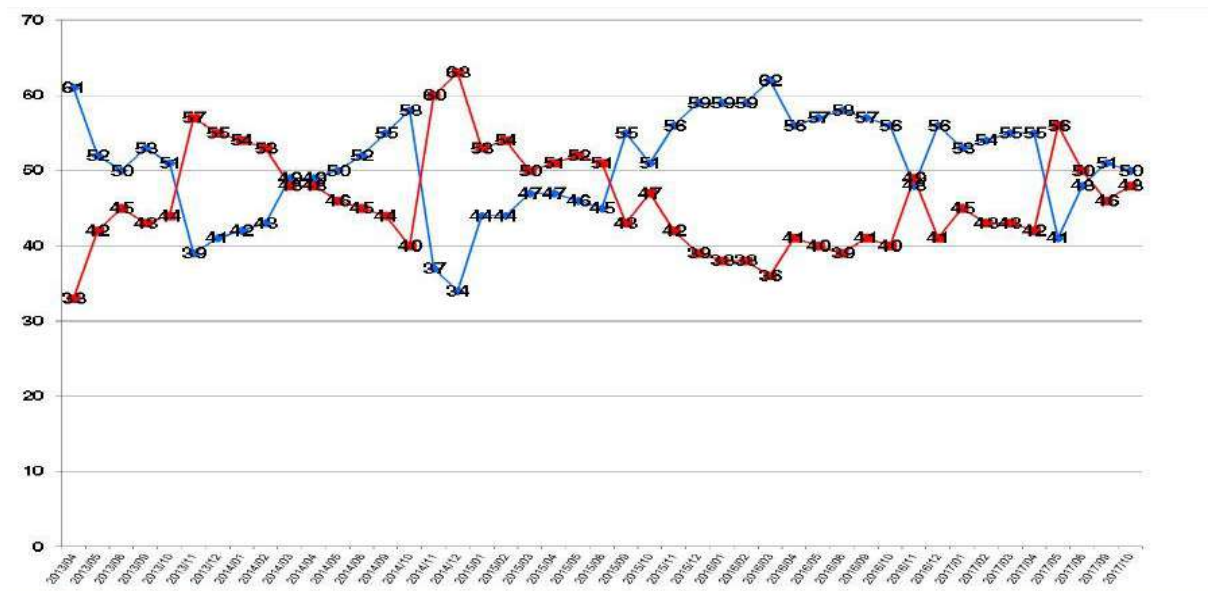

Рис. 4.8 Рівень довіри до інституту президента в Чеській республіці в 2004-2013 рр. (у %)

Примітка: використано дані соціологічного центру CVVM.

Джерело: *Důvěra ústavním institucím – říjen 2017*. CVVM, URL: https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a4445/f9/pi171103.pdf.

Компенсацією за втрату частини політичного капіталу став раціональний розрахунок мобілізації електорату прихильного до Росії. За даними CVVM, з листопада 2010 р. по грудень 2015 р. спостерігалось збільшення частки таких симпатиків з 23 % до 28 %. Незначні коливання за означений період відбулися і серед відкритих противників Росії, відсоток яких зменшився з 38 до 36. Основна ж частина чехів не змінила свої, в основному помірковані та нейтральні, погляди стосовно політики Росії та В. Путіна. Згідно з дослідженнями таких виявилось 36 %. *Див. табл 4.5.*

Таблиця 4.5

Симпатії чехів до Росії в 2010 – 2015 рр. (у %)

	1 = Very sympathetic	2	3	4	5 = Very unsympathetic	Do not know	Average
November 2010	5	18	37	26	12	2	3.22
October 2012	6	22	37	23	10	2	3.0
December 2013	4	19	41	24	9	3	3.15
January 2015	4	17	34	27	16	2	3.34
December 2015	6	21	36	26	10	1	3.12

Джерело: Sympatie České Veřejnosti K Některým Zemím. CVVM, 2010. URL: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a3804/f3/101082s_pm101221b.pdf. Sympatie České Veřejnosti K Některým Zemím. CVVM. Prosinec, 2015. URL: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7498/f3/pm160203.pdf.

Будь-які заяви М. Земана на підтримку політики В. Путіна трансливалися на головних російських інформаційних порталах, що дозволяло отримати чеському президенту додатковий інформаційний ресурс. Він виявився єдиним політичним лідером з країн ЄС, який відвідав Росію в травні 2015 р. з метою участі у відзначенні річниці завершення Другої світової війни. Хоча такий візит традиційний, проте у контексті анексії Криму та напружених відносин між ЄС та Росією він свідчив про лояльність до східного сусіда.

У той же час, оцінки та інтерпретація чеських політиків стосовно політичної дійсності, як правило, зумовлювалися об'єктивно існуючою

специфікою політичного поля та правовими оцінками Чехії та ЄС стосовно політики Росії. Так, після анексії Криму чеські депутати прийняли резолюцію, в якій дії Російської Федерації визначалися насильницьким актом, а уряд офіційно відмовився прийняти кримський референдум. Чеська Республіка також офіційно підтримувала політику ЄС щодо Росії. Країна залишалася на той час енергозалежною, оскільки 75 % поставок газу йшло з Росії, а решта з Норвегії. Тому зближення з Москвою давало для М. Земана шанс отримання дивідендів у вигляді зняття санкцій та виходу на ринки Росії. Проте така політика зближення одночасно несла ризики втрати капіталу міжнародної підтримки політичних лідерів країн ЄС.

З іншого боку, М. Земан через відкриту проросійську риторичу та опір посиленню економічних секторних санкцій проти Росії намагався накопичувати економічний капітал всередині країни, заручаючись підтримкою тієї частини бізнесменів, які негативно ставилися до зовнішньої економічної політики країни. Вони зазнавали значних фінансових втрат у вигляді інвестицій та ресурсів, спрямованих на вихід на російський ринок. Статистика свідчила, що обсяг торгівлі між Чехією та Росією в 2012 – 2016 рр. впав на 41 %. У 2012 р. імпорт з Росії склав 154 900 млн. крон, тоді як експорт склав 118,024 млн. крон. У 2014 р., коли були застосовані санкції, імпорт скоротився до 129,494 млн. крон, а експорт – до 113 018 млн. крон. У 2015 р. ситуація погіршилася: імпорт становив 103,715 млн. крон, а експорт знизився до 78 812 млн. крон [177]. Оскільки чеські компанії змогли переорієнтуватися на інші ринки збуту продукції, за означений період відбулося загальне збільшення обсягів чеської зовнішньої торгівлі. Проте частина чеського бізнесу, зокрема яка працювала в аграрному секторі, критично поставилася до продовження санкцій щодо Росії у 2016 р. Зокрема на таких позиціях стояла Аграрна палата, що представляла підприємців у сільському господарстві.

Використання наративів, що відповідали поглядам російської еліти,

здійснювалося з прагматичних міркувань. Це простежувалося на прикладі непрозорого фінансування в 2012 р. президентської кампанії М. Земана з боку представника чеської філії Лукойлу М. Неєдли. Його роль у політиці залишалася актуальною. В 2014 р. М. Неєдла став зовнішнім радником президента та супроводжував М. Земана під час його політичних візитів не маючи на те відповідних уповноважень [364, с. 30].

У 2017 р. загострилися конфлікти в урядовій коаліції, утвореній ЧССД, АНО та християнськими демократами (ХДС – ЧНП). Вони були викликані головним чином економічною діяльністю А. Бабиша, лідера АНО, віце-прем'єр-міністра і міністра фінансів, пов'язаного з його агрохімічним холдингом «Агроферт». Під тиском поправки до закону про конфлікт інтересів А. Бабиш перевів холдинг до двох трастових фондів, але він все ще мав непрямий контроль над ними через людей, пов'язаних з ним. Цей випадок був доказом того, що політичні лідери, які інвестували в політику свій економічний капітал, намагалися знайти для себе виключення з правил, що було загрозливим з погляду зміцнення демократії. Урядова криза закінчилася у другій половині травня угодою між коаліційними партіями. АНО погодилася вивести А. Бабиша з міністерської посади, а І. Пілній (АНО) став новим міністром фінансів. Хоча урядова коаліція пережила кризу, вона перестала виконувати свій порядок денний у парламенті, і відносини між АНО та іншими двома сторонами стали дуже напруженими.

Ці суперечності вплинули на довіру громадськості до уряду. За даними *CVVM*, вона різко знизилася з 40 % у квітні до 23 % у травні 2017 р. Довіра до президента також знизилася з 55 % до 41 % і лише частково відновилася в наступні місяці. У жовтні кабінету міністрів Б. Сobotка довіряло 29 % респондентів, а президенту – 50 % [185]. Традиційно муніципальні ради та мери користувалися вищою довірою (відповідно 61 % та 60 %). Лише 14 % громадян були задоволені політичною ситуацією перед виборами до Палати депутатів, 53% – незадоволені [185].

Парламентські вибори, що відбулися 20 і 21 жовтня 2018 р., мали наслідком високу фрагментацію Палати депутатів. Кількість партій зросла з семи до дев'яти. Значно зміцнила свої позиції АНО, отримавши підтримку 29,6 % голосів виборців і здобувши 78 з 200 місць. На другому місці – ГДП з 11,5% (25 місць). Переможець виборів 2013 року, ЧСДП, значно втратила, набравши лише 7,3% (15 місць). Комуністи (КСМК) здобули 7,8 % голосів (15 місць).

Характерно, що до парламенту вперше потрапили дві протестні партії –Піратська партія з 10,8 % голосами та СПД. Т. Окамури з 10,6 %, кожна з яких отримала 22 місця. Піратська партія проводила агітацію під популістськими гаслами прозорості у політиці та запровадження в країні прямої демократії. СПД теж акцентувала на прямій демократії, антиемігрантській риторичі, політичному мейнстріму та терористичних загрозах.

Щодо партії «АНО», то її лідеру А. Бабишу вдалося накопичити статусний та економічний капітал та конвертувати його в політичний. Через ЗМІ політтехнологи створили імідж технічної та компетентної партії, здатної керувати державними фінансами. Найбільш помітними успіхами стали ведення бізнесу в режимі онлайн, високе економічне зростання (понад 4 % у першій половині 2018 р.) та дуже низький рівень безробіття (нижче 3% у червні) [304]. АНО також використовувала свою давню популістську риторичу проти «традиційних політиків» і «традиційних партій» .

Характерно, що АНО, як і іншим впливовим партіям, вдалося отримати політичний капітал за рахунок політичної інженерії. Різні розміри 14 виборчих округів за пропорційної системи певною мірою робили невідповідність між кількістю голосів, поданих за партію, та кількістю отриманих в окрузі місць. Скажімо, у районах із незначною кількістю місць (5 – 13) невеликі партії часто не могли виграти, оскільки їхня підтримка не була вищою, ніж у середньому по країні [330, с. 8]. Тому АНО виграв зі

значним відривом у всіх виборчих округах.

Репозиціонування партій при владі в умовах входження країни до ЄС повною мірою залишалося атрибутом демократичних змін, однак не сприяло помітній демократизації політичної системи. Стабільним було забезпечення гарантованих основних прав і свобод, функціонування незалежних засобів масової інформації. Тим не менш, країна та її лідери не запропонували будь-якої великої стратегії просування Чехії до наступного етапу розвитку. Занадто багато реформ залишалися незавершеними у ключових сферах, таких як боротьба з корупцією, система пенсійного забезпечення та охорони здоров'я, передача повноважень регіональним адміністраціям, ефективність судової системи та інтеграція ромської меншини.

Зокрема в країні спостерігався ріст корупції. За даними *Freedom House*, у 2009 р. він становив 3,25, а з 2014 р. вже 3,5. З одного боку, це свідчило про низьку результативність громадських інституцій. З іншого боку, кожна з правлячих партій накопичувала асоційований неформальний капітал та підтримувала клієнтелістські стосунки. Дещо погіршилися значення індикаторів, що стосувалися незалежних медіа (з 2,25 до 2,75), громадянського суспільства (з 1,50 до 2,0). Загалом з 2009 р. по 2018 р. Чеська Республіка опустилася в рейтингу демократії (з 2,18 до 2,29) [305].

4.4. Взаємовідносини уряду та опозиції в Угорщині після вступу до ЄС

Входження Угорщини до ЄС у 2004 р. істотним чином не змінило параметри політичного поля та домінуючих акторів. У 2002 р. дві опозиційні одна до одної партії Фідес та УСП сумарно набрали 88,7 % голосів, у 2006 р. 96,8 %, у 2010 р. 72,0 % [341, с. 143]. Такий ступінь концентрації став безпрецедентним у регіоні і означав перехід від партійної системи поміркованого плюралізму до системи з двома домінуючими

партіями. Див. рис. 4.9 (Додаток Б). За статистикою, кількість ефективних партій у партійній системі Угорщини була скорочена до 3. За період 1990 – 2006 рр. лише 7 партій змогли подолати парламентський поріг у 5% більш ніж один раз. Чотири з них постійно підтверджували свій парламентський статус.

Збереженню політичного капіталу в провідних партіях сприяв також високий рівень дисципліни в фракціях. Скажімо, фракція Фідес у 2002–2006 рр. поповнилася 4 депутатами, в 2006–2010 рр. скоротилася на 2. УСП у 2006 – 2010 рр. зменшилася лише на 1 депутата. При цьому партіям з 1990 р. вдалося уникнути розколів.

У той же час помітною стала стабілізація соціального капіталу базових політичних партій. Найбільш політично активними і затребуваними в політиці виявилися юристи. В 1990 р. їх частка в депутатському корпусі становила 21,5 % та істотно не змінилася в 2006 р. (20,7 %). Див. рис. 4.10.

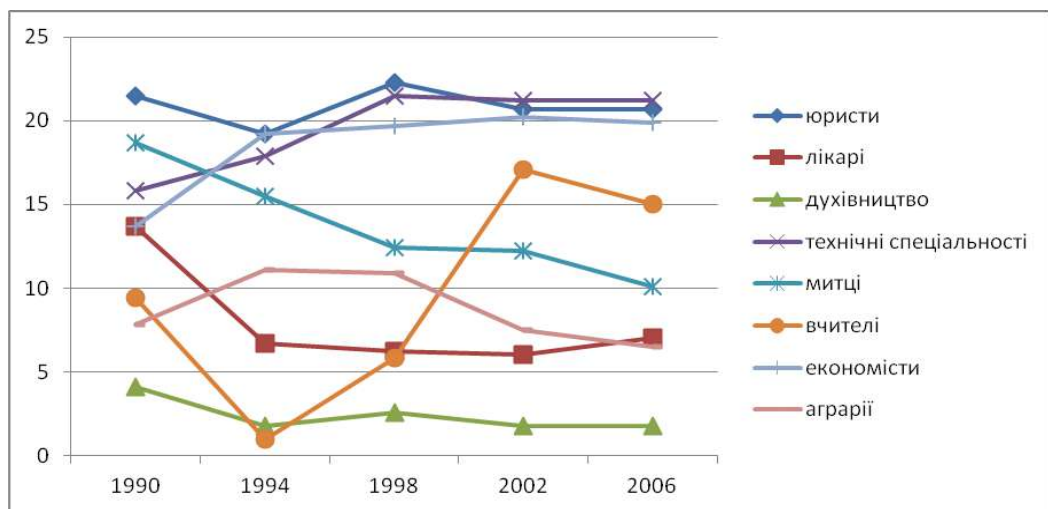

Рис. 4.10 Кваліфікація депутатів угорського парламенту в 1990 – 2006 рр.(у %)

Джерело: Smuk P. *The Hungarian parliament 1990 – 2010. Functions and development trends. Časopis pro právní vědu a praxi. 2010. P. 140.*

У порівнянні з 1990 р. у два рази зменшилося представництво медичних працівників та духовенства. Відносно стабільно представлені в

парламентах різних каденцій аграрії. Таким чином, якщо на початку перехідного періоду кооптація у правлячу еліту здійснювалася за рахунок інтелектуалів та представників культурної еліти, то пізніше спостерігалось поступове збільшення квоти представників технічних спеціальностей та економістів. Таку динаміку можна пояснити тим, що в 1990-ті рр. відбулося формування класу менеджерів, нового класу власників, які не походили з номенклатури та постопозиції. Уряд дозволив їм здійснювати приватизацію прибуткових об'єктів. Посилення владної еліти за рахунок технократів та економістів можна розглядати як етап процесу конвертації економічного капіталу в політичний.

В силу значної питомої ваги Фідес у розподілі суспільних капіталів спробуємо детальніше проаналізувати її конвертаційні стратегії та вплив на демократизацію політичної системи. Партія отримала значний досвід перебування при владі та в опозиції, що дозволило її лідеру В. Орбану наростити капітал особистої популярності. У квітні 2010 р., через вісім років соціалістичного правління, партія, використовуючи поточні економічні проблеми Угорщини після економічного колапсу країни в 2008 р., знову повернулася до влади, отримавши більше двох третин парламентських місць.

Характерно, що Фідес використав раціональну стратегію накопичення політичного капіталу з середовища громадян незадоволених демократією та урядом. До революцій 1989 р. Угорщина була економічним піонером серед країн Східного блоку, практикуючи «комунізм», який змішував аспекти вільного ринку з плановою економікою. Як наслідок, угорці мали дещо кращий рівень життя, ніж їхні сусіди із залізної завіси. Проте через два десятиліття угорці надали своїм економікам погані рейтинги, і менш захоплювалися вільним ринком, ніж в інших регіонах.

За даними соціологічного дослідження Центру П'ю, в 2009 р. 72 % угорців вважали, що тогочасна економічна ситуація в країні гірша, ніж за

період комунізму. Цей показник є найвищим серед досліджених країн Східної Європи. Він в два рази вищий ніж у Польщі. Лише 8 % позитивно оцінювали зміни, а 16 % їх не помічали. *Див. рис. 4.11.* При цьому лише 46 % угорців схвалювали перехід країни від централізованої до ринкової економіки; 42 % мали протилежну думку. Громадськість ще більш негативно ставилася до інтеграції Угорщини до Європи; 71 % заявили, що їхня країна була ослаблена процесом [218].

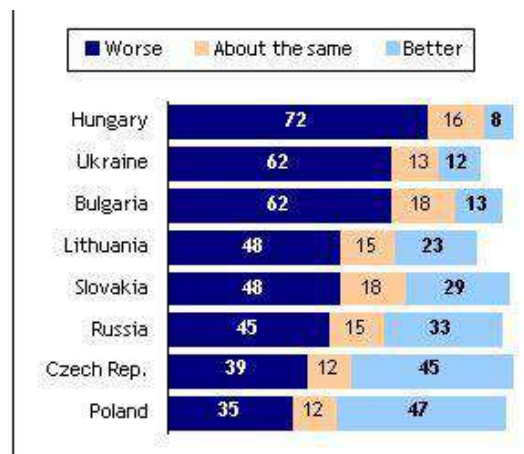

Рис. 4.11 Рівень задоволеності життям населення країн Східної Європи в посткомуністичний період

Примітка: опитування проведене Pew Research Center в 2009 р.

Джерело: Pew Research Center. 2010. URL: <https://www.pewglobal.org/2010/04/07>.

Угорці також скептично ставилися до наслідків демократичного переходу. Соціологічне опитування проведене журналом *Times Mirror* в 1991 р., встановило, що 74 % угорців схвалювали перехід від однопартійної до багатопартійної системи. Проте в 2009 р. лише 56 % підтвердило подібну думку [369]. Дослідники Центру П'ю, що порівнювали рівні довіри до демократії та вільного ринку між перехідними країнами в 1991 – 2009 рр., прийшли до висновку, що «в Угорщині існувало явне розчарування з приводу поточного стану демократії, незважаючи на визнання громадськістю переходу до багатопартійної системи». Дослідження показало, що 77 % угорців були не задоволені тим, як працювала демократія в Угорщині; 91 % вважали, що країна перебуває на неправильному шляху

[260, с. 184].

Відзначимо зростання питомої ваги Фідес у розподілі суспільних капіталів за рахунок громадян, що скептично ставилися до наслідків демократичного переходу. Такий соціальний капітал виявився найбільш уразливим від розриву між тим, чого вони хотіли від демократії, і тим, як її сприймали. «Розриви» перехідного періоду дозволяли опозиційним партіям накопичувати символічний капітал (обіцянка швидкого завершення перехідного періоду, виправлення соціальних та економічних деформацій, критика ЄС), дистанціюючись від провладних сил та поляризуючи політичний простір.

Міжпартійна конкуренція в таборі опозиції змушувала В. Орбана інструменталізувати загрозу, яку Йоббік становив для демократичної системи, запозичивши ряд ідеологічних та політичних постулатів цієї партії. Аргументом партії стала антиреклама: «Якщо ми цього не зробимо, то Йоббік прийде до влади». Мобілізація електорату у такий спосіб принесла на виборах 2010 р. 17 % голосів для Йоббік і 53 % для Фідес. З інституціоналізацією та посиленням правого радикалізму попередній двополюсний політичний простір змінився на триполюсний, в якому Фідес виконувала роль центрального силового поля, намагаючись закріпити своє становище в метакапіталі держави. З цією метою, спираючись на конституційну більшість, партія провела ряд законодавчих заходів. 18 квітня 2011 р. Державна асамблея 262 голосами ухвалила нову конституцію країни, яка вступила в дію з 1 січня 2012 р. Однією з новацій стало положення щодо обрання голови Конституційного суду в парламенті конституційною більшістю (2 / 3 голосами). Перед тим його обирали самі члени Суду. Основний закон викликав протест як у країні, так і за кордоном. Зокрема, в доповіді Ради Європи ставилися під сумнів судові реформи, які обмежували незалежність угорських судів. У цей період посилювався тиск влади на ЗМІ. У цьому контексті варто розглядати запропонований урядом закон про ЗМІ,

який дозволив би Фідесу здійснювати прямий контроль за пресою. Багато в чому у відповідь на негативний міжнародний резонанс уряд В. Орбана відмовився від нього. Проте політика щодо ЗМІ не змінилася. *Freedom House* зафіксував тенденцію до поступового падіння індексу свободи преси в країні. В 2010 р. він становив 23 пункти, в 2011 – 30, а в 2012 р. досягнув найнижчої після 1995 р. позначки 36 пунктів [198]. Це свідчило про зміну статусу свободи преси з категорії «вільна» до «напіввільна».

У політичній системі Угорщини надавали значні повноваження виборній парламентській більшості та обраному нею уряду. Після прийняття Основного закону відбулася ерозія системи стримувань і противаг та посилення політичної значимості уряду. Виконавча влада фактично зосереджувалася в руках прем'єр-міністра, а важливі рішення визначалися його близьким оточенням.

Накопичення суспільного капіталу Фідес здійснювалося за рахунок використання адміністративного та статусного капіталу та його трансформації в політичний шляхом штучного заниження рівня міжпартійної конкуренції в результаті зміни виборчого законодавства. Так більшість складових виборчої системи (збільшення частки мандатів, виграних в одномандатних округах, скасування другого туру голосування і т.зв. «компенсація переможця») стали тими елементами, що посприяли Фідесу в 2010 р. Проте на чергових виборах вони могли б вже принести користь опозиційній силі у випадку росту її популярності. Тому після своєї перемоги на виборах 2010 р. партія вдалася до ревізії виборчої системи. Чимало новел послідовно надавали переваги правлячій партії. Зокрема, уряд міг проводити практично необмежену кампанію під виглядом публічної реклами, тоді як партіям де-факто заборонялася подібна діяльність на комерційних теле- і радіоканалах. Через доступ правлячої партії до майже необмежених державних фінансових ресурсів, вона могла використовувати приховану передвиборну агітацію за межами 50-денного періоду

кампанії[230, с. 8]. Більше того, для громадських організацій створювалися умови проведення виборчих кампаній без фінансових обмежень. Очевидно, що цей ресурс залишався вигідним для правлячої партії, яка використовувала статусний та адміністративний капітал для створення та контролю низки парасолькових організацій. Таким чином, перешкодою для зміни уряду стала відсутність чесних справедливих умов, що дозволяли б політичним партіям охопити необхідну масу виборців. Динаміку зниження рівня демократичності проведення парламентських виборів демонструє рис. 4.12.

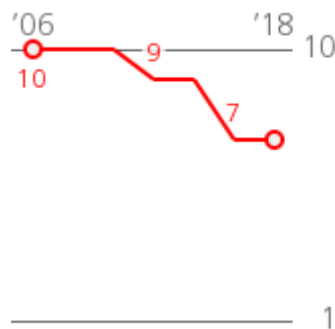

Рис. 4.12 Рівень демократичності парламентських виборів в Угорщині за період 2006 – 2018 рр.

Примітка: графік складено за даними ВТІ.

Джерело: Hungary. Country Report. 2018 / ВТІ. URL: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Reports/2018/pdf/BTI_2018_Hungary.pdf.

Окремо варто згадати асоціальний капітал у вигляді корупції у вищих ешелонах влади після входження країни до ЄС. З того часу фонди Європейського Союзу стали основним джерелом державних інвестицій і одночасно чинником збільшення економічного капіталу владної еліти у вигляді прибутків від використання непрозорих схем їх розподілу через використання адміністративного ресурсу. Відповідно тема корупції ставала головним пріоритетом виборчих кампаній, особливо в середовищі опозиції. Корупційні скандали, що вразили попередній уряд, найбільш ймовірно сприяли переконливій перемозі Фідес у 2010 р.

Проте боротьбу з корупцією варто розглядати швидше під кутом зору

можливості накопичення символічного капіталу та трансформації в політичний, а не прагнення зняття перешкод на шляху демократизації країни. Прикладом слугував прихід до влади В. Орбана, який супроводжувався зростанням рівня корупції на державному рівні. Про це свідчить аналітичне дослідження Будапештського центру дослідження корупції (CRCB), проведене в 2009 – 2015 рр. Фахівці проаналізували корупційні ризики та рівень конкурентності та інтенсивності державних закупівель Угорщини. Бралось до уваги лише фінансування ЄС, яке витрачалось угорськими громадськими та напівдержавними організаціями (наприклад, змішаними державно-приватними) через державні закупівлі, регульовані Законом про державні закупівлі. Документ базувався на розслідуванні 127776 договорів, що належали до 86814 державних закупівель у розглянутий період, взятих з веб-сайту Угорського органу державних закупівель. Індикатор корупційних ризиків складався з двох складових: кількості учасників та прозорості тендеру (чи було оголошено чи ні). Конкурентоспроможність вимірювалася кількістю учасників. Прихід В. Орбана до влади в 2010 р. супроводжувався різким зростанням корупційних ризиків під час державних закупівель. Аналізуючи ризик корупції під час витрат коштів ЄС в Угорщині, фахівці прийшли до висновку, що, незважаючи на жорсткі нормативні рамки, державні закупівлі з використанням фондів ЄС створювали набагато більші ризики корупції у порівнянні з коштами, закупленими всередині країни, а корупційні ризики були особливо виражені для великих проєктів. Такий вид корупції часто називають «юридична корупція». Вона не передбачала ні хабарництва, ні змови між бюрократами нижчого рівня та приватними особами і діяла через договірні відносини, що приносили вигоду вищим ешелонам політичної та бізнес-еліти [194, с. 75].

Характерно, що корупція мала системний характер і лише поглиблювалася зі зміною влади. Про це свідчить Індекс контролю за

корупцією, який здійснював Світовий банк у 1996–2017 рр. Див. рис. 4.13.

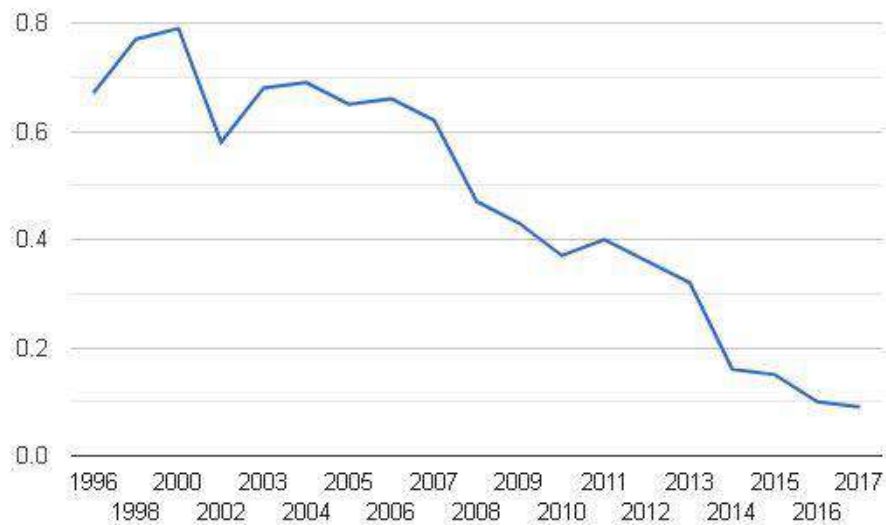

Рис. 4.13 Індекс контролю за корупцією в Угорщині в 1996 – 2016 рр.

Примітка: за даними Світового Банку.

Джерело: *The World Bank*. URL: https://www.theglobaleconomy.com/Hungary/wb_corruption.

Індекс визначав, якою мірою державна влада здійснювалася для приватної вигоди, включаючи як дрібні, так і великі форми корупції, а також рівень захоплення держави елітами та приватними інтересами. Зміна влади в 2010 р. призвела до росту корупції, і така негативна динаміка простежувалася до 2017 р. Підтверджують таку тенденцію і дослідження німецького аналітичного центру *Transparency International*. За їх даними, в 2015 р. Індекс сприйняття корупції в Угорщині в 2010 р. становив 47 зі 100 (де 100 – мінімальний рівень корупції), а в 2016 – 48. Див. рис. 4.14.

Результатом антидемократичної поведінки провладних партій, за даними *Freedom House*, стало зниження країни на 5 пунктів у рейтингу демократії в 2010 – 2011 рр. у порівнянні з 2007 – 2008 рр. За даними Фонду Бертельсманна, в країні спостерігалася негативна динаміка зміни демократичного статусу: 9,3 (2010 р.); 8,4 (2012 р.); 7,6 (2016 р.), 7,2 (2018 р.) (10 – найвищий бал) [231]. Звіти *Freedom House* загалом

відображають подібну ситуацію в нових державах-членах ЄС.

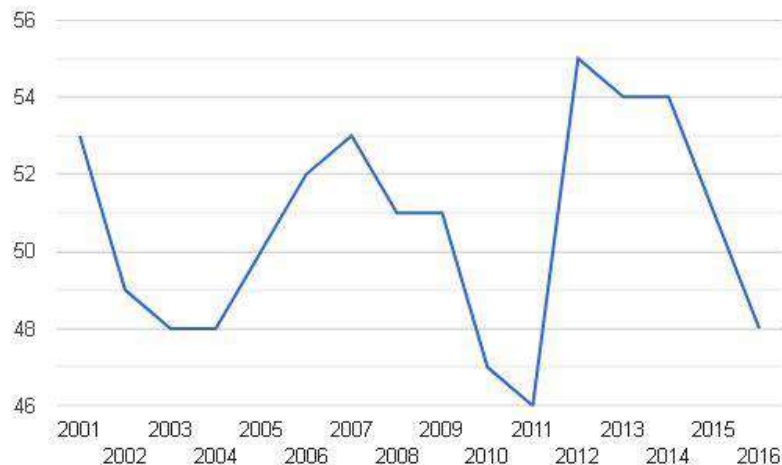

Рис. 4.14 Індекс сприйняття корупції в Угорщині в 2001 – 2016 рр.

Примітка: складено автором за даними Transparency International.

Джерело: Transparency International. URL: https://www.theglobaleconomy.com/Hungary/transparency_corruption/.

Згідно з доповіддю «Держави у транзиті» за 2011 р. Угорщина посіла останнє місце в рейтингу серед восьми «консолідованих демократій» [306]. При цьому по 7 індикаторах з 8 восьми оцінка стала гіршою, ніж у 2002, 2004 і 2009 рр.

В Індексі демократії за 2011 р. зроблено припущення, що Угорщина стала яскравим прикладом негативних тенденцій у демократичних країнах. У доповіді *Freedom House* «Нації в транзиті» за 2013 р. підтримано цю думку та відзначено відступ від демократії в «нових країнах ЄС». У документі зазначено, що найбільш яскравим прикладом цього феномену була Угорщина, чії національні ставки в транзиті послабилися і спостерігалось зниження в рейтингу демократичних країн у 2010 та 2011 рр. [307].

На думку Б. Мад'яра, «у випадку Угорщини йдеться не просто про викривлену, урізану демократію чи про її дефіцит, бо в цьому випадку це все ж була б демократія, хоча і обмежена. Проте режим, який можна охарактеризувати як мафіозна держава, не вміщається в традиційні рамки

інтерпретації, що описують відношення між демократією та диктатурою» [75].

У контексті сказаного залишаються відкритими низка питань. По-перше, як сталося, що правляча партія зі значним досвідом перебування при владі, знову почала відтворювати елементи недемократичної поведінки шляхом контролю над ключовими політичними інститутами, що призвело до відступу від демократії? По-друге, які стратегії конвертації суспільних капіталів дозволили Фідес у період 2010 – 2018 рр. постійно отримувати високий кредит довіри від виборців?

Ключовим моментом для пояснення феномену були суперечливі процеси перехідного періоду. Беручи до уваги соціально-політичні індикатори та різкі регіональні відмінності наслідків демократизації, в європейському науковому дискурсі поступово утверджувалася думка, що перехідний період у країнах Центрально-Східної Європи вів до демократичної консолідації, а у Східній Європі «зворотня» хвиля призвела до утворення особливих регіонально-локальних форм напівдемократії. Приклад Угорщини демонструє нелінійний та суперечливий характер цих процесів. На початку 1990-их рр., у країні відбулася прискорена юридично-формальна інституціоналізація демократії. У кінці 1990-их наступив етап її консолідації. Однак на період вступу до ЄС помітною стала негативна динаміка. Держава увійшла в Європейське співтовариство з відставаннями в оцінці демократії, низьким рівнем соціального та одночасно високим рівнем політичного капіталу у двох конкуруючих між собою політичних партіях – Фідес і УСП.

Одним із підходів до пояснення ситуації була неоднорідність соціальних і політичних перетворень. Згідно з добре відомим парадоксом Р. Дарендорфа, державна політика (*polity*), економіка і суспільство нових демократій не трансформувалися паралельно чи синхронно, а залишалися послідовною асинхронною трансформацією, що навіть заважали одна одній.

Взявши за основу цю концепцію, А. Агх проаналізувала причини та наслідки потрійної кризи в посткомуністичних країнах, змістивши акцент від політичних до соціальних аспектів демократизації. Першою з них стала криза трансформації, яка виникла внаслідок краху протистояння «схід-захід» у біполярному світі. Наступна з'явилася після вступу Угорщини до ЄС. Нарешті, криза конкурентоспроможності, яка була детермінована глобальною економічною кризою [133, с. 25]. Цей методологічний підхід дозволив глибше зрозуміти раціональність стратегій накопичення та конвертації капіталів владною та опозиційною елітою в контексті процесів демократизації країни.

Системні зміни мали екзогенний характер і, як наслідок, країна пережила потрійну кризу. Перший її етап детально розглянуто в попередньому розділі. Другий пов'язаний з адаптацією Угорщини до ЄС. Інтеграція Угорщини до ЄС поглибила відмінності між специфічною демократизацією та адаптивною європеїзацією. Загальна демократизація була більш-менш успішною в дев'яностих роках, хоча і мала великий контраст між процедурною демократизацією та її ефективністю. Цей контраст ще більше посилювався в адаптивній європеїзації, оскільки членство в ЄС передбачало зміцнення демократії та її консолідацію. Проте базові інститути залишалися демократичними переважно на формально-правовому рівні. Сам процес демократизації не пройшов глибше, оскільки інститути представницької демократії з автономним громадянським суспільством, демократичною громадянською політичною культурою та сформованим середнім класом виявилися мало вкоріненими. Демократична консолідація не могла бути успішною, коли значна частина населення не залучена до національної та муніципальної політики.

У цей період в Угорщині так і не сформувалося чисельного середнього класу як стабільної соціальної бази політичних партій. Хоча нерівність доходів залишалася не більшою, ніж у «середньому» в країнах ЄС, а частка

груп із середніми доходами відповідала середньостатистичним показникам, середній клас у країні залишався нечисленним і слабким з погляду багатства і доходів частини населення. Більше того, аналіз депривацій, класифікація споживання та багатовимірний аналіз соціальної стратифікації дали підставу зробити висновок, що ця частка «реального» середнього класу, набагато нижча, ніж мала б бути, особливо для створення стабільної і збалансованої соціальної структури в Угорщині [359, с. 11].

Глобальна економічна криза поглибила кризу демократії в країнах ЦСЄ. В Індексі демократії за 2010 р. зазначалося, що така негативна тенденція з'явилася відразу після початку світової кризи і викликала «найбільше зниження її середньої оцінки» в міжрегіональному вимірі [179]. У звіті за 2011 р. зроблено висновок, що «демократія також розвивається по всій Центрально-Східній Європі». Підкреслювалося, що глобальна криза «закріпила вже існуючий настрій розчарування досвідом та результатами 20-річного переходу. Чимало посткризових досліджень і звітів вказували на подальше зниження рівня задоволеності життям, підтримки ринкових перетворень і демократії, а також довіри до інститутів... апатію і роз'єднання» [180].

Проте на такому фоні населення Угорщини не сформулювало своє євроскептичне почуття, подібне до своїх західних колег. Переважна більшість висловлювала меншу задоволеність демократичною діяльністю своїх національних інституцій, ніж з ЄС. Відповідно таке сприйняття дефіциту демократії сприяло перерозподілу політичного капіталу від правлячої еліти до опозиційної.

Для нових країн-членів «навздогінна модернізація», з одного боку, дозволяла залучити до метакapіталу держави економічний капітал з високорозвинених країн ЄС. З іншого боку, економічна інтеграція для відсталих партнерів поглиблювала соціальну поляризацію між «переможцями» та «переможеними». Як наслідок, спостерігався ріст

чисельності тих, хто не зміг конкурувати в умовах відкритого європейського економічного простору. Рівень зайнятості в Угорщині в різних категоріях кваліфікованої роботи залишався на рівні розвинених країн-членів, але, оскільки відсоток менш кваліфікованих/освічених людей був високим, ця ситуація призвела до зростання рівня безробіття. В Угорщині спостерігалось три етапи економічного розвитку: спочатку спад у 1989 – 1996 рр., пізніше економічне зростання в 1997 – 2006 рр., і знову спад у 2007 – 2013 рр. Лише починаючи з 2013 р. тенденція на ринку праці покращилася, рівень безробіття знизився, а рівень зайнятості збільшився, відчувався дефіцит кваліфікованої робочої сили. Трудова еміграція залишалася постійною, але її зростання уповільнилося [214, с. 25].

Ця динаміка значною мірою визначала структуру соціального капіталу країни. Ставлення працюючих до пенсіонерів становило в 1989 р. 5,216 / 2,422; в 1997 р. 4,251 / 3,104; в 2002 р. 4,296 / 3,103; в 2011 р. 4,279 / 2,980. У відповідності до циклічності економічних процесів змінювався рівень безробіття. У 1989 р. він складав 1,8 %; у 1997 – 9,7 %; 2002 р. 5,8 %; 2011 р. 10,9 %. Найвищий показник становив 11,5 у 1993 р., що відповідало першому етапу потрійної кризи. В 2011 – 2013 рр. рівень безробіття після двадцяти років досягнув найвищої точки у новому періоді спаду. В період економічного зростання (1997 – 2006 рр.) рівень безробіття в середовищі освіченої молоді з середньою освітою знизився з 21,8 % до 11,7 %. У той же час він збільшився для некваліфікованої молоді (лише з загальною або базовою освітою 8 класів) з 20,2 до 38,2 відсотків. Загалом у 1997 – 2011 рр. показник економічної активності населення дещо збільшився з 52,8 % до 55,4 % [188]. При цьому економічно активне населення становило 55%.

Як бачимо, початок світової економічної кризи збігся з періодом, коли Угорщина продовжувала боротися з попередніми кризами і мала мінімальну здатність амортизувати її негативні наслідки. Тому глобальна криза

посилила поточну адаптаційну кризу в країні та послабила її конкурентоспроможність. На думку Б. Фаркаса, «у європейській інтеграції сходяться моделі старих і нових згуртованих країн, які мають спільні якості – модернізація, побудована на залученні іноземного капіталу, та низький рівень внутрішніх заощаджень і, як наслідок, зовнішня та/або внутрішня заборгованість. Вони зробили цей регіон особливо вразливим під час кризи» [193, с. 67].

В умовах адаптивної європеїзації відбулося подальше соціальне розшарування суспільства. Криза здатна зруйнувати соціальну взаємодію, що склалася. Формат її найрізноманітніший: від депресії та апатії чи вияву надмірної владності або прагнення втекти від реального світу до становлення ідеології дезінтеграції та відсутності життєвих планів. Тому одним із наслідків потрійної кризи став процес маргіналізації суспільства. Він посилювався через те, що бідні верстви також потерпали від скорочень видатків бюджету на сферу освіти, охорони здоров'я та соціальної політики.

Внаслідок економічної ізоляції (безробіття) та соціальної роздробленості (маргіналізація соціальних верств) для партій, що могли б компенсувати негативні наслідки маркетизації економіки, з'явився шанс накопичення соціального капіталу з середовища тих, хто програв від демократизації. Соціальна криза призвела до масштабної демобілізації молоді. Радикальна її частина відреагувала на соціальне виключення шляхом організації масових антиурядових акцій протестів, що почали відбуватися в країні, починаючи з 2006 р. Зокрема, Угорський рух солідарності та рух Мілла регулярно організовували масові демонстрації, в яких брали участь близько ста тисяч людей у Будапешті. В цей період активізувалася крайньоправа партія Йобік, яка створила воєнізовану організацію «Угорська гвардія» та приєдналася до акцій протестів.

Трагічні антидемократичні події 2006 р. та подальша інституціоналізація вуличних заворушень у наступні роки підірвали

демократичну стабільність в Угорщині та створили підґрунтя для національних популізмів. Цим скористалася Фідес, яка поступово нарощувала політичний капітал за рахунок маргіналізованих груп. Агресивні мобілізаційні кампанії В. Орбана заохочували екстремістів та праворадикалів до жорстких протестів проти уряду в Будапешті в 2006 р.

Радикально налаштована молодь залишалася сприятливою соціальною групою для масштабної мобілізації напередодні парламентських виборів 2010 р. В Індексі Дерекс (*DEREX Index*), що досліджує попит на правий екстремізм у 20 країнах, Угорщина лідирувала щодо упередженості та крайньо правих ціннісних орієнтацій. Зокрема, восени 2010 р. 49 % опитаних залишалися надзвичайно упередженими і 33 % висловили підтримку правих цінностей [181]. Такі погляди істотним чином не змінилися до 2015 р. на фоні посилення песимізму та зростаючих шовіністичних настроїв. *Див. рис. 4.15.* Тому, з метою акумулювання протестного потенціалу молоді, Фідес фактично переписала історію подій 2006 р., перетворивши крайньо правих протестувальників на групу героїчних борців за демократію.

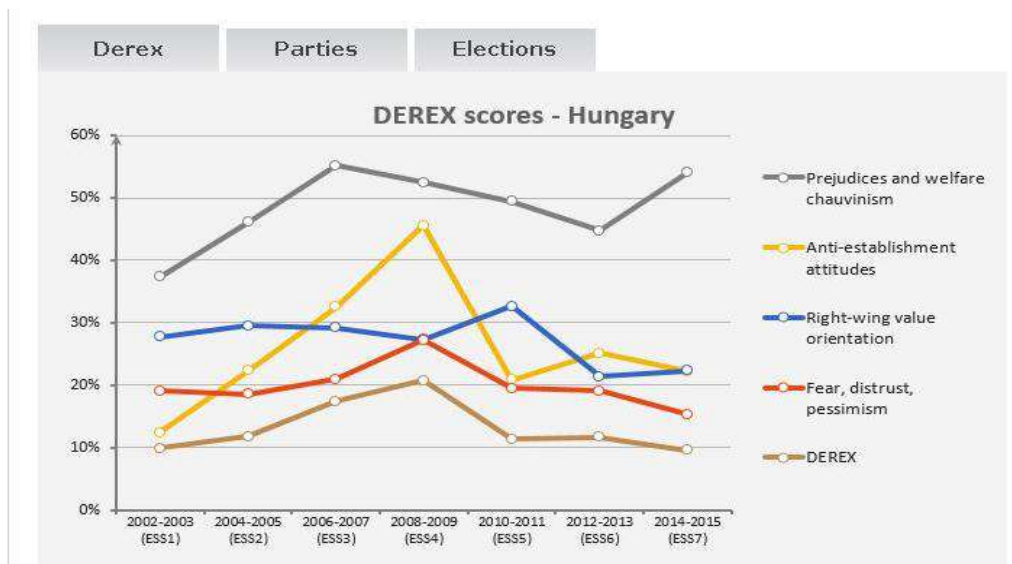

Рис. 4.15 Динаміка радикалізації настроїв населення Угорщини в 2002 – 2015 рр.

Примітка: опрацьовано дані DEREK Index.

Джерело: DEREK Index. URL: <http://derexindex.eu/countries/Hungary#Derex-html>.

Радикалізація настроїв населення відбувалася на фоні посилення розмежувань у політичному полі серед політичних партій. Незважаючи на наявність інституціоналізованих механізмів досягнення консенсусу в угорській Конституції, майданчиків для громадського дискурсу про політику, взаємовідносини між провладними та опозиційними партіями мали характер протистояння, що супроводжувалося відсутністю консенсусу між двома великими політичними партіями. Проєкт поляризації політичних еліт угорського суспільства успішно реалізовувався під час урядування Фідес і аплікувався до високої інтенсивності з виборчою кампанією в 2002 та 2006 рр. До виборів 2006 р. політичним партіям вдалося стабілізувати свої позиції в політиці. При цьому ідентифікація супроводжувалася антагоністичною риторикою з тенденцією до інтенсифікації впродовж багатьох років, а електорат виявляв стандартні симптоми апатії до державних справ (політики) і висловлював зниження довіри до демократичних інститутів [363, с. 53].

Результати парламентських виборів 2014 р. підтвердили стабільну підтримку уряду В. Орбана. Переконливу перемогу Фідес здобула і на виборах до Європейського парламенту наступного місяця, в якому він отримав понад 50 % голосів виборців. В. Орбан робив акцент на символічному капіталі, врахувавши негативне ставлення громадян до політики ЄС щодо введення міграційних квот. Реакція на кризу мігрантів у Європі стала однаково тривожною для багатьох критиків у країні та за кордоном. У 2015 р. з ініціативи уряду вздовж кордону з Сербією, задля утримання хвилі мігрантів і біженців, які прагнули в'їхати в країну з Близького Сходу та Африки, побудовано огорожу з колючого дроту. В. Орбан характеризував кризу мігрантів як «німецьку проблему» (багато мігрантів сподівалися оселитися в процвітаючій Німеччині) і приєднався до інших лідерів східної Європи у відкиданні закликів до обов'язкових квот на розподіл поселень мігрантів у країнах. 2 жовтня 2016 р. під час референдуму

в країні щодо політики мігрантів-переселенців ЄС на запитання: «Чи хочете Ви, щоб Європейський Союз мав право призначати обов'язкове поселення не угорських громадян в Угорщині без згоди парламенту?» більш ніж 98 % з тих, хто голосував, відхилили введення ЄС мігрантських квот. Проте, оскільки рівень виборчої фреквенції становив близько 40 %, а не 50 %, необхідних для того, щоб результат був легітимним, то референдум визнано недійсним. Однак В. Орбан розвернув результат як власну перемогу, побудувавши передвиборчу кампанію навколо боротьби з мігрантами. Для популяризації антиміграційного курсу партія використала адміністративний ресурс, зокрема державні ЗМІ.

Згенерована модель міграційної проблеми як загрози погіршення якості життя через ймовірну втрату роботи та зростання рівня безробіття в країні сприяла конвертації соціального капіталу в політичний. В 2014 р. аналітики ОЕСР на основі аналізу індикаторів добробуту згенерували Індекс кращого життя. За даними рейтингу, серед країн ОЕСР в Угорщині зафіксовано вище середнього рівня баланс між роботою та життям (6,2 з 10), освітою та навичками (5,6), житлом, робочими місцями та заробітками (7,8). Проте країна знаходилася нижче середнього за соціальними зв'язками та громадянським залученням (3,7), якістю навколишнього середовища (4,2) [149]. При цьому середній наявний дохід на душу населення дорівнював 16821 дол. на рік, що нижче, ніж загалом у ОЕСР (42903 дол.) [149]. Тому для більшості угорців пріоритетними залишалися питання соціально-економічного характеру (збереження роботи та заробітної плати, поліпшення соціально-економічного становища). Нагнітаючи ксенофобію в публічному дискурсі, уряд нав'язував населенню думку про взаємозв'язок між тероризмом, проблемою біженців та безробіттям. При цьому акцент ставився на небезпеці втрати угорцями робочих місць і засобів для існування внаслідок напливу нелегальних мігрантів. Навіщування ярликів, використання в риториці елементів ксенофобії використовувалося швидше

не з ідеологічних, а з прагматичних міркувань. Згенерована модель міграційної проблеми як загрози погіршення якості життя через ймовірну втрату роботи та зростання рівня безробіття в країні сприяла конвертації соціального капіталу в політичний.

Статусний капітал для правлячих партій є тим ресурсом, що дозволяє забезпечувати в країні демократичні права і свободи. Проте доступ до метакapіталу держави несе в собі ризик обмеження політичної конкуренції та поступове згортання демократії. Внесення правок до Конституції, зміна виборчого законодавства ускладнювали для опозиції реалізацію функцій критики та контролю дій влади. Провідний гравець намагався змінити формальні «правила гри». Одним із наслідків такої політики став перерозподіл інформаційного поля. Після 2014 р. Фідес відновила неформальні практики попереднього правління та поступово почала витіснити конкурентів з інформаційного простору, що супроводжувалося поглинанням та переслідуванням незалежних ЗМІ. Зокрема, в тому ж році реорганізовано Громадський телеканал (*MTVA*), який перейшов під контроль Фідес та часто використовувався для дискредитації опозиції. Уряд виділив 80 млрд. форинтів (258 млн євро) з державного бюджету на утримання *MTVA*. При цьому програму новин, яку передавала значна кількість телевізійних каналів та радіостанцій, редагувало саме центральне державне інформаційне агентство [154]. Це фактично означало фінансування державної пропаганди.

Уряд також прагнув контролювати засоби масової інформації шляхом вибіркового присудження рекламних контрактів і частот радіомовлення. У 2015 – 2016 рр. провладні засоби масової інформації збільшилися за рекордні темпи частково через створення нових ЗМІ (наприклад, *888.hu*, *Lokál*, *Magyar Idők*, *Karc FM*) та через внутрішні реорганізації (наприклад, L. Mészáros купив «*Echo TV*» і придбав незалежні засоби масової інформації (зокрема, тижневик «*Figyelő*»). Проте в Угорщині діяло чимало незалежних

ЗМІ. Серед них виділимо комерційний телеканал з загальнонаціональним покриттям *RTL Klub* та *24.hu*.

Конституція Угорщини захищає свободу слова і преси, але складне і суперечливе законодавство про ЗМІ, прийняте адміністрацією В. Орбана, підривало ці гарантії. Фідес фактично домінував на медіа-ринку, витісняючи з інформаційного поля приватні засоби масової інформації шляхом опосередкованого впливу на громадських мовників та підвищуючи профіль дружніх приватних мереж. Так, у жовтні 2017 р. закрито найбільшу незалежну газету Угорщини *Népszabadság*, яка виявила багато скандалів, пов'язаних з правлячою партією. Незабаром її дочірня компанія була продана фірмі, пов'язаній з союзником прем'єр-міністра В. Орбана [198]. Підконтрольні уряду власники також придбали ряд регіональних газет і головний бізнес-тижневик. Тим самим партія намагалася за рахунок статусного капіталу та доступу до метакapіталу держави розширити діапазон інформаційних ресурсів та сформувати на їх основі партикулярні соціальні мережі у різних полях соціального простору. Контроль над основними ЗМІ дозволяв Фідес безперешкодно здійснювати реконверсію наявних капіталів для створення ефективніших форм, адаптацію політичного капіталу до нових суспільно-політичних умов.

Поглинання інформаційного простору правлячою партією було одним з аспектів проблеми неконтрольованості та зловживання виконавчої влади в Угорщині. На інституційному рівні індикатором такої недемократичної практики був показник розподілу влади. Згідно з даними дослідження, проведеного німецьким фондом Бертельсманна у період з 2006 – 2018 рр., він зменшився з 10 максимальних до 5 балів. *Див. рис. 4.16.*

Диспропорція в розподілі влади корелювала з негативною динамікою рівня демократії в країні і виявлялася в неформальній практиці отримання Фідес та її лідером економічних дивідендів від вкладених політичних інвестицій. Виконавча влада надала собі свободу, просуваючи інтереси

союзників та приймаючи рішення, спрямовані на вигоду впливовим діловим суб'єктам, та групам, що належали до її внутрішніх кіл. Тому на початок

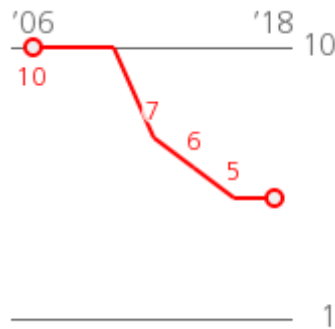

Рис. 4.16 Динаміка індикатора розподілу влади в Угорщині

Примітка: графік складено за даними Фонду Бертельсманна. 10 – найвищий показник, 0 – найнижчий.

Джерело: Hungary Report. 2018. ВТІ.

2017 р. склалася особлива ситуація, в якій прем'єр-міністр, по суті, працював у симбіозі з такими ключовими акторами, як неофіційним радником прем'єр-міністра А. Хабоні, тогочасним міністром кабінету міністрів А. Роганом, урядовим уповноваженим із питань розвитку національної кіноіндустрії А. Вайною.

Через реалізацію владною елітою політики підтримки неформальних інститутів, посиленого контролю правлячої партії над ЗМІ, слабкості політичної опозиції, популістської риторики В. Орбана, Угорщина фактично потрапила в інституційну пастку. Цей термін Ю. Мацієвський тлумачить як «сукупність стійких, але неефективних інститутів, що заважають елітам рухатися у бік демократії, але дозволяють зберігати монополію на політичну владу та ренту, не вдаючись до відвертого авторитаризму» [77, с. 9]. Ситуацію в Угорщині добре демонструє концепція моделезалежного реалізму, яку запропонували С. Хокінг та Л. Млодинов. Згідно з нею, добре побудована модель створює власну реальність [122, с. 49]. Політичний режим В. Орбана перетворив угорців у пасивних статистів у нав'язаній шляхом використання інформаційного ресурсу реальності, що дозволяла не помічати поступову деформацію демократичних інститутів та накопичення

асоціативного капіталу у вигляді корупції, клієнтелізму і под. Постійне нав'язування в публічному дискурсі ксенофобії, нагнітання негативного відношення до мігрантів та до міграційної політики ЄС (*негативний політичний капітал*), несприйняття опозиції, а також стабілізація економічного розвитку, дали свої результати. Партія В. Орбана знайшла підтримку в населення країни на парламентських виборах 2018 р. При рівні фреквенції майже 70 % Фідес отримала 48 % голосів, що на 3% більше ніж у 2014 р. Такі результати дозволили партії утворити коаліцію з християнськими демократами і контролювати дві третини складу парламенту, зайнявши 133 місця. Права партія Йоббік репрезентувала 26 депутатів. Соціалісти зайняли 20 місць.

Значну роль у сукупному капіталі Фідес відігравав політичний капітал у вигляді довіри, яка широко розуміється як позитивне сприйняття дій окремої людини або організації. Стосовно влади йдеться про підтримку її дій, які вважаються правильними і сприймаються як справедливі. В нашому випадку можна говорити про рівень підтримки громадянами курсу на демократизацію політичної системи, що був додатковим легітимізуючим чинником. Відкритість і прозорість рішень і дій уряду можуть у кінцевому підсумку поліпшити державні послуги, мінімізуючи ризик шахрайства, корупції та безгосподарності державних коштів.

Довіра до владних інституцій, як правило, співвідноситься зі сприйняттям рівня корупції. Нецільове використання державних ресурсів або недемократична поведінка владної еліти формують негативну громадську думку про уряд. Відновлення позитивного сприйняття його діяльності має важливе значення для зміцнення і консолідації демократичних основ сучасних держав і є необхідною умовою для успішного здійснення реформ державного сектору.

Для аналізу рівня довіри до уряду Угорщини проаналізовано результати світового опитування Геллапа (*Gallup World Poll*). Це єдине

дослідження, яке збирає щорічні дані з 2005 р. для країн ОЕСР, а також стратегічних партнерів. Воно зафіксувало ріст довіри до уряду Угорщини з 25 % у 2007 р. до 33 % у 2014 р. Такі показники залишалися нижчими за середньостатистичний по ОЕСР (42 %) [208].

За даними аналітичного центру *Eurofound*, у період 2007 – 2011 рр. довіра до уряду та парламенту в Угорщині залишалася стабільною на фоні тенденції до зменшення її показників серед інших країн ОЕСР. У 2011 – 2016 р. спостерігався найвищий серед країн ЄС ріст легітимності владних інституцій (9 з 10) [288]. Соціологічне опитування дозволяє виявити зміни в структурі політичного капіталу Фідес у період з 2010 – 2016 рр. Наприклад, у 2007 – 2011 рр. у соціальній групі з найвищим рівнем доходів довіра до політичних інституцій збільшилася на 13 %, тоді як серед угорців з найнижчими доходами спостерігалось зниження цього показника на 3 %. У 2011 – 2016 рр. (період безпосереднього правління Фідес) зростання перевищувало середній рівень серед людей середнього віку (35 – 64 роки), тоді як у людей похилого віку воно було значно нижчим. Зростання показників спостерігалось серед тих, хто мав низький статус і виявилось не настільки важливим для угорців з високим статусом. Наприклад, у випадку безробітних / неактивних людей та осіб з найнижчим рівнем доходів зростання політичної довіри було вище від середнього, тоді як середнім воно залишалось серед тих, хто мав найвищий рівень доходів та вищу освіту.

Найбільш виразно демонструє процес накопичення політичного капіталу Фідес політичні орієнтації респондентів. *Див. рис. 4.17.*

Опитування, проведені *Eurobarometer*, продемонстрували зміну довіри до уряду відповідно до політичних уподобань респондентів. Вона досягла низьких рівнів упродовж кризових 2007 – 2009 рр. серед тих, хто мав правий і лівий політичні погляди. При цьому найбільш контрастно падіння спостерігалось в середовищі прихильників правих. Політика поляризації,

яку постійно здійснювала партія, дозволила підвищити рівень підтримки насамперед за рахунок правих сил. Ріст довіри до уряду після виборів 2010 р. зріс з 10 % до 60 % серед тих, хто мав праву політичну орієнтацію. Коливання в довірі між лівими та правими в 2010 р. становило приблизно 30 пунктів, що на 10 пунктів менше, ніж це було в 2006 р.

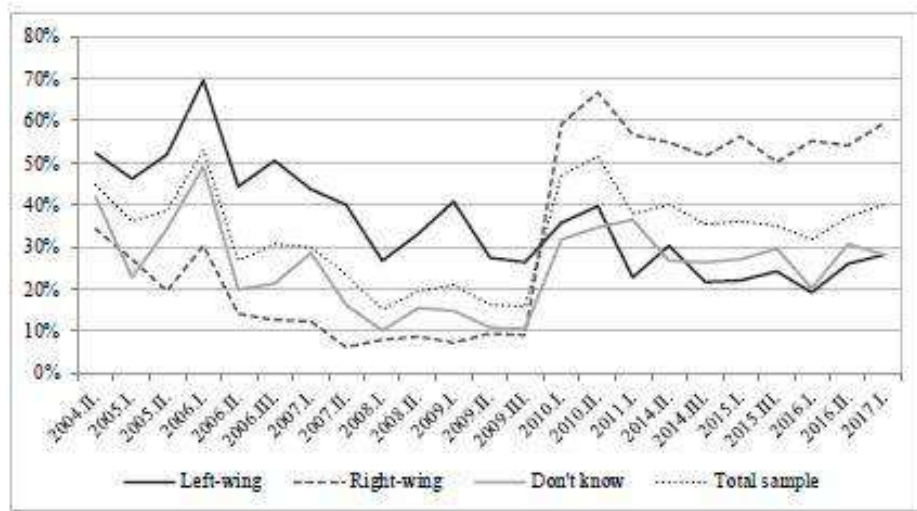

Рис. 4.17 Політичні переваги респондентів, що довіряють уряду за період 2004 – 2017 рр. (у %)

Примітка: опрацьовано за даними Eurobarometer.

Джерело: European Commission (2007 – 2016). Eurobarometer / European Commission. <http://ec.europa.eu/commfron-toffice/publicopinion/index.cfm>

На зміну в рівнях довіри впливало багато чинників, включаючи економічні перспективи, політичні зміни (наприклад, вибори) або інші важливі події. У випадку уряду В. Орбана позитивна динаміка рівня його підтримки зумовлена кількома причинами. По-перше, це акумулювання економічного капіталу у вигляді стабільної економіки. Угорці загалом позитивно сприймали соціальні гарантії уряду. За даними *OECD*, 60 % опитаних задоволені медичними послугами, разом із тим у країнах ОЕСР – 71 %. 56% задоволені системою освіти, порівняно з 67% в середньому по ОЕСР. 44% висловили впевненість у судовій системі, порівняно з 54% у країнах ОЕСР [288]. Фідес також вдалося накопичити економічний капітал у вигляді податкових пільг для молодих сімей з кількома дітьми. По-друге,

Фідес наростила гендерний капітал за рахунок широкого залучення жінок до державного сектору. За даними *International Labour Organization*, у 2013 р. частка жінок у цій сфері становила в середньому 60,4 % [237].

Не можна недооцінювати і потенціал громадських організацій у структурі сукупного соціального капіталу партії. Зауважимо, що в Угорщині існували численні ГО, що заробляли частину своїх доходів шляхом надання експертизи політичним партіям. Йдеться про різноманітні мозкові центри, консалтингові структури. На думку З. Енієйді, Фідес виробила стратегію проникнення та вбудованості в середовище традиційних правих еліт духовенства та ветеранських організації [190, с. 7]. Пропонуючи посади для представників цих кіл, партія створювала лояльне середовище, продукуючи виникнення нових парасолькових організацій правого крила з середовища консервативних викладачів університетів, аналітичних центрів і груп тиску. Тим самим шляхом проникнення відбувалося постійне акумулювання та трансформація культурного капіталу в політичний. Партія не лише інтегрувалася з організаційними структурами ГО, а й перетворювала їх на партійні платформи.

Вагому роль у сукупному соціальному капіталі партії відіграв особистий репутаційний та делегований політичний капітал її лідера В. Орбана. Він очолював Фідес у період з 1993 по 2000 рр. При цьому певний час політик одночасно суміщав посади голови партії з посадою прем'єр-міністра. У січні 2000 р. партійний з'їзд проголосував за розділення посад прем'єр-міністра і голови партії, тому В. Орбан залишив посаду голови партії. Проте з 2003 р. він повернувся до керівництва Фідес. Це дозволило накопичувати індивідуальний політичний, адміністративний та делегований капітал партії. За даними *Gallup World Group* якщо загалом європейським лідерам довіряло в 2012 р. 26 % угорців, а в 2017 р. 47 %, то В. Орбану відповідно 20 % та 40 %. Причому стосовно лідера Фідес зафіксована позитивна динаміка рівня підтримки. *Див. рис. 4.18.*

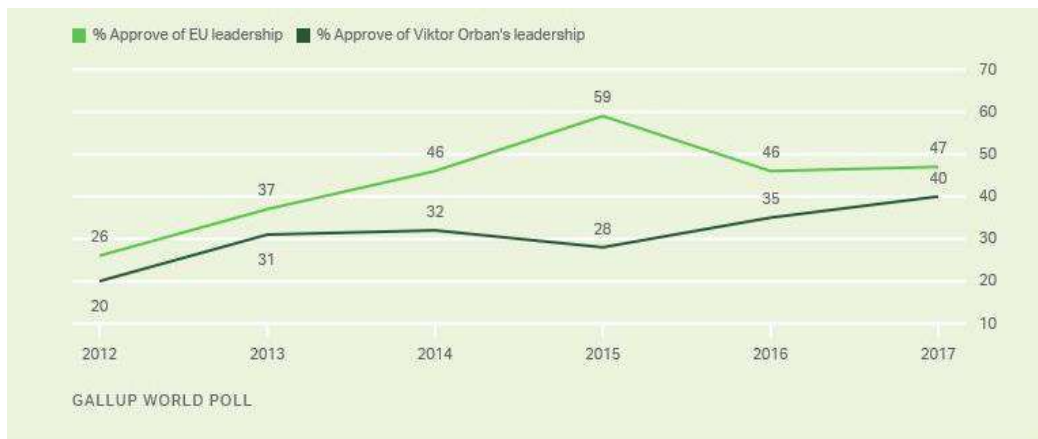

Рис. 4.18 Динаміка рівня підтримки європейських лідерів в Угорщині (на прикладі В. Орбана)

Джерело: Gallup World Poll. URL: <https://news.gallup.com/poll/242333/>.

Харизматичному лідеру вдалося також заручитися капіталом міжнародної підтримки. Він обирався віце-президентом Європейської народної партії. Росту міжнародного іміджу сприяли також особисті контакти з російським президентом В. Путіним. Їх ціллю стало намагання Будапешту отримати економічний капітал з Росії. Угорщина більш ніж на 50% залежала від поставок газу з цієї країни, що ставило її в аналогічне становище з Польщею [377]. Незважаючи на це, уряд В. Орбана не тільки не поділяв думку Польщі щодо диверсифікації поставок газу, а також ставав все більш «російським газовим перевізником» у Центральній Європі. Логічно, що з боку Будапешту звучала критика польських диверсифікаційних планів [377].

В. Орбану вдалося конвертувати символічний капітал у політичний. Інструментом для реалізації такої стратегії стала популістська риторика. Її ефективність посилювали низький рівень довіри до владних інституцій, економічні проблеми (високий рівень інфляції та безробіття, значний бюджетний дефіцит). Перебуваючи в опозиції, Фідес підтримувала конфліктні взаємини з урядом, не йдучи на компроміс. Партія використовувала всі можливості для відмови брати участь у інституціоналізованих політичних процедурах (наприклад, робота в

парламенті) [245, с. 99 – 100]. Альтернативою для взаємодії з владними інституціями В. Орбан обрав публічний дискурс. Негативним наслідком такої стратегії стало переведення з площини серйозного обговорення суспільних питань у трикутнику «влада – опозиція – громадянські інституції» до одноосібного проголошення символів з порожніми гаслами та звинуваченнями. Основним майданчиком для дискусій стали соціальні мережі. Стиль політичної комунікації зводився до дизайнерських повідомлень з порожніми символами та популістськими гаслами. Тому мова публічного дискурсу поступово збідніла, а сам простір став все більшою мірою малофункційним для обговорення суспільних питань. Перенесення питань на такий майданчик опосередковано підривало легітимність владних інституцій, оскільки основним стилем політичної комунікації став популізм. Проте він дозволив Фідесу мобілізувати маргіналізовану праворадикальну молодь, що поступово ставало загрозливим для демократії.

Таким чином, перехід від партійної системи поміркованого плюралізму до системи з двома домінуючими партіями відбувся одночасно з радикалізацією настроїв населення та поляризацією політичних еліт, що успішно реалізувалося під час урядування Фідес і досягло високої інтенсивності з кожною виборчою кампанією. Репозиціонування політичних сил в Угорщині за умов штучних біполярних гегемоній, слабого громадянського суспільства призвело до інституційної пастки, коли отриманий політичний капітал використовувався владною елітою для закріплення неформальних правил розподілу метакapіталу держави при реалізації політики імітації демократії. Статусний та адміністративний капітал у вигляді парламентської більшості давав можливість змінювати правила політичної гри на свою користь, не виходячи за межі конституційних повноважень. При цьому владна еліта не була зацікавлена у зміні встановлених правил у бік транспарентності та паритету відносин. Штучне послаблення міжпартійної конкуренції дозволили Фідес відновити

клієнтелістську мережу патронату задля конвертації політичного капіталу в економічний. Одним із наслідків стало зростання корупції в секторі державних закупівель.

Конвертаційна стратегія Фідес поєднувала адміністративний, бюрократичний, статусний та економічний капітали. Підвищення економічного рівня життя громадян з 2013 р. використовувалося як компенсація за згортання демократії. Це підтвердили дані соціологічних досліджень, які продемонстрували кореляцію між незадоволеністю демократією та економічними негараздами.

За даними Фонду Бертельсменна спостерігалася негативна динаміка звуження інших секторів, перш за все політичного. Накопичення владною елітою адміністративного та асоційованого капіталу та конвертація його в політичний супроводжувалися встановленням неформальних правил політичної гри та нав'язуванням реальності і дозволяло закріплювати систему клієнтелізму та патронату. Зовнішній репутаційний капітал використовувався лише для мобілізації міжнародних гравців у контексті протидії міграційній політиці ЄС.

Високий рівень електоральної підтримки партії також став результатом накопичення політичного капіталу особистої популярності В. Орбана, в основі якого лежав символічний капітал. Виграшність домінантної конвертаційної стратегії лідера полягала в імітації демократичної поведінки в умовах створеної кризи демократії й використанні популістської націоналістичної та євроскептичної риторики. Вищезазначене дає змогу зробити песимістичні висновки щодо довгострокових перспектив демократизації політичної системи країни.

Навколо Фідес вибудовували свої стратегії інші політичні гравці. При цьому сам поділ на «ліві – праві, «правоцентристи – праві» був досить умовним і відображав швидше не релігійні, політичні, соціокультурні розмежування в суспільстві, а властивості політичного поля зберігати

дихотомічний характер.

Отже, в країнах Вишеградської групи поступово вималювалася чітка, дихотомічна, за своїм характером, структура політичного поля, яка знаходилася в нерозривному, прямому зв'язку з виборцями та визначала вироблення позицій та інтересів, пов'язаних з певним положенням у цьому полі. Вона залежала від системи вироблених та зайнятих позицій між конкурентними політичними агентами у формі політичних партій. Такі позиції мали ілюзорний демократичний ефект, оскільки в їх основі лежали раціональні мотиви. Вони були результатом опосередкованих, «погоджених» взаємовідносин між провладними та опозиційними партіями, в основі яких лежало прагнення доступу до метакapіталу держави. Це змушувало конкуруючі партії продукувати альтернативні проєкти, що не ставили за ціль сприяти демократизації, а швидше зумовлювалися необхідністю врахування позицій конкурента та мобілізації електорату з метою фіксації та посилення своїх позицій у метакapіталі держави.

Звідси поява популістських партій та ефект кризи демократії. Їх популярність у країнах Вишеградської групи була логічним результатом поступової підміни міжпартійної конкуренції неформально закріпленими правилами «гри» з нульовою сумою, де основні актори формували в результаті політичного дискурсу проблеми, які, хоч і близькі для електорату, однак відволікали від основних проблем (корупції та шляхів подолання, прозорості влади тощо). У результаті змінюваність влади в більшості випадків мала переважно штучний характер оскільки лише половина виборців фіксувала зміну диспозицій серед політичних сил, які мали конфліктний та конкурентний характер. Проте інша половина виборців виявляла індиферентність, як ознаку віддаленості партійних програм та їх діяльності від мас. Ріст політичного абсентеїзму, індивідуалізм, відсутність росту соціального капіталу, низький рівень

громадської активності стали чинниками, що сприяли штучному характеру політичної боротьби та певного інституційного розриву.

ВИСНОВКИ ДО ЧЕТВЕРТОГО РОЗДІЛУ

Таким чином, у країнах Вишеградської групи окреслилася дихотомічна за своїм характером структура політичного поля, яка перебувала в нерозривному, прямому зв'язку з виборцями та визначала вироблення позицій та інтересів, пов'язаних з певним положенням у цьому полі. Такі позиції були результатом опосередкованих, «узгоджених» взаємовідносин між провладними та опозиційними партіями, в основі яких лежало прагнення доступу до метакапіталу держави. Це змушувало конкуруючі партії продукувати альтернативні проєкти, що ставили за мету не сприяти зміцненню демократії, а швидше врахувати позиції конкурента та мобілізувати електорат з метою фіксації та посилення своїх позицій. Звідси популярність у країнах Вишеградської групи популістських партій як результат поступової підміни міжпартійної конкуренції неформально закріпленими правилами «гри», де основні актори формували в результаті політичного дискурсу проблеми, що були, хоч і близькими для електорату, однак відволікаючими від основних проблем (корупції та шляхів подолання, прозорості влади тощо).

Вагому роль у структурі сукупного капіталу багатьох популістських партій націоналістичного спрямування мав капітал міжнародної підтримки. Йдеться, насамперед, про Росію, яка в такий спосіб намагалася посилити свій вплив на метакапітал держави у випадку отримання такими партіями владного ресурсу. Останній дозволяв їй впливати на прийняття вигідних політичних рішень шляхом поєднання дипломатичного тиску, особистих і професійних контактів, економічних преференцій та енергетичної залежності.

На основі аналізу індикаторів та сучасного політичного процесу з'ясовано, що демократизація в країнах Вишеградської групи відбувалася на тлі перманентного формування та збереження двох протилежних полюсів. Навколо них вибудовували свої стратегії інші політичні гравці. При цьому сам поділ на «ліві – праві», «правоцентристи – праві» був досить умовним і відбивав не так релігійні, політичні, соціокультурні розмежування в суспільстві, як властивості політичного поля зберігати дихотомічний характер. Відхилення від демократії збільшувало дистанцію між двома конкуруючими/конфліктуючими партіями – провладною та опозиційною, що автоматично акумулювало потенціал сили полюсу. Тому взаємовідносини між владою й опозицією набували характеру сили стратифікації та вирівнювання, що давало змогу зменшити «дефіцит демократії» й привести політичну систему в стан рівноваги.

Конфліктний характер взаємовідносин влади й опозиції в країні був одночасно причиною та наслідком флуктуації політичної системи, за якої провладна партія набула характеру сили соціальної стратифікації. Виявлено тенденції до конвергенції демократизації, що за умов підвищення рівня політичної участі громадян посилювало значущість сили вирівнювання. Такою за умов отримання владного ресурсу, виступала опозиція.

У дихотомії «влада – опозиція» простежувалися тенденції до розмитості та непрозорості відносин. Йдеться про вплив економічного капіталу в структурі сукупного капіталу партій, що виявлялося в посиленні політичної суб'єктності партій підприємницького типу та взаємозалежності бізнесу та політики. З приходом до влади лідери бізнес-партій намагалися отримати ренту від вкладених політичних інвестицій через використання непрозорих схем розподілу метакapіталу держави, що посилювало такі негативні для демократизації явища, як корупція та клієнтелізм.

У структурі сукупного капіталу партій значну частку становив соціальний капітал, головними «виробниками» якого були соціальні мережі.

Мережева діяльність дозволяла людям координувати горизонтальні та вертикальні дії в організаціях з метою досягнення індивідуальних та колективних результатів. Використання партіями стратегій мережевої взаємодії, обміну ресурсами й реконверсії наявних капіталів робило демократію певним віртуальним проєктом, здійснюючи її імітацію, що позначилося на невисокому рівні довіри громадян до владних політичних інституцій.

Основні наукові положення розділу викладено в опублікованих працях дисертанта [9; 18; 23; 25; 27; 30; 33; 35; 160].

РОЗДІЛ 5
СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВПЛИВУ ПАТЕРНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН
ОПОЗИЦІЇ ТА ВЛАДИ НА ДИНАМІКУ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ
ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ (НА ПРИКЛАДІ
КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ГРУПИ)

5.1. Крос-темпоральний аналіз індикаторів демократизації

У попередніх розділах з'ясовано специфіку групових та індивідуальних стратегій накопичення та конвертації суспільних капіталів владою та опозицією. Врахування політичного контексту змін політичного поля дозволило встановити природу та характер патерних взаємовідносин. Однак, нерозкритим залишається питання: яким чином взаємовідносини влади та опозиції впливали на демократизацію політичних систем. Наскільки визначальною була суб'єктність опозиції в процесі становлення консолідованих демократій та яка її роль у появі «дефектних демократій». З цією метою намагатимемося поєднати методологічні принципи концепції конвертації суспільних капіталів, інституційний та неінституційний підходи та теорему флуктуації.

З метою загальної оцінки динаміки процесів демократизації та глибшого кросрегіонального аналізу залучено теоретико-методологічні здобутки Фрідом Хаус, Світового банку, Фонду Бертельсманна та под. Це дозволить виявити динаміку демократизації та визначити певні реперні точки, що діагностують її посилення або послаблення. Ці точки гіпотетично є результатом боротьби сил стратифікації та вирівнювання. Припускаємо, що зміна вектору демократії залежить від патерних взаємовідносин між владою та опозицією.

Ми виходимо з того, що оцінка якості процесу демократизації політичних систем на різних її етапах, як і моделей цих взаємовідносин, передбачає вивчення динаміки темпів та причин зростання/спадання таких

індикаторів, як політична участь, верховенство права, політична та соціальна інтеграція, стабільність демократичних інституцій, державність, рівень корупції. Застосування кількісних даних дало змогу вибудувати динамічну модель демократизації політичних систем країн на основі врахування впливу провладних й опозиційних соціальних агентів та специфіки їхніх конвертаційних стратегій. Індикатори допомогли здійснити діагностику процесу демократизації та визначити вплив провладних та опозиційних соціальних агентів на визначення вектора стану та вектора порядку та їх взаємозумовленість.

Саму систему розглянуто, згідно з Д. Істоном, як певну множину змінних незалежно від ступеня їх взаємозв'язку [50, с. 632]. Такими в дослідженні виступали індикатори демократизації. При цьому, застосовуючи аналітичні процедури класичної науки, витримані дві важливі умови. По-перше, взаємодія між змінними, що вивчалися, була пряма або опосередкована, або ж взагалі відсутня, якою можна нехтувати для дослідження. По-друге, відносини, що описували поведінку частин, могли бути як лінійними, так і нелінійними. Розкладання досліджуваного явища на окремі причинні ланцюги, накладення різних процесів дозволяло розглянути демократизацію загалом та встановити причини виникнення дивергенції та конвергенції.

Повний аналіз процесу демократизації повинен поєднувати її політичний та економічний виміри в країнах, що трансформуються. У цьому аспекті важливою змінною виступає ефективність управління, що має вирішальне значення для успішних економічних та соціальних реформ і є оцінкою результативної діяльності влади. При цьому варто визначити вплив взаємовідносин влади та опозиції на характер взаємозалежності між цими індикаторами.

З огляду на параметричну загальну теорію систем демократизація політичної системи визначена в дослідженні дwoяко: в атрибутивному вимірі

– як сукупність усіх явищ та процесів, системоутворювальною властивістю яких є здобуття, утримання та реалізація політичної влади; у реляційному вимірі – як сукупність процесів та динамічних явищ, що прямо або опосередковано є результатом взаємовідносин влади та опозиції і впливають на зміцнення/послаблення демократизації, що супроводжується сприйняттям чи несприйняттям стану демократії в країні, трансляцією політичних символів, тиску на владу, політичним конфліктом, виробленням політичних рішень та здійсненням відповідних політичних дій.

Наявність значної кількості політичних агентів, які одночасно могли займати різні позиції в політичному полі і впливати на його стан, призводило до нелінійності політичного процесу. Тому для аналізу дисипативних нелінійних систем, замість «стандартного» системного підходу, використано синергетичний. У контексті моделювання процесу демократизації застосовано засадничий принцип синергетики – принцип підпорядкування. При цьому важливо простежити, з одного боку, підпорядкування компонент вектора стану параметрам порядку. З іншого боку, з'ясувати чи існує зворотна залежність і як на неї впливав характер взаємовідносин між владою та опозицією. Параметрами порядку застосовано вищезазначені індикатори. Вектор стану визначено за допомогою індексів демократії.

Прикладами дисипативних політичних систем у нашому дослідженні гіпотетично виступали країни Вишеградської групи. Зокрема, Чеська Республіка належала до категорії країн з успішною політичною трансформацією та консолідованою ринковою економікою. Можна стверджувати, що процес демократизації в країні мав чіткі цілі і проходив досить послідовно. Проте він не був лінійним процесом. Помітними коливання низки індикаторів, що не є істотними для порівняльних досліджень, проте мали вагомий вплив на внутрішню політику. Так, у другій половині 1990-их рр. у країні простежувалося зниження рівня

демократизації. Див. табл. 5.1. У ній подано порівняльні характеристики низки базових індикаторів у країнах Вишеградської групи, розроблені *Freedom House*. 1997 рік розглядаємо як нижню межу оцінки рівня демократизації країни, оскільки за попередні роки є дані лише щодо окремих індикаторів. Проте вони використовуються задля врахування ендогенних та екзогенних чинників, що впливали на цей процес загалом, суб'єктності політичних акторів та специфіки їхньої взаємодії в контексті перебігу суспільно-політичних процесів, що цьому передували.

Таблиця 5.1

Демократизація країн Вишеградської групи в 1997 – 2003 рр.

Індикатори	Рік	Польща	Угорщина	Чехія	Словаччина
Виборчий процес	1997	1,50	1,25	1,25	3,75
	2003	1,50	1,25	2,00	1,50
Громадянське суспільство	1997	1,25	1,25	1,50	3,25
	2003	1,25	1,25	1,50	1,50
Незалежні медіа	1997	1,50	1,50	1,25	4,25
	2003	1,75	2,25	2,25	2,00
Уряд	1997	1,75	1,75	2,00	3,75
	2003	2,00	2,50	2,25	2,25
Зведений індекс демократизації	1997	1,50	1,50	1,50	3,80
	2003	1,63	1,81	2,00	1,81

Примітка: на шкалі 1 позначено найвищий рівень демократизації, а 7 – найнижчий.

Джерело: *Freedom House*. 2003. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2003>.

На фоні позитивної динаміки процесів демократизації в інших країнах, випадок Чехії розглянуто як гібридний. Помітним було зниження показників у таких категоріях, як «виборчий процес», «незалежні медіа», «ефективність уряду». При цьому рівень розвитку громадянського суспільства залишився незмінним і становив 1,5. Відповідно зведений індекс демократизації в країні опустився з показника 1,5 до 2.

Якщо взяти до уваги дані Світового Банку в проєкті *Worldwide Governance Indicators*, то реперною точкою флуктуації в фазі конвергенції був 2000 р. При цьому з 1996 р. до 2000 р. простежувалося поступове

зниження чотирьох з шести індикаторів, у тому числі таких, як «право голосу та підзвітність», «верховенство права», «контроль корупції», «політична стабільність та відсутність насильства». Після цієї точки насичення потенціал зниження вичерпав себе і помітним стали незначні неритмічні коливання системи при домінуванні позитивної динаміки демократизації. Зазначимо, що амплітуда коливань вищезазначених показників істотно зменшилася після вступу країни до ЄС. Див. рис. 5.1.

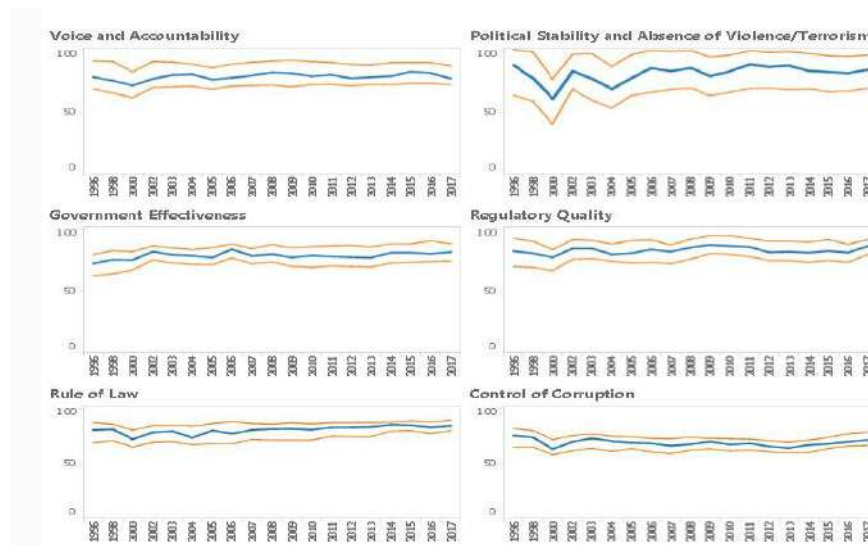

Рис. 5.1 Динаміка змін базових індикаторів демократизації в Чеській Республіці за період 1996 – 2017 рр. (за даними WGI)

Джерело: Kaufmann D., Kraay A., Mastruzzi M. *The Worldwide Governance Indicators. Methodology and Analytical Issues*. 2017. URL: www.govindicators.org.

Для нас було важливим чи пов'язане досягнення точки насичення зі змінами, що відбувалися за інерцією, в примусовому порядку, чи це результат дії сил вирівнювання, зокрема опозиції. Чехія демонструвала результативний старт. Однак у 1992 – 2000 рр. виявився характерний для нових демократій розрив між формальними інститутами, що відповідали демократичним стандартам, та неформальною практикою, яка цим стандартам не відповідала. На думку А. Гжимали-Бусе, Чехія нагадувала Словаччину, оскільки жодна з них не мала на початку 1990-их ефективної опозиції. «Там, де одна партія домінувала в політичному змаганні, слабкі

(або взагалі відсутні) правила вможлилювали неформальне витискання ресурсів із державних фірм, проведення зискових приватизаційних оборудок і концентрацію посад у державній адміністрації» [211, с. 1133]. Організаційна та ідеологічна слабкість опозиції мала наслідком те, що в 1992 – 1997 рр. фактично не відбулося ротації влади. Основною політичною силою до 1997 р. залишалася Громадянська демократична партія. У той же час у Польщі та Угорщині репозиціонування партій здійснювалося систематично, завдяки чому рівень підзвітності та прозорості влади залишався дещо вищим.

У дослідженні нових демократій варто звернути увагу на міцність і дієздатність режиму та державних інституцій. Особливо важливим є аналіз спроможності правничих систем захищати права та свободи людини. Скориставшись сприятливою політичною ситуацією, два уряди прем'єр-міністра В. Клауса (1992 – 1996 та 1996 – 1997 рр.) із ГДП нехтували створенням незалежної державної публічної служби та підважували інші джерела суспільної думки за межами уряду, як-от університети, неурядові організації та групи за інтересами [36, с. 223]. Зокрема, ГДП шляхом ухилення від діалогу та затягування прийняття відповідної законодавчої бази, намагалася мінімізувати вплив діяльності неурядових організацій. Як наслідок, за даними *WGI*, в 1997 – 2000 рр. відбулося зниження показників, що діагностували верховенство права. *Див. рис. 5.2.* В означений період простежувалася обмеженість політичного змагання, концентрація влади в руках ГДП, брак прозорості влади та відкрита корупція в політичній системі. Характерно, що всі негативні в демократичному розвитку країни моменти не викликали активізацію протестної участі населення. Дався ознаки стабільно невисокий рівень розвитку громадянського суспільства.

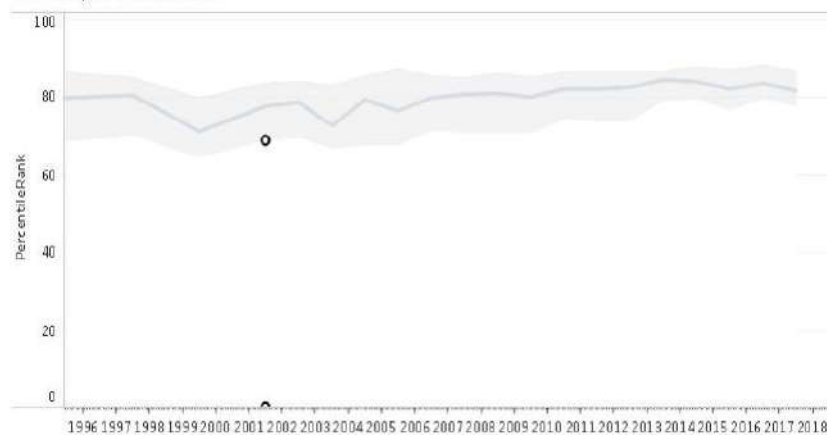

Рис. 5.2 Індикатор верховенства права в Чеській Республіці за період 1996 – 2018 рр.

Примітка: графік складено за даними WGI.

Джерело: WGI. URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>.

З появою в 1998 р. уряду постопозиційної ЧСДП ситуація істотним чином не змінилася. Силою вирівнювання позиціонувала ГДП з її досвідом неліберального правління та впровадження неефективних економічних та політичних реформ. Партія все ж залишалася потужним гравцем на політичному полі. Замість конкуренції, як суттєвої ознаки ліберальної демократії, помітним стало встановлення нових правил політичної гри, вигідних насамперед для ЧСДП та ГДП. Формальна сторона питання полягала в укладеній між сторонами т. зв. «опозиційної угоди». У результаті соціал-демократичний уряд меншості М. Земана заручився підтримкою ГДП, що передбачало встановлення та фіксацію балансу сил та певну розмитість меж між владою та опозицією. Лояльність ГДП ускладнювала викорінення корупційних практик накопичення економічного капіталу, що характерні для уряду В. Клауса та ЧСДП у попередній період урядування. Таким чином, неформальні практики, що послаблювали демократію, розвивалися шляхом інкрементних змін, а їх розвиток стимулювався формальними інститутами. Це яскраво демонструють дані WGI. У 1996 р. рівень контролю за корупцією в країні дорівнював 74,73 і знизився до показника 62,44 в 2000 р. (де 100 – найвищий результат). Див. рис. 5.3.

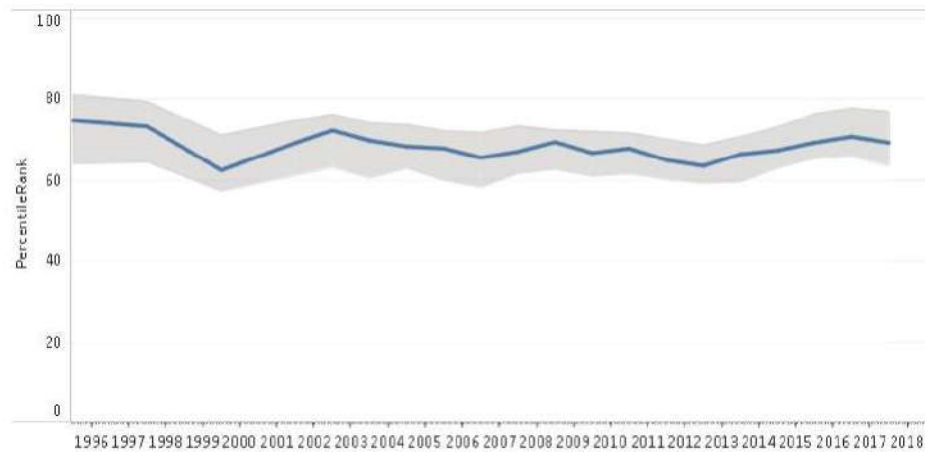

Рис. 5.3 Індикатор контролю за корупцією в Чеській Республіці за період 1996 – 2018 рр.

Примітка: графік складено за даними WGI.

Джерело: WGI. URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>.

Неформальна сторона компромісу між двома партіями стосувалася переділу політичного поля одночасно з ослабленням спільних конкурентів на центристському та лівому фланзі політичного спектру з метою встановлення оптимальних умов для формування партійної системи з двома домінуючими партіями. Така система дозволяла зменшити невизначеність трансакцій між двома сторонами та забезпечувала механізм накопичення капіталів та відновлення диспозицій, що сторони займали у політичному полі. Фактично ціною послаблення демократії зменшувалися ризики втрат накопичених капіталів для влади та опозиції. Угода фактично передбачала фіксацію стану демократії, який існував до того часу, і тим самим сприяла збереженню тенденції до флуктуації демократизації політичної системи. Це демонстрували дані *Freedom House*. Див. табл. 5.1.

Слабкість ендогенного чинника вирівнювання компенсувалася посиленням ваги екзогенного. Йдеться про активні важелі впливу з боку ЄС на інституційне та інформаційне середовище, а також прямий вплив на уряд. В опублікованих Висновках ЄС та Регулярних звітах містилася інформація про реальний стан чеської економіки та непрозорість приватизації. Як результат, під загрозою застосування санкцій з боку Комісії, в країні

відбувалися швидка приватизація державних банків, реформування судочинства, створення незалежної державної служби. Такі реформи позбавляли уряд певних привілеїв від перебування на посадах. Також влада та опозиція втрачали можливість конвертації політичного капіталу в економічний через непрозорі схеми, що підривало їхню могутність та змушувало впроваджувати демократичні стандарти в політиці. Активні важелі впливу з боку ЄС, перспективи членства та концентрація влади в результаті підписаної опозиційної угоди сприяли створенню нового центру вирівнювання – громадянського руху «Імпульс 99». Він об'єднав громадянські та фрагментовані центристські політичні сили.

Негативні тенденції, симптоматичні для розвитку Чехії в другій половині 1990-их рр., були подолані після вступу до ЄС. Після парламентських виборів 2006 р. політична ситуація відзначалася постійною боротьбою між слабким правоцентристським коаліційним урядом і посиленою опозицією, а також зростаючими внутрішніми розбіжностями у великих політичних партіях. Два основні розриви – міжпартійна боротьба та внутрішні розбіжності в партіях – створювали політичний контекст, в основі якого лежали різні підходи до впровадження реформ пенсійного забезпечення та охорони здоров'я, дебати про глибину процесу європейської інтеграції тощо. Цей політичний розвиток супроводжувався постійно зростаючим розчаруванням громадян діяльністю політичних партій та уряду. Попри те в країні в 2006 – 2010 рр. за даними *ВТІ*, зафіксовано позитивну динаміку демократизації політичної системи (з 9,5 до 9,8 з 10 максимальних). *Див. рис. 5.4.*

Аналізуючи агреговані індикатори демократизації, що визначали в сукупності якість цього процесу, зазначимо зростання показників ефективності функціонування демократичних інституцій; зафіксовано найвищий рівень їх відповідальності. Позитивні зрушення в плані

виправлення попередніх дефектів демократії спостерігалися в індикаторах «державність», «верховенство права». Стабільно високим (10 балів)

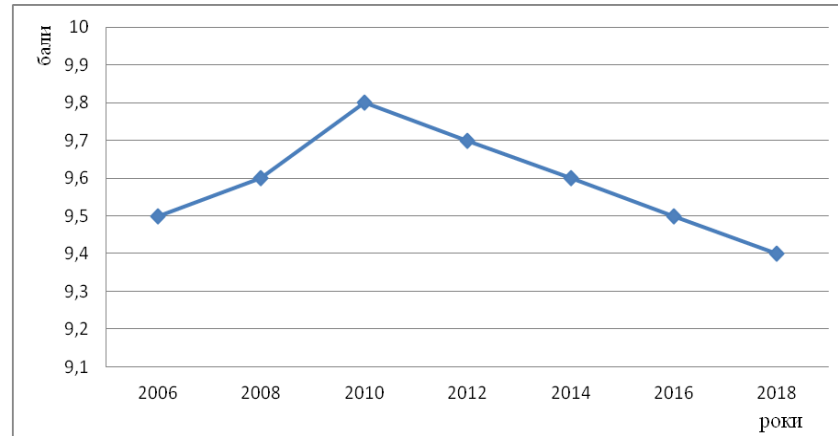

Рис. 5.4 Індекс демократії в Чеській Республіці (за даними ВТІ)

Примітка: опрацьовано дані ВТІ.

*Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.*

залишався рівень політичної участі населення. Див. рис. 5.5. В той же час досить контрастно на цьому фоні виглядав індекс управління. Значення показника коливалося в діапазоні від 6,5 до 7.

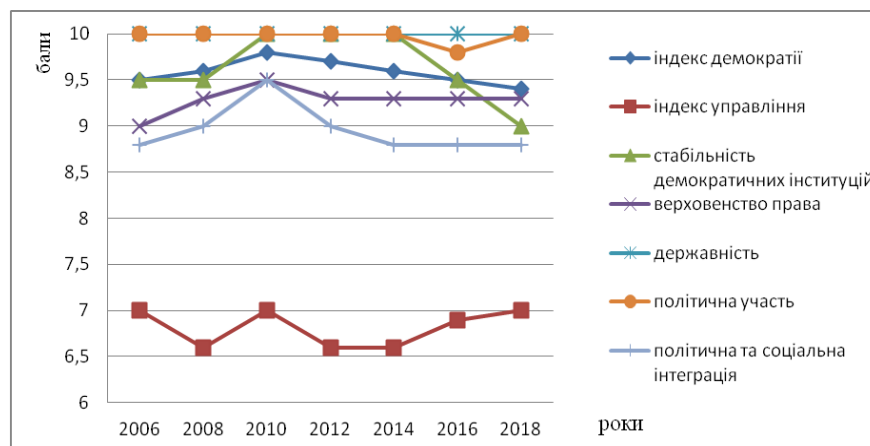

Рис. 5.5 Індикатори демократизації в Чеській Республіці

*Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.*

Характерно, що початок дивергенції процесу демократизації в багатьох випадках збігався з періодом перезавантаження влади, а вибори були кульмінаційною точкою. Вважаємо це не випадково. Такі аргументи надавали демократизації змісту крізь спектр випадків, яких обмежено в кількості. В результаті конкурентних прозорих виборів існувала велика ймовірність того, що сили вирівнювання замінять сили стратифікації. Такі реперні точки були своєрідними додатковими точками насичення, за якими можемо проаналізувати ефективність діяльності провладних партій у контексті забезпечення демократичних прав та свобод. Проте дисперсність політичних систем, як характерна риса новітніх демократій, часто виявлялася саме після приходу до влади опозиції. В цьому плані слушною є думка В. Банса, який розглядав демократію як двоїсте поняття, що має невизначені результати (чи конкуренцію), але яке водночас має визначені процедури [2, с. 117]. Тому важливо концептуально визначити, чи в результаті конкуренції та повторного приходу партії до влади відбувалося перенесення старих практик врядування та неформальних інститутів, а відтак і стратегій накопичення та конвертації суспільних капіталів. Припускаємо, що у партії з досвідом перебування при владі і за урядування якої виявилися певні дефекти демократії, вони можуть у тій чи іншій формі знову виявитися в нових умовах. При цьому важливо проаналізувати роль патерних взаємодій влади та опозиції у збереженні дефектів демократії. Йдеться, передусім, про перенесення неформальних корупційних практик конвертації політичного капіталу в економічний та реверсні процеси. Теоретичні та емпіричні узагальнення в ході кросрегіонального порівняльного дослідження в галузі демократизації дозволяли знайти відповідь на поставлене питання.

Нелінійність процесу демократизації в Чехії знову стала помітною в 2010 р. Ця реперна точка, за даними *VTI*, засвідчувала найвищий (9,8) рівень процесу демократизації в країні. Далі простежувалася чітка динаміка її

падіння до 9,4 в 2018 р. Див. рис. 5.5. Цей показник був дещо нижчим ніж у 2006 р., коли країні вдалося виправити попередні дефекти демократії. Подібну тенденцію підтверджував Індекс демократії Світового Банку. Див. рис. 5.6.

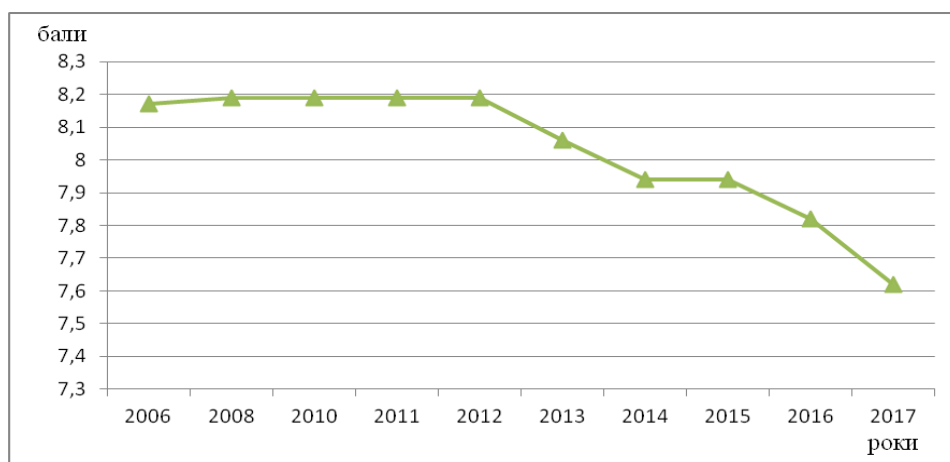

Рис. 5.6 Індекс демократії в Чеській Республіці (за даними Світового Банку)

Примітка: використано 10-бальну шкалу, де показник 10 – найвищий, 0 – найнижчий.
Джерело: The Economist Intelligence Unit. URL: <https://infographics.economist.com/2019/DemocracyIndex/>.

Щодо індексу політичної участі, то він загалом демонстрував високий рівень дотримання демократичних свобод у державі. Див. рис. 5.7.

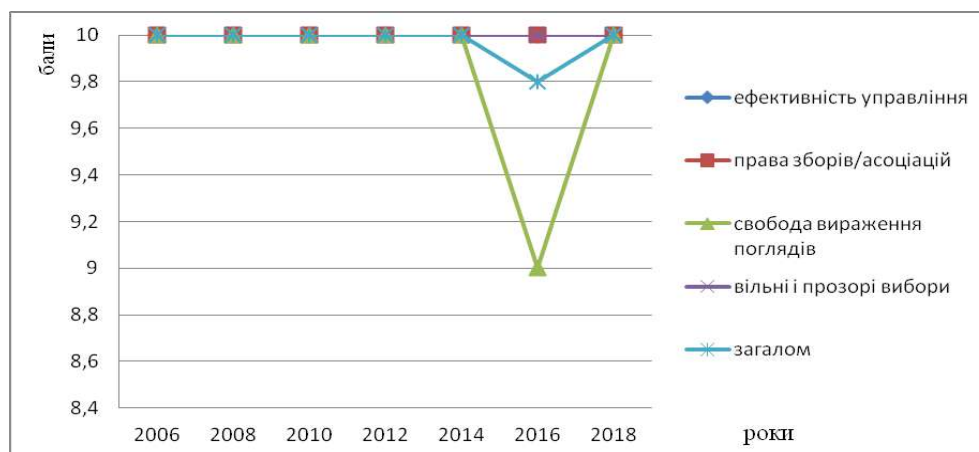

Рис. 5.7 Індекс політичної участі в Чеській Республіці за період 2006 – 2018 рр.

Примітка: опрацьовано автором дані ВТІ.
Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF (дата звернення 06.07.2019).

Виборча нестабільність перевищувала західноєвропейський показник, але при цьому не створювала загрози для політичної стабільності в країні. Закон про політичні партії і рухи регулював створення та реєстрацію політичних угруповань. З боку частини уряду і провідних політичних акторів не було спроб обмежити незалежність ЗМІ. У Чехії гарантована свобода преси та незалежність засобів масової інформації від політичних партій.

У той же час у країні функціонувала відносно незалежна судова система. *Див. рис. 5.8.*

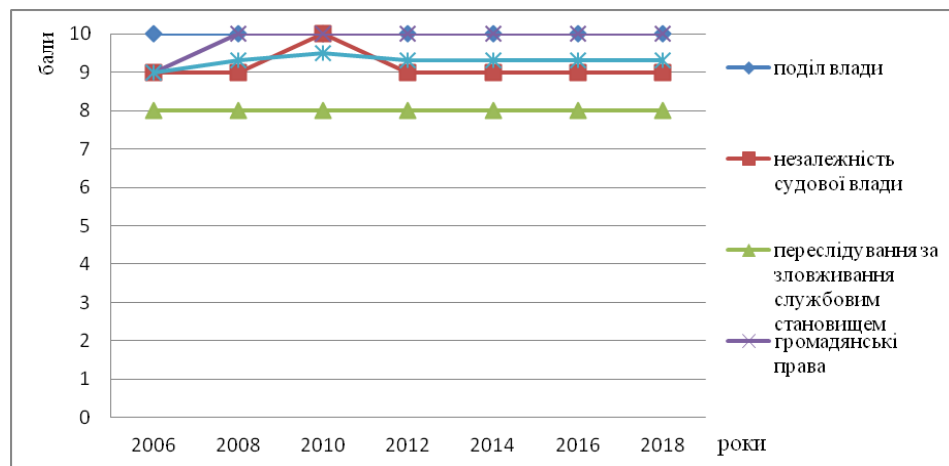

Рис. 5.8 Індекс верховенства права в Чеській Республіці

Примітка: опрацьовано автором дані ВТІ.

*Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO REGION:TOF (дата звернення 06.07.2019).*

Слабкими місцями в роботі судових органів залишалася довготривалість судового процесу, яка негативно впливала на ефективність верховенства права та його сприйняття громадськістю. Більше половини судових рішень на регіональному рівні мали період очікування більше двох років. Це також впливало на збільшення претензій, поданих до Європейського суду з прав людини громадянами Чехії. Зокрема, у 2007 р. зареєстровано 2976 таких подань [283].

У той же час чеська судова система зіткнулася з поширеною

корупцією. Згідно з глобальним показником корупції *Transparency International* з 2009 р. судова влада країни потрапила в категорію третього найвищого рівня корупції серед судових систем світу. Крім того, за даними того ж джерела, в 2016 – 2017 рр. ситуація дещо погіршилася. Додатковим підтвердженням був індикатор контролю за корупцією, який на початку 2000-их рр., за даними Світового Банку, залишався балансувати в середньому на рівні 70 балів (де 100 балів – найнижчий рівень корупції). *Див. рис. 5.3.* Проте цей індикатор швидше за все не брався до уваги експертами *ВТІ*, які оцінили стан судової системи в середньому в 9 балів. У Чеській Республіці загалом дотримувалися громадянських прав та свобод. Значну роль у цьому відігравав інститут омбудсмена, який інституціоналізований з 1999 р.

Аналіз даних *ВТІ* дозволяє стверджувати, що, починаючи з 2010 до 2017 р., в країні зі статусом консолідованої демократії продовжувалася повільна флуктуація. Простежимо, як це позначилося на інших індикаторах. Одним із них розглядався індекс політичної та соціальної інтеграції. Він має внутрішню структуру, яка включала в себе діагностику партійної системи, груп інтересу, утвердження демократії, соціальний капітал. Загалом цей індикатор відтворював криву демократизації. Разом із тим у 2006 – 2010 рр. помітним був стабільний рівень соціального капіталу, який зафіксовано на рівні 8 пунктів. Щодо індикатора груп інтересу, то з 2010 до 2018 р. цей показник залишався на рівні 10 балів. *Див. рис. 5.9.*

Починаючи з 2010 р. спостерігалось падіння індикатора «утвердження демократії» (з 10 в 2010 р до 8 в 2014 р.). Аналогічні зміни простежувалися в індикаторі «партійна система»: від 8 балів в 2006 р. до 10 в 2010 р. з поступовим падінням до 8 балів у 2016 р. Однією з причин могла бути фрагментованість партійної системи та нездатність партій досягти політичного консенсусу після президентських виборів у лютому 2008 р. Загалом партійна система залишалася відносно стабільною. Проте її

стабілізація відбувалася не за рахунок високого рівня міжпартійної конкуренції, а через тенденції формування двоблокової системи з

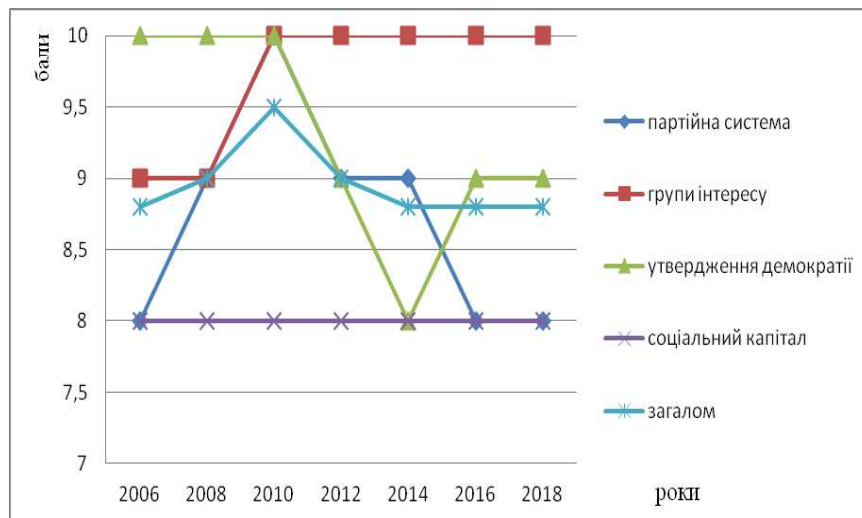

Рис. 5.9 Індикатор політичної та соціальної інтеграції в Чеській Республіці за період 2006 – 2018 рр.

Примітка: опрацьовано автором дані ВТІ.

*Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.*

домінуючими ЧССД та ГДП. Характерно, що закріплення позицій цих партій ускладнювало формування урядів більшості. Впродовж 1992 – 2010 рр. всі уряди переважно спиралися на мінімально виграшні коаліції або формувалися, як уряди меншості, що передбачало значною мірою залежність від опозиції. Лише в 2009 – 2010 рр. сформувався уряд більшості на чолі з Я. Фішером, до якого увійшли конкуруючі ЧССД та ГДП. Цей випадок – ще одне свідчення того, що диспозиція по лінії «влада – опозиція» в процесі демократизації Чехії досить умовна і швидше носила атрибутивний характер.

У діях двох партій простежувалися патерні взаємовідносини, в основі яких лежав принцип емерджентності, тобто сукупний політичний капітал двох партій завжди більший від суми політичного капіталу кожної з них. Капітал, у свою чергу давав можливість агентам отримати владу над тими, у

кого її менше або зовсім не було. Відповідно домінування в партійній системі двох політичних акторів дозволяло їм максимально контролювати політичне поле і робити механізм конвертації суспільних капіталів максимально контрольованим. Такі процеси часто залишалися непомітними для індикаторів, які діагностували стабільність політичних інститутів, ефективність уряду, рівень демократичності, поділ влад, захист прав та свобод у країні, рівень корупції. Це пов'язувалося з тим, що в процесі демократизації влада та опозиція змушені під дією ендогенних та екзогенних чинників погоджувати і задіювати політичні інститути, що істотно збільшували трансакційні витрати на отримання та збереження владного статусу, оскільки передбачали конкуренцію. Там, де провладні й опозиційні партії мали значну організаційну та програмну погодженість дій або досягали переваг над конкурентами ще на початковому етапі формування демократії, вони прагнули до максималізації свого впливу, надаючи перевагу інститутам демократії навіть тоді, коли вони виглядали ірраціональними для досягнення їхніх довготермінових перспектив.

Наскільки виражено патерні взаємовідносини між двома соціальними агентами виявлялися в конфліктній моделі стосунків, яка характерна для Польщі? Для відповіді на таке запитання за допомогою індикаторів визначимо періоди флуктуації демократизації та досягнення точки насичення та з'ясуємо вплив на цей процес влади та опозиції як потенційних сил стримування та стратифікації. Випадок Польщі демонстрував нестабільність функціонування демократичних інституцій. За даними *WGI*, такими періодами відзначені 1998 – 1999, 2005 – 2006, 2015 – 2016 рр. У той же час позитивну динаміку зафіксовано в 2006 – 2012 рр. *Див. рис. 5.10.*

Розділимо процес демократизації в країні на два умовні періоди: до та після вступу до ЄС. Порівняльні дослідження, проведені *Freedom House* в 1997 – 2003 рр., продемонстрували, що в перший період помітними стали недемократичні симптоми у виборчому процесі, індекс якого становив 1,5

(де 1 – найвищий рівень). Негативні тенденції виявилися також у сфері дотримання свободи преси. Незалежність медіа погіршилася з показника 1,74 в 1997 р. до 2 в 2003 р. Дещо зменшилася в цей час ефективність уряду

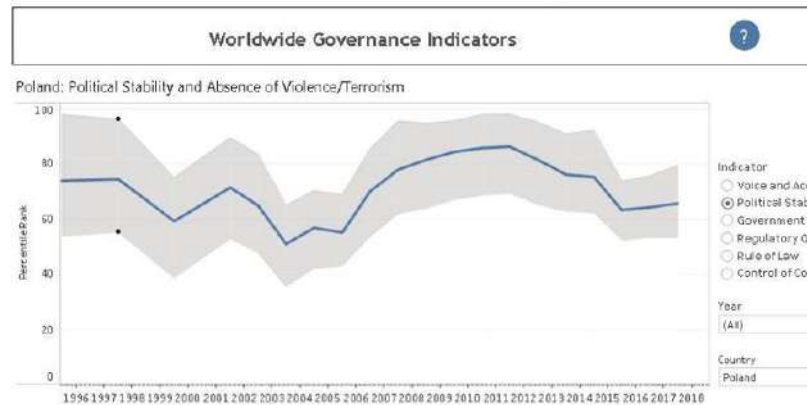

Рис. 5.10 Індикатор політичної стабільності в Польщі за період 1996 – 2018 рр.

Джерело: WGI. URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>.

(з 1,75 до 2). На такому фоні досить стабільно виглядав індикатор «розвитку громадянського суспільства», який залишився на позначці 1,25. За даними *Freedom House*, в зазначений період спостерігалось падіння зведеного індексу демократизації (з 1,50 до 1,63), який враховував зазначені індикатори. Див. табл. 5.1.

Зазначимо, що в 1990-их рр. у партійній системі виявилось домінування двох протилежних за ідеологією політичних таборів – посткомуністичних лівих на чолі з СЛД та правих з табору колишньої «Солідарності». Див. рис.4.1 (Додаток Б). Диференціація політичних уподобань виборців максимально сприяла розподілу та акумулюванню партіями суспільних капіталів. У цей період спостерігалися тенденції падіння ефективності та легітимності чинних інститутів, насамперед уряду, політичних партій, що мало наслідком зменшення рівня демократизації в 2003 р. Таку тенденцію додатково підтверджували результати соціологічного опитування, проведеного *World Values Survey* в 1990 та 1995 рр. та дані *Freedom House* за 1997 – 2003 рр. Зниження ефективності чинних інститутів, на думку

П. Панова, вимірюється величиною трансакційний витрат, що виникають при взаємодії акторів. Оскільки політична взаємодія є відносинами панування та підкорення, то витрати включають у себе кількість владних ресурсів, які необхідно задіяти суб'єкту для здійснення влади над об'єктом. Якщо взяти до уваги, що обсяг владних ресурсів, який витрачається обернено пропорційний авторитету та легітимності влади, то ефективність інститутів прямо залежить від рівня легітимності влади [85, с. 59]. Тобто інститути з низькою легітимністю влади можуть забезпечувати стабільність та стійкість системи, але при цьому залишаються неефективними.

У свою чергу низька легітимність влади та висока конфліктність домінуючих соціальних агентів у межах політичного поля стала причиною повної зміни влади в 1991, 1993, 1997, 2001 рр. Це зумовлювало постійне перетікання політичного капіталу від влади до опозиції, що часто супроводжувалося т.зв. «війною на горі» та перманентними урядовими кризами. Однією з причин ефекту «пісочного годинника» стала відсутність неформальних інститутів, що могли б виконувати стабілізаційну роль у відносинах між владою та опозицією, зменшивши тим самим трансакційні витрати сторін, спрямовані на послаблення політичного конкурента та змагання з ним.

Проте політичні опоненти не виявляли зацікавленості у взаємних угодах та довготривалих правилах гри. Про це свідчить прийняття Конституції Республіки Польща лише в 1997 р. Для них більш важливим завданням залишалася підтримка відносно високого рівня міжпартійної конкуренції за рахунок поділу електорату за ідеологічною ознакою як джерела політичного капіталу. Диспозиція політичних партій необхідна для підтримки статусного та символічного видів капіталів, що на той час можна вважати основними для посткомуністів та постопозиції. Варто погодитися з думкою української дослідниці Н. Наталіни, що «оскільки політична боротьба супроводжується символічною боротьбою за номіналізацію

політичних явищ та процесів, символічний капітал під час електоральних процесів стає визначальним для легітимації претензій елітної групи на владу та отримання нею кредиту довіри від населення у вигляді політичного капіталу» [82, с. 88]. Проте статусний капітал у силу частого репозиціонування політичних партій, а відтак зміни їх статусу, поступово втрачав свою первинну синергію. Вдалися взнаки разюча відмінність між задекларованою програмою діяльності уряду та її реалізацією, а також складна економічна ситуація в країні.

Кожні парламентські вибори, а також часті урядові кризи ставали своєрідними біфуркаційними точками у процесі демократизації, надаючи йому ознак дисипативності. Такі точки насичення свідчили, з одного боку, про демократичну нестабільність як результат неефективності владної еліти вирішувати соціально-економічні питання та здійснювати демократизацію. З іншого боку, вони загострювали проблему накопичення та конвертації основними політичними акторами суспільних капіталів, і в першу чергу економічного та соціального. Економічний капітал відігравав важливу роль у стратегіях як владної, так і опозиційної еліт. Однак, в умовах динамічної приватизації та розвитку ринкових відносин партії та їх лідери не змогли його накопичити. Як посткомуністи, так і постопозиція, в основному істотно не впливали на хід приватизації великих індустріальних об'єктів і не стали їх власниками, позбавляючись тим самим права на отримання майбутніх економічних дивідендів. Тобто на політичному полі не з'явилися нові агенти, які б одночасно перебували в політичному та економічному полях (ефект капіталізм без капіталістів). Щодо середнього класу, то він як правило був соціальною базою центристських ліберальних партій і залишався на той час на стадії формування.

У сукупному капіталі партій гостро відчувався дефіцит соціального капіталу. По-перше, це пов'язано зі спадщиною соціалізму. Така спадщина, як зазначає польський вчений Е. Внук-Ліпінський, – «значною мірою

впливала на формування соціального капіталу, консолідацію т. зв. аморального колективізму в трансформації від комунізму до демократії та дихотомії «ми» та «вони». У 1990-их така спадщина розвивалася до «племінного корпоратизму», заснованого на солідаризмі, побудованого на почутті загрози від інших груп чи державної політики в період трансформації» [370, с. 165]. Схожу позицію обстоював польський соціолог Е. Мокржицький, який вважав, що слабкий вплив продемократичних і проринкових сил пов'язаний з опором окремих середовищ, а «найсильніший опір організований не там, де було найбільше падіння реального доходу, а там, де його падіння стало одним із показників соціальної деградації» [297, с. 65]. Збільшення нерівності доходів призводило до росту незадоволення економічним рівнем життя та до різкої прірви між урядом та громадянами. Це не слугувало створенню мостового соціального капіталу і більше сприяло розвитку сфери соціального виключення, ніж «включення» в діяльність спільнот, що в кінцевому результаті призводило до зниження політичної участі громадян.

По-друге, вдалася взнаки відсутність рівномірного впливу акторів на соціальне середовище та розмиття кордонів між приватною та публічною сферами, відсутність механізмів самоочищення політичної еліти, що тісно пов'язувалося з переконаннями політиків про різні нормативні (формальні та звичні) стандарти, що обов'язкове для еліти та суспільства. Також мало значення відсутність взаємного проникнення економічної та політичної сфер [186, с. 223].

Якщо взяти до уваги, що політичні партії у своїх конвертаційних стратегіях спиралися на соціальний капітал, то за таких умов його частка залишалася досить невеликою і в основному рівномірно розподілялася між двома агентами, що змінювали один одного при владі. Можна погодитися з О. Сидорчук, яка зазначала, що в суспільстві з дефіцитом соціального капіталу відсутність довіри між людьми призводить до загострення

конфліктів (соціальних, міжнаціональних, особистісних) і, відповідно, перешкоджає ефективній співпраці, необхідній для швидкого економічного зростання і стійкого суспільного розвитку [73, с. 11]. Такий прогноз справдився на прикладі політичних процесів, що відбувалися в 1990-их рр. у Польщі.

Стійкий поділ електорату на прихильників посткомуністичних та постопозиційних сил свідчив про специфіку габітусу виборців, який значною мірою визначався на той час політичною культурою, традиціями, що сформувалися в умовах комуністичного режиму та новими демократичними цінностями, що перебували на стадії апробації і носіями яких на політичному рівні були партії. Це не сприяло підвищенню рівня солідарності в окремій громаді та в суспільстві загалом, а в політичній сфері ускладнювало утвердження свободи та демократії попри періодичну підтримку електоратом сил стримування. В той же час стійкі преференції виборців робили потенційно успішними патерні взаємовідносини між партіями.

Таким чином, процес демократизації політичної системи Польщі в 1990-их рр. супроводжувався постійною конкурентною боротьбою сил стратифікації та вирівнювання і свідчив про ритмічні флуктуації процесу демократизації політичної системи країни. Перманентна втрата правлячою елітою політичного капіталу та часті перезавантаження влади спричиняли розмитість в ідентифікації сил стратифікації та вирівнювання, даючи шанс новим акторам накопичити протестний потенціал та заповнити утворений вакуум.

Встановлена тенденція до ритмічності циклів змінилася після 2001 р., коли на політичній сцені з'явилися нові політичні актори – правоцентристська «Громадянська платформа» та націонал-консервативна «Право і Справедливість». З їх появою змінився центр протистояння в політичному полі з осі «ліві-праві» до «правоцентристи-праві». З того часу гострота політичного суперництва між парламентськими партіями ПіС та

ГП істотно не змінилася. При цьому незалежно від зміни влади на наступних виборах не спостерігалось зближення та започаткування співпраці між двома домінуючими партіями, як це, наприклад, відбулося в Чехії в 1998 р., коли дві найбільші партії підписали між собою опозиційну угоду.

Виключав будь-яку можливість домовленості між основними суперниками поляризаційний потенціал смоленської трагедії. В 2010 р. після трагічної смерті президента Л. Качинського вибори виграв представник від урядової ГП Б. Комаровський. У результаті опозиційна ПіС істотно втратила вплив на уряд. Після президентських виборів саме суперечки щодо причин авіакатастрофи домінували в публічних дебатах. ПіС послідовно ставила під сумнів висновки урядової комісії та прокуратури і стояла на позиціях, що відповідальність за катастрофу залишалася делегітимізуючим чинником результатів президентських виборів, що були виграні «випадково». Це призвело до порушення того, що П. Нортон називав балансом правлячої та опозиційної легітимності [308, с. 243]. У результаті такої стратегії ПіС поглибив рівень роздробленості парламентської опозиції. Якщо її союзник Рух Палікота зацікавлений в постійному протистоянні, то СЛС ставилася до цього більш стримано.

Аналіз взаємовідносин правлячої коаліції з парламентською опозицією після 2007 р. дозволяє дійти висновку про те, що вони все-таки наближалися до існуючих зразків у моделі демократії більшості і зберігали атрибут «негативу». Це означало, що протистояння домінувало над співпрацею, а між урядом та опозицією не досягнуто прогресу на шляху до приборкання ворожнечі. Спостерігалась відсутність комунікації між двома конкуруючими партіями. Символічним її виразом стало самоусунення лідера ПіС Я. Качинського від участі в Національній раді Безпеки, що діяла під керівництвом Президента Республіки Польща, неучасть у зустрічах з

главою держави та прем'єр-міністром та показна відсутність на нарадах, на яких відбулися важливі депутатські дебати. Звуження співпраці між парламентськими партіями, вираженої в блокуванні або відкиданні законодавчих ініціатив опозиції та надання переваг неефективним символічним діям (таким, як спроби відправити уряд чи окремого міністра у відставку), завадили пошуку оптимальних політичних рішень [142, с. 31].

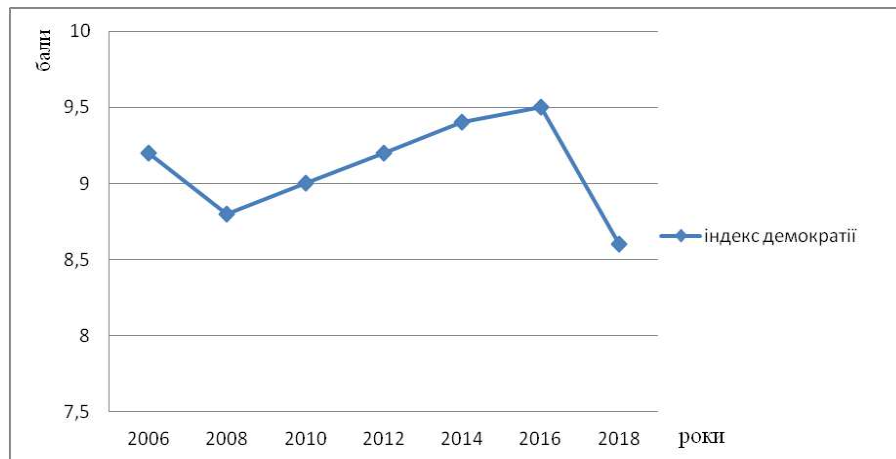

Рис. 5.11 Індекс демократії в Польщі (за даними ВТІ)

Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.

Уже починаючи від парламентських виборів 2005 р., простежувалася чітка залежність процесу демократизації від конфігурації політичних сил у парламенті. Якщо зіставити динаміку демократизації, складену за індексами *Freedom House* (1997 – 2003) та *ВТІ* (2006 – 2018 рр.), то можна припустити, що період 2003 – 2006 рр. був продовженням тренду падіння індексу демократії, який намітився з 1997 р. і тривав до 2008 р. Див. табл. 5.1., рис. 5.11.

Характерно, що основні реперні точки, визначені *Freedom House*, не зовсім співпадали з даними *EIU*. Так, згідно з *EIU*, період падіння рівня демократизації припадав на 2008 – 2010 рр. Див. рис. 5.12. Це може бути пояснено поступовим виправленням попередніх недоліків уряду ПіС з боку ГП. У 2010 – 2014 рр. помітним став стабілізаційний період та позитивна

динаміка, що досягла своєї кульмінаційної точки в 2014 р.

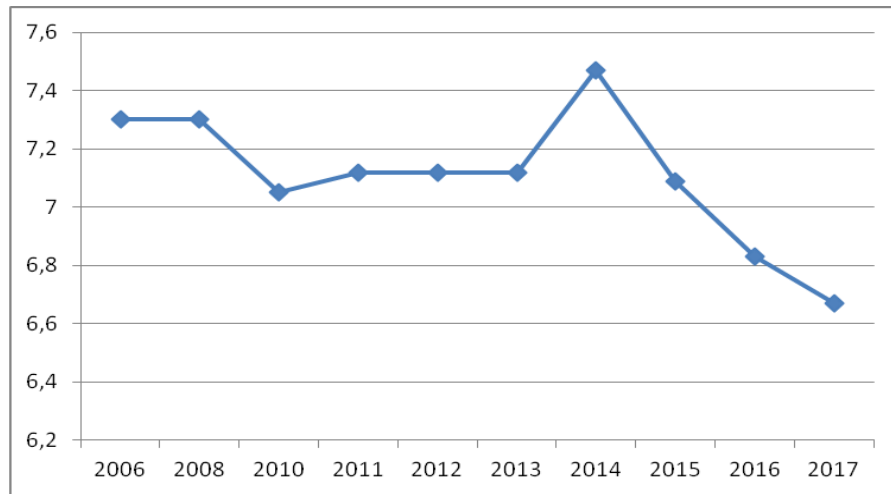

Рис. 5.12 Динаміка демократизації в Польщі за період 2006 – 2017 рр. (за даними EIU)

Примітка: опрацьовано автором дані EIU.

Джерело: EIU. URL: <https://infographics.economist.com/2019/DemocracyIndex/>.

Дані *ВТІ* вказували на зниження індексу демократії в країні в 2006 – 2008 рр. з 9,2 до 8,8. Урядову коаліцію в цей період в основному очолював ПіС разом із союзниками – Самообороною та ЛПР. Флуктуація досягла своєї точки насичення в період дострокових парламентських виборів жовтня 2007 р. Силою стримування виступала ГП та її союзник ПСП.

Що ж призвело до кризових моментів у процесі демократизації в 2006 – 2008 рр.? Насамперед, помітними стали зміни в індикаторі «політична участь». Її показник зменшився з 9,8 до 9,5 з десяти максимальних. Негативна динаміка зафіксована в індикаторі свободи вираження поглядів, рівень якої опустився з позначки 9 до 8. *Див. рис. 5.13.*

Зміни простежувалися також в інших агрегованих індексах, що вимірюють процес демократизації. Зокрема, з 7,8 до 7,9 змінив показники індекс політичної та соціальної інтеграції. Помітно низьким залишався в означений період індикатор «партійна система». Її нестабільність демонструє зниження відповідного індексу з 6 до 7. *Див. рис. 5.14.*

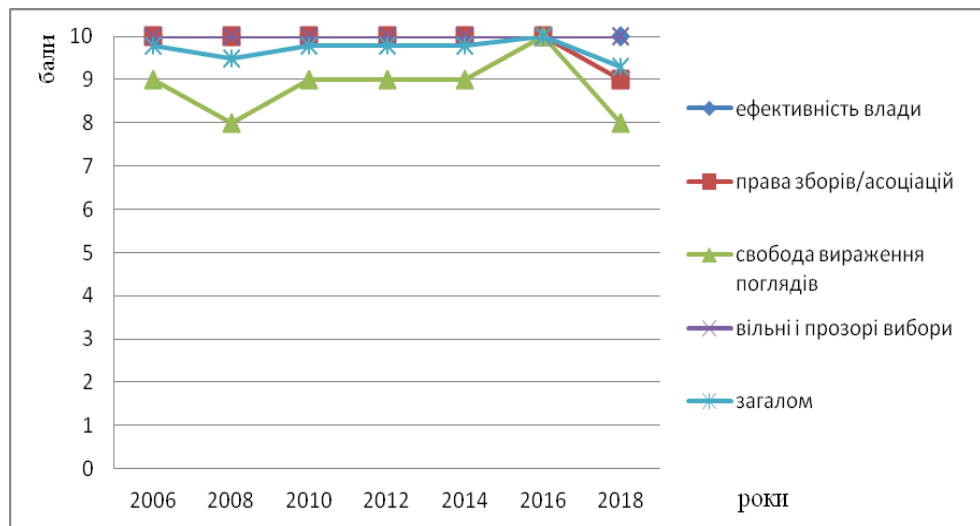

Рис. 5.13 Індикатор політичної участі в Польщі за період 2006 – 2018 рр.

Примітка: опрацьовано автором за даними ВТІ.

*Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.*

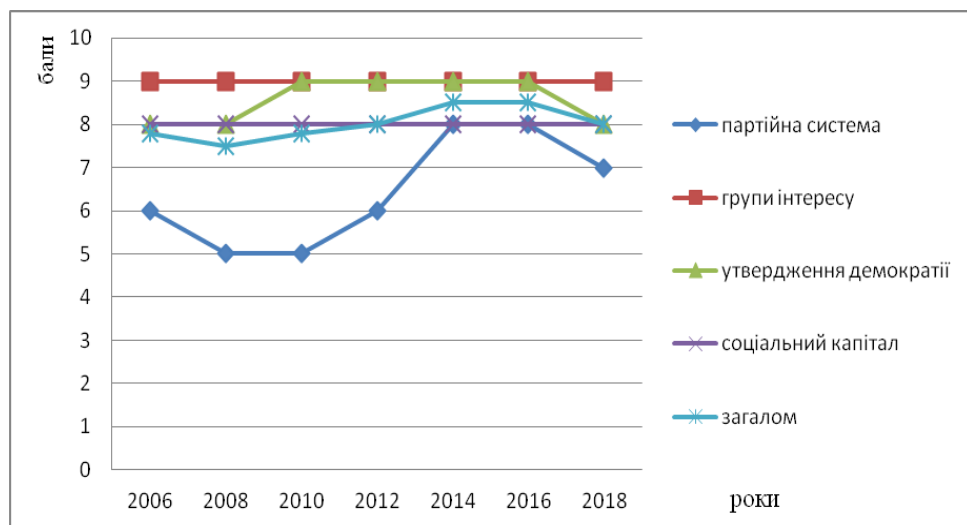

Рис. 5.14 Індекс політичної та соціальної інтеграції в Польщі за період 2006 – 2018 рр.

Примітка: опрацьовано автором за даними ВТІ.

*Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.*

В той же час стабільними до 2017 р. залишалися показники дотримання прав громадян на участь у зібраннях та асоціаціях. Залишився незмінним на рівні 8 індекс соціального капіталу. В країні не спостерігалися

істотні порушення виборчого процесу. Також можемо говорити про досить високий рівень міжпартійної конкуренції. Проте така конкуренція супроводжувалася нестабільним функціонуванням демократичних інституцій, що було прямим результатом інтеракцій сил вирівнювання та стратифікації. Характерно, що з 2006 по 2008 рр. зафіксовано різке падіння ефективності та відповідальності функціонування демократичних інституцій. Йдеться передусім про владні інституції, очолювані ПіС.

Прихід до влади сили вирівнювання (ГП) в 2008 р. не сприяв істотному покращенню індикатора «відповідальності демократичних інституцій». У той же час позитивна динаміка виявилася в рості їх ефективності, показник якої зріс з 8 в 2008 р. до максимальних 10 в 2012 р. *Див. рис. 5.15.*

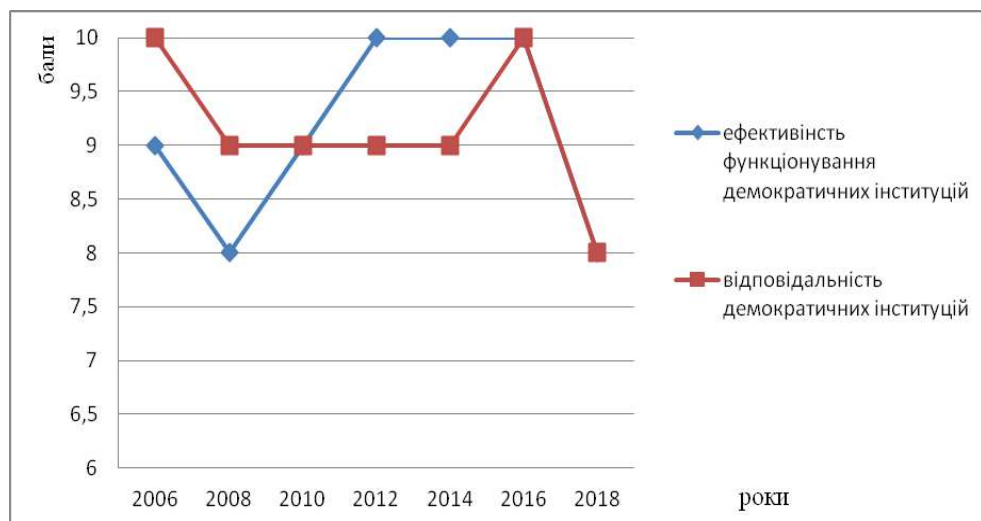

Рис. 5.15 Індикатор стабільності демократичних інституцій у Польщі

Примітка: опрацьовано автором за даними ВТІ.

*Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.*

Важливими додатковими інструментами, що дозволяли продіагностувати процеси демократизації в Польщі, були індикатори, розроблені в межах регулярного моніторингу Світового банку (*WGI*). Зокрема, в 2006 – 2007 рр. зафіксовано найнижчі показники індикатора «право голосу та підзвітність». В 2006 р. він становив 0,80, а в 2007 р. 0,88

(де – 2,5 є найнижчим, а + 2,5 найвищим) [357]. Це загалом демонструвало зниження можливості вільної участі громадян у виборі влади та її підзвітності, а також рівня захищеності громадянських свобод і політичних прав й незалежності мас-медіа.

Симптоматично, що, за даними *WGI*, зниження рівня демократизації в означений період збіглося з подібними змінами індикатора «ефективності уряду». Див. рис. 5.16. Така тенденція підтверджувалася даними *VTI*. Відтворення плину цього процесу дозволяє говорити про низьку ефективність управління в плані надання державою послуг, посилення політичної залежності державних службовців. З іншого боку, це було свідчення погіршення якості формування політики та її здійснення, а також зниження рівня довіри людей до політики, що здійснювалася урядом.

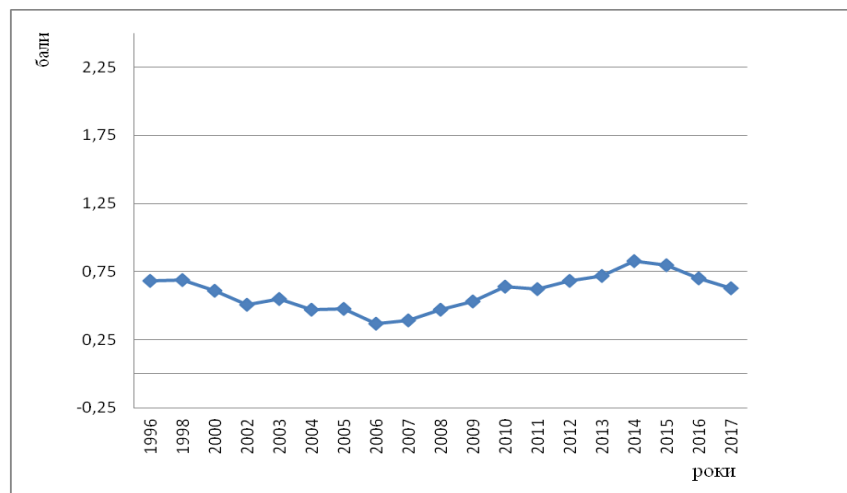

Рис. 5.16 Індикатор ефективності уряду в Польщі в 1996 – 2017 рр.

Примітка: опрацьовано автором за даними *VTI*.

Джерело: *WGI*. URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>.

Представлені в вищезазначених аналітичних проєктах дані фіксували падіння рівня демократизації в період урядування ПіС. При цьому силам вирівнювання не вдалося змінити ситуацію з основних агрегованих показників в міжелекторальний період.

Тому біфуркаційною точкою були саме вибори, які дозволяли зафіксувати новий баланс сил у ході зміни влади та створити сприятливі

умови для виправлення наявних дефектів демократії. Проте було б неправильно стверджувати про повну відсутність впливу опозиції на владу з метою підштовхування її до змін параметрів демократії. Активність опозиції в протидії антидемократичній поведінці владної еліти, як правило, супроводжувалася накопиченням та конвертацією суспільних капіталів. Сили стримування, за відсутності достатніх важелів впливу на владу, акумулювали протестний електорат та мали шанс прийти до влади в результаті чесних та прозорих виборів. Аналіз низки індикаторів дозволяє стверджувати, що вибори в Польщі відбувалися саме за таким принципом. За цих обставин процес накопичення політичного капіталу опозицією можна простежити за допомогою індикатора «політична стабільність і відсутність насильства» (*WGI*). Він включав у себе групу показників, що вимірювали ймовірність дестабілізації правління неконвенційними засобами. Серед них – різні форми протесту, що не завжди мали легітимний характер. Українська дослідниця Н. Ротар зазначає, що політичний протест потрібно сприймати як організований спротив громадян політичній системі, офіційному політичному курсу, політичним рішенням, який здійснюється з використанням способів, що відповідають актуалізованим вимогам. На її думку, «влада завжди сприймає масовий, навіть конвенційний, політичний протест як небажаний вияв громадської активності, що дестабілізує політичне та економічне життя» [106, с. 204 – 205].

Цей індикатор дозволив простежити зміни протестного потенціалу суспільства. Найбільш помітним було те, що повільне зниження процесу демократизації, що спостерігалось за правління пост комуністів, а пізніше за ПіС у 1996 – 2007 рр. супроводжувалося погіршенням політичної стабільності. Сили, що раніше виявляли лояльність до демократичного режиму, починали поводити себе у конституційно нелояльний або напівлояльний спосіб у ставленні до влади. Це реакція на нову динаміку, за якої демократичний режим виявлявся нездатним до розв'язання низки

проблем. Найбільше несприйняття урядової політики через активізацію форм конвенційної та неконвенційної участі простежувалося в 2004 – 2007 рр., де дострокові парламентські вибори 2007 р. розглянуто як точку насичення.

Відмітимо, що процес біфуркації все ж не супроводжувався масовими мітингами, акціями протесту чи значною активізацією опозиції. Всі вимоги до влади здійснювалися в конституційний спосіб у межах встановлених демократичних процедур, навіть незважаючи на наявні політичні та економічні кризи. Переважна більшість населення була переконана в тому, що конфлікт у державі мав вирішуватися відповідно до встановлених правових норм. В опитуванні, проведеному в листопаді 2007 р., близько 74 % поляків вважали демократію найкращою формою правління і не ставили під сумнів конституційну базу. Ці показники супроводжувалися найвищою з 1989 р. явкою на парламентських виборах – 54 % [155]. Така електоральна поведінка особливо характерна для молоді, яка мобілізувалася через антагоністичну політичну ситуацію в країні.

Певні відхилення від курсу демократизації все ж не розглядалися опозицією та її прихильниками як серйозна спроба усунути демократичний режим. У цьому випадку взаємовідносини влади та опозиції виявляють ознаки функціонування консолідованої форми демократії у визначенні, яке запропонували Х. Дж. Лінц та А. Степан. Це поняття вони тлумачать як політичний режим, за якого демократія, як складна система інститутів, правил та впорядкованих стимулів і засобів стримування, стала... «єдиною грою у місті» [74, с. 196]. На думку вчених, з консолідацією демократія стає встановленою та глибоко закоріненою у соціальному, інституційному та навіть у психологічному житті, а також у політичних розрахунках задля досягнення успіху. Звідси можемо припустити, що для електорату поділ політичного поля між ПіС та ГП розглядався як своєрідне змагання, протиборство між легітимними демократичними альтернативами.

Щодо проурядових та опозиційних сил, то вони однаковою мірою визнавали себе суб'єктами права і виробили взаємну практику розв'язання конфліктів у межах специфічних законів, процедур та інститутів, санкціонованих демократичним процесом. З приходом до влади найбільшої опозиційної партії ГП зафіксовано зростання індикатора політичної стабільності як вияв того, що політична система, досягнувши точки насичення, поступово почала приходити в стабільний стан. Див. рис. 5.17. При цьому опозиційні партії розглянуто як один з основних механізмів активізації політичної участі громадян, які, у разі приходу до влади, реалізовували компенсаторну функцію, зменшуючи напруження в суспільстві.

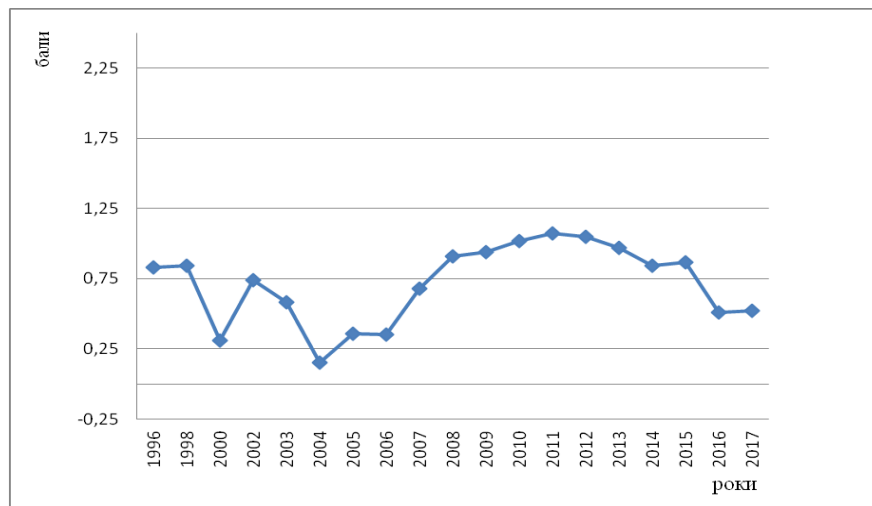

Рис. 5.17 Зміни індикатора політична стабільність і відсутність насильства в Польщі в 1996 – 2017 рр.

Примітка: опрацьовано автором за даними ВТІ.

Джерело: WGI. URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>.

Важливою рисою консолідованої демократії є її еластичність, здатність системи до підтримки демократичної репродукції або призвичаєння до кризових ситуацій [277, с. 3]. Консолідація демократії – остання фаза демократизації, яка, за переконанням С. Хантінгтона, становить закінчення транзиту. У випадку Польщі не можна говорити про повну завершеність цього процесу. Це підтвердили індикатори демократії.

Див. рис. 5.5., 5.6. Вони демонстрували її загальне зростання в 2008 – 2016 рр. та істотне падіння в 2016 – 2018 рр.

Хвилеподібна динаміка засвідчувала зміни якісних параметрів демократії. На думку А. Антошевського та Л. Морліно, якість демократії включає в себе процедури (верховенство права, політичну конкуренцію, політичну участь), субстанційний елемент (рівень реалізації цінностей, рівність і свободу) та завершальний ефект (відповідна реакція), поєднаний з ростом задоволення діями влади і демократії [140, с. 15 – 18]. Саме характер взаємовідносин між владою та опозицією визначально впливав на подальшу інституціоналізацію демократії, її сприйняття громадянами, рівень політичної участі та реалізації цінностей. Виходимо з того, що саме партії формують зразки політичного суперництва та здобувають для тих зразків широку підтримку. Вони на тривалий час вписують у суспільний габітус модель політичної боротьби. Як зазначає польський вчений А. Антошевський, якщо така боротьба набуде антагоністичної форми, то утворення демократії стане уповільненим. Відповідно показник демократизації визначається через рівень змагальності [139, с. 48 – 49].

Суть будь-якої демократичної політики полягає в боротьбі та співпраці політичних партій на виборчому, урядовому та парламентському рівні. Політичне суперництво можна визначити як загальну стратегію та поведінку політичних партій, що прагнуть отримати найкращу позицію для себе. Суперечності та конфлікт у свою чергу є рушійною силою процесів демократизації, що породжує справжній антагонізм та реальне протиборство, яке вміщується у цілісній політичній структурі. Кожна влада генерує одночасно як нерівність, так і конфлікт. Зокрема, всі коаліції та кабінети в Польщі утворювалися та діяли як частина політичного конфлікту, який спирався на посткомуністичному поділі. Процеси політичного суперництва та консолідації демократії – це два взаємні визначальні елементи політичної системи. Проте в Польщі в умовах поділу політичного

поля між ПіС та ГП істотної ваги набули крайні форми політичного антагонізму, що негативно позначилося на подальшому функціонуванні демократії в 2006 – 2017 рр.

Як же відбувалася подальша демократизація Польщі? Якість та ступінь консолідації демократії презентує журнал «*The Economist*». У цьому дослідженні всі країни поділялися на повні демократії (шкала від 8 до 10), неповні демократії (шкала від 6 до 7,9), гібридні демократії (шкала від 4 до 5,9) та авторитарні (шкала нижча 4). Згідно з такою кваліфікацією після 1999 р. польська демократія пройшла початковий етап інтеграції (за концепцією Дж. Лінца та А. Степана розглядається як вступний процес консолідації). Наступні роки – це етап подальшої інтеграції демократії. У світлі аналізу «*The Economist*» польська демократія була не повною. Див. *рис. 5.12*.

Зауважимо, що за даними *EIU* в 2010 – 2014 рр. простежувався певний підйом якості польської демократії (з 7,05 до 7,47). Подібна тенденція зафіксована *ВТІ*. До зміцнення демократії могла призвести модель неструктурованого, антагоністичного політичного суперництва, коли в результаті жорсткої міжпартійної конкуренції до влади прийшла ГП.

Варто звернути увагу, що після парламентських виборів 2015 р. та перемоги ПіС помітним стало поступове сповзання країни в напрямку до гібридної демократії. Найгіршу оцінку демократія в країні отримала в 2016 р. (6,83) та в 2017 (6,67). Див. *рис. 5.12*. Негативну динаміку зафіксував *ВТІ*. В 2016 р. індекс демократії становив 9,5, а в 2018 р. 8,6 (з 10 максимальних). Див. *рис. 5.11*. На це явище мала вплив антагоністична модель урядування, наприклад, спроба посилення контролю уряду над Конституційним трибуналом, дискусія на тему політизації судової влади, публічних ЗМІ та державних інституцій, суперечки про часткове обмеження свободи, політичних та громадянських прав. Більш розгорнутий

комплексний аналіз змін індексу демократії та окремих індикаторів знаходимо в *EIU*.

Таблиця 5.2

Аналіз функціонування польської демократії в Польщі в 2006 – 2017 рр.

Рік	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Виборчий процес та плюралізм	9,58	9,58	9,58	9,58	9,58	9,58	9,58	9,58	9,17	9,17
Функціонування публічної адміністрації	6,07	6,07	6,07	6,43	6,43	6,43	5,71	5,71	5,71	6,07
Політична участь	6,11	6,11	6,11	6,11	6,11	6,11	6,67	6,67	6,67	6,11
Політична культура	5,63	5,63	4,38	4,38	4,38	4,38	6,25	4,38	4,38	4,38
Громадянські свободи	9,12	9,12	9,12	9,12	9,12	9,12	9,12	9,12	8,24	7,65

Примітка: опрацьовано автором на підставі даних EIU.

Джерело: EIU. URL: <https://infographics.economist.com/2018/DemocracyIndex>.

Зазначимо, що у світлі аналізу «*The Economist*» індикатор функціонування виборчого процесу та плюралізму від 2006 р. (коаліція ПіС – ЛПР – Самооборона) до 2015 р. (ГП – ПСП) становив 9,58. Цей чинник у 2016 – 2017 рр. (уряд ПіС) знизився до рівня 9,17. Найвищий показник індикатора політичної участі (6,67) продемонстровано в 2014 – 2016 рр. (коаліція ГП – ПСП, уряд ПіС). У 2006 – 2013, 2017 рр. він становив лише 6,11. *Див. табл. 5.2.*

Ресурсом для демократизації є рівень політичної культури як еліт, так і суспільства. В розумінні Г. Алмонда і С. Верби у випадку демократії політична культура є навіть важливішою від економічних чинників. Вона детермінує функціонування і консолідацію ліберальної демократії, а також впливає на формування моделей політичного суперництва. Її стан у Польщі вплинув на невисокий ступінь функціонування громадянського суспільства та низьку довіру до політиків і демократії. *Див. табл. 5.3.* Як бачимо з таблиці, процес демократизації ще з самого початку не мав широкої підтримки громадян.

Оцінка функціонування демократії в Польщі

Роки	93	95	97	00	02	03	04	06	07	08	09	10	11	13	14	15
Функціонуванням демократії в Польщі задоволений	36	24	40	27	24	20	21	30	46	43	42	43	47	35	50	43
Незадоволений	52	67	50	64	64	71	68	58	42	47	49	50	47	58	39	49
Важко сказати	12	9	10	9	12	9	11	12	12	10	9	7	6	7	11	8

Примітка: відповіді виборців подано у відсотках.

Джерело: Feliksiak M. Opinie o demokracji. Komunikat z badań nr 17. Warszawa, 2016. s. 9.

Польське суспільство було одне з тих, де громадяни ставилися досить відчужено одне до одного, переважала соціальна апатія, низький рівень взаємної довіри та виборчої участі. Демократія, в якій простежуються такі тенденції за умов антагоністичної форми політичного суперництва з часом може призвести до обмеження громадянських прав та свобод. За даними *EIU* цей індикатор у 2017 р. виявився найнижчим з 2006 р. (7,65). *Див. табл. 5.2.*

Зниження свободи вираження поглядів з 10 до 8 в 2016 – 2018 рр. демонстрували дослідження *ВТІ*. Найнижчим з 2006 р. виявився показник індикатора «права зборів та асоціацій (9)». *Див. рис. 5.13.* В період правління ПіС (2015 – 2018 рр.) простежувалося падіння індексу «відповідальність демократичних інституцій» (з 10 до 8). *Див. рис. 5.15.* Як результат, за даними *ВТІ*, з 9 до 8 знизився індикатор «утвердження демократії». *Див. рис. 5.14.*

Аналіз динаміки демократизації, за даними *ВТІ* та *EIU*, дозволяє стверджувати, що в період урядування ПіС загалом відбулося зниження її рівня. Особливо це стало помітним після 2015 р. Відповідно саме вибори стали реперною точкою змін у процесах демократизації. ПіС в 2006 – 2007 рр. та в 2015 – 2017 рр. розглянуто як силу стратифікації, оскільки саме в цей період почали виявлятися дефекти демократії. Однак, як

пояснити, чому виборці знову проголосували за політичну партію, що демонструвала елементи антидемократичної поведінки? Цей приклад дозволяє говорити про модифікацію класичної моделі взаємовідносин між силами стримування та стратифікації, запропонованої Т. Сорокіним. На нашу думку, для розуміння складних процесів демократизації, особливо появи флуктуації, варто проаналізувати характер конкуренції між правлячою та опозиційною партією з погляду концепції конвертації соціальних капіталів. Антагоністична модель міжпартійної конкуренції, яка окреслилася з 2005 р., тісно пов'язана з намаганням розподілити суспільний капітал з врахуванням габітусу виборців. Так, одним із критеріїв структури конкуренції стало ставлення до змін після 1989 р. та, зокрема ідеї IV Речі Посполитої. Між ГП та ПіС постійно велися суперечки щодо сприйняття сучасних зразків культури поведінки та їх відкидання, а також ставлення до цінностей аксіологічно-історичних (наприклад, «круглий стіл», Польська народна республіка та ін.). Проте, на думку Б. Барбер, ні англо-американська модель (ліберали – неоліберали), ні консерватори – націоналісти не наблизили польське суспільство до ідеалу громадянської демократії [145, с. 56]. В 2010 р. поява нової категорії конфлікту (т.зв. «постсмоленський поділ») дозволила підтримувати антагоністичну модель політичного суперництва.

Погоджуємося з думкою польського науковця М. Гдули, що неолібералізм та ескалація політичного антагонізму вплинули на розвиток явища, яке окреслюється як неоавторитаризм [204, с. 46]. Характерною рисою неоавторитаризму є популістична ескалація ворожості та відкрита відраза до широко інтерпретованих еліт. Популізм не виражається в категоріях демократичний або антидемократичний, він швидше сумісний з демократією. Популізм фактично вписаний як елемент функціонування ліберальної демократії. Я. Мюллер вважає, що нейтральний популізм, як іманентна частина демократії, вирізняє популізм негативний (право-

націоналістичний), який впливає на дестабілізацію процесу функціонування ліберальних демократій [299, с. 17, 21].

Негативний популізм завжди акумулює політичний капітал, який спирається на політику тотожності та моральності. Це відбувається за рахунок специфіки збіднілої та маргіналізованої частини суспільства, яка голосує всупереч власним економічним інтересам за популістів, що гарантують їй натомість охорону ідентичності, культурних та релігійних цінностей. Зазначимо, що в посткомуністичній Польщі на початках демократизації відчувався брак зразків політичного суперництва. Відповідно програми правих політичних партій інтегрували риси консерватизму, націоналізму, лібералізму та соціалізму. В політичній боротьбі ідейні питання (антикомунізм, державність) часто переважали над питаннями економічного характеру. Ці чинники значною мірою впливали на низьку ефективність уряду. Саме популізм дозволяв партії (опозиційній чи провладній) в умовах тенденцій до формування партійної системи з двома домінуючими партіями максимально акумулювати політичний капітал за рахунок свого конкурента. Звідси, якщо в ролі сил стримування перебували популістські партії, то це несло загрозу для демократії.

Таким чином, польська демократія залишалася лише частково консолідованою і характеризувалася антагоністичним стилем поведінки еліт, що призводило до її модифікації та набуття рис гібридності. При цьому характерними рисами процесу демократизації були низький рівень політичної участі, слабка виборча фреквенція, високий рівень виборчої конкуренції. Все це ускладнювало її подальший процес інтеграції та загрожувало дестабілізації політичної системи та зниженню якості урядування.

Моделювання систем складно формалізувати, оскільки залишаються прогалини в інформації з певних індикаторів на початкових етапах, зокрема в 1990-их. Тому відповідно ускладнення систем і зростання додаткових

індикаторів, що діагностували її стан, доцільним було застосування підходу нелінійного моделювання процесів демократизації політичної системи Польщі. Такий підхід дав можливість вивчити динамічні режими в багатовимірному просторі параметрів та визначити найкращу сукупність показників, до якої повинна прагнути досліджувальна система. При цьому весь розвиток демократизації політичної системи розглядався як сукупність станів рівноваги та певних відхилень у вигляді флуктуацій. Рівновага та флуктуація, а також перехід між ними проаналізовано через раціональні терміни з використанням індикаторів.

Проте в ході побудови моделі виникають концептуальні та емпіричні труднощі в операціоналізації динамічних змін у політичній системі. Серед них виділимо неоднозначні підходи до самого стану рівноваги. З одного боку, її можна розглядати як наслідок дії збурювального середовища в контексті боротьби сил стримування та стратифікації. Однак рівновага, хоч і свідчила про стабілізацію політичної системи, вирішення конфліктних ситуацій на основі консенсусу, проте не обов'язково була ознакою зміцнення демократії. Це наймовірніше фіксація розподілу політичного поля як результат реалізації стратегій конвертації капіталу, що не завжди збігалися з процесами демократизації. Про це свідчив факт, що після стану рівноваги в окремих випадках спостерігалось зниження індикаторів, що діагностували стан процесу демократизації.

Реальний суспільно-політичний процес у Польщі демонстрував, що для домінуючих політичних партій не було основною метою діяльності шляхом подолання зовнішніх збурювальних дій здійснити повернення до вихідної точки рівноваги або рухатися до будь-якої нової точки рівноваги. Для них збереження нестабільності дозволяло максимально поляризувати та мобілізувати електорат. Певним тимчасовим досягненням точки рівноваги залишалися вибори.

5.2. Систематизація досвіду взаємодії влади та опозиції в контексті нелінійної динаміки демократизації політичних систем

Досить специфічно відбувалися процеси демократизації політичної системи Угорщини. Аналіз базових індикаторів дозволив відтворити у модельному вигляді їх трендову динаміку. Критичним для країни виявився показник стабільності та відсутності насильства, який на 1997 р., за даними міжнародного моніторингу Світового банку (*WGI*), дорівнював 90, в 2003 р. – 87, а в 2009 р. – 63. Поступову стабілізацію цього індикатора зафіксовано в 2006 – 2016 рр. в середньому на рівні 70, що було значно нижчим у порівнянні з початком 1990-их. Див. рис. 5.18. Дещо відмінну тенденцію знаходимо в дослідженнях *Freedom House*. На рис. 5.19 помітний чіткий тренд до поступового падіння цього показника в 2016 – 2017 рр.

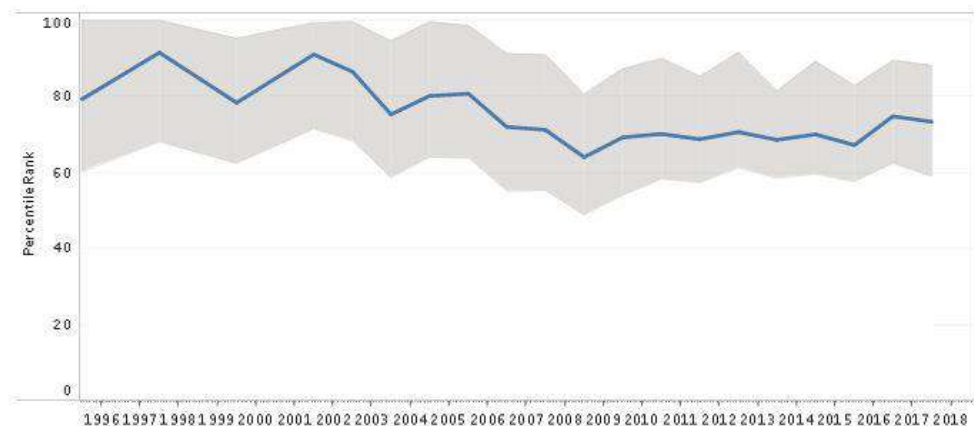

Рис. 5.18 Індикатор політичної стабільності та відсутності насильства в Угорщині за період 1996 – 2018 рр. (за даними WGI)

Джерело: WGI. URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports> (дата звернення 16.11. 2019.)

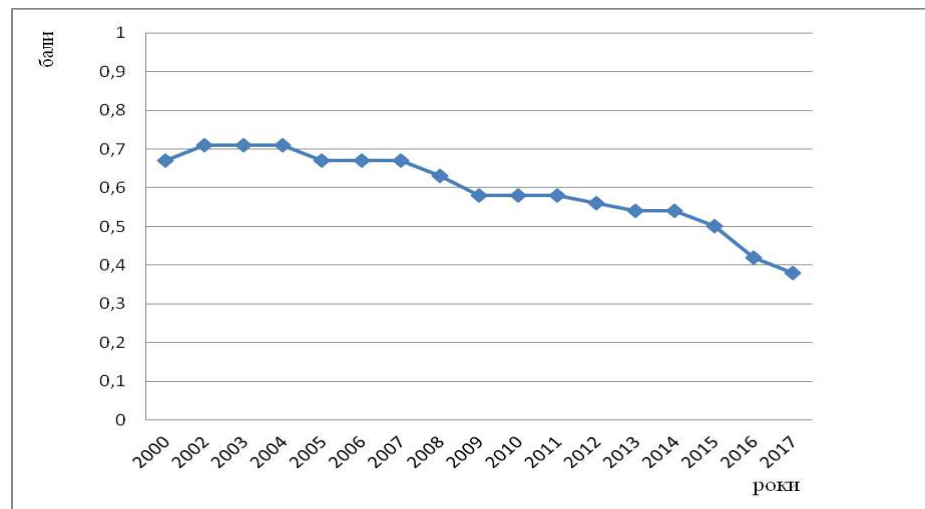

Рис. 5.19 Індикатор політичної стабільності та відсутності насильства в Угорщині за період 2000 – 2017 рр. (за даними *Freedom House*)

Примітка: опрацьовані автором дані Freedom House. 0 – мінімальне значення. 1 – максимальне.

Джерело: Freedom House. URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports/>.

Безумовно, що такі низькі значення індикаторів безпосередньо пов'язані з політичною діяльністю партії Фідес та її лідера В. Орбана. Так, в 2006 р. спостерігалася активізація праворадикальних рухів. Фідесу вдалося адаптуватися до зростаючої дестабілізації політичної ситуації шляхом підтримки/нейтралізації рухів найбільш небезпечних з погляду потенціалу зовнішнього впливу на політичну систему. Фактично їх було використано ресурсами для накопичення політичного капіталу.

Також варто відзначити низький рівень консенсусу між політичними партіями та конфліктний характер їх взаємовідносин. Все це негативно позначилося на стабільності функціонування демократичних інститутів. Припускаємо, що в найближчій перспективі цей показник суттєво не зміниться, а тренд до флуктуації демократизації в фазі дивергенції збережеться. Підтверджував цю тенденцію індикатор політичної участі з допоміжними змінними, що пропонує Фонд Бертельсманна. Як видно з рис. 5.19, в Угорщині спостерігалася зниження рівня політичної участі громадян (з 10 максимальних у 2006 р. до 7,5 у 2017 р.). Характерно, що такі

тенденції супроводжувалися погіршенням показника свободи слова та асоціацій (з 10 в 2006 р. до 7 в 2017 р.). Дещо іншу траєкторію демонстрував індикатор свободи вираження поглядів. Найнижчий його результат на рівні 8 зафіксовано в 2008 та 2017 рр.

На такому фоні помітними виявилися зміни індикатора, що діагностував демократичність проведення виборів. З 2010 по 2017 рр. зафіксовано тренд до різкого зниження показників: з 10 в 2010 р., 8 в 2012 р. до 6 в 2017 р. *Див. рис. 5.20.*

Все це давало підстави стверджувати, що рівень політичної участі громадян у політичному просторі країни повільно та неухильно регресував. Тенденція до послаблення поведінкової активності почалася простежуватися з періоду приходу до влади Фідес у 2006 р. і свідчила про два основні аспекти діяльній активності громадського сектора як публічного актора, що діяв по траєкторії «знизу – вгору». З одного боку, помітними були позитивні вияви інституціоналізації громадянського суспільства, що сформувалися в громадянській самосвідомості до 2010 р. і виражали прагнення через різні форми участі захищати свої інтереси.

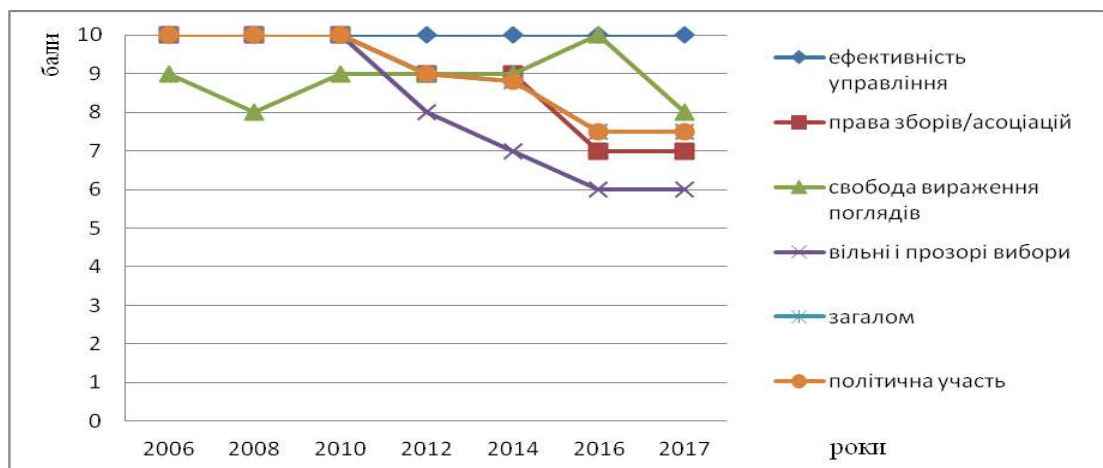

Рис. 5.20 Зміна індикатора політична участь в Угорщині в 2006 – 2017 рр.

Примітка: опрацьовано автором дані ВТІ.

*Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.*

З іншого боку, істотне зниження ступеня громадянської активності супроводжувалося зменшенням прозорості виборчої системи, звуженням громадянських прав та свобод і сигналізував про наявність проблем у політичній системі, пов'язаних з порушенням зворотного зв'язку між громадянами та представниками владних повноважень. Таким чином, політика Фідес спрямовувалася на адаптацію політичної системи до вимог зовнішнього середовища через амортизацію стресових ситуацій за рахунок послаблення складових демократизації.

Згідно з дослідженням *WGI* в 1998 – 2002 рр., у період урядування коаліції більшості, згурпованої навколо Фідес, простежувалася найбільша амплітуда коливань індикатора політичної стабільності та прояву насильства. Зокрема, якщо в 1998 р. цей показник становив 90, в 2000 р. – 80, то в 2002 р. знову піднявся до рівня 90 [357]. Характерно, що з 2010 р., коли Фідес разом з ХДНП сформували конституційну більшість, зафіксовано стабільно низькі показники цього індикатора (в середньому на рівні 70).

Індикатори політичної стабільності тісно пов'язані з ефективністю функціонування та відповідальністю демократичних інституцій. За даними *ВТІ*, починаючи з 2006 р. простежувалося пропорційне зменшення цих показників. При цьому відповідальність демократичних інституцій на 10 % була вищою, ніж їх ефективність. Загалом агрегований індекс політичної стабільності в 2006 – 2017 рр. демонстрував різке погіршення стану системи. У період з 2006 р. Угорщина мала найвищий показник 9,5, а в 2012 – 2016 рр. – 7,5. У 2017 р. помітне стрімке падіння індексу до позначки 6,5. *Див. рис. 5.21.*

Тобто в певні періоди правління Фідес помітним був ріст дестабілізації ситуації та наростання виявів насилля. Можна спрогнозувати наростання нестабільності системи, зумовленої високою соціальною

напруженістю і нездатністю влади подолати виский рівень конфліктності в суспільстві.

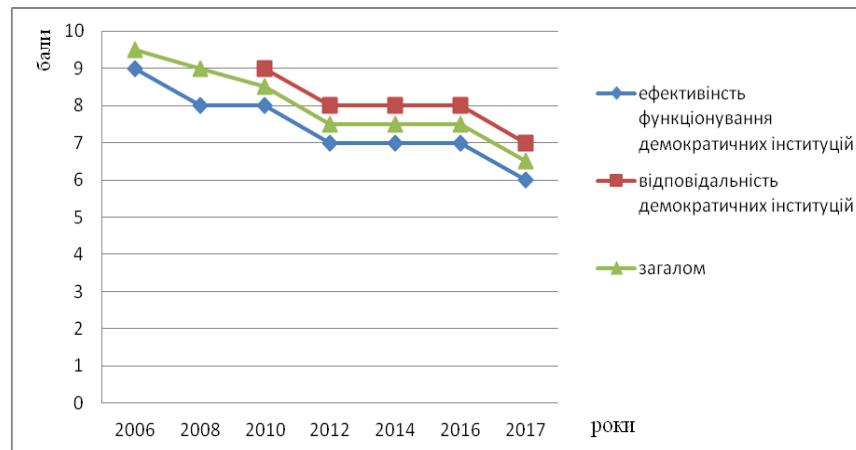

Рис. 5.21 Індекс політичної стабільності в Угорщині в 2006 – 2017 рр.

Примітка: опрацьовано автором дані ВТІ.

*Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDSI:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.*

Одним із визначальних інституціональних показників демократизації є індикатор верховенства права. За даними ВТІ в 2006 – 2010 рр. не простежувалося якихось змін в індикаторах «незалежність судової влади», «громадянські права», «зловживання службовим становищем». Див. рис. 5.22. У цей період поліпшення з 9 до 10 спостерігалось в галузі дотримання громадянських прав. Індикатор верховенства права залишався в середньому на рівні 9. Проте в 2010 – 2017 рр. стан правового показника системи зазнав істотних змін, знизившись відповідно з 9 до 6. Найбільш помітним виявилось падіння індикатора поділу влади (з 10 в 2010 р. до 5 в 2016 – 2017 рр.). Це пояснювалося спробами посилення виконавчої влади в системі поділу влад та зростанням політичного впливу Фідес. Спостерігався дефіцит демократії, пов'язаний із забезпеченням громадянських прав. Показник цього індикатора опустився з позначки 9 в 2010 р. до 7 в 2017 р. Симптоматично, що істотних змін зазнав індикатор «незалежності судової влади» (з 9 в 2010 р. до 6 в 2017 р.). Паралельно виявилися негативні

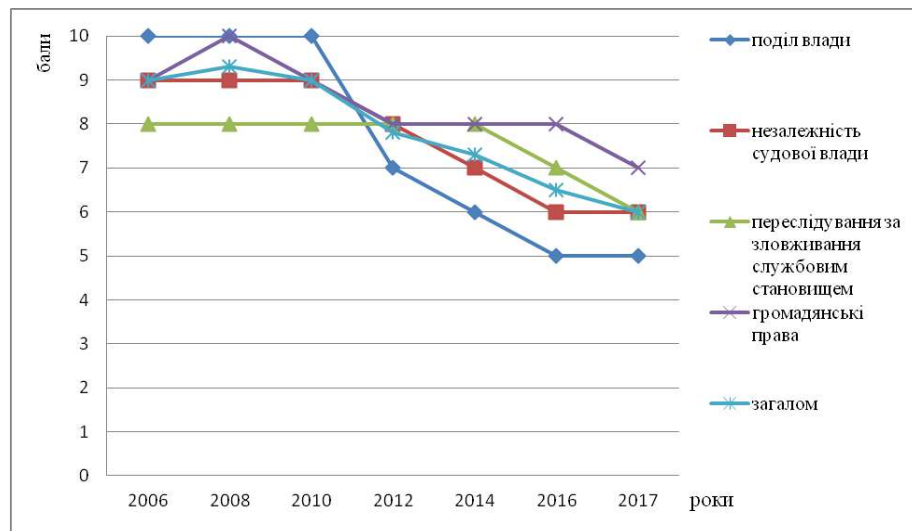

Рис. 5.22 Зміни індикатора верховенства права в Угорщині в 2006 – 2017 рр.

Примітка: опрацьовано автором дані ВТІ.

*Джерело: URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF (дата звернення 23.12.2018).*

тенденції в секторі зловживання службовим становищем. У порівнянні з 2014 р., у 2017 р. він опустився на 2 пункти і становив 7. У перспективі лінія тренду не показувала кардинальних коливань і фіксувала ситуацію на тому ж рівні.

Подібну динаміку показував індикатор державності. Див. рис. 5.23. Характерно, що на фоні стабільно високих показників монополії використання сили та діяльності державних адміністрацій, помітними стали негативні тенденції в релігійній сфері. Це пов'язано з посиленням втручання держави в справи конфесій. Таку політику розглянуто як намагання контролювати правлячою елітою інституції громадянського суспільства, що було перешкодою для формування соціального капіталу і негативно відображалось на стані демократизації.

У той же час досить стабільними залишалися показники діяльності державної адміністрації, що давало можливість простежити чіткий тренд розвитку інститутів у сфері регулювання політичними процесами в системі

та позитивно оцінити здатність влади формувати і здійснювати політику, яка сприяла соціально-економічному розвитку в умовах ринкової економіки.

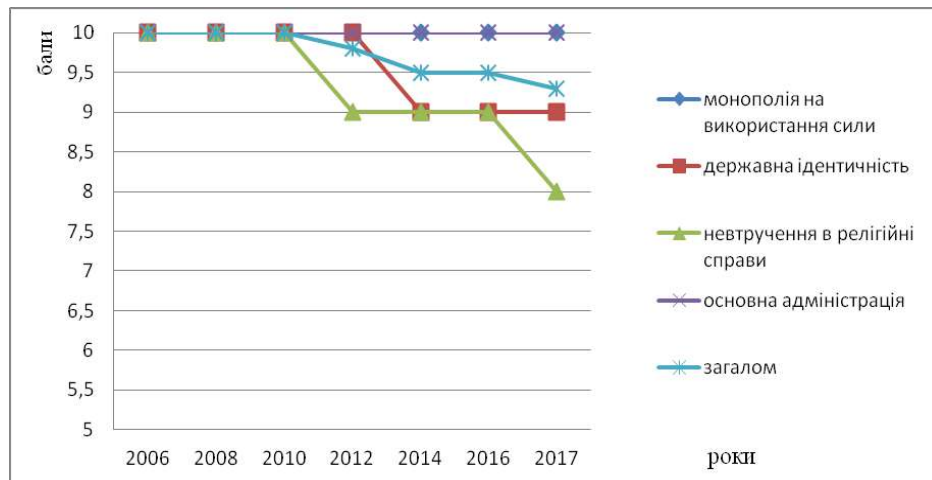

Рис. 5.23 Зміни індикатора «державність» в Угорщині в 2006 – 2017 рр.

Примітка: опрацьовано автором дані ВТІ.

*Джерело: URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.*

Критичним для Угорщини виявився показник «політична та соціальна інтеграція». Див. рис. 5.24.

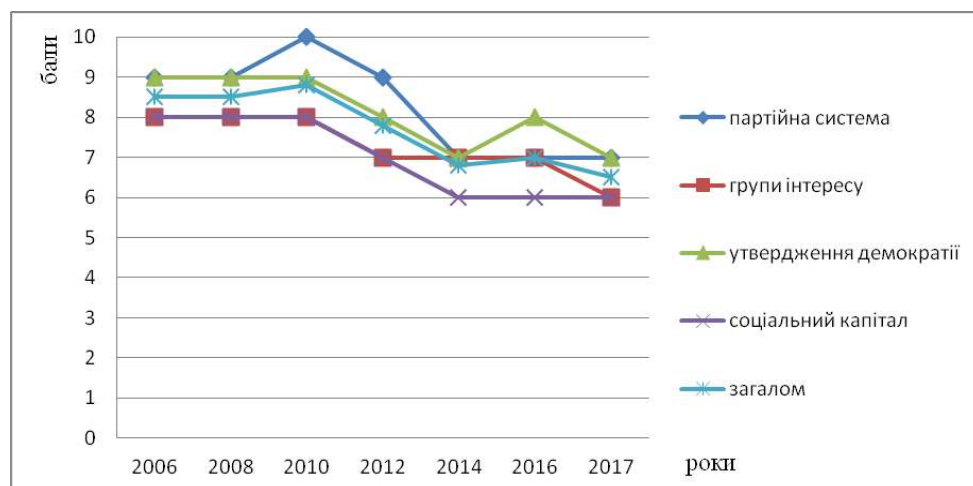

Рис. 5.24 Зміни індикатора політичної та соціальної інтеграції в Угорщині в 2006 – 2017 рр.

Примітка: опрацьовано автором дані ВТІ.

*Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.*

Найбільш помітним було падіння індикатора «партійна система» з максимального показника 10 у 2010 р. до 7 у 2014 р. та 6 у 2017 р. Такі цифри загалом засвідчували зниження рівня міжпартійної конкуренції, наростання конфліктності в партійному середовищі та посилення елементів авторитаризму в політичній поведінці В. Орбана.

Важливим моментом стало зниження індикатора «соціальний капітал» з показника 8 у 2010 р. до 6 у 2014 – 2017 рр. Це найнижчий результат серед країн Вишеградської групи. З огляду на те, що соціальний капітал є продуктом соціальних відносин та включає соціальні норми та цінності, громадянську культуру довіри до людей та інститутів, соціальну єдність суспільства, то його падіння підриває соціальну та економічну базу для формування громадянського суспільства та загалом негативно позначається на перспективах демократизації.

Динаміка зміни індикатора політична та соціальна інтеграція показувала нестабільність та різке падіння показників, що свідчили про складні та суперечливі процеси утвердження демократії в трансформаційний період. Стадія стабілізації значень на позначці 9 простежувалася в 2006 – 2010 рр., після чого почалася стрімка регресія показників утвердження демократії до 7 в 2014 р. Якісний стрибок простежувався в 2016 р., досягнувши значення 8 з незначним уповільненням в 2017 р. на рівні 7. Тобто з 2010 р. очевидним був т.зв. «відкат» демократії. Характерно, що цей негативний процес супроводжувався змінами в індикаторі «групи інтересу». Він опустився з показника 8 у 2010 р. до 7 у 2012 – 2016 рр. та досягнув позначки 6 у 2017 р. Таку динаміку можна пояснити акумулюванням економічного капіталу владною елітою та активізацією неформальних інститутів, зокрема корупції. Корупція особливо помітною була у партійній владній еліті. Її показники в Угорщині досить високі, що залишалось одним з найсерйозніших перешкод для проведення якісних реформ і формування ефективного управління. Цьому

сприяло зниження незалежності судової системи та посилення виконавчої вертикалі. Низький рівень соціального капіталу, звуження громадянських прав та свобод, низька політична участь, у свою чергу, призводили до поступової деформації демократичних інститутів та накопичення асоціативного капіталу. Загалом все це призвело, за даними ВТІ, до зниження індексу демократії з 9,3 у 2010 р. до 7,3 у 2017 р. Див. рис. 5.25. Подібну тенденцію підтверджували аналітичні дослідження, проведені EIU. Див. рис. 5.26.

Аналіз інституціональних показників демократизації демонструє, що угорський кейс є суперечливим, нестабільним і малоефективним з погляду дотримання прав та свобод, міжпартійної конкуренції без помітних позитивних тенденцій зміни якості демократії. В чомусь модель демократизації в Угорщині нагадувала польський варіант в аспекті антагонізму між базовими політичними силами. Проте в Угорщині була певна відмінність, яка виявлялася у відсутності серйозного політичного опонента для Фідес як наслідок штучного звуження міжпартійної конкуренції та домінування партії в політичному полі. При цьому політичне поле мало один значущий політичний полюс та неструктуровану іншу його частину.

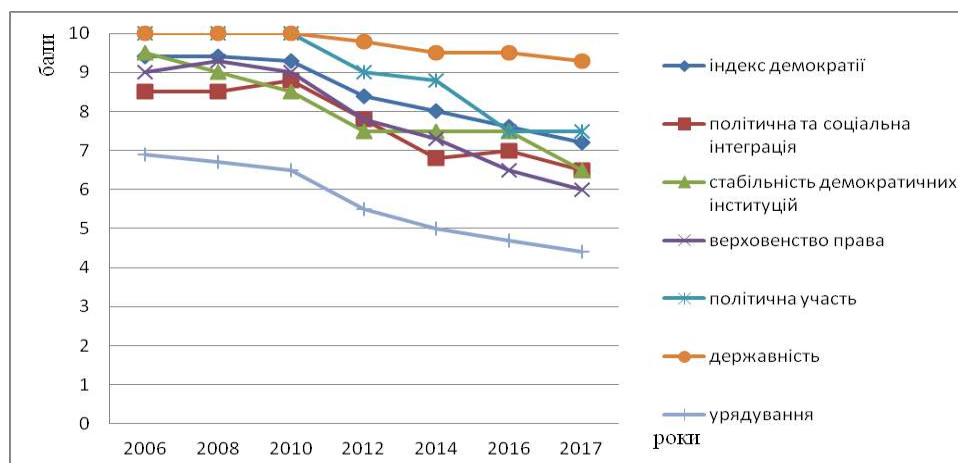

Рис. 5.25 Індекс демократії в Угорщині (за даними ВТІ)

Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.

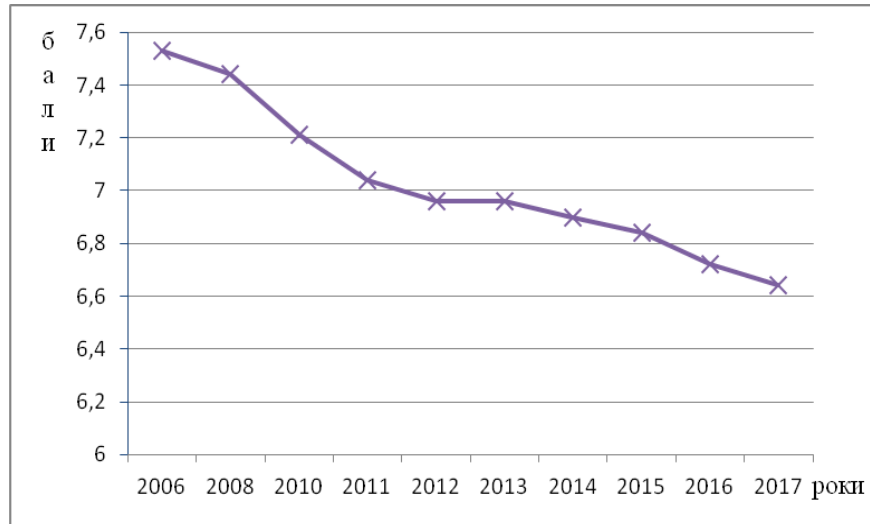

Рис. 5.26 Індекс демократії в Угорщині (за даними EIU)

Примітка: опрацьовано автором дані EIU.

Джерело: EIU. URL: <https://infographics.economist.com/2019/DemocracyIndex/>

У випадку Угорщини нас цікавить, наскільки вагомими виявилися вигоди, отримані Фідес з 2010 р. і чому це негативно позначилося на процесах демократизації? У фокусі уваги не інституційні структури самі по собі, а швидше об'єктивні зв'язки між різними позиціями, інтересами, задіяваних у них людей, їх суперництво чи співпраця один з одним за заволодіння специфічними вигодами політичного поля. Вигода поля може бути різною: заволодіння владою, економічними чи інтелектуальними ресурсами, зайняття домінуючих позицій тощо. Капітали у свою чергу дають агентам владу над тими, у кого їх менше, або у кого їх зовсім немає. Відповідно домінування в політичному полі одного політичного актора з погляду теорії раціонального вибору та теорії конвертації капіталів дозволяє більшою мірою контролювати політичне поле і зробити механізм конвертації суспільних капіталів максимально замкнутим, скориставшись демократичним принципом більшості. У випадку Угорщини Фідес скористався конституційною більшістю, що призвело до появи дефектів демократії.

Через те, що правляча Фідес задля активної мобілізації виборців ідентифікувала себе з демократичною силою, сприймала демократичні ідеї, правила та процедури, однак при цьому імітувала гру за демократичними правилами, флуктуація відбувалася досить повільно і непомітно для більшості виборців, у силу їх невисокого рівня політичної культури та низького рівня конвенційної участі. Проте подібні тенденції мали стійкі характеристики. Це також зумовлювалося й тим, що розрізнена та слабка опозиція не могла повноцінно виконувати роль сили вирівнювання. Ця обставина допомогла силам стратифікації адаптуватися до нових суспільно-політичних умов та закріпити своє домінуюче становище. Фактично можемо говорити про мінімізований вплив дії зовнішнього оточення на політичну ситуацію в країні. У результаті менш впливові партії змушені грати за правилами домінуючих. Частина з них ставала політичним капіталом правлячої партії шляхом входження до парламентської більшості, сформованої навколо Фідес.

Аналіз емпіричних даних та узагальнення індикаторів демократії дозволяло стверджувати, що точкою біфуркації в процесі флуктуації були саме вибори. Найбільш показовий у цьому плані 2010 р. З огляду на те, що силою вирівнювання на етапі перебування в опозиції виступала саме Фідес, за правління якої відбулося поступове призупинення темпів демократизації з послідуєчим трендом до її згортання, виникала певна суперечність в ідентифікації самої партії. Якщо взяти до уваги поствиборчий період, то Фідес вочевидь мала чіткі ознаки сили стратифікації. Однак через те, що прихід до влади передбачав реалізацію задекларованої програми, можна припустити наявність подвійних стандартів у політичній поведінці партії та її лідера.

Така суперечлива поведінка в остаточному результаті свідчила про значимість впливу соціального агента на нечисленні параметри демократизації, від яких залежала і сама траєкторія демократизації. Йдеться

про такі параметри, як верховенство права, партійна система, групи інтересу, дотримання громадянських прав, втручання в релігійні справи, державна ідентичність, ефективність влади, вільні та прозорі вибори, права зборів та асоціацій, політична стабільність, незалежність судової влади, поділ влади, корупція, ефективність функціонування та відповідальність демократичних інституцій. Їх вираження у вигляді індикаторів демонструвало вплив останніх на стабільність демократичних інституцій, рівень політичної та соціальної інтеграції, політичну участь, соціальний капітал і загалом утвердження демократії.

Варто також взяти до уваги той факт, що поєднання групових та індивідуальних конвертаційних стратегій політичних лідерів дозволяло максимально впливати на визначення вектору демократизації та появу флуктуацій. Щодо В. Орбана, то маємо професійного політичного актора, який конвертував свій делегований політичний капітал у економічні ресурси через неформальні і клієнтелістські практики.

Як же досягався вплив групових та індивідуальних політичних агентів на процеси демократизації? Поясненням слугує принцип емерджентності. Неможливо звести властивості системи до суми властивостей частин, що її складають. Системні властивості цілісного об'єкта якісно відрізняються від властивостей усіх елементів, що входять до системи. Зумовленість властивостей цілого властивостями частин виявляється не безпосередньо, а через зв'язки. В нашому дослідженні вони стали повноправним об'єктом аналізу. Зокрема, простежувався зв'язок між індикаторами дотримання громадянських прав у країні, демократичності виборів (параметри демократизації, що визначала правляча партія), політичної участі громадян (як наслідок діяльності провладної партії). Також помітною є залежність між індикаторами груп інтересу, корупції (вплив на які здійснює правляча партія), соціального капіталу, політичної та соціальної інтеграції. У той же час емпірично складно довести, наскільки відчутною була значущість

впливу кожного з параметрів на стан демократизації. Проте можемо стверджувати, що сумарно у взаємозв'язку ці параметри давали більший синергетичний ефект і визначально впливали на рівень демократизації політичної системи.

Принцип емерджентності також дозволяв правлячій партії через поєднання формальних та неформальних інституцій досягати посилення політичного впливу і росту значущості кожного з індикаторів на загальний процес демократизації. Посилювальний ефект відбувався за рахунок специфічних ендогенних чинників, якими були популізм, націоналізм, євроскептицизм. При цьому генеральна мета агента політичного поля спрямовувалася не на встановлення стійкої рівноваги між політичними силами як умови демократизації, а на подальше поглиблення флуктуації. Відповідно, з погляду синергетики правляча партія задля посилення свого впливу на політичне поле застосовувала принцип емерджентності з подальшими наслідками витіснення з нього політичних конкурентів, що негативно позначалося на базових індикаторах демократизації.

Простежувалася зворотня залежність параметрів демократизації від її стану, що призводило до виникнення кругової причинності або зворотнього зв'язку. Скажімо, порушення прав та свобод громадян у сфері забезпечення прозорості та демократичності виборів і свободи зібрань спричинило появу дефектної демократії з закріпленням впливу домінуючої партії, яка, у свою чергу, зорієнтовувалася на мінімізацію входу в систему у вигляді вимог та подальше згортання демократії. У такий спосіб можна пояснити, чому після приходу до влади Фідес у 2010 р. став помітний тренд до зниження таких індикаторів, як «державність», «політична участь», «політична та соціальна інтеграція», «стабільність демократичних інституцій», «верховенство права». Подібну залежність добре ілюструвала зміна рівня демократичності політичного режиму, в якому співіснування базових демократичних інститутів і серйозні зловживання владою з боку Фідес давали реальну, але

несправедливу за своєю природою, електоральну конкуренцію. Погоджуємося з думкою С. Левітського та Л. Уея, які розглядали політичний режим, що встановився в Угорщині після 2010 р., як конкурентний авторитаризм [271, с. 50]. У цьому плані зміни параметрів порядку у вигляді корекції конституції та виборчих правил гри мало за мету послабити опонентів та зафіксувати здобутий політичний капітал. Це досягалося за допомогою стратегії поляризуючого популістського чи етнонаціоналістичного характеру. У цьому разі вмілі етнонаціоналістичні заклики отримували широку підтримку громадськості, що легітимізувала дії парламентської більшості вжити конституційних та інших змін, спрямованих на зміну правил гри. Фідес домоглася електоральної перемоги, майстерно мобілізуючи антиелітні настрої після великого корупційного скандалу. Проте з приходом до влади В. Орбан відновив подібну практику. Популістський характер передвиборчої кампанії партії демонстрували індикатори, що не фіксували істотного поліпшення у сфері корупції. Характерно, що провідні аналітичні центри ще в 2010 р. вважали Угорщину державою з консолідованою демократією, сильними інституціями, конкурентною партійною системою, розвиненим громадянським суспільством та вільними засобами масової інформації.

Індикатори також дозволяли зафіксувати завершення циклу дивергенції флуктуації демократизації і досягнення точки насичення, якою були парламентські вибори 2010 р. На перший погляд, зміна влади, як малозначна причина здійснювала визначальний вплив на всю подальшу траєкторію демократизації і за своїм характером нагадувала дію звичайного атрактора. Відразу після виборів політична система, попри стабільність функціонування інститутів влади, перебувала на етапі хаотизації. В цей момент правляча політична сила мала максимально значущий політичний капітал у вигляді довіри, що дозволяв їй сформувати політичну більшість та уряд. Порівняння емпіричних даних дало підстави стверджувати, що

відбувалося відтворення зразків політичної поведінки, характерних з попередніх періодів перебування її при владі. Цьому сприяли накопичений соціальний капітал партії та її лідера, встановлені довготривалі формальні та неформальні зв'язки.

Припускаємо, що, окрім зразків політичної поведінки, в нове політичне середовище переносилися попередні системи практик складної взаємодії в межах політичного поля. Скажімо, складно очікувати від політичного лідера з виявами недемократичної поведінки періоду перебування при владі зміни моделі поведінки в умовах повторного приходу до влади. Теж саме можна говорити про політичні партії. У нашому випадку доречно враховувати габітус як систему диспозицій, яка породжувала та структурувала практику агента та його уяву. Він дозволяв агенту більш-менш адекватно орієнтуватися в соціальному просторі та реагувати на події й процеси з врахуванням диспозицій у структурі політичного поля. Згідно з думкою П. Будье, «габітус є в той же час породжуючим принципом, у відповідності з яким об'єктивно класифікується практика і принцип класифікації практик в уяві агентів. Відношення між цими двома процесами визначає тип габітуса: здатність продукувати певний вид практики, класифікувати факти, оцінювати різні види практик та їх продукти» [7, с. 12].

Угорщина наприкінці досліджуваного періоду демонструвала стійку тенденцію до конвергенції флуктуації демократизації. Подібні тенденції простежувалися і в Словацькій Республіці. В попередніх розділах нами досліджено, що в 1994 – 1998 рр., за правління РЗДС та її лідера В. Мечіяра, в державі протезувався процес згортання демократії. Він супроводжувався обмеженням демократичних прав та свобод громадян, послабленням міжпартійної конкуренції шляхом звуження інституційних можливостей опозиції контролювати діяльність уряду та спеціальних служб. При цьому владна еліта у своїй стратегії концентрувалася не на реформуванні

економіки та побудові демократії ліберального зразка, а на максимальному збереженні політичного капіталу. Для побудови формальної моделі демократизації в країні з врахуванням впливу соціальних агентів та характеру їх взаємодії скористаємося індексами та індикаторами демократизації *WGI*, *BTI*, *EIU*, *Freedom House*, проекту *Polity IV*. Вони слугуватимуть емпіричною базою для визначення часових періодів флуктуації демократизації політичної системи у фазах дивергенції та конвергенції та з'ясування причин подібних процесів.

Одним з інструментів для концептуального аналізу процесів демократизації є річні аналітичні узагальнення, подані в проекті *Polity IV*. У ньому для кожної з країн відображено періоди зміни урядової політики, включаючи посилення авторитарних тенденцій, послаблення центральної влади та активізацію форм прямої участі населення. В контексті досліджуваної проблематики важливими були графіки трендів змін політичного режиму, що дозволяли робити висновки про стан демократизації в країні. У 1994 – 1998 рр. зафіксовано найнижчий рівень демократичності режиму (7 балів з 10 максимальних). Див. рис. 5.27.

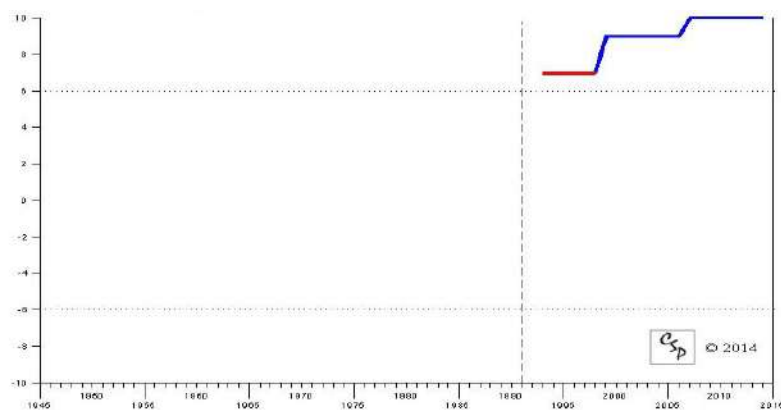

Рис. 5.27 Динаміка демократизації режиму в Словацькій Республіці в 1991 – 2014 рр.

Примітка: графік складено за даними *Polity IV*.

Джерело: *Polity IV. Individual Country Regime Trends. Slovak Republic*. URL: <https://www.systemicpeace.org/polity/slo2.htm>.

Зазначимо, що верхня та нижня точка цього періоду збігалися з парламентськими виборами та зміною правлячої еліти. Це дає підстави попередньо вважати вибори верхніми точками флуктуації, як і в трьох інших країнах Вишеградської групи.

Зміна влади в 1998 р. в країні привела до позитивних зрушень у плані демократизації режиму, який у 2000 – 2008 рр. зафіксовано на рівні 9. Після цього помітний етап його стабілізації на рівні максимальних 10 балів. Згідно з даними *EIU*, індекс демократії в Словацькій Республіці в 2007 – 2015 рр. у середньому становив 7,35 балів, у 2006 р. – 7,4. Лише з 2015 р. спостерігалось його незначне зниження до 7,29, а в 2017 р. – до 7,16. Див. рис. 5.28.

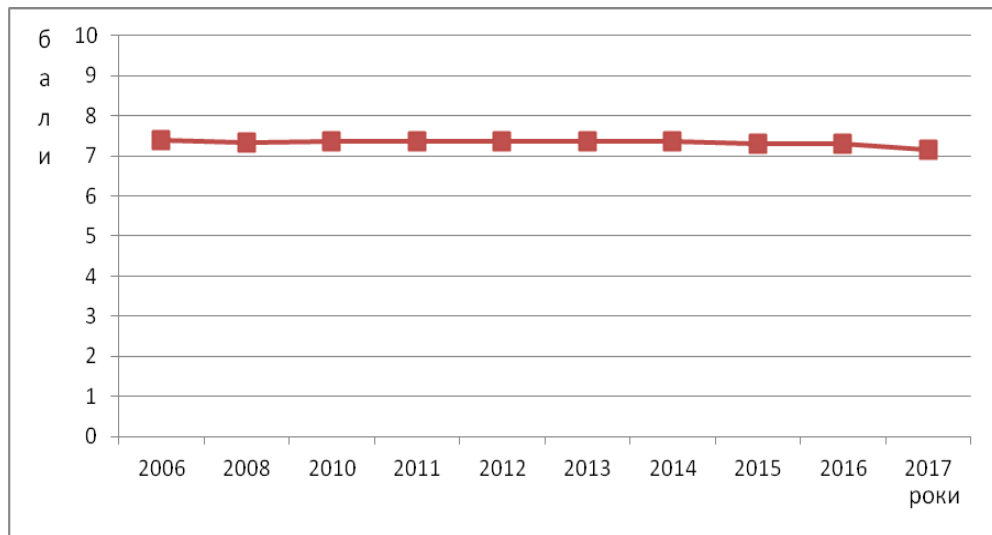

Рис. 5.28 Індекс демократії в Словацькій Республіці в 2006 – 2017 рр.

Примітка: складено за даними *EIU*. 0 – найнижчий показник, 10 – найвищий.
Джерело: *EIU*. URL: <https://infographics.economist.com/2018/DemocracyIndex/>.

Дещо відмінну тенденцію демонструвало дослідження Фонду Бертельсманна. На рис. 5.29 більш виражене повільне зменшення індексу демократії з 9,4 у 2010 р. до 8,6 у 2017 р. Регрес у динаміці корелювався зі зниженням індикаторів «управління», «стабільності демократичних інституцій», «верховенства права», «державності», «політичної та соціальної участі», «політичної та соціальної інтеграції».

Тренд до відносної стабілізації процесів демократизації в країні, який окреслився в 2006 – 2017 рр., свідчив про дві суперечливі тенденції. З одного боку, помітна консолідація демократії як процес «перетворення випадкових систем, розважливих норм та непередбачуваних рішень, що виникли протягом переходу на стосунки співпраці та змагання, що заслуговують на довіру» [102, с. 78]. Одним із підтверджень слугував той факт, що зміна влади, яка відбулася в 2006 та 2010, 2012 рр., істотним чином не відобразилася на флуктуації, що досить симптоматично і потребує глибшого аналізу. Характерно, що в 2006 – 2010 рр. та 2012 – 2017 рр. правлячою партією залишалася Смер – СД.

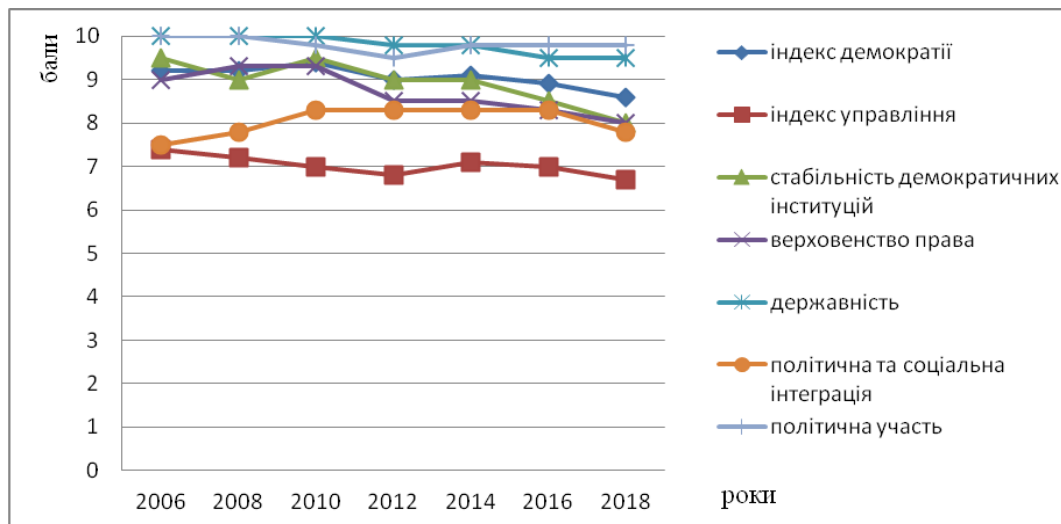

Рис. 5.29 Індикатори демократії в Словаччійській Республіці в 2006 – 2018 рр.

Примітка: опрацьовані автором дані ВТІ.

*Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.*

З іншого боку, відсутність відчутно вираженої флуктуації в процесах демократизації свідчила про своєрідне «замороження» політичних змін у напрямі створення, розширення та солідаризування демократичних способів урядування. Тому важливо приділити більшу увагу як короткотерміновим виборам (контекстуальний підхід), так і стратегіям та підходам владної еліти

до формування політичної системи (структурний підхід) в контексті досягнення ефективності функціонування інститутів та процедур демократії як і подальшої траєкторії та тривалості процесів демократизації. Поєднання структурних та контекстуальних підходів не є несумісним і дозволяє комплексно підійти до досліджуваного явища з врахуванням взаємозв'язків між соціальними агентами. Застосування усіх цих типів теорій у поєднанні з концепцією конвертації суспільних капіталів до розвитку посткомуністичної Словаччини сприятиме новому поступу в змиканні структурального та контекстуального розуміння процесів демократизації.

З появою на політичній сцені Смер – СД помітною стала відносна стабілізація політичної системи країни. Скажімо, якщо середньоарифметичний показник стабільності в 1996 – 2005 рр. становив 0,87, то в 2006 – 2017 рр. він зріс до 0,9. При цьому після 2006 р. істотно зменшилася амплітуда коливань цього індикатора. Зокрема, в 1996 – 2005 рр. найвищий скачок спостерігався в 1998 – 2000 рр. і становив 0,52 бали, а в 2006 – 2017 рр. найбільшу різницю в 0,26 зафіксовано в 2006 – 2008 рр. *Див. рис. 5.30.*

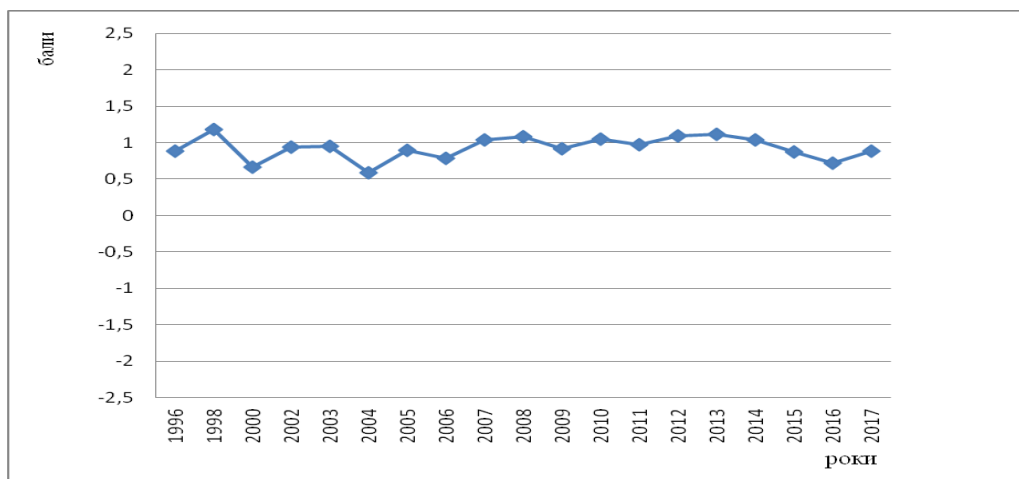

Рис. 5. 30 Індикатор політичної стабільності та відсутності насилля в Словаччій республіці в 1996 – 2017 рр. (за даними WGI)

Примітка: 2,5 – максимальний показник, - 2,5 – мінімальний.

Джерело: WGI. URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>.

Проте саме по собі значення індикатора «політична стабільність» ще не достатній аргумент для оцінки стану демократизації.

Доповнював загальну картину індекс політичної стабільності, змодельований ВТІ. Див. рис. 5.31. Він демонстрував певні коливання показників у 2008, 2010 та 2014 рр., що хронологічно збігалось з проведенням парламентських виборів і свідчило про зростання конфліктності міжпартійних відносин в електоральний період та поступове їх спадання в міжелекторальний. У той же час, індикатори «ефективність» та «відповідальність демократичних інституцій» дозволяли простежити додаткові параметри зміни тренду політичної стабільності. Так, у 2006 – 2012 рр. зафіксовано рівень ефективності функціонування демократичних інститутів на рівні 9 балів. Після 2012 р. відбулося поступове падіння цього показника до 8 в 2014 р. В той же час помітне зниження рівня відповідальності демократичних інституцій з 9 в 2016 р. до 8 в 2018 р. Все це загалом визначило повільний тренд до падіння індексу політичної стабільності з 9,5 до 9 в 2006 – 2008 та з 9,5 до 8 в 2010 – 2017 рр. та зростання на 0,5 бала в 2008 – 2010 рр.

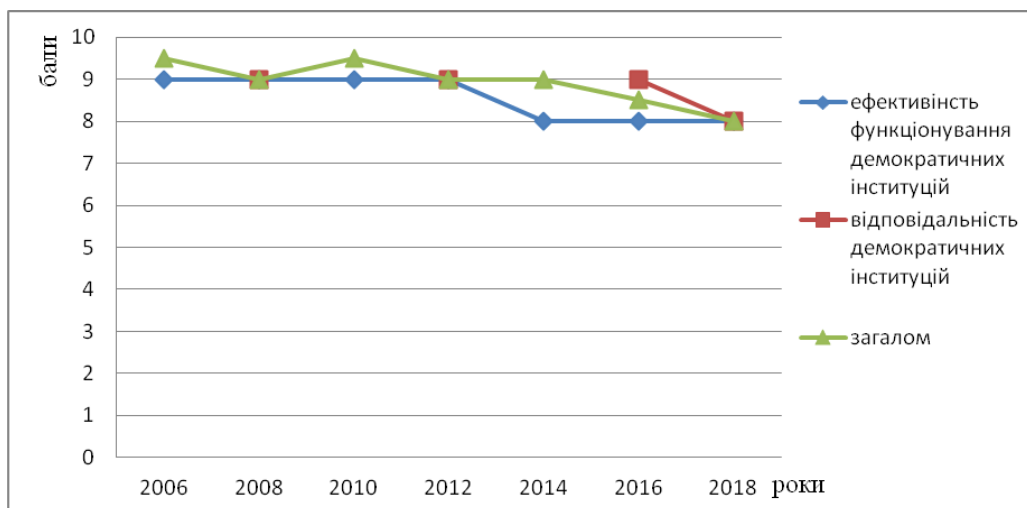

Рис. 5.31 Індекс політичної стабільності демократичних інституцій у Словаччійській Республіці в 2006 – 2018 рр. (за даними ВТІ)

Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.

На фоні відносно лінійного тренду демократизації індекс стабільності та додаткові індикатори дали підстави зробити низку припущень. По-перше, з приходом до влади партії Смер – СД простежувалося поступове зниження політичної стабільності в країні. При цьому така тенденція прогресувала в 2010 – 2017 рр. З огляду на те, що подібні процеси виділялися в 2006 – 2008 рр., складається враження, що хвиля дестабілізації політичної ситуації була живильним середовищем для лівоцентристської Смер – СД. Це виглядало правдоподібно через те, що т. зв. «м'який» популізм став інструментом, що дозволяв її лідеру Р. Фіцо накопичувати політичний капітал.

При цьому уряд демонстрував досить низьку ефективність управління. Зокрема, на рис. 5.28 показано нестабільність та різкі зміни відповідних показників. Стадія поступового спадання значень з 7,4 до 7 простежувалася відповідно в 2006 – 2010 рр. З того часу почалася повільна регресія показників до 6,7 в 2017 р. Відкат назад, з одного боку, свідчив про складні зміни управлінської моделі в трансформаційний період. З іншого боку, засвідчував, що невисокий рівень ефективності управління не сприяв демократизації і в той же час не був завадою для чергового завоювання владних позицій Смер – СД. Складається враження, що влада не розглядала ефективне управління як вагомий ресурс акумулювання капіталів, надаючи перевагу більш потенційним.

Падіння індексу демократії корелювало з індексом державності та відповідними індикаторами. Так, з 2010 р. простежувалося падіння індикатора «державна ідентичність», що свідчило про загострення в країні етнонаціональних проблем як результат політики національного популізму Р. Фіцо. З 2014 р. зафіксовано негативну динаміку індикатора невтручання в релігійні справи. Він опустився з позначки 10 у 2014 р. до 9 у 2016 р. *Див. рис. 5.32.* Наявні симптоми порушення релігійних прав та свобод у країні з боку правлячої партії дозволяють говорити про одну з ознак дефектної демократії.

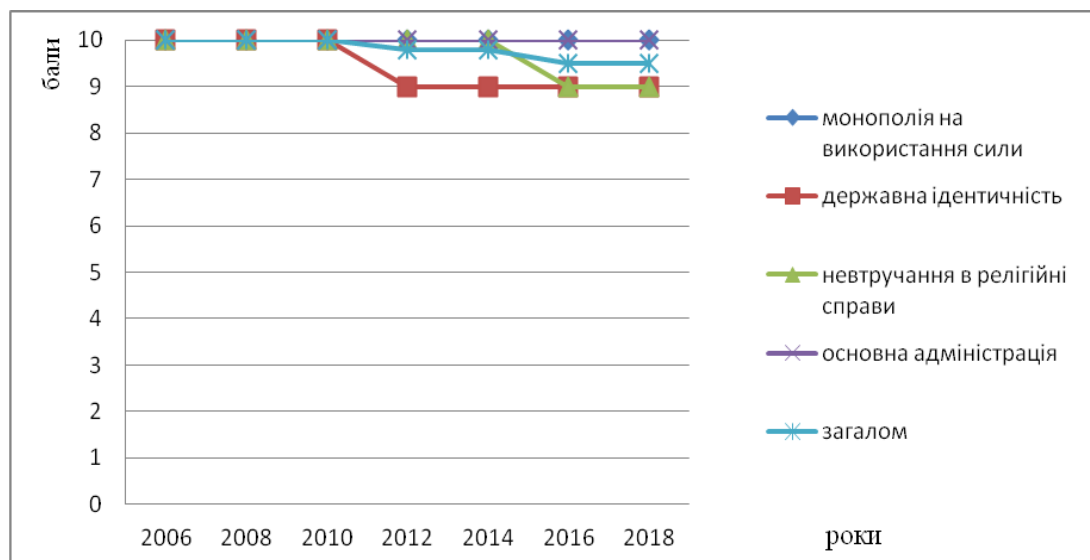

Рис. 5.32 Індекс державності в Словаччій Республіці за 2006 – 2018 рр.

Примітка: опрацьовані автором дані ВТІ.

*Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.*

Характерно, що в процесі боротьби сил стратифікації та вирівнювання поступово спостерігалися позитивні зміни в демократизації які, зокрема, демонстрував індикатор «право голосу та підзвітність влади». Див рис. 5.33.

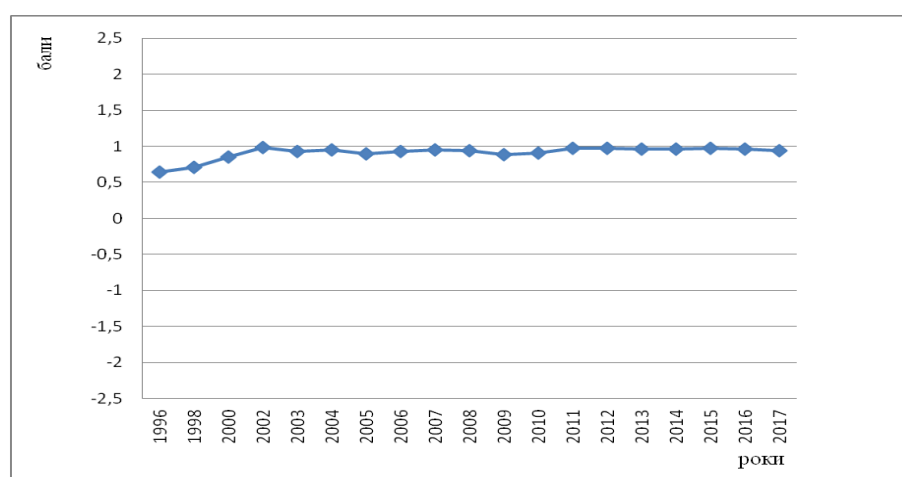

Рис. 5.33 Індикатор «право голосу та підзвітність влади» в Словаччій республіці за період 1996 – 2017 рр.

Примітка: опрацьовані автором дані ВТІ.

Джерело: WGI. URL: <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>.

Як бачимо, після парламентських виборів 1998 р., що привели до влади опозицію, відбулися позитивні зрушення в демократизації. В громадян істотно зросла можливість брати участь у виборах, а сама влада стала більш підзвітною з ознаками транспарентності, що було ознакою ліберальної демократії. Фактично з 2002 р., згідно з даними *WGI*, простежувався чіткий тренд до стабілізації індикатора «право голосу та підзвітність влади» на рівні 1. У той же час з 2002 по 2017 рр. не простежувалося росту цього показника, незважаючи на перманентні зміни влади. Складається враження, що відбувалася не боротьба, а імітація боротьби сил стримування та стратифікації. Це досить симптоматично, оскільки не йшлося про стабілізацію демократичних процесів в аспекті прозорості, демократичності виборів та відкритості влади, а про їх призупинення на рівні 2002 р. У розділі 4 зазначено, що Смер – СД не мала чітко структурованої опозиції, що дозволяло партії та її лідеру виступати стримуючим чинником у розширенні ліберальних прав та свобод громадян.

У той же час дослідження *VTI* демонстрували в 2006 – 2017 рр. стадію високих значень індикаторів «вільні та прозорі вибори» та «права зборів/асоціацій». За означений період вони не опускалися нижче від максимальних 10 балів, що підтвердило тренд до стабілізації демократії. Це загалом свідчило, по-перше, про успішне реформування цих інституцій, як результат взаємодії сил стримування та стратифікації, що мало наслідком забезпечення виборчих прав громадян, прозорість та конкурентність виборчого процесу. По-друге, жодна політична сила не ставила під сумнів альтернативи демократичним процесам та інститутам як суттєвої ознаки консолідованої демократії.

Проте демократизація, на думку У. Рейсингера, «належить до процесів політичних змін, що відбуваються у намаганні розширити та солідаризувати демократичні способи урядування» і де громадянам надається право вільного вираження поглядів [102, с. 79]. Таке право дозволяє їм заявити про

вето щодо рішень недемократичного характеру законно обраних урядовців. Фактично йдеться про канали формування соціального капіталу для опозиції. У Словаччині індикатор «свобода вираження поглядів» досить суперечливий та нестабільний і вказував на найбільш проблемні зони в індексі політичної участі. Стадія стабілізації значень індикатора на рівні 10 балів простежувалася в 2006 – 2008 рр. Після того почалася регресія показника до 8 в 2012 р. З 2014 р. індикатор зафіксований на рівні 9 балів. Див. рис. 5.34. Звуження прав громадян щодо вираження своїх поглядів певною мірою створювало перешкоди для формування сил протипаги.

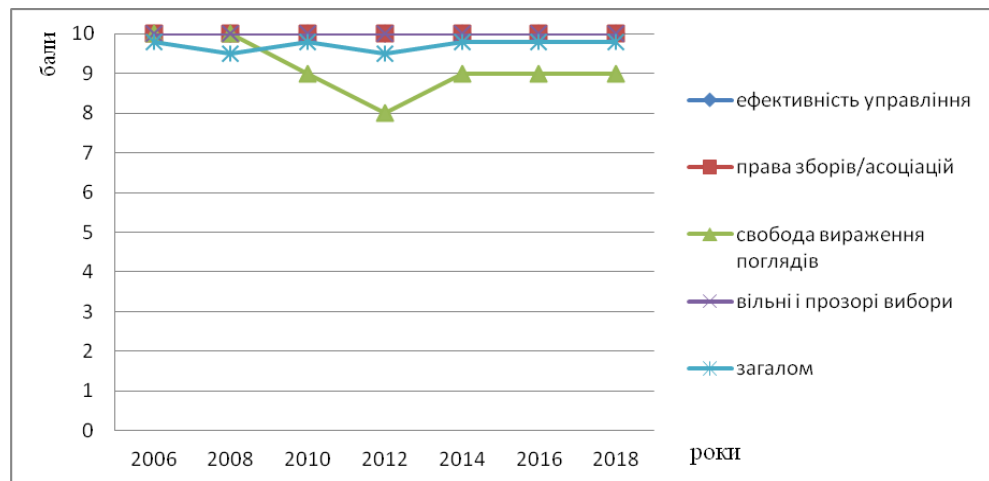

Рис. 5.34 Індекс політичної участі в Словаччій Республіці за період 2006 – 2018 рр.

Примітка: опрацьовані автором дані ВТІ.

*Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF (дата звернення 06.07.2019).*

Загалом індекс політичної участі не зазнавав істотних змін. За весь аналізований період він опускався з позначки 9,8 до 9,5 в 2006 – 2008 та в 2010 – 2012 рр. Після 2012 р. простежувалася його стабілізація на рівні 9,8. Характерно, що падіння показників збігалася з парламентськими виборами і початком правління більшості на чолі з Смер – СД. Це дозволяє розглядати цей соціальний агент силою стратифікації, а 2010 р. як біфуркаційну точку з короткостроковою перспективою дивергенції флуктуації.

Додатковим аргументом на користь цього твердження став помітний регрес у лінії тренду індексу верховенства права, який простежувався з 2010 р. Після незначного підвищення цього показника з 9 в 2006 р. до 9,3 в 2010 р. відбулося поступове його падіння до 8,5 в 2012 р. та 8 в 2017 р. Див. рис. 5.35.

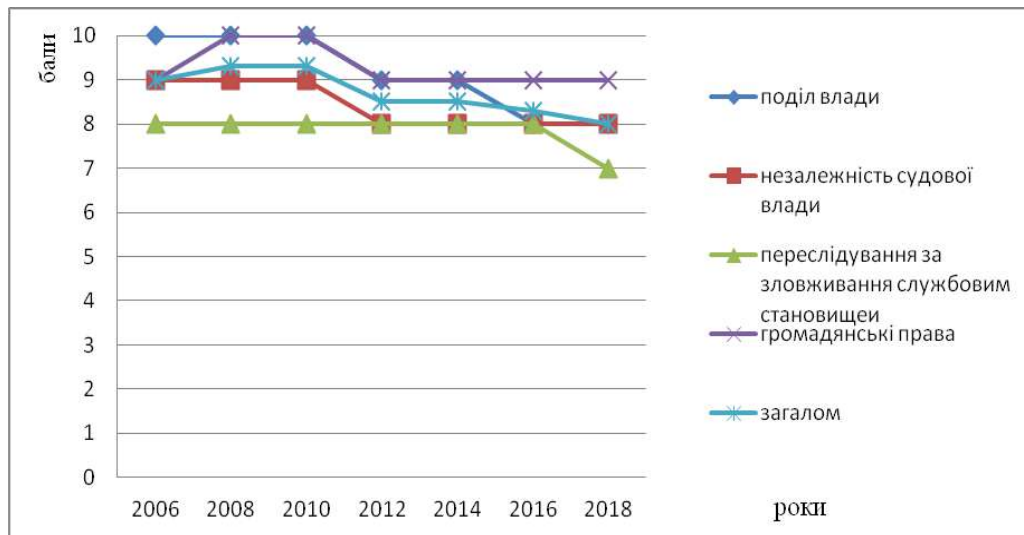

Рис. 5.35 Індекс верховенства права в Словаччій Республіці за період 2006 – 2018 рр.

Примітка: опрацьовані автором дані ВТІ.

*Джерело: ВТІ. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF.*

Характерно, що серед агрегованих показників негативна динаміка найбільш виражено простежувалася в індикаторі «поділ влади». Якщо в 2010 р. його значення становило 10, то в 2012 – 2014 рр. – 9, а в 2016 – 2017 рр. опустилося до позначки 7. Мовою теорії соціального капіталу це означало, що правляча партія намагалася в недемократичний спосіб посилити свої позиції в політичному полі за рахунок конституційних змін, що в довготривалій перспективі підривало баланс стримування та противаг влад. Фактично Смер – СД через зміни параметрів демократизації (інституційний дизайн) поступово змінювала вектор та динаміку процесу, посилюючи флуктуацію.

Відзначимо певну особливість процесів демократизації за правління Смер – СД. Дослідження *BTI* не виявили значних порушень у галузі захисту прав громадян. Відповідний індикатор істотно не змінився і в середньому становив 9 балів. У той же час, починаючи з 2010 р., намітилися негативні тенденції в індикаторі «незалежність судової системи». Він демонстрував стійку регресію, змінивши своє значення з 9 в 2010 р. до 8 в 2012 р. З цього часу непомітно позитивної динаміки в цій сфері, що досить симптоматично. Можна припустити певний вплив політичного чинника на судову систему, що знижувало її роль у захисті прав громадян та підривало ефективність демократичних інститутів.

Для глибшого розуміння природи поведінки та ролі соціальних агентів у контексті демократизації скористаємося індексом політичної та соціальної інтеграції. *Див. рис. 5.36.*

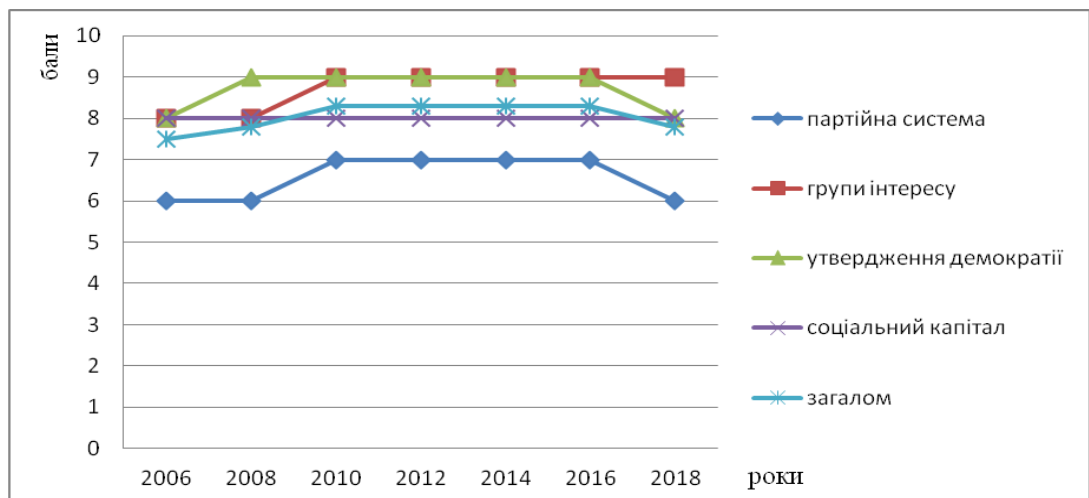

Рис. 5.36 Індекс політичної та соціальної інтеграції в Словаччійській Республіці в 2006 – 2018 рр.

Примітка: опрацьовані автором дані BTI.

*Джерело: BTI. URL.: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF (дата звернення 01.07.2019).*

У 2006 – 2010 рр. спостерігався незначний ріст цього показника з 7,5 до 8,3 з подальшим призупиненням та фіксацією в 2016 р. на рівні 8,3. У 2016 – 2017 рр. виявлено зниження індексу до позначки 7,8. На даному фоні

помітним стало зростання індикатора «групи інтересу» з 8 в 2008 р. до 9 в 2010 р. Характерно, що впродовж правління Смер – СД такий високий показник залишався стабільним. Можна припустити, що це пов'язано з діяльністю публічних агентів, які входили до кола влади, та за рахунок яких провладній партії вдавалося накопичувати асоційований вид капіталу. Таким чином, формувалася сітка формальних та неформальних зв'язків владної еліти з носіями економічного капіталу. Тому відсутність змін у процесі демократизації означала, що ніхто з агентів не був зацікавлений у зміні існуючих «правил гри». У цьому контексті автор погоджується з думкою С. Патрушева, який, взявши за основу концепцію інституціональної еволюції Д. Норта, зазначав: «в збереженні неефективних інститутів може бути зацікавлена держава ... такі інститути можуть підтримуватися могутніми групами зі спеціальними інтересами; а еволюція суспільства ... може потрапити в залежність від одного разу обраної інституціональної траєкторії» [57, с. 31]. Подібна ситуація, на думку української дослідниці О. Чальцевої, «властива закритим системам, не готовим до інновацій і прагнучим законсервувати свій інституціональний порядок у системі» [124, с. 62]. Відповідно за таких обставин розвиток процесів демократизації політичної системи повноцінно неможливий, оскільки він набуває характеру імітації, що призводить до не завжди передбачуваних інституціональних змін.

Вплив соціальних агентів, як носіїв асоціативного капіталу, на демократизацію в Словаччині був досить значним і його не можна недооцінити. Крім того він, маючи латентний характер, не враховується до часу виявлення в жодному індексі. Складність для аналізу виявлялася в тому, що тривалий час соціальний агент через сітку неформальних зв'язків міг здійснювати вплив на владних агентів шляхом підкупу, шантажування і при цьому залишатися в тіні. Це дозволяє припустити певні похибки в обрахунках індикатора «групи інтересів».

Відзначимо досить стабільний розвиток соціального капіталу, який зафіксований на рівні 8 балів. Призупинення його росту, на нашу думку, тісно пов'язане з інституціоналізацією громадянського суспільства. Чим більша включеність громадян у діяльність добровільних організацій і громадських асоціацій, тим більша ймовірність формування відносин довіри між громадянами та сітки їх взаємодії. Високий рівень розвитку громадянського суспільства та держави, у свою чергу, здатен створити могутній синергетичний ефект, від якого значною мірою залежав і розвиток демократизації.

З огляду на те, що демократизація в країні була нестабільним та суперечливим процесом, для доказу наших гіпотетичних припущень виникла об'єктивна необхідність введення в аналіз додаткових емпіричних даних – Індексу громадянського суспільства (*CSOSI*). Оцінювання цього показника здійснювалося за 7-ми бальною шкалою в діапазоні від 1 до 7, де 7 – це найгірший показник. Відповідно виділялися три стадії розвитку країн за рівнем громадянського суспільства: ранньо-перехідна стадія відповідала 5 – 7 балам, середньо-перехідна стадія – 3 – 5, стадія консолідації вимірювалася в діапазоні від 1 до 3. Розвиток громадянського суспільства в індексі оцінювався через такі індикатори, як: правове середовище, організаційна спроможність, кампанія громадського представництва, ставлення з боку громадськості, фінансова життєздатність, послуги, інфраструктура [124, с. 209].

Зазначимо, що формування соціального капіталу в Словаччині відбувалося на фоні невисокого рівня інституціоналізації громадянського суспільства. За даними *CSOSI*, сталий розвиток НУО в країні становив у 2014 р. 2,9. У той же час у Польщі такий показник дорівнював 2,2. Низькими залишалися фінансова життєздатність інституцій громадянського суспільства (3,7), правове середовище (3), організаційна спроможність (3,0), розвиненість інфраструктури (2,9). При цьому рівень довіри до НУО в

2014 р зафіксовано на рівні 2,5 [61]. Таким чином, рівень розвитку громадянського суспільства, згідно з класифікацією *CSOSI*, відповідав нижній межі середньо-перехідної стадії та не досягав етапу консолідації. Слабкий рівень самоорганізації громадян, фінансова обмеженість, орієнтація на надання послуг, незначна координація дій у середовищі громадських організацій не сприяли зростанню політичної суб'єктності НУО як чинника демократизації.

Загальні характеристики НУО істотно не змінилися у 2017 р. Позитивні зрушення відзначені у фінансовій життєздатності. Відбулося значне збільшення фінансування ОГС за рахунок структурних фондів ЄС. У травні 2017 р. було опубліковано серію з шести конкурсних пропозицій у межах програми «Ефективна державна адміністрація», яка фінансувалася ЄС. НУО Словаччини стали єдиними претендентами на участь і змогли подати заявки на загальну суму 15 мільйонів євро на проекти, спрямовані на вдосконалення державної політики, громадянської обізнаності та участі, боротьбу з корупцією та прозорість влади. Це дозволило громадянським структурам посилити контроль над владними інституціями та стати більш незалежними від держави в фінансовому відношенні. В той же час громадським структурам не вдалося сформувати сітку довіри з боку громадськості. Імідж організацій громадянського суспільства погіршувався внаслідок постійної поляризації в суспільстві [167, с. 202].

Проте відсутність тиску та контролю з боку держави на громадянський сектор, поліпшення фінансування НУО дає підстави зробити прогноз щодо можливого зростання динаміки інституціоналізації громадянського суспільства в часі. Також поступово зростала участь громадян у розвитку громади, а професійні асоціації ставали більш активними в мобілізації громадян до участі у законодавчому процесі, розвивалося формальне та неформальне волонтерство.

У випадку Словаччини в 2003 – 2017 рр. спостерігалось різке зростання політичного капіталу Смер – СД. Див. рис. 4.5 (Додаток Б). Ріст популярності партії відбувався за рахунок т.зв. «м'якого популізму», що дозволило розширити свою присутність у політичному полі за рахунок як лівоцентристських, так і правоцентристських партій. Використовуючи механізм демократичних виборів та застосовуючи принцип більшості, Смер – СД демократичним способом вдалося контролювати законодавчу та виконавчу гілку влади, посиливши свої позиції в системі розподілу влади. При цьому сам процес демократизації варто розглядати як результат боротьби сил стримування та противаги. Слабкість опозиції дозволяла флуктуацію в межах встановлених нових зі збереженням старих правил гри. Таку стратегію соціальних агентів добре ілюструє підхід П. Бурдьє щодо властивостей поля. Він вважав, що у полі відбувається постійна боротьба між тими, хто домінує, і претендентами на їх місце, що набуває різних форм. При цьому перші намагаються захистити монополію і виключити конкуренцію, а другі – зруйнувати перешкоди, що передбачаються правом входу у поле [6]. Розрізненість та організаційна слабкість опозиції в Словаччині дозволяла Смер – СД визначати ставки гри та специфічні інтереси, що змушені сприйматися тими, хто грав у цьому полі.

У цьому плані демократизація не була домінуючою стратегічною ціллю для Смер – СД. Слушною щодо цього є думка Н. Наталіни, яка розглядала політичну систему «як поле боротьби між правлячою елітою, що прагне зберегти свій контроль над розподілом специфічного метакapіталу держави і утримати легітимне насильство, та опозиційною елітою, яка вступає у боротьбу за цей контроль, проте має прийняти правила гри та основні ставки як ініціацію при вході у поле» [82, с. 73].

ВИСНОВКИ ДО П'ЯТОГО РОЗДІЛУ

Таким чином, для відтвореної за допомогою індикаторів у модельному вигляді трендової динаміки демократизації політичних систем країн Вишеградської групи характерні періоди флуктуації та її основні фази –

дивергенції та конвергенції. Визначено, що типовими точками флуктуації були парламентські вибори. Вони дозволяли агентам легітимно реалізовувати передвиборчу стратегію, змінювати в конституційний спосіб вектор демократизації; визначати коротко- чи довгостроковість реалізації стратегії правлячої партії чи лідера, які, за умови більшого обсягу сукупного суспільного капіталу, сприяли приходу до влади сил стримування або стратифікації, що і зумовлювало дисипативність демократизації політичної системи.

На основі аналізу тренду демократизації визначено реперні точки, що фіксували призупинення цього процесу і входження в фазу флуктуації. Такий стан системи визначений як результат досягнення певної рівноваги між владою та опозицією, пролонгації встановлених «правил гри», за якими сторони несли мінімальні трансакційні витрати, що супроводжувалося зниженням рівня міжпартійної конкуренції, інституційною стабільністю. Доведено, що після певної стабілізації наступав етап зниження рівня демократичності політичної системи до нової точки насичення (конвергенція).

Подальший процес демократизації залежав від вибору політичними акторами стратегій взаємодії: погодження та закріплення нових правил або їх зміни на користь опозиції. Тому динаміка демократизації залежала від множини замкнутих, взаємозв'язаних дій між владою та опозицією як її структурних елементів.

Зближення полюсів політичного поля супроводжувалося задіюванням інститутів конструктивної взаємодії агентів, інституцій. Відтворення такого типу поведінки було раціональним в умовах розподілу політичного поля між двома політичними акторами. Впродовж політичної взаємодії вибудовується певна символічна матриця, яка існувала в уяві, відношенні, схемах і моделях мислення та поведінки, політичних оцінках і судженнях

соціальних агентів. Висока полярність політичного поля здатна призвести до зміни процесів дивергенції на конвергенцію чи навпаки.

Шляхом договірних витрат та створення мереж, двом конкуруючим партіям вдавалося зберегти свої початкові переваги у вигляді накопичених суспільних капіталів. Це відбувалося за рахунок зменшення демократичного ефекту від створених політичних інституцій та через задіювання неформальних інститутів і практик, що виявлялося в стабільному рівні корупції, який істотно не змінювався після перезавантаження влади і дозволяв конвертувати політичний капітал в економічний як кінцеву ціль стратегій основних соціальних агентів. Відтворення політичних практик, зразків політичної поведінки в діях провладних та опозиційних партій та їх лідерів в умовах репозиціонування відбувалося й шляхом перенесення таких явищ, як зловживання службовим становищем, клієнтелізм та ін. Асоційований капітал дозволяв правлячій еліті швидко компенсувати витрати на виборчу кампанію та накопичувати економічний капітал як основну ціль конвертаційних стратегій.

Виявлено патерні взаємовідносини між владою та опозицією, в основі яких лежало намагання «законсервувати» диспозиції між двома протилежними полюсами та не допустити інших агентів до переділу політичного поля, що загалом негативно позначалося на параметрах демократизації. Дії двох домінуючих партій будувалися за принципом емерджентності. Відповідно до домінування в партійній системі двох політичних акторів з погляду теорії раціонального вибору та теорії конвертації суспільних капіталів дозволяло їм максимально контролювати політичне поле і робило механізм конвертації суспільних капіталів максимально контрольованим, замкнутим та непрозорим.

Простежений зв'язок між станом демократизації та її параметрами. Зміна останніх визначалася залежністю від мети, типів і механізмів реалізації індивідуальних і групових стратегій провладних та опозиційних

політичних агентів. Все це впливало на об'єктивну структуру політичного поля та визначало вектор демократизації (дивергенція чи конвергенція). З іншого боку, об'єктивна структура політичного поля з зафіксованими після виборів диспозиціями політичних агентів, правовими нормами, фіксувала вектор демократизації, що підкреслювалося ефектом дисипативності політичних систем.

Простежувався негативний тренд демократизації політичних систем. Оскільки домінуючі партії в основному сприймали демократичні ідеї та процедури, імітуючи міжпартійну конкуренцію, то флуктуація відбувалася повільно. Незначне, але постійне зниження рівня демократизації, за умов низького рівня соціального капіталу та невисокого рівня політичної участі, не дозволяло говорити про фазу біфуркації. Повільності цього процесу сприяла адаптації сил стратифікації до нових суспільно-політичних умов, не даючи приводу новим силам вирівнювання здійснювати активну електоральну мобілізацію. В результаті частина менш впливових партій починала грати за правилами домінуючих, посилюючи тим самим їх сукупний суспільний капітал.

У той же час у кожній з країн в силу різних диспозицій між полюсами та нерівномірності поділу політичного поля, виокремилися власні моделі взаємовідносин між владою та опозицією, що давали різний демократичний ефект. Приклад Угорщини демонстрував, що накопичення політичних ресурсів у правлячих партій, за умов низького сукупного капіталу в сил стримування, призводило до поступового переходу демократій до розряду дефектних, що супроводжувалося активізацією неформальних інститутів.

У Чехії маємо феномен, коли влада задавала параметри демократизації, які беззаперечно сприймала лояльна опозиція. Одним із них було встановлення балансу політичних сил і розподіл політичного поля з основним конкурентом за рахунок зниження рівня міжпартійної конкуренції. Слабкість ендогенного чинника вирівнювання компенсувалася

посиленням ваги екзогенного. Йшлося про активні важелі впливу з боку ЄС на інституційне та інформаційне середовище а також прямий вплив на уряд.

Узагальнення та систематизація зібраних даних щодо динаміки демократизації та з'ясування причин змін конкретних агрегованих індексів дозволяло визначити основні підходи до побудови моделі демократизації політичної системи Польщі, взявши за основу взаємовідносини влади та опозиції. При цьому варто враховувати, з одного боку, появу двох антагоністичних партій, поведінка яких та стратегії конвертації суспільних капіталів визначали напрями та ефективність демократизації. Також відзначено високий рівень міжпартійної конкуренції при низькому консенсусі між політичними елітами. Зафіксовано, що сили стримування та стратифікації в міжелекторальний та електоральний період «грали» за своїми правилами, прийнявши загалом демократичні принципи і не завжди виконували роль детермінанта демократичної консолідації. Політична практика показала, що репозиціонування сил мало наслідком перенесення зразків політичної поведінки партій з досвідом перебування при владі в нове політичне середовище. Відповідно в одних умовах прихід до влади опозиції дозволяв виправити дефекти демократії, а в іншому їх поглибити. Типовим прикладом була діяльність консервативної ПіС.

Більш чітка картина взаємовідносин між політичними партіями, як чинниками демократизації, простежувалася через призму структурування політичного поля. Той факт, що в партійній системі Польщі в 2005 – 2017 рр. домінували дві політичні сили, підтверджував тезу П. Бурдьє, що будь-яке політичне поле прагне організуватися навколо опозиції між двома полюсами. В цьому випадку сторони сприймали демократію, декларували її цінності, проте намагалися знайти ідеологічні відмінності між собою, що розширювало їх стратегічні можливості та дозволяло закріпитися на одному з полюсів політичного поля. Як результат – структура політичного поля не зазнавала істотних змін в умовах існування режиму «керованої

конкуренції», який мав мало спільного з демократичною стабілізацією. Позиції партій залежали від того, що проповідували в межах політичного поля їх конкуренти. Антагоністичний характер конкуренції не дозволяв виробленню поміркованих, виважених підходів та часткової підтримки правлячої партії з боку її опонента. Це поступово підривало її легітимність і негативно позначалося на індикаторах стабільності діяльності демократичних інститутів.

Досвід Польщі, Словаччини, Угорщини свідчить, що причиною приходу до влади партії, за правління якої стали відчутними дефекти демократії, був популізм. Він дозволяв максимально швидко та ефективно реалізувати стратегію накопичення та конвертації суспільних капіталів. Популізм, за умов низької електоральної активності громадян, став причиною того, що правляча партія, навіть з результатом позитивної динаміки демократизації, могла втратити значну частину політичного капіталу, який переходив до популістської опозиційної партії.

Основні наукові положення розділу викладено в опублікованих працях [10; 15; 18; 21; 23; 26; 30; 33; 35; 159].

ВИСНОВКИ

Досліджуючи взаємовідносини між владою та опозицією в процесі демократизації політичних систем, автор прийшов до таких висновків:

1. Встановлено, що найбільш релевантними методологічними підходами дослідження обраного предмета є синтез теорії конвертації капіталів, синергетики, теореми флуктуації, транзитології, постмодерністських теорій, інституціоналізму та неоінституціоналізму. Комплексність і багаторівневість інтеракцій між політичними акторами зумовили використання різних підходів не з позицій динамічної конкуренції, а швидше як синтетичну багатоскладову концепцію, що інтегрує різні виміри функціонування опозиції. Створений на їхній базі метод дав змогу глибше зрозуміти природу та динаміку взаємовідносин, відбив сутність політичних процесів, розширив інструментарій прикладних політичних досліджень. Теорія конвертації суспільних капіталів допомогла розглянути взаємовідносини між владою та опозицією як процес накопичення, конвертації та обміну капіталів у ході боротьби за метакapітал держави. За її допомогою обґрунтовано індивідуальні та групові стратегії конвертації суспільних капіталів, з'ясовано динаміку об'єктивної структури політичного поля, співмірність диспозицій між владою й опозицією та зміну їхніх меж у ході репозиціонування в кожній із досліджуваних країн.

Синергетичний підхід застосовувався для аналізу ролі влади та опозиції як детермінант виникнення флуктуації та біфуркації, якісної зміни стану системи в діапазоні між хаосом і порядком та спроможності нелінійних динамічних систем до самоорганізації. За допомогою синергетики з'ясовано причетність і опозиції, і влади до виникнення звичайних та дивних атракторів та їх використання як ресурсу для накопичення політичного капіталу. Застосування цього підходу як методологічного інструменту дало також змогу визначити релевантний

зв'язок між використанням принципу емерджентності та встановленням патерних взаємовідносин між владою й опозицією.

Для визначення впливу відносин влади та опозиції на флуктуацію політичної системи в ході заміщення одних політичних сил іншими автор скористався як методологічним інструментом теоремою флуктуації, яка є складовою частиною теорії соціальної стратифікації П. Сорокіна. Цей підхід дав також можливість обґрунтувати взаємовідносини опозиції та влади як боротьби сил стримування і стратифікації, глибше зрозуміти причини коливання профілю соціальної стратифікації та визначити детермінанти приведення системи до точки рівноваги. Інституційний та неоінституційний підходи допомогли визначити роль інституціоналізованих та неінституціоналізованих, формальних і неформальних політичних акторів у створенні певних «правил гри» щодо розподілу метакapіталу держави. Теорія раціонального вибору сприяла виявленню стратегій влади та опозиції у створенні інститутів конструктивної взаємодії в перехідний період.

2. На прикладі країн Вишеградської групи виявлено патерні взаємовідносини влади та опозиції, що розглядаються автором як екзогенний чинник самоорганізації системи. Такі патерни були продуктом реалізації політичними акторами стратегій накопичення та конвертації суспільних капіталів, узгодженої фіксації диспозицій у межах політичного поля та габітусу. Індикаторами їх обрано вимірювальні показники лояльності/нелояльності, форм співпраці та переговорних практик (співробітництво, компроміс, конструктивну критику та ін.).

За допомогою неоінституційного підходу та теорії конвертації суспільних капіталів доведено, що встановлені в процесі взаємодії формальні та неформальні правила «гри» спрямовувалися в основному на консервацію співвідношення політичних сил, диспозицію між двома полюсами та недопущення інших агентів до переділу політичного поля, що досягалося штучним зниженням рівня міжпартійної конкуренції й негативно

позначалося на якісних характеристиках демократизації. Взявши за дослідницький інструмент синергетичний підхід, автор дійшов висновку, що в цій стратегії закладено принцип емерджентності. Тобто сукупний суспільний капітал двох партій завжди більший від суми капіталу кожної з них. Принцип емерджентності лежав в основі патерних взаємовідносин.

Доведено, що патерні взаємовідносини між опозицією та владою впливали на процеси демократизації політичних систем. Одним із продуктів такого впливу була поява тимчасових просторових інтегрованих структур – інститутів конструктивної взаємодії влади та опозиції у формі круглих столів як своєрідної форми самоорганізації системи на етапі її переходу. Круглі столи розглядалися в ролі звичайних атракторів, що визначали зміну руху системи від хаотичного до упорядкованого стану за одночасної зміни певних параметрів системи. Їхній поступовий розпад у фазі біфуркації відбувався після вибору одного з погоджених векторів розвитку демократизації та приведення системи у врівноважений стан. Подальша демократизація політичної системи проходила на тлі впливу незначних атракторів, що породжувалися нерівновагою, нестабільністю та накопиченням флуктуацій.

Патерні взаємовідносини виявлялися у відтворенні політичних практик, зразків політичної поведінки в діях політичних агентів, що супроводжувалося перенесенням таких явищ, як політична корупція, зловживання службовим становищем, клієнтелізм та ін. Такий асоційований капітал давав можливість правлячій еліті швидко компенсувати витрати на виборчу кампанію та конвертувати політичний капітал в економічний як кінцеву мету стратегій основних соціальних агентів.

Відтворення практик, зразків поведінки у формі патерних взаємодій співвимірне із силою полюсів та умовною відстанню між ними. Тому зміна полюсів політичного поля в ході репозиціонування призводила до незначних змін у взаємовідносинах між владою та опозицією. Проте в плані

перспектив демократизації цей чинник відігравав вагому роль. Збереження відстані, яка віддаляла два полюси, та відтворення політичних практик сприяли появі й фіксації в політичному просторі інститутів конструктивної взаємодії як форм самоорганізації, що робило можливим прогнозування поведінки політичних гравців і політичної системи, давало змогу запобігти хаосу та появі дивних атракторів і випадкових флуктуацій, пом'якшувало політичні наслідки конвергенції процесів демократизації. Тому демократизація політичної системи, не втрачаючи характеристики дисипативності, піддавалася менш значущим коливанням, а в певних випадках нагадувала лінійний процес.

3. Доведено, що взаємовідносини між владою та опозицією в межах політичного поля були детерміновані процесами конвертації суспільних капіталів і відбивалися на характері розподілу метакapіталу держави. Характер перерозподілу останнього між владою та опозицією задавав параметри перманентної флуктуації політичної системи, яка була асинхронною та впливала на ефективність її демократизації. Функціонально цей чинник набував формату сил стратифікації або вирівнювання.

На підставі аналізу накопичення й конвертації суспільних капіталів індивідуальними та груповими соціальними агентами зроблено висновок, що на перехідному етапі, коли старі інститути ще зберігали політичну значущість, а нові були хиткими й нестабільними, визначальний вплив на поведінку системи здійснювали звичайні та незвичайні атрактори. Як звичайні атрактори розглядаємо т. зв. «оксамитові революції», що відбулися в країнах Центрально-Східної Європи в 1989 р. і знаменували собою процес мирного переходу до демократії, який охоплював багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів розвитку та його невідворотність. Звичайними атракторами були також перемовини старої влади й опозиції у формі тимчасових просторових інститутів конструктивної взаємодії (круглих столів). Аналіз внутрішніх угод еліт при переходах до демократії

розглядався в аспекті короткотермінової політичної динаміки. Доведено, що такі угоди визначали відмінності подальшої демократизації політичної системи. Це виявлялося у визначенні напряму інституційних змін, певних узгоджених правил накопичення та конвертації суспільних капіталів, закладенні інституційних механізмів для самоорганізації системи, зокрема у вигляді репозиціонування політичних сил. Тривалість функціонування інституту кооперативної взаємодії влади та опозиції пов'язана з динамічними аспектами політики, тобто з проблемою стану спокою і руху, стійкого порядку і якісних змін, стабільної рівноваги й нестабільного дисбалансу в політичному житті.

Здійснення крос-регіонального компаративного аналізу інституційних механізмів взаємодії опозиції і влади в країнах Вишеградської групи в контексті відносин виконавчої та законодавчої гілок влади дало змогу виявити ресурси опозиційного впливу на уряд, а також рівень взаємопов'язаності проурядових та опозиційних партій. З цією метою в дослідженні застосовано типологію моделей відносин між парламентом та урядом, запропоновану А. Кінгом й модифіковану Р. Андевегом і Л. Нійзінком. Доведено, що звуження поля діяльності опозиції зумовлювалося застосуванням нею неконвенційних методів політичної боротьби, і це детермінувало появу дивних атракторів, спрямованих на зниження рівня легітимності влади та перетікання політичного капіталу до опозиції.

4. На основі аналізу стартових умов, продуктів демократизації, практик демократичного переходу та їхніх індикаторів (стабільність демократичних інститутів, політична та соціальна інтеграція, дотримання прав та свобод, політична участь, міжнародна кооперація, рівень корупції) виявлено специфіку взаємовідносин влади й опозиції в кожній з досліджуваних країн. Поєднавши синергетичний підхід, теорії раціонального вибору та конвертації суспільних капіталів і проаналізувавши

динаміку репозиціонування партій упродовж означеного періоду, автор простежив тенденції до домінування в партійній системі Польщі, Чехії, Угорщини та частково Словаччини двох політичних акторів, що дало їм змогу контролювати політичне поле й робило механізм конвертації суспільних капіталів максимально замкнутим та непрозорим.

Шляхом договірних витрат і створення соціальних мереж на мікро- та макрорівнях таким груповим й індивідуальним акторам удавалося зберегти свої початкові переваги у вигляді накопичених суспільних капіталів. Це відбувалося через зменшення демократичного ефекту від створених політичних інституцій, зниження рівня їхньої легітимності, залучення неформальних інститутів і практик.

Приклад Угорщини свідчить, що репозиціонування політичних сил за умов штучних біполярних гегемоній, слабкого громадянського суспільства, низької політичної участі, радикалізації суспільних настроїв призвело до інституційної пастки, коли отриманий політичний капітал використовувався владною елітою для закріплення неформальних правил розподілу метакapіталу держави під час реалізації політики імітації демократії. Імітаційна модернізація, демократизація та прискорена європеїзація посилювали політичну значущість «розриву» як ресурсу для накопичення політичного капіталу провладними партіями та створення ними власної мережі клієнтелістських відносин. Накопичення та конвертація суспільного капіталу партіями відбувалися в умовах зростання контрасту між формальною демократизацією та соціальною дезінтеграцією. Наслідком цього стало потрапляння країни до інституційної пастки з кризою демократії.

Особливістю взаємовідносин влади та опозиції в Польщі було збільшення дистанції між провладними й опозиційними партіями, що супроводжувалося інспірацією в політичному дискурсі протилежних підходів до актуальних та політизації менш значущих тем, які

поширювалися через соціальні мережі й дали змогу в довгостроковій перспективі поляризувати активну частину електорату та спонукати до політичного абсентеїзму майже половину пасивної його частини. Попри їх необмежену кількість «мережеві відносини» позбавлялися аспекту реальності. Це дало змогу політичним партіям реалізовувати віртуальні проекти, оминаючи інституції громадянського суспільства (макрорівень), що виявилися неефективними, проникати на індивідуальний мікрорівень та здійснювати конвертацію соціального капіталу в політичний через комунікаційні канали. Така гра у віртуальну демократію мала абсолютно протилежні наслідки для консолідації демократії, посилюючи асиметричність соціального сприйняття демократичних реформ, політичний абсентеїзм, індивідуалізм і фактично призводячи до правління меншості над більшістю, що потенційно породжувало кризу ліберальної демократії.

Зазначена тенденція до накопичення соціального та економічного капіталів на індивідуальному (мікро) рівні внаслідок відчуття певної автономності поляків від політики держави виявлялася в послабленні зв'язку між приватним життям, діями політиків і станом демократії в країні. У межах політичного поля це означало уповільнення процесів накопичення та конвертації політичного капіталу як в опозиційних, так і провладних політичних партіях.

Виявлено специфіку зниження рівня демократичності політичної системи в країнах Вишеградської групи. У Чехії та Словаччині однією з його причин стала діяльність технологічних, за своїм характером, партій підприємницького типу, що конвертували економічний та статусний капітал (імідж опозиційності) у політичний з метою реверсної конвертації більшого сукупного капіталу в економічний.

Простежено опосередкований зв'язок популістських партій націоналістичного спрямування з російським економічним капіталом. Росія мала власні геополітичні інтереси в Центрально-Східній Європі. Цей регіон

був для неї стратегічним у плані надання можливостей для опосередкованого втручання в загальноєвропейські й трансатлантичні інституції через проникнення в економічне, політичне та інтелектуальне середовище окремих країн. Росія зацікавлена в експорті економічного, символічного, соціального та культурного капіталів у прямій та опосередкованій формі й перетворенні їх у політичний капітал мезорівня. Це вносило в патерні відносини коефіцієнт непередбачуваності та збільшувало ймовірність появи дивних атракторів, здатних посилити флуктуацію демократичної системи.

5. Виділено реперні точки демократизації політичних систем країн Вишеградської групи як біфуркаційні стани, що розділяли фази посилення та послаблення показників демократизації. З'ясовано, що ці біфуркаційні стани процесу демократизації політичних систем зазначених країн залежали від характеру розподілу метакapіталу держави між владою й опозицією та були результатом боротьби сил стратифікації й вирівнювання.

Встановлено, що демократизація політичних систем відбувалася в ході хвилеподібної динаміки зміни еліт, за якої спостерігалось продукування та відтворення агентами різноманітних практик у діапазоні від конкуренції до співпраці. З позицій системного аналізу репозиціонування політичних сил призводило до нелінійного руху від рівноваги до знаходження її нової точки, що супроводжувалося зміною меж політичного поля агентів. Зазначено складність та непередбачуваність поведінки головних акторів у точках біфуркації (вотум недовіри уряду, вибори) в першій половині 1990-их рр. як періоді нестійкого розвитку. Такі «малозначущі» причини здійснювали вплив на напрямок та темпи демократизації.

Виявлено, що процеси демократизації в країнах Вишеградської групи мали цикли неспрямованого неперіодичного коливання, що зумовлювалися дією «звичайних» та «дивних» атракторів, появу яких стимулювала влада та опозиція і які, зі свого боку, визначали боротьбу сил вирівнювання та

стратифікації.

На основі синергетичного підходу концептуалізовано причини та регіональну специфіку нового незавершеного циклу флуктуації, що виявлявся в тренді конвергенції демократизації політичної системи країн Вишеградської групи. Доведено, що такий тренд характерний як для консенсусної, так і конфліктної моделі взаємовідносин між владою й опозицією та був продуктом практик імітації демократії. При цьому опозиція не виконувала своєї контрольної функції, отримуючи навзамін за свою лояльність частину метакapіталу держави. Це приводило до того, що певні дефекти демократії залишалися в політичній практиці і знаходили своє вираження в динамічній флуктуації. Незначне, але постійне зниження рівня демократизації не давало змоги вести мову про «точку насичення». Повільність цього процесу за низького рівня політичної участі та соціального капіталу сприяло адаптації сил стратифікації до нових суспільно-політичних умов, не даючи приводу новим силам вирівнювання здійснювати активну електоральну мобілізацію. В результаті частина менш впливових партій починала грати за правилами доміантних, посилюючи тим самим їхній сукупний суспільний капітал.

6. На основі аналізу стартових умов, продуктів, практик демократичного переходу, інститутів конструктивної взаємодії влади й опозиції та індикаторів концептуалізовано динамічну модель демократизації держав Вишеградської групи з фазами флуктуації та біфуркаціями, що є типовою для посткомуністичних країн. Для вдосконалення практик демократизації політичних процесів в Україні рекомендовано: врахування патерних взаємовідносин влади та опозиції задля недопущення екстраполяції негативних практик використання асоційованого капіталу та трансформації його в політичний; формування просторових тимчасових та довготермінових інституцій конструктивної взаємодії між владою й опозицією; усвідомлення значущості капіталу міжнародної підтримки, його

конвертації в економічний капітал опозиційних партій з подальшою конвертацією в політичний.

Небезпечною є поляризація електорату через політизацію суспільно чутливих тем технологічними за своєю суттю партіями популістського типу. Наявність диспозицій у політичному полі та конфліктна модель взаємовідносин між владою й опозицією містить загрозу появи звичайних та дивних атракторів як результат дії влади й опозиції в умовах зовнішньої агресії та посилення капіталу міжнародної підтримки. Поява таких атракторів більш імовірна у фазах конвергенції демократизації та руху до точки насичення. Їхньою небезпекою є посилення цієї конвергенції, що дає можливість одному з політичних акторів накопичувати суспільний капітал та конвертувати його в політичний ціною дестабілізації суспільно-політичної ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаева Ю. Институционные условия формирования конструктивной оппозиции в странах Центральной и Восточной Европы: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Санкт-Петербургский государственный университет, 2007. 207 с.
2. Банс В. Порівняльна демократизація. Широкі та обмежені узагальнення. *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи* / ред. Д. Гузіни; пер. з англ. Ю. Некрутенка. Київ: Ай Бі, 2003. С. 107 – 139.
3. Бірс Д. Права та обов'язки опозиційних партій в демократичних країнах. URL: <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=txt&a=1429> (дата звернення 12.10.2017).
4. Боднар А. Польща. Демократія, привезена Євросоюзом? *Демократизація і Європейський Союз. Країни Центральної і Східної Європи в першому десятилітті ХХІ ст.* / пер. з англ. О. Кислюк. Київ: Український письменник, 2012. С. 29 – 53.
5. Бокало М., Трохимчук С. Проблеми і перспективи демократизації в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі Вишеградської четвірки). Львів, 2000. 68 с.
6. Бурдые П. Некоторые свойства полей. *Альманах «Восток»*. 2004. № 11 (23). URL http://www.situation.ru/app/j_art_633.htm (дата звернення: 16.10.2018).
7. Бурдые П. Социология политики / пер. с фр. и общ. ред. Н. Шматко. Москва: Socio-Logos, 1993. 336 с.
8. Бурдые П. Формы капитала / пер. с фр. М. Добряковой. *Экономическая социология*. 2002. Т. 3, № 5. С. 60 – 74.
9. Бусленко В. Взаємовідносини влади та опозиції в державах Вишеградської групи: монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса,

2020. 320 с.

10. Бусленко В. Конвертаційні стратегії влади та політичної опозиції в Угорщині в 1990-их рр. *Політичне життя* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса. 2019. № 3. С. 18 – 24.

11. Бусленко В. Досягнення консенсусу між владою і політичною опозицією в контексті процесів євроінтеграції (зарубіжний досвід та українські реалії). *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Серія: Політологія* / Чорноморський державний університет імені Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. Т. 131, Вип. 118. С. 88 – 92.

12. Бусленко В. Інституалізація парламентської опозиції в Польщі *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї* / Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, Чорноморський державний університет імені Петра Могили. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2010. Вип. 20. С. 444 – 453.

13. Бусленко В. Конфліктний характер взаємовідносин між владою та опозицією в Україні: причини та політичні наслідки. *Studia Politologica Ucraino-Polona* / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв. Житомир–Київ–Краків: ФОП Євенок О. О., 2015. Вип. 5. С. 73 –79.

14. Бусленко В. Ліві партії–наступниці в країнах Вишеградської групи: репозиціонування в умовах політичної конкуренції. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. Збірник наукових праць*. Київ: ІВЦ «Політехніка». 2014. № 2 (22). С. 111 – 116.

15. Бусленко В. Моделі взаємодії між урядом та парламентською опозицією в країнах Європейського Союзу (на прикладі країн

Вишеградської групи). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Міжнародні відносини*. Луцьк: Вид-во СНУ імені Лесі Українки, 2013. № 10. С. 32 – 37.

16. Бусленко В. Моделювання відносин «парламентська опозиція – уряд» у Словаччині в 90-ті роки: контекст, інституційні чинники, потенціал та результативність. *Studia Politologica Ucraino-Polona* / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв. Житомир–Київ–Краків: ФОП Євенок О. О., 2014. Вип. 4. С. 145 – 152.

17. Бусленко В. Особливості функціонування політичної опозиції в регіонах України після виборів до рад 2006 р. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Ужгород: В-во УжНУ «Говерла», 2010. Вип. 14. С. 74 – 78.

18. Бусленко В. Парламентська опозиція та уряд в Словаччині в 2010 – 2014 рр. *Політичне життя* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. № 3. С. 15 – 20.

19. Бусленко В. Політичний компроміс між владою та опозицією в умовах переходу до демократії (на прикладі країн Вишеградської групи). *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: РДГУ, 2013. Вип. 10. С. 114 – 122.

20. Бусленко В. Природа кооперативної взаємодії влади та опозиції в умовах лібералізації політичного режиму (на прикладі Польщі та Угорщини). *Панорама політологічних студій : науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: РДГУ, 2015. Вип. 13. С. 125 – 131.

21. Бусленко В. Провладні та опозиційні партії в умовах міжпартійної конкуренції. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша: збірник наукових праць* / ред. В. Бортніков, Я. Ярош. Луцьк: Вежа-Друк,

2016. Вип. 4. С. 37 – 39.

22. Бусленко В. Роль і місце політичної опозиції в процесах демократизації українського суспільства. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини* / Чернівецький національний університет імені Василя Федьковича. Чернівці: Рута, 2007. Вип. 325 – 326. С. 26 – 29.

23. Бусленко В. Стосунки уряду та парламентської опозиції в Словацькій республіці (1998–2010 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2017. № 13. С. 130 – 136.

24. Бусленко В. Теоретичні і методологічні аспекти функціонування політичної опозиції в польській політології. *Польські студії*. 2010. № 2 – 3. (Дух і літера. № 22) С. 220 – 228.

25. Бусленко В. Уряд та парламентська опозиція в Чеській Республіці (політико-правовий аспект взаємодії). *Політичне життя* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. № 2. С. 19 – 24.

26. Бусленко В. Чинники впливу на стан та перспективи демократії. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки* / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2019. Вип. 85. С. 348 – 360.

27. Бусленко В. Інституційні механізми взаємодії уряду та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* / Маріупольський державний університет. Маріуполь: Видавничий відділ МДУ, 2015. Вип. 13 – 14. С. 196 – 203.

28. Бусленко В. Парламентська опозиція та уряди більшості в Польщі в 1997 – 2001 рр. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-*

політологічні студії. Збірник наукових праць / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2017. № 12. С. 172 – 177.

29. Бусленко В. Стосунки уряду та опозиції в Чехословаччині в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. *Studia Politologica Ucraino-Polona / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв. Житомир–Київ–Краків: ФОП Євенок О. О., 2016. Вип. 6. С. 162 – 168.*

30. Бусленко В. Тенденції взаємодії влади та опозиції в Польщі в контексті процесів демократизації. *Політичне життя. 2020. № 1. С. 5 – 12.*

31. Бусленко В. Місце католицького Костелу у досягненні консенсусу між владою і політичною опозицією у Польщі в кінці 80-х років. *Духовна компонента в системі вищої освіти України: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 28 трав. 2010 р.). Луцьк: Ред.-вид. відділ Луцького національного технічного університету, 2010. С. 166 – 176.*

32. Бусленко В. Специфіка стосунків між урядом і парламентською опозицією в Польщі на початку 90-х рр. ХХ ст. *Політикус. Науковий журнал / Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип. 1. С. 47 – 51.*

33. Бусленко В. Теоретичні аспекти взаємовідносин між владними структурами та політичною опозицією. *Політичне життя / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2016. № 2. С. 6 – 12.*

34. Бусленко В. Формування парламентської опозиції в Чеській Республіці в 1990-их роках: інституційні чинники, потенціал та ефективність впливу на уряд. *Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН*

України. Київ: «Юридична думка», 2018. Вип. 80. С. 91 – 101.

35. Бусленко В., Лихацька Т. Електоральна участь громадян Республіки Польща у парламентських виборах (1989 – 2015 рр.). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Всеукраїнська громадська організація Українська академія наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 114 (11). С. 412 – 415.

36. Вахудова М. Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / пер. з англ. Т. Цимбал. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 379 с.

37. Вінничук Н. Політична опозиція як інститут сучасної демократії: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 17 с.

38. Воронцова А., Звоновский В. Административный ресурс как феномен российского избирательного процесса. *Полис*. 2003. № 6. С. 114 – 124.

39. Вятр. Є. Социология политических отношений: монография. Москва: Прогресс, 1979. 456 с.

40. Гаврилов Г. Модели политической оппозиции: теоретико-методологический анализ: монография. Екатеринбург: Ин-т философии и права УрО РАН, 2003. 153 с.

41. Гельман В. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике. *Полис*. 2003. № 4. С. 6 – 25.

42. Глухова А. Компромисс и консенсус как методы регулирования и разрешения политических конфликтов. URL: <http://www.rciabc.vsu.ru/irex/pubs/glukhova4.htm> (дата звернення 23.03.2017).

43. Глухова А., Савенков Р. Новый авторитаризм в польском облачении. *Полис*. 2019. No 4. С. 181 – 191. DOI: <https://doi.org/10.17976/jpps/2019.04.13>.

44. Голосов Г. Карьеристы и верующие (партии-преемницы) в процессе демократизации. *Pro et Contra*. 1998. Т. 3. № 3. С. 57 – 73.

45. Гончаров Л. Межпартийная конкуренция в структуре современной демократии: политико-институциональные особенности. *Вестник Воронежского государственного университета. Сер: Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2008. № 2. С. 173 – 175.

46. Горбатенко В. Механізми стабілізації вітчизняної політичної системи. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія / ред. А. Кудряченко. Київ: НІСД, 2007. С. 302 – 340.

47. Горбатенко В. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика: монографія. Київ: Генеза, 2006. 400 с.

48. Даймонд Л. Визначення та розвиток демократії. *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи* / ред. Д. Гузіна; пер. з англ. Ю. Некрутенко. Київ: Ай Бі, 2003. С. 47 – 76.

49. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / пер. з англ. О. Білгородський. Харків: Каравела, 2002. 216 с.

50. Данилов Ю. Роль и место синергетики в современной науке. URL: <http://www.synergetic.ru/science/rol-i-mesto-sinergetiki-v-sovremennoy-nauke.html> (дата звернення 18.03.2018).

51. Демків О. Соціальний капітал та рентоорієнтовані соціальні мережі в умовах державного монополізму. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: соціологія*. 2013. № 1 (4). С. 28 – 34.

52. Древаль Ю. Формування та функціонування парламентської більшості (досвід європейських країн). *Демократичне врядування*. 2009. Вип. 3. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik3/fail/

+Dreval.pdf (дата звернення 11.03. 2017).

53. Елисеев С. Институциональный дизайн как фактор развития политической конкуренции в России. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2009. Сер. 12., Вып. 3., Ч. 1. С. 40 – 46.

54. Зеленько Г. Передумови формування конструктивної опозиції в країнах Вишеградської групи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 2. С. 64 – 84.

55. Зеленько Г. Політична «матриця» громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України): монографія. Київ: Знання України, 2007. 336 с.

56. Земцова Л. Трансакционные издержки влияют на каждое ваше решение. URL: http://www.elitarium.ru/2014/02/05/transakcionnye_izderzhki.html (дата звернення 15.03.2018).

57. Институциональная политология: Современный институционализм и политическая трансформация России: коллективная монография / С. Патрушев и др. Москва: ИСПРАН, 2006. 586 с.

58. Истон Д. Категории системного анализа политики. Антология мировой политической мысли: в 5 т. Москва: Мысль, 1997. Т. II. С. 630 – 642.

59. Ілов І. Конституційні зміни в Угорщині 2012 року: основні новації та їх вплив на суспільно-політичний розвиток держави. *Віче*. 2013. № 4. С. 11 – 15.

60. Ільницька У. Парламентська опозиція як інституційний аспект контрольної функції парламенту. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. Вип. 23. С. 76 – 84.

61. Індекс громадянського суспільства / CSO Sustainability Index for

Central and Eastern Europe and Eurasia. URL: <https://www.usaid.gov/europe-eurasia-civil-society> (дата звернення 16.05. 2018).

62. Ключкович А. Трансформація системи владних інститутів. *Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України*: монографія. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗППО, 2014. С. 47 – 78.

63. Кольцов В. Особливості та значення політичної опозиції у структуризації та інституціоналізації політичних режимів країн Вишеградської групи (1989 – 2017): порівняльний аналіз. *Вісник Львівського університету. Серія: філософія, політологія*, 2017. Вип. 14. С. 140 – 149.

64. Козик В., Панкова Л., Денисенко Н. Загальна характеристика та сучасні особливості розвитку країн з перехідною економікою. Міжнародні економічні відносини: навчальний посібник. Київ: Знання–Прес, 2002. URL: <http://buklib.net/books/30708/> (дата звернення: 14.02.2019).

65. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. № 3. С. 122 – 139.

66. Кукуруз О. Парламентська більшість та опозиція в Сеймі Республіки Польща. *Політичний менеджмент*. 2008. № 6. С. 79 – 89.

67. Климончук В. Передумови та інституціоналізація взаємовідносин влади і опозиції в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі країн Вишеградської групи): досвід для України. *Політичне життя / Донецький національний університет імені Василя Стуса*. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. № 2. С. 12 – 18. DOI10.31558/2519-2949.2020.2.2.

68. Лебедюк В. Динаміка партійних систем у посткомуністичних країнах. *Демократичний транзит у країнах Вишеградської групи й Україні: вибрані аспекти*: навчальний посібник / ред. Д. Шевчук, В. Лебедюк, Острог: В-во Острозької академії, 2018. С. 149 – 166.

69. ЛеДюк Л. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на

практиці: монографія / пер. з англ. Р. Ткачук; ред. Дж. Перлін. Харків: Центр освітніх ініціатив, 2002. 160 с.

70. Ледяев В. Власть: концептуальный анализ: монография. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2001. 384 с.

71. Ледяев В., Ледяева О. Многомерность политической власти: концептуальные дискуссии. *Логос*. 2003. № 4 –5 (39). С. 23 – 35.

72. Лендьел М. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи: монографія. Ужгород: Мистецька лінія, 2011. 688 с.

73. Лесечко М., Сидорчук О. Соціальний капітал: теорія і практика: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. 220 с.

74. Лінц Х. Дж., Степан А. На шляху до консолідованих демократій. *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи* / ред. Д. Гузіна; пер. з англ. Ю. Некрутенко. Київ: Ай Бі, 2003. С. 195 – 214.

75. Мад'яр Б. Анатомія посткомуністического мафіозного государства. На примере Венгрии: монография / пер. с венг. П. Борисов. 2016. ООО «Новое литературное обозрение», 2016. URL://iknigi.net/avtor-madyar-balint/124166-anatomiya-postkommunisticheskogo-mafioznogo_gosudarstva-na-primere-vengrii-madyar-balint/read/page-1.html (дата звернення 21.02.2017).

76. Марушьяк Ю. Роль политических партий в организации политической жизни и процесса реформ в Словакии. *Революции и реформы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: 20 лет спустя* / К. Никифоров, Москва: РОССПЭН, 2011. С. 570 – 588.

77. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991 – 2014): монографія. Чернівці: Книги – XXI, 2016. 552 с.

78. Митина О., Петренко В. Синергетическая модель динамики

политического сознания. 1996. URL: <https://www.psychology.ru/library/00076.shtml> (дата звернення: 17.12.2017).

79. Морозова Е., Мирошниченко И. Инвесторы политического капитала»: социальные сети в политическом пространстве региона. *Полис*. 2009. № 2. С. 60 – 76.

80. Нагорняк Т. Бренд – политика: технологии и методы оценки. *Politbook*. 2013. № 2. С. 155 – 166.

81. Нагорняк Т. Персона як бренд у політичному полі. Імідж і репутація особистості як складова брендингу територій України. *Наукові праці. Серія: Політологія* / Чорноморський державний університет імені Петра Могили. 2012. Т. 182, Вип. 170. С. 66 – 69.

82. Наталіна Н. Стратегії політичної конвертації суспільних капіталів у пострадянських державах: дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Донецький нац. у-тет. Донецьк, 2008. 227 с.

83. Норт Д. Институты, институционные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А. Нестеренко. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.

84. Остапеч Ю., Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України: монографія. Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2014. 246 с.

85. Панов П. Место институтов в теории рационального выбора. *Институциональная политология: современный институционализм и политическая трансформация России*: коллективная монография / С. Патрушев и др. Москва: ИСПРАН, 2006. С. 43 – 92.

86. Панов П. Трансформации политических институтов в России: кросстемпоральный сравнительный анализ. *Полис*. 2002. С. 58 – 70. DOI: 10.17976/jpps/2002.06.06.

87. Патнам Р., Р. Леонарді, Р. Нанетті. Творення демократії. Традиції

громадянської активності в сучасній Італії / пер з англ. В. Ющенко. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 302 с.

88. Плотинский Ю. Модели социальных процессов: учебное пособие для высших учебных заведений. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва: Логос, 2001. 296 с.

89. Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами / за заг. ред. Ф. Рудича. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 488 с.

90. Політична наука: Словник: категорії, поняття і терміни / Б. Кухта та ін. Львів: Кальварія, 2003. 500 с.

91. Поліщук І. Інститут політичної опозиції. *Політичне життя* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. № 2. С. 46 – 51.

92. Польовий М. Політичні процеси: теорія та практика моделювання: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 288 с.

93. Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу: монографія / ред. В. Бакіров, М. Сазонова. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. 576 с.

94. Поршаков С. Политическая оппозиция в странах Запада (некоторые закономерности и особенности функционирования). *Мировая экономика и международные отношения*. 1993. № 3. С. 35 – 48.

95. Пригожин И. Наука, цивилизация и демократия / пер. В. Игнатева. *Futures*. 1986. Vol. 18. N 4. (August). P. 493 – 507. URL: <http://study.ustu.ru/view/aid/95/1/Prigojin.doc> (дата звернення: 06.09.2019).

96. Примуш М. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій: монографія. Донецьк, 2001. 338 с.

97. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / пер. с англ. и ред. В. Бажанов. Москва: РОССПЭН, 2000. 320 с.

98. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація. *Демократія: Антологія* / упоряд. О. Проценко. К: Смолоскип, 2005. С. 605 – 648.
99. Пшеворський А. Переходы к демократии. *Путь*. 1993. № 3. С. 3 – 15.
100. Радаев В., Шкаратан О. Социальная стратификация: монография. Москва: Аспект-Пресс, 1996. 270 с.
101. Радаев В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация. *Общественные науки и современность*. 2003. № 2. С. 5 – 17.
102. Рейсингер У. Встановлення та зміцнення демократії. *У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи*. Київ: Видавничо-поліграфічне ТОВ «Ай Бі», 2003. С. 77 – 106.
103. Романюк А., Литвин В. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 548 с.
104. Романюк О. Що таке «дефектні демократії» і якими вони бувають. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 2 (33). С. 114 – 121.
105. Ростоу Д. Переходи до демократії: до питання про динамічну модель. *Демократія. Антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 583 – 604.
106. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: монографія. Чернівці: Рута, 2007. 472 с.
107. Рябов С. Опозиція як джерело альтернативної політики. *Вибори та демократія*. 2005. № 4 (6). С. 8 – 18. С. 8 – 28.
108. Сарторі Д. Основи теорії демократії: народ і врядування.

Демократія. Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 25 – 40.

109. Семенова А. Социальный капитал: теория и практика. *Известия Саратовского университета. Серия Экономика. Управление. Право.* Саратов. 2007. Т. 7. Вып. 1. С. 27 – 31.

110. Сміт Дж. Роль законодавчої влади в ліберально-демократичних суспільствах / пер. з англ. Р. Ткачука, гол. ред. Дж. Перлін. Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. 104 с.

111. Сорока С. Механізми взаємодії уряду і парламенту в процесі державного управління: досвід країн Європейського Союзу та українська практика: монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. 421 с.

112. Сорокин П. Главные тенденции нашего времени. Москва: Директ-Медиа, 2007. 416 с.

113. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество: монография / общ. ред. А. Союмонов; пер. с англ. С. Сидоренко. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.

114. Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: інформаційно-аналітичне дослідження. Київ: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2006. 34 с.

115. Сула П. Політична опозиція в Польщі після 1989 р. *Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти* / ред. А. Антошевський, А. Колодій, К. Ковальчик; пер. Л. Гурська-Ковальчик. Вроцлав: Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2010. С. 571 – 583.

116. Суля П. Політична опозиція в Польщі після 1989 р. *Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти* / ред. А. Антошевський, А. Колодій, К. Ковальчик; пер. Л. Гурська-Ковальчик. Вроцлав, 2010. С. 571 – 583.

117. Ткаченко Т. Опозиція як політичний інститут і форма суспільного

протесту. *Політичний менеджмент*. 2007. № 5. С. 40 – 45.

118. Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз / за ред. проф. Г. Перепелиці. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2013. 302 с.

119. Федорчак Т. Внутрішні та зовнішні виміри політичної трансформації в Чеській республіці. автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.04 / Чернівецький нац. у-тет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2013. 36 с.

120. Фісун О. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология. *Отечественные записки*. 2007. Т. 39. № 6.

121. Ходаківський Є., Данилко В. Цал-Цалко Ю. Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики: монографія / заг. ред. Є. Ходаківського. Житомир: Житомирський державний технологічний університет, 2009. 340 с.

122. Хокинг С., Млодинов Л. Высший замысел. СПб.: Амфора, 2013. 208 с.

123. Циганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика. Москва: Интерпракс, 1995. 296 с. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Cigank/ (дата звернення: 16.08.2018).

124. Чальцева О. Публічна політика: теоретичний вимір і сучасна практика: монографія. Вінниця: ФОП Барановська Т. П., 2017. 336 с.

125. Червона Л. Феномен опозиції в Україні: соціально-філософський аналіз: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Інститут вищої освіти АПН України. Київ, 2004. 178 с.

126. Шевцова Л. Дилеммы посткоммунистического общества. *Политические исследования*. 1996. № 5. С. 80 – 91.

127. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації. *Демократія*.

Антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 687 – 714.

128. Шматко А. Введение в социологический анализ П. Бурдьё. *П. Бурдьё. Социология политики* / ред. и пер с фр. Н. Шматко. Москва: Socio-Logos, 1993. С. 7 – 26.

129. Шумпетер Й. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства / *Демократія: Антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 467 – 485.

130. Ярема В. Дослідження коаліційного уряду в англomовному науковому дискурсі: наукове дослідження. Львів: Ставропігійський професійний ліцей м. Львова, 2012. 164 с.

131. Ярош Я. Політична конкуренція парламентських партій: автореф. дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т імені Івана Франка, Львів, 2019. 43 с.

132. Ágh A. The experiences of the first democratic parliaments. East Central Europe. *Communist and Post-Communist Studies*. 1995. Vol. 28, No 2. P. 203 – 214.

133. Ágh A. The triple crisis in Hungary: the «backsliding» of Hungarian democracy after twenty years. *Romanian Journal of Political Science*. 2013. Vol. 13, No. 1. Summer. P. 25 – 51.

134. Alvarez M., Cheibub J., Limondi F., Przeworski A. Classifying political regimes. *Studies in Comparative International Development*. 1996, No 31 (2). June. P. 3 – 36. DOI: 10.1007/BF02719326.

135. Andeweg R. Executive-legislative relations in the Netherlands: consecutive and coexisting patterns. *Legislative Studies Quarterly*. 1992, Vol. 17. No 2. P. 161 – 182.

136. Andeweg R., Winter L., Müller W. Parliamentary opposition post-consociational democracies: Austria, Belgium and the Netherlands. *Journal of Legislative Studies*. 2008, Vol. 14. No 1/2. P. 77 – 112.

137. Andeweg R., Nijzink L. Beyond the two body image: relations between ministers and MPs'. *Parliaments and Majority Rule in Western Europe* / ed. H. Döring. Frankfurt: Campus Verlag, 1995. P. 152 – 178.
138. Antoszewski A. Opozycja polityczna. *Encyklopedia politologii* / red. M. Żmigrodzki. Zakamycze: Kantor wydawniczy, 1999. T. 3. S. 118.
139. Antoszewski A. System polityczny RP. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012. 320 s.
140. Antoszewski A. Współczesne teorie demokracji. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2016. 243 s.
141. Antoszewski A. Wzorce rywalizacji politycznej we współczesnych demokracjach europejskich. Wrocław: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. 226 s.
142. Antoszewski A., Rządzący a opozycja parlamentarna po 2007 roku. *Demokracja w Polsce po 2007 roku* / red. D. Plecka. Katowice: Towarzystwo Inicjatyw Naukowych w Katowicach, 2014. S. 15 – 34.
143. Appel H. Corruption and the collapse of the Czech transition miracle. *East European Politics and Societies*. 2001, No 15 (3). P. 528 – 553.
144. Balik S., Hloušek V, Holzer J. The political system in the Czech Republic. *Political Systems of Visegrad Group Countries* / ed. W. Gizicki. Trnava – Lublin: University of Ss Cyril and Methodius in Trnava, 2012. P. 13 – 41.
145. Barber B. Dżihad kontra Mcświat / przeł. H. Jankowska. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA, 2007. 483 s.
146. Barry N. An introduction to modern political theory. London: Macmillan London, 1981. 304 p.
147. Bealey F. Stability and crisis: fears about threats to democracy. *European Journal of Political Research*. 1987. Vol. 15, Issue 6. P. 687 – 715.
148. Berman S. Civil society and the collapse of the Weimar Republic.

World Politics. 1997. Vol. 49, Vol. 3. P. 401 – 429.

149. Better Life Index. 2014. URL: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=BLI2016> (дата звернення: 15.03.2017).

150. Bez Korupce online. 2003. 15 January. URL: www.bezkorupce.cz/vypis_zpravy.php?id=71 (дата звернення: 18.03.2018).

151. Boulanger C. Constitutionalism in East Central Europe? The case of Slovakia under Meciar. *East European Quarterly*. 1999. XXXIII. No 1. March. P. 21 – 50.

152. Bourdieu P. Social space and the genesis of groups. *Theory and Society* 2007. Vol. 14. No 6. P. 723 – 744.

153. Bożyk S. Opozycja parlamentarna w Sejmie RP. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2005. 127 s.

154. BTI. Country Report. Hungary. 2018. URL: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Reports/2018/pdf/BTI_2018_Hungary.pdf (дата звернення: 17.01.2019).

155. BTI. Country report. Poland. 2008. <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/pol/ity/2010/itr/ecse/> (дата звернення: 09.02.2017).

156. BTI. Country Report. Poland. 2018. URL: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Reports/2018/pdf/BTI_2018_Poland.pdf (дата звернення: 05.03.2019).

157. Bureš J. Konec starého režimu a příčiny jeho pádu. *Česká demokracie po roce 1989. Institucionální základy českého politického systému* / ed. J. Charvát, P. Just, M. Štefek. Praha: Grada Publishing, 2012. P. 13 – 36.

158. Burnell P., Calvert P. The resilience of democracy: an introduction. *Democratization*. 1999. T. 6, Issue 1. P. 1 – 32.

159. Buslenko V. Political opposition in transitional democracies: categorical analysis of the phenomenon. *European Journal of Transformation*

Studies. 2019. Vol. 7, No 1. P. 137 – 145 (*Web of Science*).

160. Buslenko W. Stosunki między rządem a opozycją parlamentarną w Polsce i Słowacji w procesie integracji z Unią Europejską (analiza porównawcza). *Partnerstwo Wschodnie. Etyczne i społeczno-prawne aspekty relacji między Unią Europejską a Ukrainą* / red. E. Szczot, J. Jaśkiewicz, W. Lebediuk. Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyza, 2018. T. 2. S. 77 – 88.

161. Buslenko W. Opozycja i demokracja «kontraktowa». *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Житомир – Київ – Краків: ФОП Євенок О. О., 2012. Вип. 2. С. 108 – 113.

162. Bustikova L. The radical right in post-communist Europe. Comparative perspectives on legacies and party competition. *Communist and Post-Communist Studies*. 2009. Vol. 42. P. 459 – 483.

163. Bútorová Z., Gyarfášová O. Trendy vo verejnej mienke a správani. *Slovenské Vol'by '06: výsledky, príčiny, súvislosti*. Bratislava: IVO, 2006. P. 1092 – 1105.

164. Carpenter M. Slovakia and Triumph of Nationalist Populism. *Communist and Post-Communist Studies*. 1997. Vol. 30, No 2. P. 205 – 220.

165. Christiansen F., Damgaard E. Parliamentary opposition under minority parliamentarism: Scandinavia. *Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14., No 1/2. P. 46 – 76.

166. Civil society in the Czech Republic, Hungary and Slovakia / NGO Market. Prague. 2017. URL: <https://www.forum2000.cz/files/civil-society-in-the-czech-republic-hungary-and-slovakia.pdf> (дата звернення: 23.01. 2018).

167. Civil Society Organization Sustainability Index. For Central and Eastern Europe and Eurasia. 21st edition. 2018. September. URL: <https://www.fhi360.org/sites/default/files/media/documents/resource-civil-society-organization-2017-regional-report.PDF> (дата звернення: 17.01. 2019).

168. Coleman J. A rational choice perspective on economic sociology. *The Handbook of Economic Sociology* / eds N. Smelser, R. Swedberg, Princeton. NJ: Princeton University Press, 1994. P. 166 – 180.

169. Complak K. Opozycja parlamentarna w obowiązującej i w przyszłej Konstytucji RP. *Przegląd Sejmowy*. 1995. No 2 (10). S. 27 – 53.

170. Constitution of the Czech Republic of 16 December 1992. URL: https://www.usoud.cz/fileadmin/user_upload/Tiskova_mluvci/Ustava_EN_ve_zneni_zak_c._98-2013.pdf (дата звернення: 16.08.2017).

171. Constitution of the Slovak Republic. English translation / Public Defender of Rights. URL: <http://www.vop.gov.sk/constitution-of-the-slovak-republic> (дата звернення 20.10.2017).

172. Czapłowski J., Sułek A., Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków. Raport. *Contemporary Economics*. Vol. 5, Issue 3. 461 s. URL: <http://ce.vizja.pl/en/issues/volume/5/issue/3> (дата звернення: 08.06.2016).

173. Czapłowski J. Kapitał społeczny. *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków* / red. J. Czapłowski, T. Pank. Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego, 2007. S. 257 – 267. URL: http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2007.pdf (дата звернення: 26.04.2016).

174. Cześnik M. Partycypacja wyborcza Polaków / Instytut spraw publicznych. URL: [//www.isp.org.pl/files/20145849250174351001263374709.pdf](http://www.isp.org.pl/files/20145849250174351001263374709.pdf) (дата звернення: 10.01.2017).

175. Dahl R. Polyarchy: participation and opposition. New Haven and London: Yale University Press, 1971. 383 p.

176. Dahl R. Preface to democratic theory. Chicago: Press, 1963. 155 p.

177. Database of foreign trade / Český statistický úřad. 2017. April 3. URL: <http://apl.czso.cz/pll/stazo/STAZO.STAZO> (дата звернення: 16.06.2017).

178. Deegan–Krause K. Public opinion and party choice in Slovakia and the Czech Republic. *Party Politics*. 2000. Vol. 6, No. 1. P. 23 – 46.

179. Democracy index 2010. Democracy in retreat / Economist Intelligence Unit. URL: http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf (дата звернення: 16.08.2017).

180. Democracy index 2011. Democracy under stress / Economist Intelligence Unit. URL: http://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2011 (дата звернення: 16.08.2017).

181. DEREK Index. URL: <http://derekindex.eu/countries/Hungary#Derek.html> (дата звернення: 06.03.2018).

182. Diagnoza społeczna 2000. Warunki i jakość życia Polaków oraz ich doświadczenia z reformami systemowymi po 10 latach transformacji / red. J. Czapiński, T. Pank. Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego i Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP, 2000. 174 s. URL: http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2000.pdf (дата звернення: 24.04.2016).

183. Diagnoza społeczna 2003 Warunki i jakość życia Polaków / red. J. Czapiński, T. Pank / Wyższa szkoła finansów i zarządzania. Warszawa, 2003. 313 s. URL: http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2003.pdf (дата звернення: 05.09.2019).

184. Důvěra k vybraným institucím veřejného života / CVVM. 2017. Březen, March. URL: https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a4279/f9/po170410.pdf (дата звернення: 11.04.2018).

185. Důvěra ústavním institucím / CVVM. 2017. Říjen. URL: https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a4445/f9/pi171103.pdf. (дата звернення: 10.03.2018).

186. Dźwończyk J. Polityczne aspekty rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w Polsce po 1989 roku. *Zeszyty Naukowe. Seria Specjalna. Monografie* / Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie. Kraków, 2009. nr 191. 251 s.

187. Elected affinities: democracy and party competition in Slovakia and the

Czech Republic / ed. K. Deegan–Krause. Stanford, California: Stanford University Press, 2006. 320 p.

188. Employment, activity and non activity rate / KSH. Central Statistical Office. 2012. URL: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/mpa19807_01_02a.html?473 (дата звернення: 02.08.2016).

189. Enyedi Z. The role of agency in cleavage formation. *European Journal of Political Research*. 2005. Vol. 44, Issue 5. P. 697 – 720. DOI: 10.1111/j.1475-6765.2005.00244.x (дата звернення: 28.03.2017).

190. Enyedi Z., Toka G. The only game in town: party politics in Hungary. 14 p. URL: <https://www.academia.edu/20155448> (дата звернення: 12.03.2017).

191. European Commission (2007 – 2016). *Eurobarometer* / European Commission. <http://ec.europa.eu/commfron-toffice/publicopinion/index.cfm> (дата звернення: 17.04.2017).

192. European Social Survey 2010. URL: <http://nesstar.ess.nsd.uib.no/webview/index.jsp?v=2&submode=abstract&study=http%3A%2F%2F129.177.90.83%3A80%2Fobj%2FfStudy%2FESS5e03.4&mode=documentation&top=yes> (дата звернення: 11.05.2017).

193. Farkas B. The impact of the global economic crisis in the old and new cohesion member states in the European Union. *Public Finance Quarterly*. 2012. No. 2. P. 53 – 70. URL: <http://www.asz.hu/public-finance-quarterly-articles/2012/the-impact-of-the-global-economic-crisis-in-the-old-and-new-cohesion-member-states-of-the-european-union/a-53-70-farkasbeata.pdf> (дата звернення: 18.02.2016).

194. Fazekas M., King L., Tóth I., Depths H. The case of Hungary. *Controlling Corruption in Europe. The Anticorruption Report* / ed. A. Mungiu-Pippidi. Opladen – Berlin – Toronto: Barbara Budrich Publishers, 2013. Vol. 1. P. 74 – 85.

195. Fisz S. The determinants of economic reform in the post-communist

- world. *East European Politics and Societies*. 1998. Vol. 12, No. 1. P. 31 – 78.
196. Freedom in the World. 2011 / *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2011> (дата звернення: 19.04.2017).
197. Freedom of the Press. Hungary report. 2002. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-press/2002/hungary> (дата звернення: 02.02.2016).
198. Freedom of the Press. Hungary report. 2017 / *Freedom House* URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-press/2017/hungary> (дата звернення: 26.02.2018).
199. Friszke A. *Opozycja polityczna w PRL 1945 – 1980*. London: Aneks, 1994. 608 s.
200. Fukuyama F. Капітал społeczny. *Kultura ma znaczenie* / eds. L. Harrison, S. Huntington. Kraków: Zysk i S-ka, 2003. S. 169 – 187.
201. Fukuyama F. Social Capital and Civil Society. *Working Paper*. 2006. No. 74. 19 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/5123592_Social_Capital_and_Civil_Society (дата звернення: 13.05.2017).
202. Gabinet koalicyjny w Polsce w latach 1989 – 1996 / red. M. Chmaja, M. Żmigrodzkiego. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. 194 s.
203. Gajdoš P., Pašiák J. 2008. *Sociálne zdroje lokálneho a regionálneho rozvoja: sociologická sonda*. Bratislava: Sociologický ústav SAV, 2008. 217 s.
204. Gdula M. *Nowy autorytaryzm*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyka polityczna, 2018. 112 s.
205. Godłewski T. *Polski system polityczny*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2005. 228 s.
206. Godlewski T. Status opozycji parlamentarnej III RP. *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych* / red. K. Łabędź,

M. Mikołajczyk. Kraków: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, 2001. S. 465 – 471.

207. Gould J. The politics of privatization: wealth and power in postcommunist Europe. Boulder: Lynne Rienner, 2011. 248 s.

208. Government at a Glance 2015. Hungary / OECD. URL: <https://www.oecd.org/gov/Hungary.pdf> (дата звернення: 03.02.2017).

209. Grabbe H., Hughes K. Enlarging the EU eastwards. London: Royal Institute of International Affairs, 1998. 130p.

210. Greene K. Opposition party strategy and spatial competition in dominant party regimes. A theory and the case of Mexico. *Comparative Political Studies*. 2002. Vol. 35, No. 7. September. P. 755 – 783.

211. Grzymała-Busse A. Political competition and the politicization of the state in East Central Europe. *Comparative Political Studies*. 2003. Vol. 36, No 10. December. P. 1123 – 1147.

212. Grzymała-Busse A. Redeeming the past: the regeneration of communist parties in East Central Europe. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 342 p.

213. Hall A. Słabość państwa. *Rzeczpospolita*. 1999. Luty 17. P. 2.

214. Hárs Á Emigration, immigration and the Hungarian labor market. *Resumes of the Hungarian Social Report*. Budapest: Tárki, 2016. P. 25 – 26. URL: http://old.tarki.hu/hu/publications/SR/2016/trip2016_resumes.pdf (дата звернення: 23.07.2017).

215. Harsanyi J. Measurement of social power, opportunity costs, and the theory of two-person bargaining games. *Political power: a reader in theory and research* / ed. R. Bell, D. Edwards, R. Wagner. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan, 1969. P. 227 – 238.

216. Haughton T. Explaining the limited success of the communist-successor left in Slovakia. The case of the Democratic Left (SDL'). *Party Politics*. 2004.

Vol. 10., № 2, P. 177 – 191.

217. Haughton T. Vladimír Mečiar and his role in the Slovak Coalition Government. *Europe-Asia-Studies*. 2002. Vol. 54, No. 8. P. 1319 – 1338.

218. Heimlich R. Hungary: better off under communism? / Pew Research Center. URL: <https://www.pewresearch.org/> (дата звернення: 23.07.2018).

219. Helms L. Five ways of institutionalizing political opposition: lessons from the advanced democracies. *Government and Opposition*. 2004. No. 39. P. 22 – 54.

220. Helms L. Parliamentary opposition and its alternatives in a transnational regime: the European Union in perspective. *Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14, No 1/2. P. 212 – 235.

221. Herbut R. Proces tworzenia koalicji gabinetowych w III Rzeczypospolitej. *Ewolucja polskiego systemu politycznego po 1989 roku w świetle komparatystycznej teorii polityki* / red. A. Antoszewski. Wrocław: Wyd. U. Wr., 1994. S. 97 – 130.

222. Hirschman A. Exit, voice, and loyalty. Responses to decline in firms, organizations, and states. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1970. 176 p.

223. Hloušek V. Kopeček L. Cleavages in the contemporary Czech and Slovak politics. Between persistence and change. *East European Politics and Societies*. 2008. Vol. 22, No. 3. P. 518 – 552. DOI: 10.1177/0888325408315833.

224. Hloušek V., Šedo J. Political parties and party system in the Czech Republic after 1989. URL: http://ispo.fss.muni.cz/uploads/g/2download/Working_papers/ispo_wp_2007_10.pdf (дата звернення: 10.02.2018).

225. Hough D. Political opposition in the era of the grand coalition (2005 – 2009). *German Politics*. 2010. Vol. 19, No. 3 – 4. September–December. P. 369 – 381.

226. How corruption weakens democracy / Transparency International.

2019. January 29 URL: https://www.transparency.org/news/feature/cpi_2018_global_analysis (дата звернення: 17.10.2019).

227. Hungarian Central Statistical Office. URL: https://www.theglobaleconomy.com/hungary/unemployment_rate_monthly/ (дата звернення: 16.08.2018).

228. Hungary Country Report. 2003 / BTI. URL: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Reports/2003/pdf/BTI_2003_Hungary.pdf (дата звернення: 19.08.2017).

229. Hungary Government budget deficit / Countryeconomy.com. URL: <https://countryeconomy.com/deficit/hungary?year=2004> (дата звернення: 15.10.2017).

230. Hungary Country Report. 2018 / BTI. URL: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Reports/2018/pdf/BTI_2018_Hungary.pdf (дата звернення: 21.07.2019).

231. Hungary. Democracy Status / BTI. URL: https://atlas.bti-project.org/share.php?1*2018*TV:SDS1:MAP*DOA*TOPO:REGION:TOF (дата звернення: 17.08.2018).

232. Hungary: youth unemployment / The World Bank. URL: <https://www.theglobaleconomy.com> (дата звернення: 15.09.2018).

233. Huntington S. *The Third Wave: Democratization in the late twentieth century*. Norman: Oklahoma University Press, 1991. 366 s.

234. Hurska-Kowalczyk L. *Opozycja polityczna na Ukrainie (1991 – 2006)*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2011. 433 s.

235. Ilonszki G., Kurtan S. Hungary. *European Journal of Political Research*. 2005. Vol. 44, Issue 7 – 8. P. 1033 – 1040.

236. Impact of foreign direct investment on the economy of Slovakia / National bank of Slovakia, Institute of monetary and financial studies Adela Hošková. Bratislava, 2001. 48 p.

237. International Labour Organization. URL:

<https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm> (дата звернення 11.02.2017).

238. Ionescu G., Madariaga I. *Opposition. Past and present of political institution.* London, Baltimore, Melbourne: Penguin Books, 1972. 213 p.

239. Jakość życia na poziomie lokalnym – ujęcie wskaźnikowe / red. T. Borys, P. Rogala. Warszawa: UNDP, 2008. 70 s.

240. Jansa P., Bureš R. *National Integrity Study – Czech Republic / Transparency International.* URL: https://www.transparency.org/whatwedo/publication/national_integrity_system_assessment_czech_republic (дата звернення: 19.02.2018).

241. Jednaka W. *Opozycja parlamentarna w Polsce w latach dziewięćdziesiątych. Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych* / red. K. Łabędź, M. Mikołajczyk. Kraków, 2001. S. 473 – 480.

242. Jednaka W. *Gabinety koalicyjne w III RP.* Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. 344 s.

243. Johnson D. The new outsiders of Central and Eastern Europe: with specific reference to Poland. *European Integration.* 2005. March 27. P. 111 – 131.

244. Karl T. Dilemmas of democratization in Latin America. *Comparative Political Dynamics* / eds. D. Rustow, K. Erickson. New York: Harper Collins, 1991. C. 164 – 191.

245. Kéri L. Hungary after the 2006 elections: still waiting for a solution. in: *democracy and populism in Central Europe. The Visegrad elections and their aftermath* / eds. M. Bútor, O. Gyárfášová, G. Mesežnikov, T. Skladony / Institute for Public Affairs, 2007. P. 99 – 108.

246. Kik K., *Absencja wyborcza w III RP – główne uwarunkowania. Zachowania wyborcze społeczeństwa polskiego po 1989. Próba oglądu i analiza zjawiska* / red. A. Kasińska-Metryka. Kielce, 2006. S. 6 – 28.

247. King A. *Modes of executive-legislative relations: Great Britain, France,*

and West Germany. *Legislative Studies Quarterly*. 1976, Vol. 1., No. 1,

248. Kitschelt H. Formation of party cleavages in post-communist democracies. *Party Politics*. 1995. No 1. P. 447 – 472.

249. Klíma M. Kvalita demokracie v České republice a volební inženýrství. Praha: Radix, 2001. 179 s.

250. Klimczuk A. Kapitał społeczny polaków a rozwój społeczno-ekonomiczny. 2009. URL: https://www.researchgate.net/publication/279440279_Kapital_spoeczny_Polakow_a_rozwoj_spoeczno-ekonomiczny (дата звернення: 23.09.2017).

251. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970780483/O/D19970483.pdf> (дата звернення 23.09.2017).

252. Kopecky P., Spirova M. Parliamentary opposition in post-communist democracies: power of the powerless. *Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14, No. 1/2. P. 133 – 159.

253. Kowalczyk A. Opozycja polityczna. *Polityka – ustroj – idee. Leksykon politologiczny* / red. M. Chmaj, W. Sokół. Lublin: Mopol, 1999. S. 238 – 240.

254. Kowalczyk K., Sielski J. Polskie partie i ugrupowania parlamentarne. Toruń : Adam Marszałek, 2005. 342 s.

255. Krajowa strategija rozwoju regionalnego 2010 – 2020: regiony, miasta, obszary wiejskie. *Monitor Polski*. 2011. No 36, poz. 1374. 198 s. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20110360423/O/M20110423.pdf> (дата звернення: 12.10.2018).

256. Krawczyk T. Opozycja polityczna w państwach demokratycznych. *Studia z teorii polityki* / red. A. Czajowski, L. Sobkowiak. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000. T. III. S. 140 – 159.

257. Krawczyk T. Stosunki między rządem a opozycją w wybranych państwach Europy. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. 480 s.

258. Krawczyk T. Stosunki między rządem a opozycją w wybranych państwach Europy. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. 480 s.

259. Krekó P., Győri L., Zgut E. From Russia with hate. The activity of pro-Russian extremist groups in Central-Eastern Europe / A study by Political Capital. 2017. April. 47 p. URL: https://www.politicalcapital.hu/pc-admin/source/documents/PC_NED_summary_analysis_EN_20170428.pdf (data звернення: 16.08.2017).

260. Krekó P., Mayer G. Transforming Hungary – together?: an analysis of the Fidesz-Jobbik relationship. URL: <https://www.researchgate.net/publication/283878114> (data звернення: 19.08.2017).

261. Krivý V. Volebné výsledky a trendz. Slovenské Vol'by '02: výsledky, dôsledky, súvislosti. Bratislava: IVO, 2003. P. 61 – 105.

262. Kubas S. Dynamika procesu demokratyzacji Węgiei. Próba określenia zjawiska w świetle teorii. *Instytucjonalizacja demokracji w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Wybrane problemy* / red. M. Barański. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2014. S. 89 – 110.

263. Kubát M. Political Opposition in Theory and Central European Practice. Praga: Peter Lang, 2010. 194 p.

264. Kubát M. Teoria opozycji politycznej. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego, 2010. 164 s.

265. Kubišová L., Nedelová G. Social capital and unpaid work in Slovakia – selected characteristics and common features. URL: <http://www.ef.umb.sk/konferencie/myto/articles/Kubi%20ov%20Nedelov.pdf> (data звернення: 12.10.2017).

266. Łabędź K. Opozycja w VI kadencji Sejmu (2007 – 2010). *Polityka i Społeczeństwo*. 2012. No 9. S. 176 – 184.

267. Laboutková Š. The establishment of NGOs as one growing part of developing interest groups in the Czech Republic. *Ekonomie a Management*.

2009. Vol. 12, No 1. P. 14 – 30.

268. Laver M. Government accountability in parliamentary democracy. Laver M., Kenneth A. *Democracy, Accountability and Representation*. Cambridge NY: Cambridge University Press, 1999. P. 279 – 296.

269. Leksykon politologii / red. A. Antoszewski et all. Wrocław: Atla 2, 2000. 784 s.

270. Leška D. Hlavné etapy formovania systému politických strán na Sloveňsku po roku 1989. *Sociológia*. 2013. No 45. Č. 1. S. 71 – 88.

271. Levitsky S., Way L. The New Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*. Vol. 31, No 1. 2020. January. P. 50 – 65.

272. Lewenstein B. Społeczeństwo rodzin czy obywateli – kapitał społeczny Polaków okresu transformacji. *Societas / Communitas*. 2006. T. 1. S. 163 – 196.

273. Lewis P. The repositioning of opposition in East-Central Europe. *Government and opposition*. 1997. Vol. 32, Issue 4. P. 614 – 630.

274. Lijphart A. Demokracja w społeczeństwie sfragmentaryzowanym. *Elity, demokracja, wybory* / ed. D. Beetham et all. Warszawa: Scholar, 1993. S. 70 – 88.

275. Linek L., Manselová Z. The Parliament of the Czech Republic, 1993 – 2004. *Journal of Legislative Studies*. 2007. Vol. 13, No. 1. P. 12 – 37.

276. Linz J. Kryzys, załamanie i powrót do równowagi. *Władza i społeczeństwo* / wybór i oprac. J. Szczupaczyńskiego. Warszawa, 1988. T. 2. S. 38 – 49.

277. Linz J., Stepan A. Problems of democratic transition and consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Baltimore–London, 1996. P. 2 – 15.

278. López E. The legislator as political entrepreneur: investment in political capital. *The Review of Austrian Economics*. 2002. Vol. 15. № 2 – 3. P. 211 – 228.

279. Malová D., Učeň P. Slovakia. *European Journal of Political Research*. 2007. No 46. P. 1096 – 1106.

280. Malová D., Učeň. P. Slovakia. *European Journal of Political Research*. 2011. No 50. P. 1118 – 1129.

281. Malova D. Strengthening social democracy in the Visegrad Countries. Limits and challenges faced by Smer – SD. 2017. January. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/prag/13130.pdf> (дата звернення: 11.10.2017).

282. Mansfeldova Z, Guasti P. Parliamentary opposition in the Czech Republic. URL: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/69c98acc-1ff0-4016-8e7d-89d6dc284028.pdf> (дата звернення: 18.03.2018).

283. Mansfeldová Z., Rakušanová P. The quality of democracy in the Czech Republic. *RECON*. Online Working Paper. 2010. No 14. August. URL: www.reconproject.eu/projectweb/portalproject/RECONWorkingPapers.html (дата звернення: 25.08.2017).

284. Martin W. These are the 18 most corrupt countries in the developed world. *Independent*. 2016. June 5. P. 2.

285. Marušiak J. Political entrepreneurs as a challenge for the party system in Slovakia. *Politologický časopis. Czech Journal of Political Science*. 2017. No 2. P. 179 – 200.

286. Marušiak J. The political system in the Slovak Republik. *Political Systems of Visegrad Group Countries* / ed. W. Gizicki. Trnava – Lublin: University of Ss Cyril and Methodius in Trnava, 2012. P. 107 – 144.

287. Matějů P., Vlachová K. Values and electoral decisions in the Czech Republic. *Communist and Post-Communist Studies*. 1998. Vol. 31, No 3. P. 249 – 269.

288. Medgyes M., Boda Z. Institutional trust in Hungary and the countries of the EU. URL: <https://www.researchgate.net/publication/331063716> (дата звернення: 25.08.2017).

289. Melo M., Denizer C., Gelb A. Patterns of transition from plan to

market. *The World Bank Economic Review*. 1996. Vol. 10, No. 3. P. 397 – 424.
 URL: <http://www.urbanlab.org/articles/China/reform%20era/de%20Melo%20et%20al%201996%20-%20transition%20from%20plan%20to%20market.pdf> (дата звернення: 01.10.2017).

290. Merkel W. Embedded and defective democracies'. *Democratization*. 2004. No 11(5). P. 33 – 58.

291. Merkel W., Croissant A. Conclusion: Good and defective democracies. *Democratization*. 2004. No 11(5). P. 199 – 213.

292. Merkel W., Croissant A. Formale institution und informale regein in defecten Democratien. *Politische Vierteljahresschrift*. 2000. Bd. 41. No 1.

293. Mesežnikov G. National and right-wing radicalism in the new democracies: Slovakia / Paper for the workshop of the Friedrich Ebert Foundation on «Right-wing extremism and its impact on young democracies in the CEE-countries». URL: <http://deconspirator.com/wp-content/uploads/2009/02/Slowakei.pdf>.

294. Mesežnikov G., Gyárfášová O., Smilov D. National populism in Slovakia. Institute for Public Affairs, Bratislava 2008. 51 s.

295. Mesežnikov G. Parlamentné vol'by 2010 a vývoj systému politických strán. *Slovenské vol'by 2010. Šanca na zmenu / Inštitút pre verejné otázky*. Bratislava, 2011. P. 59 – 79.

296. Mojak R. Parlament a rząd w ustroju Trzeciej Rzeczypospolitej Polskiej. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. 664 s.

297. Mokrzycki E. Bilans niesentymalny. Warszawa: WFiS PAN, 2001, 199 s.

298. Mujica A., Sanchez-Cuenca I. Consensus and parliamentary opposition: The case of Spain. *Government and opposition*. 2006. Vol. 41, Issue 1. P. 86 – 93.

299. Muller J. Co to jest populizm? / przeł. M. Sutowski. Warszawa:

Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2017. 154 s.

300. Munch R. Politische macht als medium der kommunikation. Dynamik der Kommunikationsgesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1995. S. 159 – 177.

301. Munck G., Skalnik C. Modes of transition and democratization: South America and Eastern Europe in comparative perspective. *Comparative Politics*. 1997. Vol. 29, No. 3. P. 343 – 362. DOI: 10.2307/422125.

302. Nalewajko E. Partie polityczne w Polsce. *Konsolidacja elit politycznych 1991 – 1993* / red. J. Wasilewski. Warszawa: Inst. Studiów Politycznych PAN, 1994. S. 65 – 87.

303. Nations in Transit. Czech Republic. 2004 / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2004/czech-republic> (дата звернення: 16.06. 2017).

304. Nations in Transit. Czech Republic. 2018 / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2018/czech-republic> (дата звернення: 16.06. 2017).

305. Nations in Transit. Hungary. 2018 / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2018/Hungary> (дата звернення: 16.06. 2017).

306. Nations in Transit. Hungary. 2011 / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2011/hungary> (дата звернення: 15.01.2017).

307. Nations in Transit. Hungary. 2013 / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2013/hungary> (дата звернення: 11.01.2017).

308. Norton P. Making sense of opposition. *The Journal of Legislative Studies*. 2008. Vol. 14, No 1/2, March/June. P. 236 – 250.

309. Nowak E. Funkcja rządu partii i ugrupowań politycznych w Polsce

(zagadnienia wybrane). *Państwo i Prawo*. 1993. No 6. S. 43 – 54.

310. O'Donnell G. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*. 1994. Vol. 5, No 1. P. 55 – 69.

311. Opozycja parlamentarna w Polsce w latach 1997 – 2010 / red. K. Łabędz. Kraków: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu pedagogicznego, 2012. 219 s.

312. Parry G. Oposition question. *Government and opposition*. 1997. Vol. 32, No 4. P. 457 – 461.

313. PiS niekwestionowanym liderem. Platforma Obywatelska daleko w tyle / Wnp.pl.parlamentarny. URL: <https://www.wnp.pl/parlamentarny/sondaze/pis-niekwestionowanym-liderem-platforma-obywatelska-daleko-w-tyle,239.html> (дата звернення 03.09.2019).

314. Pogonowska B. Kapitał społeczny – próba rekonstrukcji kategorii pojęciowej. *Kapitał społeczny – aspekty teoretyczne i praktyczne* / red. H. Januszek. Poznań: Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, 2004. S. 9 – 32.

315. Political oppositions in Western democracies / ed. R. Dahl. New Haven: Yale University Press, 1966. 484 p.

316. Popper K. The open society and its enemies revisited. *Economist*. April 21. 1988. P. 26.

317. Potůček M. Nejen trh: Role trhu, státu a občanského sektoru v proměnách české společnosti. Praha: Slon, 1997. 188 s.

318. Przewłocka J. Polskie organizacje pozarządowe w 2012 r. *Stowarzyszenie Klon / Jawor*. Warszawa, 2013. 19 s. URL: http://civicpedia.ngo.pl/files/civicpedia.pl/public/FaktyNGO_brosz1.pdf (дата звернення 11.02. 2014).

319. Przeworski A. Democracy and the Market: Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge: Cambridge University

Press. 1991. 211 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139172493> (дата звернення 15.05.2017).

320. Public opinion in the European Union. *Eurobarometer*. 2004. Spring. URL: https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb61/eb61_en.pdf (дата звернення: 12.06.2017).

321. Raiser M., Haerpfer C., Nowotny T., Wallace C. Social capital in transition: a first look at the evidence / European Bank for Reconstruction and Development. *Working Paper*. 2001. No. 61. 30 с.

322. Raj J. Snapshot: EU on stronger footing than Orban in Hungary / Gallup World Poll. URL: <https://news.gallup.com/poll/242333/> (дата звернення: 10.02.2017).

323. Sani G., Sartori G. Polarization, fragmentation and competition in Western Democracies. *Western European Party Systems* / eds. P. Mair and H. Daalder. Beverly Hills, CA: Sage, 1983. P. 307 – 340.

324. Sartori G. Parties and party systems. Kembridge: Kembridge University Press, 1976. Vol. 1. A Framework for analysis. 358 p.

325. Sartori G. Teoria demokracji / przeł. P. Amsterdamski, D. Grinberg. Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN, 1994. 641 s.

326. Sartori G. The Theory of democracy revisited. Chatham, NJ: Chatham House, 1987. Part 1. 247 p.

327. Schugurensky D. Citizenship learning and democratic engagement. / Political Capital Revisited. URL: [https://legacy.oise.utoronto.ca/research/edu20/documents/political capitalDS_2000.pdf](https://legacy.oise.utoronto.ca/research/edu20/documents/political%20capitalDS_2000.pdf) (дата звернення: 16.05.2017).

328. Schöpflin G. Hungary: Country without Consequences. *OpenDemocracy*. 2006. September 22. URL: <http://193.41.101.59/debates/article.jsp?idj3&debateIdj33&articleIdj3926> (дата звернення: 18.04.2017).

329. Scruton R. Słownik myśli politycznej / przeł. T. Bierońa. Poznań: Sysk i S-ka, 2002. 471 s.

330. Šedo J. Reforma volebního systému v ČR – 20 let diskusí. *Evropská volební studia*. 2009. Vol. 4, No. 2. P. 7 – 16. URL: http://ispo.fss.muni.cz/uploads/EVS/008/evs_4_2_4.pdf (дата звернення: 28.10.2017).

331. Sielski J. Racjonalność a opozycja polityczna. *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych* / red. K. Łabędź, M. Mikołajczyk. Kraków: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, 2001. S. 21 – 28.

332. Sierocińska K. Kapitał społeczny. Definiowanie, pomiar i typy. *Studia ekonomiczne*. 2011. No 1. S. 69 – 86.

333. Šikulová I., Frank K. The Slovak experience with transition to market economy. *Working Papers* / Ekonomický ústav SAV. Bratislava, 2013. No 49. 47 p. URL: http://ekonom.sav.sk/uploads/journals/229_wp_49_sikulova_frank_experience_with_transition.pdf (дата звернення: 18.03.2018).

334. Simlat M. Zasada opozycji jako zasada demokracji społecznej. *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych* / red. K. Łabędź, M. Mikołajczyk. Kraków: Akad. Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej, 2001. S. 65 – 72.

335. Skrzypiński D., Solarz R. Władza ustawodawcza. *System polityczny Rzeczypospolitej Polskiej* / red. H. Lisicka. Wrocław: Biuro doradztwa ekonomicznego, 2005. S. 213 – 225.

336. Słomski W. Uczestnictwo opozycji w rządzeniu państwem. *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych* / red. K. Łabędź, M. Mikołajczyk. Kraków: Akad. Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej, 2001. S. 501 – 508.

337. Slovak National Party / Political capital. Policy research & consulting institute. URL: <http://derexindex.eu/countries/Slovakia#Parties-html> (дата звернення 15.07.2018).

338. Slovakia. 2006 / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2006/slovakia> (дата звернення: 21.06.2017).
339. Slovakia. 2008 / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2008/slovakia> (дата звернення: 29.06.2017).
340. Słownik polityki / red. M. Bankowicz. Warszawa: Wiedza powszechna, 1996. 320 s.
341. Smuk P. The Hungarian parliament 1990 – 2010. Functions and development trends. *Časopis pro právní vědu a praxi*. 2010. Roč. 18, Č. 2. P. 140 – 151.
342. Staniszkiz J. «Political capitalism» in Poland. *East European Politics and Societies*. 2004. Vol. 18. № 2. P. 236 – 277.
343. Statistika počtu nestátních neziskových organizací 2014 – 2017. Czech Statistic Office. URL: http://www.neziskovky.cz/data/Statistika%20po%20C4%8Dtu%20nest%C3%A1tn%C3%ADch%20neziskov%C3%BDch%20organizac%C3%AD%202014_2016_duben2017txt16852.pdf (дата звернення: 16.08.2011).
344. Stepan A. On the task of a democratic opposition. *Journal of Democracy*. 1990. Vol 1. No 2. P. 44 – 46.
345. Strategia rozwoju kapitału społecznego 2020. Komitet Stały Rady Ministrów. Warszawa, 2013. 90 s. URL: http://ks.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/20130520SRKS_na_stronie_internetowej.pdf (дата звернення 02.12.2019).
346. Strategia rozwoju kraju 2007 – 2015. Warszawa: MRR, 2006. 60 s. URL: http://pkpplewiatan.pl/upload/File/plik/Strategia_Rozwoju_Kraju.pdf (дата звернення 20.12.2019).
347. Study on volunteering in the European Union. National Report. Czech Republic / GHK. 20 p. URL: http://ec.europa.eu/citizenship/pdf/national_report_cz_en.pdf (дата звернення 03.02.2019).

348. Sula P. Post-communist parties in Poland after 1989. *Communist and Post-Communist Parties in Europe* / eds. U. Backes, P. Moreau. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008. P. 311 – 338.

349. Syllová J., Georgiev J., P. Kolář, Š. Pecháček. Parlament České republiky. Praha: Linde, 2008. 478 s.

350. Sympatie České Veřejnosti K Některým Zemím. CVVM. Prosinec, 2015. URL: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7498/f3/pm160203.pdf (дата звернення 11.02.2017).

351. Sympatie České Veřejnosti. K Některým Zemím. CVVM, 2010. URL: http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a3804/f3/101082s_pm101221b.pdf (дата звернення 11.02.2017).

352. Szalai E. System change and the conversion of power in Hungary. *Szociológiai szemle*. URL: www.mtapti.hu/mszt/al1999/szalai.htm (дата звернення 16.07.2018).

353. Szkudlarek P., Zakrzewska M. Trust as a component of social capital – comparative analysis of students from Poland, Lithuania and Slovakia. *Human Resources. Management & Ergonomics*. 2007. Vol. 11, No 2. P. 76 – 86.

354. Szomolányi S. Slobodné vol'by v strednej Eurstrednej Európe po dvadsiatich rokoch: čo vypovedajú o stave a perspektívach demokracie? *Slovenské vol'by 2010. Šanca na zmenu / Inštitút pre verejné otázky*. Bratislava: IVO, 2011. P. 9 – 25.

355. TÁRKI gyorsjelentés. 2002. July. URL: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a103.pdf>.

356. The Fundamental Law of Hungary. 2011. URL: https://tasz.hu/files/tasz/imce/alternative_translation_of_the_draft_constituion.pdf (дата звернення: 12.02.2017).

357. The Worldwide Governance Indicators. URL: <http://info.worldbank.org/governance/WGI/#home> (дата звернення: 12.02.2017).

358. Török G. The Political system in Hungary in political systems of Visegrad Group countries / S. Balik, W. Gizicki V. Hloušek, J. Holzer, G. Török, J. Marušiak / ed. W. Gizicki. University of Ss Cyril and Methodius in Trnava, 2012. P. 43 – 70.

359. Tóth I. Middle classes in Hungary and in Europe. Resumes of the Hungarian social report / Tárki. Budapest, 2016. P. 11 – 13.

360. Transparency International. URL: www.transparency.org/news/feature/cpi_2018_global_analysis (дата звернення 16.04.2019).

361. Tyrała M. Konsolidacja demokracji w Polsce w latach 2006 – 2017. *Studia Politicae Universitatis Silesiensis*. 2019. T. 25. P. 67 – 81.

362. Tzelgov E. Communist successor parties and government survival in Central Eastern Europe. *European Journal of Political Research*. 2011. No 50, Issue 4. P. 530 – 558.

363. Uitz R. Hungary. *Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe* / ed. G. Mesežnikov, O. Gyárfášová, D. Smilov. Bratislava: IVO, 2008. P. 39 – 69.

364. Vejvodová P., Janda J. Víchová V. The Russian connections of far-right and paramilitary organizations in the Czech Republic / eds. E. Zgut, L. Györi / Commissioned by Political Capital. Budapest, 2017. 51 s.

365. Vlachová K. Czech political parties and their voters. An analysis of voting patterns in the Czech Republic. *Czech Sociological Review*. 1997. No 1, Vol. 5. P. 39 – 56.

366. Volunteering in the Czech Republic. Facts and figures report / European Volunteer Centre. URL: <http://www.kansalaisareena.fi/Volunteering%20in%20the%20Czech%20Republic.pdf> (дата звернення: 18.07.2018).

367. Wallace C. Spending, saving or investing social capital: the case of shuttle traders in Post-Communist Central Europe: Paper at the 5th International conference on social networks, Madrid, Spain 28 – 31 May, 1998. Spain. URL:

<https://www.ihs.ac.at/publications/eco/east/ro-43.pdf>.

368. Welsh H. Political transition processes in Central and Eastern Europe. *Comparative Politics*. 1994. Vol. 26, No 4. P. 379 – 394.

369. Wike R. Hungary dissatisfied with democracy, but not its ideals / Pew Research Center. URL: <https://www.pewglobal.org/2010/04/07> (дата звернення: 11.10.2017).

370. Wnuk–Lipiński E. *Socjologia życia publicznego*. Warszawa: Scholar, 2005. 356 s.

371. Wolchik S. Democratization and political participation in Slovakia. *The consolidation of democracy in East-Central Europe* / ed. Dawish K., Parrot B. Cambridge University Press, 1997. P. 197 – 244.

372. World Values Survey, 1995. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org> (дата звернення: 16.10.2018).

373. Worldwide Governance Indicators. URL: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/#reports> (дата звернення: 16.10.2018).

374. Wrong D. Some problems in defining power. *Power: critical concepts* / ed. J. Scott. London: Routledge, 1994. Vol. 1, P. 62 – 71.

375. WV2 Results. Slovakia records 1990 / World Values Survey. 92 p. <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV2.jsp> (дата звернення: 16.10.2018).

376. Zakrzewska M. Uwarunkowania rozwoju kapitału społecznego w Polsce. *Studia i prace / WNEiZ*. 2013. T. 2., No 32. S. 79 – 98.

377. Zaniewicz M. Węgierska dywersyfikacja czy antypolska dywersja? *Energetyka 24*. 2019. Luty 8. URL: https://www.energetyka24.com/wegierska-dywersyfikacja-czy-antypolska-dywersja-komentarz?fbclid=IwAR1jYGH1b8jFOw-Smj_2n18HIsgaOIhg4l0oBC-XCe9ZGoTmWq6vwtf2Ggc (дата звернення: 16.10.2018).

378. Zaufanie w sferze prywatnej i publicznej a społeczeństwo obywatelskie.

Komunikat. CBOS. 2006. No. 3480. URL: <https://www.cbos.pl/PL/> (data звернення: 17.03.2016).

379. Żukowski T., Theiss M., Obywatele wśród krewnych i znajomych: stowarzyszeniowo-obywatelski kapitał społeczny i jego związki z kapitałem rodzinnym oraz sąsiedzko-towarzyskim. *Życie po zmianie. Warunki życia i satysfakcje Polaków* / red. K. Zagórski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2009. S. 63 – 96.

380. Zwierzchowski E. Opozycja parlamentarna. *Opozycja parlamentarna* / red. E. Zwierzchowski. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000. P. 9 – 21.

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ
ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації:

– монографія:

1. Бусленко В. В. Взаємовідносини влади та опозиції в державах Вишеградської групи: монографія. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. 320 с.

– статті у наукових фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

2. Бусленко В. В. Інституційні механізми взаємодії уряду та парламентської опозиції в країнах Вишеградської групи. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія / Маріупольський державний університет*. Маріуполь: Видавничий відділ МДУ, 2015. Вип. 13 – 14. С. 196 – 203.

3. Бусленко В. В., Лихацька Т. А. Електоральна участь громадян Республіки Польща у парламентських виборах (1989 – 2015 рр.). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Всеукраїнська громадська організація Українська академія наук, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова*. Київ: Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 114 (11). С. 412 – 415. (Особистий внесок 90%).

4. Бусленко В. В. Специфіка стосунків між урядом і парламентською опозицією в Польщі на початку 90-х рр. ХХ ст. *Політикус. Науковий журнал / Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип. 1. С. 47 – 51.

5. Бусленко В. В. Уряд та парламентська опозиція в Чеській

Республіці (політико-правовий аспект взаємодії). *Політичне життя* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. № 2. С. 19 – 24.

6. Бусленко В. В. Парламентська опозиція та уряд в Словаччині в 2010 –2014 рр. *Політичне життя* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. № 3. С. 15 – 20.

7. Бусленко В. В. Формування парламентської опозиції в Чеській Республіці в 1990-х роках: інституційні чинники, потенціал та ефективність впливу на уряд. *Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки* / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Юридична думка, 2018. Вип. 80. С. 91 – 101.

8. Бусленко В. В. Чинники впливу на стан та перспективи демократії. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки* / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2019. Вип. 85. С. 348 – 360.

9. Бусленко В. В. Конвертаційні стратегії влади та політичної опозиції в Угорщині в 1990-их рр. *Політичне життя* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. № 3. С. 18 – 24.

10. Бусленко В. В. Тенденції взаємодії влади та опозиції в Польщі в контексті процесів демократизації. *Політичне життя* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. № 1. С. 5 – 12.

– статті в наукових фахових виданнях України:

11. Бусленко В. В. Роль і місце політичної опозиції в процесах демократизації українського суспільства. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини* / Чернівецький

національний університет імені Василя Федьковича. Чернівці: Рута, 2007. Вип. 325 – 326. С. 26 – 29.

12. Бусленко В. В. Інституалізація парламентської опозиції в Польщі. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї* / Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, Чорноморський державний університет імені Петра Могили. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2010. Вип. 20. С. 444 – 453.

13. Бусленко В. В. Досягнення консенсусу між владою і політичною опозицією в контексті процесів євроінтеграції (зарубіжний досвід та українські реалії). *Наукові праці: Науково-методичний журнал. Серія: Політологія* / Чорноморський державний університет імені Петра Могили. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. Т. 131. Вип. 118. С. 88 – 92.

14. Бусленко В. В. Особливості функціонування політичної опозиції в регіонах України після виборів до рад 2006 р. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Ужгород: В-во УжНУ «Говерла», 2010. Вип. 14. С. 74 – 78.

15. Бусленко В. В. Політичний компроміс між владою та опозицією в умовах переходу до демократії (на прикладі країн Вишеградської групи). *Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: РДГУ, 2013. Вип. 10. С. 114 – 122.

16. Бусленко В. В. Моделі взаємодії між урядом та парламентською опозицією в країнах Європейського Союзу (на прикладі країн Вишеградської групи). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Міжнародні відносини*. Луцьк: Вид-во СНУ імені Лесі Українки, 2013. № 10. С. 32 – 37.

17. Бусленко В. В. Ліві партії-наступниці в країнах Вишеградської групи: репозиціонування в умовах політичної конкуренції. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць. Київ: ІВЦ «Політехніка», 2014. № 2 (22). С. 111 – 116.

18. Бусленко В. В. Природа кооперативної взаємодії влади та опозиції в умовах лібералізації політичного режиму (на прикладі Польщі та Угорщини). *Панорама політологічних студій : науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: РДГУ, 2015. Вип. 13. С. 125 – 131.

19. Бусленко В. В. Парламентська опозиція та уряди більшості в Польщі в 1997 – 2001 рр. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії. Збірник наукових праць / Львівський національний університет імені Івана Франка*. Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2017. № 12. С. 172 – 177.

20. Бусленко В. В. Стосунки уряду та парламентської опозиції в Словацькій Республіці (1998–2010 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. 2017. № 13. С. 130 – 136.

– статті в наукових періодичних виданнях інших держав з напряму, за яким підготовлено дисертацію:

21. Бусленко В. В. Конфліктний характер взаємовідносин між владою та опозицією в Україні: причини та політичні наслідки. *Studia Politologica Ucraino-Polona / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв*. Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2015. Вип. 5. С. 73 – 79.

22. Бусленко В. В. Стосунки уряду та опозиції в Чехословаччині в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. *Studia Politologica Ucraino-Polona / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук*

і мистецтв. Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2016. Вип. 6. С. 162 – 168.

23. Buslenko V. V. Stosunki między rządem a opozycją parlamentarną w Polsce i Słowacji w procesie integracji z Unią Europejską (analiza porównawcza). *Partnerstwo Wschodnie. Etyczne i społeczno-prawne aspekty relacji między Unią Europejską a Ukrainą*. Т. 2. Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyza, 2018. S. 77 – 88.

24. Buslenko V. V. Political opposition in transitional democracies: categorical analysis of the phenomenon. *European Journal of Transformation Studies*. 2019. Vol. 7, No 1. P. 137 – 145 (Web of science).

– статті в наукових виданнях України: праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

25. Бусленко В. В. Місце католицького Костелу у досягненні консенсусу між владою і політичною опозицією у Польщі в кінці 80-х років. *Духовна компонента в системі вищої освіти України*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 28 травня 2010 р.) Луцьк: Ред.-вид. відділ Луцького національного технічного університету, 2010. С. 166 – 176.

26. Бусленко В. В. Теоретичні і методологічні аспекти функціонування політичної опозиції в польській політології. *Польські студії*. 2010. № 2 – 3 (Дух і літера. № 22). С. 220 – 228.

27. Бусленко В. В. Політична опозиція в процесі еволюції польської демократичної системи у 80-х роках ХХ ст. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2011. Вип. 1. С. 21 – 26.

28. Бусленко В. В., Атаманюк М. Ю. Партійний євроскептицизм як форма опозиції до Європейського Союзу. *Політологічні читання пам'яті професора Богдана Яроша*: збірник наукових праць / ред. В.І. Бортніков, Я. Б. Ярош. Луцьк: Твердиня, 2012. С. 19 – 25. (Особистий внесок здобувача 90%).

29. Buslenko V. V. Opozycja i demokracja «kontraktowa». *Studia Politologica Ucraino-Polona* / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв. Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2012. Вип. 2. С. 108 – 113.

30. Бусленко В. В. Опозиція в країнах Вишеградської групи в умовах демократичного переходу: потенціал та результативність. *Соціально-гуманітарні науки в Україні: проблеми та перспективи розвитку*: збірник матеріалів наук. семінару (м. Луцьк, 31 травня 2013 р.). Луцьк: Ред.-вид. відділ Луцького національного технічного університету, 2013. С. 168 – 174.

31. Бусленко В. В. Моделювання відносин «парламентська опозиція – уряд» у Словаччині в 90-ті роки: контекст, інституційні чинники, потенціал та результативність. *Studia Politologica Ucraino-Polona* / Інститут держави і права імені В. М. Корецького, Польська академія наук і мистецтв. Житомир; Київ; Краків: ФОП Євенок О. О., 2014. Вип. 4. С. 145 – 152.

32. Бусленко В. В. Теоретичні аспекти взаємовідносин між владними структурами та політичною опозицією. *Політичне життя* / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця: В-во ДонНУ імені Василя Стуса, 2016. № 2. С. 6 – 12.

33. Бусленко В. В. До проблеми моделювання взаємодії між парламентською опозицією та урядом. *Політологічні та правничі студії суспільно-політичних процесів ХХ – початку ХХІ ст.*: збірник наукових праць. / ред.-упоряд. С. Рудницький. Житомир; Київ: ФОП Євенок О.О., 2017. С. 97–103.

– тези наукових доповідей на конференціях:

34. Бусленко В. В. Взаимодействие власти и парламентской оппозиции в условиях политических трансформаций в начале 90-х годов (на примере Украины и Польши). *Системная трансформация общества: исторический*

опыт, современность, перспективы: сборник научных трудов кафедр социально-гуманитарных наук. Брест, 2008. Вып. V. С. 24 – 27.

35. Бусленко В. В. Реализация евроинтеграционной стратегии Украины в условиях поиска компромисса между властью и политической оппозицией. *Системная трансформация общества: исторический опыт, современность, перспективы*: сборник научных трудов кафедр социально-гуманитарных наук. Брест, 2009. Вып. VI. С. 24 – 28.

36. Бусленко В. В. Модели взаимодействия между правительством и оппозицией в странах ЕС. *Системная трансформация общества: исторический опыт, современность, перспективы*: сборник научных трудов кафедр социально-гуманитарных наук. Брест, 2010. Вып. VII. С. 21 – 25.

37. Бусленко В. В. Політичний компроміс між владою і опозицією в країнах ЦСЄ в умовах перехідного періоду (на прикладі Польщі). *Слов'янський вісник*: збірник наукових праць. Серія: історичні та політичні науки. Рівне, 2012. Вип. 13. С. 145 – 146.

38. Бусленко В. В. Опозиція і влада в Чехословаччині в умовах демократичних трансформацій початку 90-х років. *Другі політологічні читання імені професора Богдана Яроша*: збірник наукових праць / ред. В. І. Бортніков, Я. Б. Ярош. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. С. 23 – 25.

39. Бусленко В. В. Інституційні чинники формування парламентської опозиції в Словаччині в період 1994 – 1998 рр. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша*: збірник наукових праць / ред. В. І. Бортніков, Я. Б. Ярош. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. Вип. 3. С. 24 – 28.

40. Бусленко В. В. Адаптація партій-наступниць до умов політичної конкуренції (систематизація досвіду країн Вишеградської групи). *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша*: збірник наукових праць / ред. В. І. Бортніков, Я. Б. Ярош. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. Вип. 4. С. 30 – 34.

41. Бусленко В. В. Інституційні умови формування опозиції в Польщі, Чехословаччині, Угорщині в кінці 80-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород: Інвазор, 2015. Вип. 1 (18). С. 196 – 203.

42. Бусленко В. В. Провладні та опозиційні партії в умовах міжпартійної конкуренції. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша*: збірник наукових праць / ред. В. І. Бортніков, Я. Б. Ярош. Луцьк, 2016. Вип. 4. С. 37 – 39.

43. Бусленко В. В. Моделювання взаємозв'язків між урядом та парламентською опозицією за модифікованою концепцією А. Кінга. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи*: матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та аспірантів (м. Чернівці, 7 – 8 квіт. 2016 р.). Чернівці: Букрек, 2016. С. 40 – 42.

44. Бусленко В. В. Взаємовідносини влади та опозиції в процесі модернізації політичної системи Словаччини. *Наука, освіта, суспільство: реалії, виклики, перспективи*: збірник матеріалів конференції (м. Вінниця, 16 – 17 травня 2019 р.). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. Т. 1. С. 49 – 51.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Всеукраїнська науково-практична конференція «Імператив національної консолідації: потенціал партійної системи та ресурси громадянського суспільства України» (м. Львів, 2005 р.) (очна участь).
2. IV Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні» (м. Ялта, 2006 р.) (очна участь).
3. Міжнародна наукова конференція «Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови української держави» (м. Івано-Франківськ, 2006 р.) (очна участь).
4. V Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток демократії і демократична освіта в Україні» (м. Київ, 2007 р.) (очна участь).
5. Міжнародна наукова конференція «В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення» (м. Луцьк, 2007 р.) (очна участь).
6. V Міжнародна наукова конференція «Системна трансформація суспільства: історичний досвід, сучасність і перспективи в умовах глобалізації та європейської інтеграції» (м. Брест, 2008 р.) (очна участь).
7. V Міжнародна наукова конференція «Шляхи становлення незалежності Польщі і України: минуле, сучасне, майбутнє» (м. Житомир, 2008 р.) (очна участь).
8. VI Міжнародна наукова конференція «Системна трансформація суспільства: історичний досвід, сучасність і перспективи в умовах глобалізації та європейської інтеграції» (м. Брест, 2009 р.) (очна участь).
9. VI Міжнародна наукова конференція «Ідея національної державності в українському і польському визвольних рухах новітньої доби

(кін. XIX – XX ст.). Історія – історіографія – політологія» (м. Житомир, 2009 р.) (очна участь).

10. VII Міжнародна наукова конференція «Системна трансформація суспільства: історичний досвід, сучасність і перспективи в умовах глобалізації та європейської інтеграції» (м. Брест, 2010 р.) (очна участь).

11. Всеукраїнська науково-практична конференція «Духовна компонента в системі вищої освіти України» (м. Луцьк, 2010 р.) (очна участь).

12. IV Конференція випускників Програми імені Л. Кіркланда «Головування Польщі в ЄС і співпраця в регіоні» (м. Варшава, 2011 р.) (очна участь).

13. III Міжнародний науковий семінар, присвячений пам'яті В'ячеслава Липинського «Роль еліти у процесах політичної трансформації Польщі та України: історія і сучасність» (м. Житомир, 2011 р.) (очна участь).

14. Міжнародний науковий семінар «Держава, народ і етнічність у сучасній Європі» (м. Краків, 2012 р.) (очна участь).

15. II Міжнародна науково-практична конференція «Центрально-Східна Європа: двадцять років системних трансформацій і геополітичних змін» (м. Рівне, 2012 р.) (заочна участь).

16. IV Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст» (м. Івано-Франківськ, 2012 р.) (очна участь).

17. Міжнародна наукова конференція «Чеська полоністика в європейському контексті» (м. Прага, 2013 р.) (очна участь).

18. Міжнародна наукова конференція «Білорусь, Литва, Польща, Україна – успіхи, невдачі та перспективи сусідства – політичні, економічні, культурні, суспільні відносини, взаємні міфи та стереотипи» (м. Білосток, 2013 р.) (очна участь).

19. Всеукраїнський науковий семінар «Соціально-гуманітарні науки в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Луцьк, 2013 р.) (очна участь).

20. III Всеукраїнська науково-практична конференція «Політологічні читання імені професора Богдана Яроша» (м. Луцьк, 2014 р.) (очна участь).

21. Міжнародний студентський форум «Модель країн Вишеградської четвірки в інтеграції молоді в єдиний науково-культурний простір» (м. Луцьк, 2014 р.) (очна участь).

22. Міжнародна наукова конференція «Політичні кризи в державах та регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у XX – на початку XXI століть» (м. Ужгород, 2014 р.) (очна участь).

23. Польсько-українська наукова конференція «Громадянська участь у суспільному, публічному і політичному житті в Польщі та в Україні в період системної трансформації» (м. Краків, 2014 р.) (очна участь).

24. IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Політологічні читання імені професора Богдана Яроша» (м. Луцьк, 2015 р.) (очна участь).

25. VIII Українсько-польська зустріч (м. Яремче, 2015 р.) (очна участь).

26. VI Міжнародна наукова конференція «Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи» (м. Чернівці, 2016 р.) (очна участь).

27. Міжнародний науковий форум «Демократичні цінності і права людини в умовах воєнного конфлікту» (м. Кам'янець-Подільський, 2016 р.) (очна участь).

28. II Міжнародна наукова конференція «Правові та соціальні аспекти співробітництва між ЄС та країнами Східного партнерства. Процеси демократизації держави і проблема корупції» (м. Острог, 2016 р.) (очна участь).

29. IV всеукраїнська наукова конференція «Національні меншини і колективна пам'ять титульних націй: дилеми (не)забуття» (м. Рівне, 2017 р.) (очна участь).

30. Міжнародна наукова конференція «Соціальні та політичні трансформації у Центральній та Східній Європі (1917 – 2017): чинники, досягнення, проблеми» (м. Одеса, 2017 р.) (очна участь).

31. Міжнародна науково-практична конференція «Наука, освіта, суспільство: реалії, виклики, перспективи» (м. Вінниця, 2019 р.) (очна участь).

ДОДАТОК Б

Таблиця 3.1

Рівень громадянської участі населення країн Вишеградської групи в 1995 р.

Країна	Частка активних учасників, у %										
	релігія	спорт	мистецтво	профспілки	партії	навколишнє середовище	професійні організації	благодійність	інше	Тип I*	Тип II
Чеська Республіка	4,72	11,20	3,42	3,32	2,54	1,49	3,60	1,14	7,90	17,06	9,46
Угорщина	9,40	8,31	2,13	8,00	2,62	0,62	6,00	2,46	5,54	20,17	16,62
Польща				2,08	0,52						
Словацька Республіка	9,43	7,25	2,02	2,41	2,20	1,10	3,21	1,47	6,42	18,15	7,83
ОЕСР	17,3	24,32	14,06	8,10	5,24	3,54	9,28	9,45	9,30	43,52	20,99

Джерело: World Values Survey, 1995. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV3.jsp>

Умовні позначення:

Тип I – сума показників участі в спортивних клубах, професійних та релігійних організаціях.

Тип II – сума показників участі в політичних партіях, профспілках та професійних об'єднаннях.

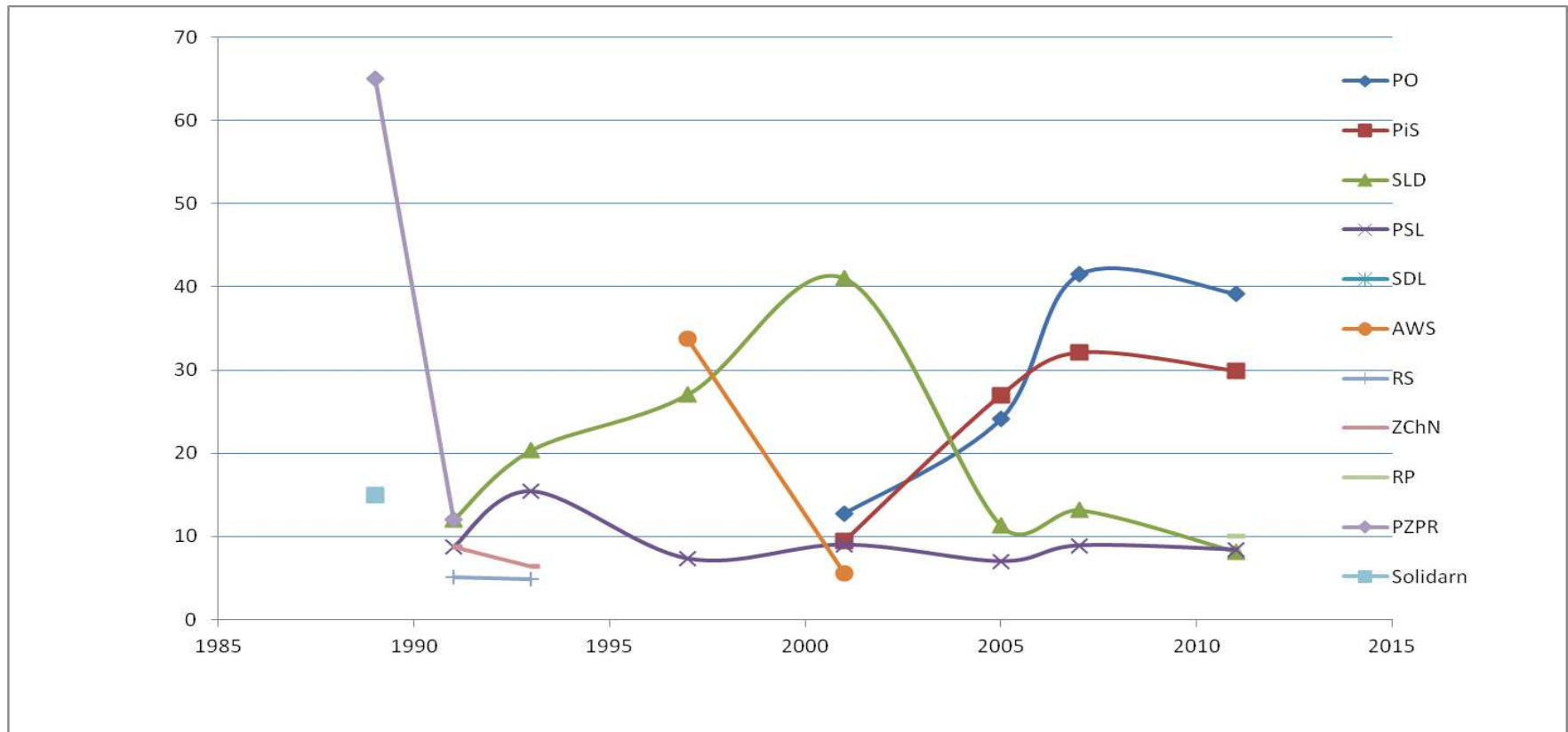

Рис. 4.1 Рівень політичного капіталу політичних партій в Польщі (за результатами парламентських виборів)

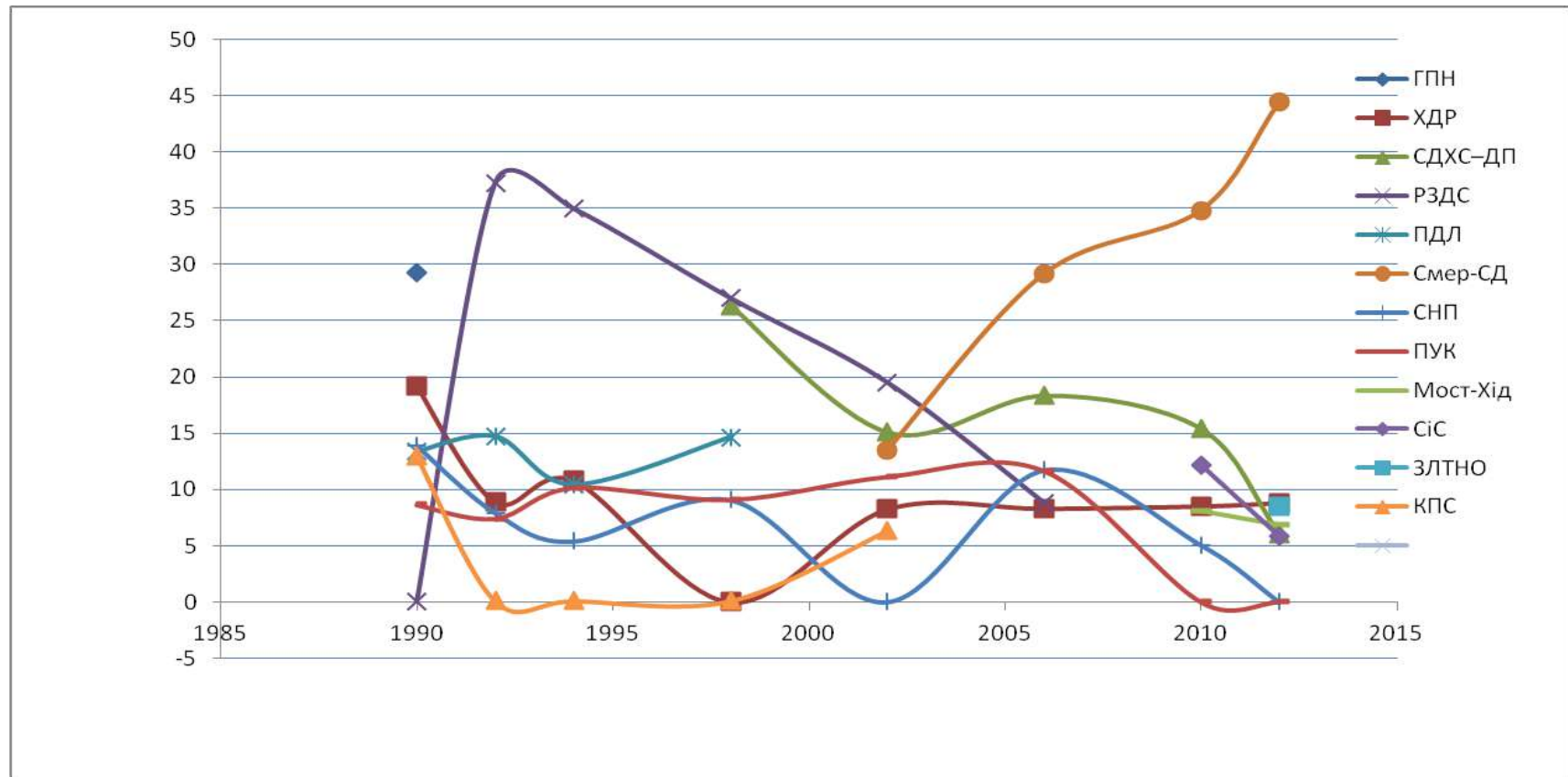

Рис. 4.5 Рівень політичного капіталу політичних партій в Словацькій Республіці
(за результатами парламентських виборів)

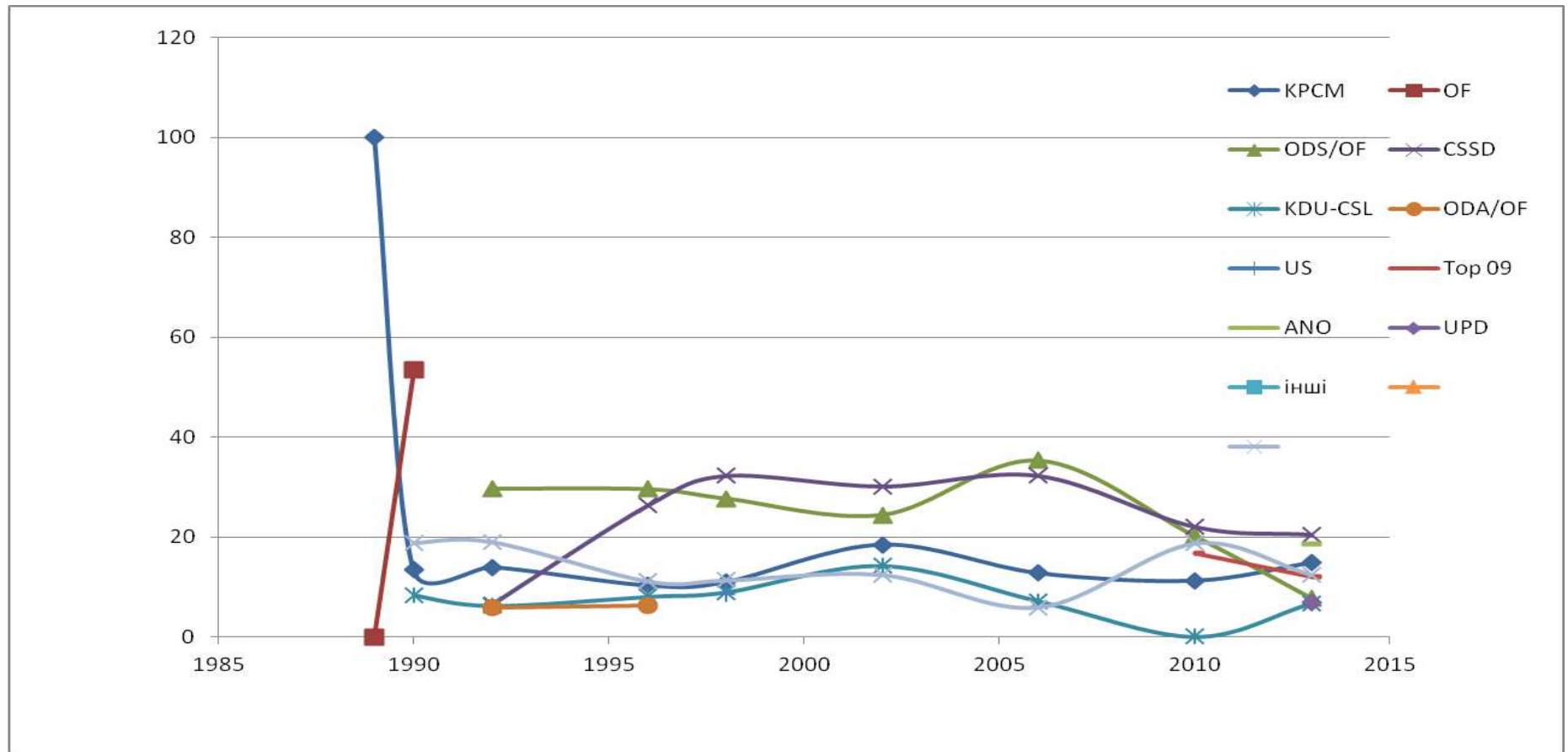

Рис. 4.6 Рівень політичного капіталу політичних партій в Чеській Республіці
(за результатами парламентських виборів)

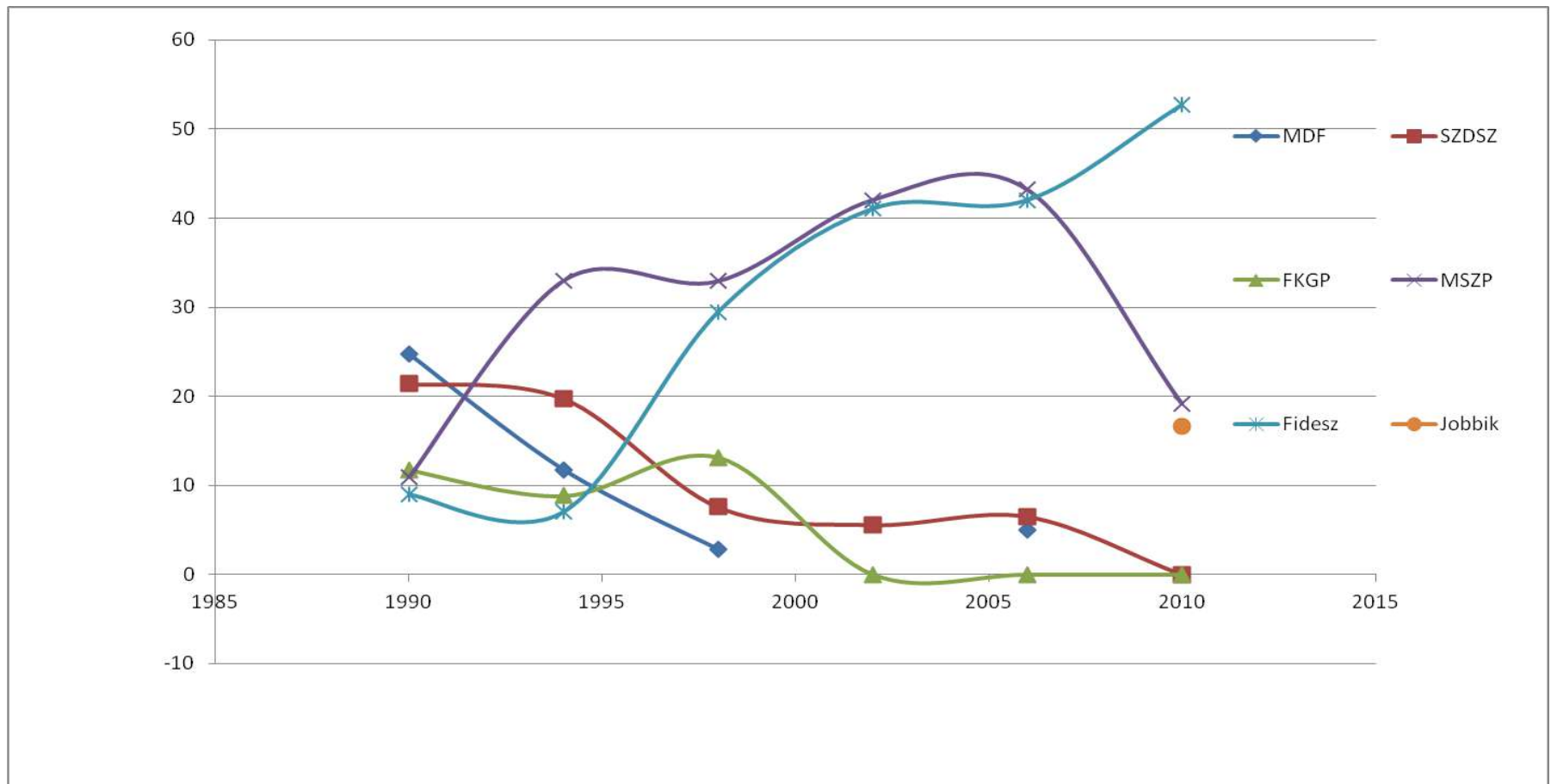

Рис. 4.9 Рівень політичного капіталу політичних партій в Угорщині
(за результатами парламентських виборів)

ДОДАТОК В

УКРАЇНА
 МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

вул. 600-річчя, 21, м. Вінниця, 21021, тел. приймальні: +38 (0432) 50-89-30,
 факс: +38 (0432) 50-87-78, E-mail: rector@donnu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02070803

«16» *серпня* 2020 № *45/01.1.3-43*
 На № _____ від _____

До спеціалізованої вченої ради

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційної роботи
 на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук
 Бусленка Василя Володимировича
 «Взаємовідносини влади та опозиції в контексті
 демократизації політичних систем»**

Дисертаційну роботу виконано відповідно до напрямів науково-дослідної комплексної теми кафедри політології та державного управління Донецького національного університету імені Василя Стуса: «Динамічні аспекти суспільно-політичних процесів в Україні та світі в другому десятиріччі XXI століття» (реєстраційний номер 0117U003536) у рамках якої на підставі синтезу теорії конвертації суспільних капіталів, синергетики, теореми флуктуації розроблено теоретико-концептуальну модель аналізу взаємовідносин між опозицією та владою в контексті демократизації політичних систем, що дозволило виявити патерни у взаємовідносинах влади та опозиції та з'ясувати їх вплив на динаміку процесів демократизації. Такі патерни розглядаються як продукт реалізації політичними акторами стратегій накопичення та конвертації суспільних капіталів, узгодженої фіксації диспозицій в межах політичного поля.

Результати дослідження Бусленка Василя Володимировича також використано в навчальному процесі кафедри політології та державного управління Донецького національного університету імені Василя Стуса і впроваджені в навчальній роботі, а саме при викладанні дисциплін «Теорія і практика демократії», «Методологія політичної науки», «Компаративістика».

Проректор з наукової роботи

І. В. Хаджинов

Завідувач навчального відділу

О. В. Євтухова

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

просп. Волі, 13, м. Луцьк, 43025, тел. (0332) 24-10-07, факс (0332) 72-01-23
e-mail: post@eenu.edu.ua, web: http://www.eenu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125102

29.05.2020 р. № 03-28/04/1205 Г
на № _____ від _____

До спеціалізованої вченої ради

Г

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційної роботи
на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук
Бусленка Василя Володимировича
за темою «Взаємовідносини влади та опозиції в контексті
демократизації політичних систем»**

Тема дисертації відповідає науковому напрямку кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки і виконана в межах науково-дослідної теми «Інституційні зміни процесу демократичних трансформацій в Україні: Волинь» (реєстраційний номер 0119U001842). В дисертаційному дослідженні обґрунтовано специфіку взаємовідносин влади та опозиції в контексті демократизації політичних систем, виявлено нові аспекти конвертації суспільних капіталів індивідуальними та груповими політичними акторами. Такий аспект сприяє більш глибокому осмисленню діяльності політичної еліти та політичних лідерів і розумінню перспектив демократизації в Україні.

Теоретичні та прикладні результати дисертації Бусленка Василя Володимировича використано в навчальному процесі на кафедрі політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки і впроваджені при викладанні дисциплін «Влада і опозиція в країнах ЄС», «Партії в системі владних відносин в країнах ЄС», «Кратологія», «Прикладна політологія».

Проректор з науково-педагогічної роботи
та міжнародної співпраці

Начальник навчального відділу

Л. В. Засєкіна

Л. О. Засєць

**ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ВІДДІЛ З ПИТАНЬ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ**

майдан Київський, 9, м. Луцьк, 43027, тел. (0332) 778 129, e-mail: post@uvp.voladm.gov.ua,
код ЄДРПОУ 39625499

Від 29.05.2020 № 906/05/2-20

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційної роботи
Бусленка Василя Володимировича
на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук
за темою «Взаємовідносини влади та опозиції в контексті
демократизації політичних систем»

Розвиток демократії в Україні знаходить своє вираження у владних відносинах, які спрямовуються на захист, закріплення досягнутого рівня демократії та створення оптимальних умов для подальшого її поглиблення. В свою чергу влада стає ціллю суб'єктів політики – держави, політичних партій, зацікавлених груп. Реалізація такої цілі передбачає оволодіння, утримання та розподіл владних ресурсів, що має збігатися з задекларованим курсом на демократизацію. Тому відношення суспільства до влади та її політики характеризує не лише лояльність, підтримка, але й незгода, що вкладається в сучасне розуміння ліберальної демократії.

Демократія характеризується наданням політичної суб'єктності ще одному гравцю – опозиції, яка є відображенням ставлення суспільства до влади. Тим самим на практиці закріплюється плюралізм думок, поглядів, позицій. Проте опозиція має, як правило, значний конфліктогенний потенціал і здатна мобілізувати своїх прихильників за допомогою конвенційних і не конвенційних засобів, що може стати причиною дестабілізації суспільно-політичної ситуації як в країні загалом, так і в області зокрема. Тому взаємовідносини влади та опозиції не є завжди лінійними, симетричними, раціональними та прогнозованими. Звідси досить важливо вивчення досвіду т.зв. «нових демократій» щодо формування діалогової моделі стосунків між органами влади та опозицією.

Тому основні положення дисертаційного дослідження Бусленка Василя Володимировича за темою «Взаємовідносини влади та опозиції в контексті демократизації політичних систем» представляють для Волинської обласної державної адміністрації та безпосередньо Відділу з питань внутрішньої політики практичний інтерес.

Викладені у роботі теоретичні та практичні напрацювання щодо взаємодії органів влади з партіями та громадськими організаціями в контексті демократизації та розвитку інституцій громадянського суспільства дозволяють розширити інструментарій щодо взаємодії з даними інституціями; створення належних умов для розвитку громадянського суспільства у регіоні; участі громадськості у формуванні та реалізації державної та регіональної політики; впровадження ефективних механізмів комунікацій між облдержадміністрацією та інститутами громадянського суспільства, науковцями, експертами.

Вважаємо за доцільне використовувати результати дослідження у подальшій роботі Відділу з питань внутрішньої політики в контексті аналізу та прогнозування розвитку суспільно-політичних процесів у регіоні, вирішення питань, пов'язаних з реалізацією внутрішньої політики, залучення обласних осередків політичних партій до вирішення соціально-економічних питань регіону; підготовки відповідних інформаційно-аналітичних матеріалів.

Віктор СЛИВКА

Центр Політичного Аналізу та Виборчого Консалтингу

43000, м. Луцьк, вул. Ковельська 2, 4-й поверх, каб. 14

тел. +38(067)332-64-14,

E-mail: cpacc.volyn@gmail.com

www.cpacc.org.ua

Вих. № 7 від 25 травня 2020 р.

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Бусленка Василя Володимировича
за темою «Взаємовідносини влади та опозиції в контексті
демократизації політичних систем», що подається на здобуття наукового ступеня доктора
політичних наук за спеціальністю 23.00.02
«Політичні інститути та процеси»**

Динаміка демократичних трансформацій на посткомуністичному просторі у значній мірі залежить від рівня змагальності та конкуренції серед провладних та опозиційних політичних партій. При цьому у кожній з країн склалося різне співвідношення політичних сил, встановилися свої правила «політичної гри», сформувалося специфічне інституційне середовище для діяльності парламентської опозиції. В цьому плані дослідження взаємовідносин влади та опозиції з точки зору накопичення та конвертації суспільних капіталів дозволяє глибше зрозуміти вплив ендегенних чинників на стабільність функціонування демократії та її зміцнення.

Основні положення, розроблені у дисертаційному дослідженні Бусленка В. В., представляють для нашої організації практичний інтерес. Викладені у роботі теоретичні та практичні напрацювання щодо практик демократичного переходу, моделей взаємовідносин між владою та опозицією, аналізу індикаторів (стабільність демократичних інститутів, політична та соціальна інтеграція, дотримання прав та свобод, політична участь, міжнародна кооперація, рівень корупції), концептуалізації динамічної моделі демократизації дозволили розширити спектр напрямів діяльності громадської організації. Зокрема, це стосується аналізу суспільно-політичної ситуації в країні та області, розвитку громадянського суспільства, здійснення моніторингу, аналізу та розробки висновків і рекомендацій щодо реформування суспільно-політичного середовища міста та регіону у напрямку підвищення прозорості, ефективності та демократичності в діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування.

Аналіз побудови консенсусного типу поведінки між владою та опозицією та практики досягнення компромісів між політичними акторами дозволяє по новому розглянути питання демократизації політичного поля в Україні, політичної суб'єктності опозиції та виявити причини її конфліктної моделі поведінки з владою.

Голова Центру

Михайло НАХОД